ONLY ONO HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

* مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
* بوستانلىق ۋە ئىجتىمائىيلىق

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دۇنيادا پەقەت بىر خوتەن بار

ONLY ONO HOTAN IN THE WORLD

تۇزگۇچى: ئابدۇللا سۇلايمان

BY
ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田.2,文物古迹、绿洲与生态/阿布都拉·苏莱满编著.—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2003.8
ISBN 7-228-08242-7

Ⅰ.天… Ⅱ.阿… Ⅲ.①和田地区—概况—维吾尔语(中国少数民族语言)②名胜古迹—简介—和田地区—维吾尔语(中国少数民族语言)③历史文物—简介—和田地区—维吾尔语(中国少数民族语言)④生态环境—环境保护—概况—和田地区—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K924.52

中国版本图书馆CIP数据核字(2003)第073808号

责任编辑:古丽娜尔·巴拉提
责任校对:阿依古丽·沙比提
封面设计:艾克拜尔·沙力

天下只有一个和田
——文物故迹、绿洲与生态

阿布都拉·苏莱满 编著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号邮编830001)
新疆新华书店发行
乌鲁木齐仁祥印务有限公司印刷
880×1230毫米 大32开本 12.3125印张 插页2
2003年8月第1版 2003年8月第1次印刷
印数:0001—3800册

ISBN 7-228-08242-7
(民文)总定价(共六册):98.50元

مۆھتەرەم ئوقۇرمەن
خوتەننى بىلگىڭىز بارمۇ؟

خوتەن مۇلكىكى جەننەتتىن نىشاندۇر،
سەۋادى ئۇزرە جەننەت جان فىشاندۇر.
(نەۋائى)

«دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» — بۇ چىن پىششىغ گەپ. چۈنكى خوتەنلىكلەر «بىرنى بىر» دەيدۇ.

خوتەن — ئۇز دىيار، تارىخى ئۇزۇن دىيار؛ خوتەن — تارىختا ئىچكىرىكى چىن ئۇچۇن غەربكە كۆزنەك دىيار؛ شۇڭا، نۇرغۇن سالناملەر، سەيياھلارغا دېڭىزدەك كەڭ سۆزلەك دىيار.

خوتەنلىكلەرنىڭ ئابا - ئاغۇنلىرى ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تارتىپ، قاراقۇرۇم ئېتەكلىرىدە، گازۇن - چىرىلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ، بارخانلارنىڭ ھۈجۇملىرىنى كەتمەن بىلەن توسقان ۋە قورام تاشلارنى دوملاتقۇدەك دەھشەتلىك قاش ئۆكۈز ئېقىنلىرىنى بويسۇندۇرغان، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئەقل- ھۈنەر بىلەن ئېچىپ، تەبىئەتنى ئۆزىنىڭ قانۇنى بىلەن ئىگىلىگەن ھەم ماددىي ۋە مەنۋى ھاياتنى جەمئىيەتنىڭ نىزامى بىلەن يۈكسەلدۈرگەن. شۇنداق قىلىپ، جەننەت مەسەل خوتەن بوستانلىقىنى ئەھياغا كەلتۈرگەن. بۇ ھەقىقەت توغرىسىدا، ئالتە جىلدلىق ئەمەس، ئاتمىش جىلدلىق قامۇس تۈزۈپمۇ بايانغا يەتكىلى بولماس.

تالانتلىق شائىر، ئىجتىھاتلىق پروفېسسور ئابدۇللا سۇلايمان قەلىمگە مەنسۇپ بۇ يۈرۈشلۈك كىتاپلار خوتەننى ھەر جەھەتتىن بىلگۈسى كەلگەن ھەرقانداق ئوقۇرمەن ئۇچۇن قىممەتلىك دەستۈردۇر. ئۇنىڭ تەشەببۇسى ۋە تەشكىللىشى- تەھرىرلىشىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بۇ دەستۇر، ئاساسەن، ئۆز ئانا يۇرتىدا تۇغۇلغان ۋە ئۆز ماكانىنىڭ ئۆتمۈشى ھەم ھازىرىنى ئوبدان ئۆگەنگەن، پىششىق بىلگەن قەلەمكەشلەرنىڭ جاپالىق ئەمگەكلىرىنىڭ شىلدىر - شىبىكەر مېۋىسىدۇر. بۇ كىتابنىڭ ئالتە جىلدى بىر - بىرىگە ئۆزۈك باغلانغان ھەم ھەر بىر جىلدى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر ئەسەردۇر. ھەر جىلدىنى ۋاراقلىغىنىڭىزدا، رېۋايەتتىن

تاكى ئەمەلىيەتكىچە، ئىجادىيەتتىن تاكى رېئاللىققىچە بولغان كارامەتلەر تەسۋىرى كۆز ئالدىڭىزدىن خوددى كارتىنىدەك بىر - بىرلەپ ئۆتىدۇ؛ سىزنى نەچچە مىڭ يىللىق تىلسىماتنىڭ قاپقىسىنى ئېچىپ، ئاجايىب رەڭگارەڭ ۋە ئىنسانىيەتكە ھەمىشاھەڭ خەزىنىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلىدۇ؛ سىزنى ھېكايەت بايا‌ۋانىنى كەزدۈرۈپ، ھاياتلىق خىيابانىغا يەتكۈزۈپ، خوتەن توغرىسىدىكى بىلىم تەشنالىقىڭىزنى شېرىن تىل بۇلاقلىرىدىن قاندۇرىدۇ.

ئىگىلىك تەمىر قىلىشتا تۆھپىكار، مەدەنىيەت - مەرىپەتنى گۈللەندۈرۈشتە كەشپىكار، مەنىۋى ئۇزۇقلۇق يارىتىشتا سەنئەتكار، يۇرت - ماكانىنى قوغداشتا پىداكار خوتەنلىكلەرنىڭ مۇلايىم چېھرىسى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قاراقۇرۇمدەك چىڭ ئىرادىسىگە ۋە ئالەمشۇمۇل ئەمگەك مېۋىسىگە قايىل بولىسىز ۋە ئىختىيارسىز ئاپىرىن ئوقۇيسىز.

نۇرغۇن - نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەر ۋە كۆرىنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن خوتەنلىكلەرنىڭ ھازىرقى بوغۇنلىرى بېرىم ئەسىردىن بۇيان قەدىمكى ئوغۇش- ئاغۇنلىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئانا يۇرتنى ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئەمگەك تەرى بىلەن تېخىمۇ گۈللەندۈرۈش يولىدا جان پىدالىق كۆرسەتىپ كەلمەكتە. قەدىمكى خوتەننىڭ پارلاق مەدەنىيىتىگە ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلغان يېڭى خوتەن پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر مۇلازىمەت ئەسىرى بولغان 21 - ئەسىرگە يېڭىچە قىياپەت بىلەن گىگانت قەدەم باستى.

قەدىمدىن تارتىپ كېلىۋاتقان ئۈدۈم — «يۇرت ئاتىسى نېمىگە مايىل بولسا يۇرت ئەھلى شۇنىڭغا ياندىشىدۇ» دېگەن ھېكمەتنى ۋە «يادلاپ ئالغان كېتىدۇ، بېزىپ قويغان قالىدۇ» دېگەن تەمسىلنى ياخشى چۈشەنگەن خوتەن رەھبەرلىرىدىن ئۆمەر ئابدۇللا، جۇملىدىن يالقۇن قادىر ھەم مۇھەممەت چاۋار ئەپەندىلەرنىڭ قەلەمكەشلەرنى قوللىشى بىلەن بۇ دەستۇر مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان. بۇ ئەپەندىلەرنىڭ ھىممىتىگە ۋە قەلەمكەشلەرنىڭ غەيرىتىگە كەڭ جامائەتچىلىك بارىكاللا دەيدۇ ۋە ئوقۇرمەنلەر جامائەسى ئالقىش بىلدۈرىدۇ دەپ ئىشىنىمەن.

ئېھتىرام بىلەن: ئىمىن تۇرسۇن

2003 - يىل، ئىيۇن

مۇندەرىجە

خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى .....
..... ئابدۇقادىر تۇرسۇن، ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن 1
مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى
ئورۇنلىرى 1
ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت
يادىكارلىقى ئورۇنلىرى 17
ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى
ئورۇنلىرى 31

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي
قىممىتى..... ئەسئەت سۇلايمان 101

خوتەن بوستانلىقى ۋە ئېكولوگىيىسى .....
..... ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن 119
مۇقەددىمە 119
«بوستانلىق» ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى 124
خوتەندىن ھىدلىنىۋاتقانلار سەمىگە 133
خارابىلەردىن خوتەن بوستانلىقىغا نەزەر 137
خارابىلەردىن تۇغۇلغان ئويلار 145
چۆللىشىشنىڭ خوتەنگە كەلتۈرگەن ئاپەتلىرى 149
ئورمان بولمىسا، ھاياتلىق بولماس 154
قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى 168

بوستانلىق قاراۋۇلى — توغراق 181
بېغى بارنىڭ تېغى بار 185
سۇ يەرنىڭ قېنىدۇر 195
ئاتاڭمۇ يەر، ئاناڭمۇ يەر 235
قۇملۇق قالپىقى 245
ياۋايى ھايۋانلار، سىلەر نەدە؟ 250
خوتەندىكى دەريالار 259
خاتىمە 268

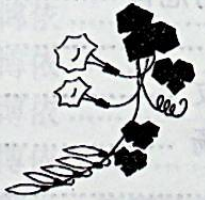
خوتەن ئېكولوگىيىسىنىڭ بۈگۈنى ۋە كەلگۈسى .....
ئۆمەر رەجەپ 273
خوتەن ئېكولوگىيىسىنى ياخشىلاش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر 273
ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە مەسىلىلەر 279
ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى 283
ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ كەلگۈسى 285

خوتەننىڭ بىر قىسىم ماددىي بايلىقلىرى 295
بىپايان مۇنبەت زېمىننىڭ كۆركى — قومۇش 295
كان مەھسۇلاتلىرى 296
ئاساسلىق ئاشلىق سورتلىرى 303
ياۋايى دەرەخلەر ۋە تىكىپ ئۆستۈرۈلىدىغان دەرەخلەر 311
مېۋە - چېۋە ماكانى — خوتەن 315
تاۋۇز سورتلىرى 324
قۇملۇقتىكى «مېھرىگىياھ» — توشقان زەدىكى 327
دورا ۋە تەبىئىي تەم تەڭشىگۈچ — خوتەن زىرىسى 330
خۇشپۇراقلىق خوتەن دورا چېيى 332

تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تەبىئىي بوستان-
لىق — دەريا بويى يېزىسى ... ئابدۇرىشات مۇساجان 335
مەن ئاڭلىغان دەريا بويى 336
مەن تۇنجى كۆرگەن دەريا بويى 340
مەن تۇنجى تەكشۈرگەن دەريا بويى 342
مەن ئىككىنچى قېتىم تەكشۈرگەن دەريا بويى..... 352
ئارزۇيۇمدىكى دەريا بويى 369

قارا قۇرۇم تەبىئىي سۇ ئامبىرى — ئىبراھىمكۆل.....
..... ئابدۇقادىر تۇرسۇن 373

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر ماكانى — خوتەن .....
..... لىيۇ جىڭخۇا 379

目 录

和田文物故迹 …… 阿不都卡得尔·吐尔逊、艾孜则·阿塔吾拉 1
国家级重点保护文物单位 …… 1
自治区级重点保护文物单位 …… 17
县级重点保护文物单位 …… 31
绿洲文化及其当今历史遭遇 …… 艾塞提·苏莱满 101
和田绿洲及其生态 …… 艾孜则·阿塔吾拉 119
序言 …… 119
“绿洲”之概念 …… 124
和田生息者须知 …… 133
从故遗迹看绿洲 …… 137
故遗迹引起的连想 …… 145
沙漠化带给和田的危害 …… 149
无林便无生命 …… 154
鸟类是人类之朋友 …… 168
绿洲卫士——胡杨 …… 181
果园便是金山 …… 185
水是土地的生命 …… 195
土地是生命的根基 …… 235
沙漠的“头盔” …… 245
野生动物，你们在那里？ …… 250
和田的河流 …… 259
后记 …… 268

和田的生态现状与前景 …… 吾买尔·日介甫 273
改善和田生态状况的探索 …… 273
生态环境建设现状和问题 …… 279
生态环境建设的必要性 …… 283
生态建设的前境 …… 285
和田部分物产资源 …… 295
头号大地植被——芦苇资源 …… 295
矿产资源 …… 296
主要粮食作物品种 …… 303
野生树种和栽培树种 …… 311
瓜果之乡——和田 …… 315
瓜类品种 …… 324
沙漠中的人参——大芸 …… 327
自然调料和药材——和田小茴香 …… 330
浓味芳香的和田药茶 …… 332
塔克拉玛干沙漠腹地的自然绿洲——达里雅博依乡 …
…… 阿不都热夏提·木沙江 335
我所听说的达里雅博依 …… 336
我所初到的达里雅博依 …… 340
我所初考的达里雅博依 …… 342
我所再考的达里雅博依 …… 352
我所期望的达里雅博依 …… 369
喀拉昆仑山上的自然水库——依布拉音库勒 ……
…… 阿不都卡得尔·吐尔逊 373
和田百岁老人多 …… 刘景华 379

ئابدۇقادىر تۇرسۇن
ئىزنۇر ئاتاۋۇللا سارتېكىن

خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

خوتەن — ئۇزاق تارىخقا ئىگە، شەرق - غەرب مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەشكەن، ئۆز قوينىدا نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساقلانغان قەدىمىي يۇرت بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەر جەريانىدا 150 تىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى بايقالدى. بۇلاردىن بەشى دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى، 16 سى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك، 90 نى ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتىلگەن. تۆۋەندە بىز بۇلارنى قوغدىلىش دەرىجىسى بويىچە بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ چىقىمىز.

مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى

1. نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى بۇگۇنكى نىيە ناھىيىسى بازىرىنى تۆز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندا 100 كىلومېتىر (يول بويىچە ھېسابلىغاندا 120 كىلومېتىر) شىمالىغا، يەنى قۇم دېڭىزىنىڭ قوينىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەر ئۆز زامانىسىدا نىيە دەرياسىنى ياقىلاپ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان تار ۋە ئۇزۇنچاق شەكىلنى ھاسىل قىلغان. مەزكۇر خارابىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بۇددا مۇنارىسىنىڭ ئورنىنى سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق يەر شارىدىكى ئورۇننى بېكىتىش ئۈسكۈنىسى «S P G» بىلەن ئۆلچىگەندە، ئۇ مۇنارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پارالىل "9 .32 ′43 °37 ،

شەرقىي مېرىدىئان "4 .14 '43 °82 قا توغرا كېلىدۇ. بۇ خارابىنىڭ دائىرىسى — جەنۇبىي ئۇچىدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل "36 '50 °37 ، شەرقىي مېرىدىئان "57 '43 °82 بولغان ئورۇندىن، شىمالىي ئۇچىدىكى ئورنى شىمالىي پاراللېل "30 '02 °38 ، شەرقىي مېرىدىئان "10 '43 °82 غا يېقىن جايغىچە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن جەنۇبتىن شىمالغا 30 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن شەرقتىن غەربكە 8 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر خارابە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە قۇرۇلغان «نىيە بەگلىكى» نىڭ قەدىمكى ئورنى بولۇپ، بۇ بەگلىك ھەققىدە «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «نىيە شەھىرى بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8820 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 480 تۇتۇن، 3360 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر، بىر نەپەر نىيە كاھىبگى، ئوڭ - سول سەركەردە، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2723 چاقىرىم بولۇپ، جەنۇبتىن رۇڭلۇ بەگلىكىگە تۆت كۈنلۈك يول. ئۇنىڭ غەربىدىن ئۇزۇنتات بەگلىكىگە 460 چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئۆز زامانىسىدا يىپەك يولىدىكى ئاۋات بوستانلىق ھېسابلانغان بۇ قەدىمكى شەھەر ئاساسلىقى سۇ مەنبەسىنىڭ ئۇزۇلۇپ كېلىشى سەۋەبىدىن خارابىلىككە ئايلىنىپ كەتكەن.

نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ ھەم ئېكسپېدىتسىيىچى سىر ئاۋرېل ستەين (1862 — 1943) نىڭ تۇنجى قېتىم قېزىش ئېلىپ بېرىشى بىلەن پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە نامايان بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ نامى نىيە خارابىسى نامى بىلەن بىرگە مەشھۇر. قەدىمكى دىيار خوتەندە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىشقا ئوتتەك ئىشتىياق باغلىغان ئاۋرېل ستەين ھىندىستان ھۆكۈمىتىگە ئارقا - ئارقىدىن ئىلتىماس سۇنۇپ: «تارىخىي خاتىرىلەردىن قارىغاندا ھازىرقى خوتەننىڭ تەۋەسى قەدىمكى بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بوپتىكەن... ئەگەر بىرەر ياۋروپالىق ئارخېئولوگ يىپەك يولىدا سىستېمىلىق ئىزدىنىش ئېلىپ بارىدىغانلا بولسا، مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرىنى چوقۇم تېپىپ چىقالايدۇ»① دەپ

① پېتىر خوپكېرىك: «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990-يىل نەشرى، 104 - بەتكە قارالسۇن.

تەسىرلەندۇرۇش ئارقىلىق، ئاخىرى خوتەنگە كېلىپ قېزىش ئېلىپ بېرىش هوقۇقىنى قولغا كەلتۈرىدۇ ۋە كالكوتتىدىكى نوپۇزلۇق ئەرباب، دوكتور رولۋپ هورنىل هەم هىندىستاندا نوپۇزلۇق كىشى هېسابلىنىدىغان گوبىر ناتۇر كۆسىن قاتارلىقلارنىڭ قىزغىن قوللاپ مەدەت بېرىشى، هېسداشلىق قىلىشى نەتىجىسىدە تارىم ۋادىسىغا بولغان ئېكسپېدىتسىيىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك باشلاپ، 1900 - يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى كەشمىردىكى سىرناگەردىن يولغا چىقىپ، سەككىز هەپتىلىك جاپالىق سەپەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن خوتەنگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن، يەرلىك ئىشلەمچىلەرنى كۆپلەپ ياللىۋېلىپ، قېزىش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، تەكلىماكان قوينىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى تىنچ ئۇيقۇدا ياتقان «دەندان ئۆيلۈك خارابىسى» قاتارلىق بىرقانچە مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش پائالىيىتىنىڭ يۇكسەك چوققىسىنى يارىتىدۇ. ئۇ «دەندان ئۆيلۈك خارابىسى» دىكى قېزىشنى تاماملاپ، 1901 - يىلى 1 - ئاينىڭ 18- كۈنى نىيىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ ۋە قەدىمكى زامانىدىكى بوستانلىقلارنىڭ بىرى بولغان نىيىدە باشقىلارنىڭ ئېغىزىدىن بۇ يەرنىڭ شىمالىغا تەخمىنەن 70 ئىنگلىز مېتىر كېلىدىغان جايدا بىر قەدىمىي شەهەر خارابىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاڭلايدۇ. ئۇنىڭ ئەترىتىدىكى بىر ئادەم ئۆزى ساقلاپ كېلىۋاتقان، ئۇستىگە خەت ئويۇلغان ئىككى پارچە تارشا پۈتۈكنى ئاشۇ قەدىمىي شەهەردىن تېپىۋالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىنچىكىلەپ سۈرۈشتۈرۈش نەتىجىسىدە هېلىقى ئادەم كېيىنكى يىلى ئۇ يەردە گۆهەر قازىمەن دەپ ئۆرۈلۈپ كەتكەن بىر ئېغىزلىق ئۆينىڭ ئىچىدىن مۇنداق تارشا پۈتۈكتىن بىر قانچىنى تېپىۋالغانلىقىنى، ئۇنىڭ بەزىلىرى، جۈملىدىن ستەينىڭ كۆرۈپ بېقىشىغا بەرگەن ئىككى پارچىسىنمۇ تاشلىۋەتكەنلىكىنى، كېيىن ئۇنىڭ بىر قانچىسىنى يەنە قايتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى، قالغانلىرىنى باللىرىغا ئويۇنچۇق قىلىپ بېرىۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ستەين تاشلىۋېتىلگەن بۇ ئىككى پارچە مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى پول بويىدىن قايتا ئىزدەپ تېپىپ كەلگەن هېلىقى كىشىگە ناهايىتى كۆپ هەق بېرىدۇ. بۇ نەرسىنى هەممىدىن بۇرۇن تېپىۋالغان ئىبراهىم ئىسمىلىك بۇ ئادەم بۇنچىۋالا كۆپ ئىنئامنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىنتايىن هەسرەتلىنىدۇ. ئەمما، ستەين ئۇنى پول باشلىغۇچى قىلماقچى بولىدۇ هەمدە ئەگەر

ئۇلارنى ئۇ ئىلگىرى ياغاچ تېپىۋالغان جايغا باشلاپ بارالمسا، ئۇنىڭغا ناھايىتى نۇرغۇن مۇكاپات بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم ستەينگە يول باشلىغۇچى بولۇپ، نىيە خارابىسىگە قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇلار مۇز تۇنقان نىيە دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ بەش كۈن ماڭغاندىن كېيىن، بىز تىلغا ئېلىۋاتقان مەشھۇر قەدىمكى شەھەر خارابىسىگە يېتىپ كېلىدۇ. ستەين ئىبراھىمنىڭ يول باشلىشى بىلەن نىيە خارابىسىگە كېلىش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىنى مۇنداق جۇملىلەرگە يىغىنچاقلايدۇ: «مەن ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان تارشا پۇتۇكنىڭ قىممىتىنى ئۇنىڭدىن يوشۇرۇپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى ... كېيىنچە ئۇ شۇ جايدا ئاشۇ تارشا پۇتۇكنىڭ ھەممىسىنى قېزىپ چىقىرىپ ئېلىپ كەتمىگىنىگە ئىنتايىن پۇشايمان قىلغاندەك كۆرۈنەتتى» («يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» ناملىق كىتابنىڭ 137 - بېتىگە قارالسۇن). شۇنداق قىلىپ، ستەين ئىبراھىمنىڭ يول باشلىشى بىلەن بۇ خارابىلىككە قەدەم بېسىپ 16 كۈن ھارماي - تالماي قېزىش ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ئۆز ۋەتىنىگە ئېلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى بۇ يەردە قېزىش ئېلىپ بېرىپ، يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتقىنىغا نەچچە مىڭ يىللار بولغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قېزىپ چىقىرىدۇ.

نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان ماددىي بۇيۇملار سان ۋە تۈر جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ بولۇپ، پەقەت قاروشتى (Kharoshthi) يېزىقى (بۇ يېزىق تارىم ۋادىسىدا كەم دېگەندە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن IV ئەسىرگىچە تەخمىنەن 700 يىل ئىشلىتىلگەن) دىكى تارشا پۇتۇكلەرنىڭ سانىلا 1000 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ خىل تارشا پۇتۇكلەر سان ۋە سۈپەت جەھەتتە خېلىلا مول بولۇشى بىلەن ھەرقايسى مۇزېيلاردا ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ خىل تارشا پۇتۇكلەر يۇقىرى ماھارەت بىلەن ياسالغان ھەم پۇختا پىچەتلەنگەن بولۇپ، ئەينى دەۋر خوتەن خەلقىنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ تارشا پۇتۇكلەر مۇڭاپىق كەڭلىك ۋە ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچ تاختايلاردىن ياسالغان. ستەين ئېلىپ كەتكەن ئۇزۇنلۇقى 16 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5.7 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر جۈپ تارشا پۇتۇكنىڭ يۇزى (خەت يېزىلغان تەرەپلىرى) بىر-بىرىگە جۈپلىنىپ، كەندىر يىپ بىلەن ئوچ يەردىن چىگىلگەن. يىپنىڭ چىگىشى تارشىنىڭ ئويۇلغان يېرىگە كەلتۈرۈلۈپ ئوستىگە

يۈك ئارىلاشتۇرۇلغان سېغىز لاي سۇۋالغان. ئاندىن لاينىك ئۈستىگە تامغا بېسىلغان. تامغا 4 چاسا بولۇپ، تەرەپلىرىنىك ئۇزۇنلۇقى 1.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. پېچەتنىك بىرىدىكى شەكىل گۈل بەرگىگە، يەنە بىرىنىك 3 بۇرجەك شەكىلگە ئوخشايدۇ. تارشا پۇتۇكنىك ئارقا يۈزىگىمۇ ئىككى لاي تامغا بېسىلغان بولۇپ، ئۇنىك بىرىدە قولىنى كۆتۈرۈپ زوڭزىيىپ ئولتۇرغان يوغان باش، قاڭشار-لىق، ئورۇق، يالىڭاچ ئادەمنىك كۆرۈنۈشى بار؛ تارشا پۇتۇكلەرگە بېسىلغان تامغىلار ئادەتتە خەتنى باشقىلارنىك ئوقۇۋالىشىدىن، مەخ-پىيەتلىكنىك ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشتا ئۇنۇملۇك رول ئويناپچىقا، بۇ خىل ئۇسۇل كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان. بۇلار بىزنىك خوتەننىك قەدىمكى پوچتا - ئالاقە تارىخى ۋە قەدىمكى تامغا مەدەنىيە-تىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ستەين مەزكۇر خارابىدىن ئىنتىكاپلىق قىلىپ ياسالغان بىر ياغاچ جاۋەن قېزىۋالغان بولۇپ، بۇ جاۋەن بۇگۈنكى كۈندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىھەم ئىشلىتىلىۋاتقان جاۋەنگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇنلا تۇرمۇش بۇيۇملىرى ياساشتا يۇقىرى سەۋىيە يارىتقان.

نىيە خارابىسى بايقىلىپ بۇگۈنگىچە ئېلىپ بېرىلغان 10 قېتىمدىن ئارتۇق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش - تەكشۈرۈش جەريانىدا ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بالدۇرقى ياغاچ ئورۇندۇق ھېسابلانغان يۆلەنچۈكلۈك نەقىشلىك ئورۇندۇق، بۆرە ئوبرازى، پىل ئوبرازى، ئادەم ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ ئويما رەسىم، ھەر خىل توقۇش سايمانلىرى، ئۇرچۇق، يىپ ئىگىرىش چاقىنىك قۇلىقى، يۈك، پىلە غوزىسى، ھەر خىل يۈك توقۇلمىلار، يىپەك توقۇلمىلار، پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى، رەڭلىك گىلەم، 1000 پارچىدىن ئارتۇق كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۇتۇك قېلىپى، تامغا، برونزا ئوق ئۇچى، تۆمۇر قوراللار، ئەينەك، قۇلۇلە قېپى، مارجان، ئۆزۈك، ئالتۇن سىرغا، تارغاق - سۇزگۈچ، ياغاچتىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى، برونزا قوڭغۇراق، شور بىلەن ياسالغان تونۇر، ياغاچ ئارا، كەمەر، ئوقدان ۋە ئوقيا، پىچاق، ياغاچتىن ياسالغان سۈركەپ ئوت ھاسىل قىلىش ئەسۋابى، برونزا يىڭنە، ئۇپا - ئەڭلىك قاچىلانغان سېپتا توقۇلغان سېۋەت، قەغەز پارچىلىرى، 100 گە يېقىن ئۆي ۋە مەھەللە خارابىسى ... قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرى قېزىۋېلىنغان. بۇ يەردىن تېپىلغان Ⅲ ، Ⅶ ئەسىرلەرگە ئائىت

نەقىشلەنگەن رەڭلىك ئۇستەل پۈتىنىڭ ياسىلىشى ئالاھىدە ھەم كۆركەم بولۇپ، ئۇ يېرىمى ئادەم بېشى، يېرىمى ئات پۈتى ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈرگەن قىممەتلىك بۇيۇم بولۇش سۈپىتى بىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ئېتىقادچىلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

نىيە خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا ياپونىيە ئارخېئولوگلىرىنىڭ پائالىيىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇلار جۈڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، 1980-يىلىدىن 1997 - يىلىغىچە جەمئىي 10 قېتىم بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. 1995 - يىلى 9-ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە ئېلىپ بېرىلغان جۈڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى بىرلەشمە تەكشۈرۈش پائالىيىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ناھايىتى زور بولۇپ، بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە ئارخېئولوگىيىلىنىڭ 10 چوڭ بايقاش قاتارىغا كىرگۈزۈلدى ۋە 1996 - يىلى 11 - ئايدا «مەملىكەتلىك نۆۋەتلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى. ياپونىيە ئارخېئولوگلىرى خەنزۇچە - ياپونچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك «جۈڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيە خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى» ناملىق كىتابنىڭ 1 -، 2-تومىلىرىنى نەشر قىلدى.

بۇ خارابىدىن ئىلگىرى - كېيىن ئۇچرىتىلغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرىغا ئاساسەن، بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى Ⅲ ، Ⅳ ئەسىرلەردىن مىلادى Ⅲ ، Ⅳ ئەسىرلەرگە قەدەر دەپ قارالماقتا.

2. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى*

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسى لوپ ناھىيە جىيا يېزىسىنىڭ شىمالىغا ئون نەچچە كىلومېتر كېلىدىغان قۇملۇقنىڭ ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 80° 09′ 8. 27″ ، شىمالىي كەڭلىك 37° 20′ 43″ ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1290 مېتىر كېلىدۇ.

* بۇ خارابە ھەققىدىكى ماتېرىيال «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2002 - يىللىق 6 - سانىدىن ئېلىندى.

ھازىر «راۋاق» دەپ ئاتالغان مۇنارنى مەركەز قىلغان چاسا شەكىللىك ئىبادەتخانا ھويلىسى پەقەت 50 كۋادرات مېتىر دائىرىسىدىكى خارابىنىلا كۆرسىتىدۇ. بۇ خارابە مۇنار ۋە ھويلا تېمىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ھويلىنىڭ چاسا ھالەتتىكى جايلىشىشى شەرقىي شىمال، غەربىي جەنۇب قىيپاش ھالەتتە بولۇپ، ھويلا ئىچىدىكى «+» شەكىللىك مۇنار ئۇلىنىۋ دەل يۇقىرىقىدەك يۆنىلىشتە ئورۇنلاشقان. ھويلا تېمىنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى (قۇم ئۈستىدىكى ئېگىزلىكى) ئىككى مېتىر كېلىدۇ. تامنىڭ قېلىنلىقى بىر مېتىر ئەتراپىدا، شەرقىي شىمال ئالدى تام بىلەن، غەربىي جەنۇب ئارقا تام ئارىلىقى 49.5 مېتىر، قالغان ئىككى تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45.5 مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي ھالىتى ئۇزۇن چاسا شەكلىدە، ھويلا تېمى خام كېسەك بىلەن قويۇرۇلغان. ھەربىر كېسەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تام ۋە مۇنارغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولۇپ، كېسەكلەر قېلىپ بىلەن قۇيۇلغان. مۇنارنىڭ ھازىرقى ئومۇمىي ئېگىزلىكى (قۇم ئۈستىدىكى ئېگىزلىكى) سەككىز مېتىر بولۇپ، پەقەت سىلىندىر شەكىللىك گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى 3.6 مېتىر، مۇنارنىڭ ئومۇمىي دىئامېتىرى 9.6 مېتىر كېلىدۇ. مۇنار سۇپىسىنىڭ تۆۋەن قەۋىتى كرېست شەكلىدە، ئىككىنچى قەۋىتى چاسا شەكلىدە، ئۈچىنچى قەۋىتى سىلىندىر شەكىللىك گەۋدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپى ساقلانمىغان.

80 - يىللاردا مۇنار ھويلىسىنىڭ غەربىي شىمال تېمىنىڭ سىرتىدىن تام رەسىملىرى بايقالغان. ھازىر تامامەن قۇم دۆۋىسىنىڭ ئاستىدا قالغان.

«راۋاق» — ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «قەۋەتلىك سىلىنغان ئىمارەت» ياكى «ئېگىز ئىمارەت» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. راۋاق بۇددا مۇنارى ئىبادەتخانىسى ھەققىدە قەدىمكى يازما مەنبەلەردە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. بىز پەقەت ئاۋرېل ستەيىنىنىڭ خاتىرىلىرىدىنلا راۋاق ھەققىدە ئەڭ ئىپتىدائىي، ئەڭ تەپسىلىي مەلۇماتلارنى ئالالايمىز.

1901 - يىلى 4 - ئايدا ستەين نىيە خارابىسى ۋە قارا دۆڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، يول باشلىغۇچىلارنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن بۇ يەرگە كەلگەن. ئۇدا توققۇز

كۈن قېزىش داۋامىدا، ستەين ۋە ئۇنىڭ ئىشلەمچىلىرى قاتار - قاتار تۇرغان غايەت چوڭ بۇددا ۋە بۇدساتۋا ھەيكەللىرىنى تاپىدۇ. ئۇلار قۇم دۆڭلىرى ئىچىدىن مۇشۇنداق ھەيكەللەردىن 91 نى قېزىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە نۇرغۇنلىغان كىچىك بېقىمچى (ساخاۋەتچى) بۇت ھەيكەللىرىنى ھەمدە كىچىك تېپتىكى بەزىبىر تام سۇرەتلىرىنىمۇ قېزىپ چىقىدۇ.

ستەين بۇ زور تېپىلمىشتىن ئىنتايىن شادلانغان بولسىمۇ، شۇ قەدەر چوڭ بۇت ھەيكەللەرنى يۆتكەپ كېتىشنىڭ ئېپسىزلىكىدىن تولىمۇ ئەپسۇسلىنىدۇ. 1906 - يىلى ستەين 2 - قېتىم راۋاققا كەلگەندە، بۇ يەردىكى بۇت ھەيكەللىرىنىڭ كۆكۈم - تالقان قىلىۋېتىلگەنلىكىنى كۆرىدۇ. 1901 - يىلى ستەين تەرىپىدىن سىزىلغان راۋاقنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسىدە، ئىبادەتخانا ھويلا تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 164 ئىنگلىز چىسى، كەڭلىكى 143 ئىنگلىز چىسى دەپ خاتىرىلەنگەن. ھويلا تېمىنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى چاپلىما بۇت ھەيكەللەرنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، 90 نەچچە يىل ئىلگىرى خاتىرىلەنگەن راۋاقنىڭ ھالىتى بىلەن ھازىرقى ھالىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش يوق.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1928 - يىلى گېرمانىيىلىك ھونئىر خوتەننىڭ ئەينى دەۋرىدىكى ھاكىمىيىتىگە تۈيدۇرماي، راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسىدە مەخپىي قېزىش ئېلىپ بېرىپ، ئالتە ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتكەن. 1929 - يىلى ئېلىمىز ئارخېئولوگى خوڭ ژىنبى بۇ راۋاقنى كەلگەن ھەم راۋاق توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇدۇننىڭ پايتەختى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە: «راۋاق بىر بۇتخانا ئۈلى بولۇپ، مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 10 جاڭ كېلىدۇ. ئوتتۇرىسى كاۋاك، ئۇستى تەرىپى يۇمىلاق، ئاستى تەرىپى چاسا شەكىللىك، شەرقىي ۋە غەربىي تەرىپىدە ئىشىك بار. ئەتراپىدىكى تامنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ چى كېلىدۇ. بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان لاي بۇت ھەيكەللىرىنىڭ پارچىلىرى كۆپ» دەپ يازغان.

1) مۇنارنى مەركەز قىلغان ئىبادەتخانا ھويلا تېمىنىڭ تۆت تەرىپى ئىككى قات ئايلانما كارىدور بولۇپ، كارىدور ئۇستى بېلىق سىرتى شەكىلىدە يېپىلغان. كارىدور بۆلۈنمە ھۇجرىلارغا ئايرىلغان. ئەمما، بىر ھۇجرىدىن يەنە بىر ھۇجرىغا كارىدور بويلاپ يۈرۈشكە بولمايدۇ. كارىدور تېمىدا تامغا يۆلەپ ياسالغان بۇت ھەيكەللەر ۋە تام

رەسىملىرى بار. ئىچكى تام رېشاتكا ۋە كۇنگۇرلەردىن تەركىب تاپقان. سىرتقى تامنىڭ ئۈستىدە ئويۇلچۇقلار بولۇپ، بۇت ھەيكەللىرى ئولتۇرغۇزۇلغان كارىدورىدكى بىر - بىرىگە تۇتاش ھويلا ئىچىدە بۇنقا تېۋىنغىلى بولىدۇ. ھويلىنىڭ شەرقىي جەنۇب تېمىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا لەمپىلىك ئىشىك بار. تاملارنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتىردىن ئاشىدۇ.

2) مۇنارنىڭ ئۇلى ئىككى قەۋەتكە بۆلۈنگەن، تۆۋەن قەۋىتى كرېست شەكلىدە، ئىككىنچى قەۋىتى چاسا شەكلىدە، تۆت تەرىپىدە ئۈستىگە چىقىدىغان پەلەمپەي بار، بۇ ئىككى قەۋەت ئۇل سۇپىسىنىڭ ئەتراپى (چۆرىسى) دە كېسەك ياكى ياغاچ بىلەن ياسالغان رېشاتكا (كۇنگۇر) بار، سۇپىنىڭ تۆت تەرىپىدىكى بوش يەرلەرگە بۇت تەكچىسى ئويۇلغان ياكى تام رەسىملىرى سىزىلغان.

3) مۇنارنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىگە سىلىندىر شەكىللىك قۇرۇلمىلىق مۇنار قوندۇرۇلغان (سىلىندىرنى بويلاپ ياسالغان ياغاچ پەلەمپەي ئارقىلىق مۇنارغا چىقىلى بولىدۇ...). راۋاقنىڭ ئۈستىگە «دۇم كۆمتۇرۇلگەن جام» شەكىللىك لەمپە قوندۇرۇلغان. لەمپىنىڭ ئۈستى كونۇس شەكىللىك قۇرۇلما (مېتال ياكى ياغاچ بىلەن ئۇچلانغان)، كونۇسنىڭ ئۇچىغا «ئوچ گۆھەر» (بۇت، بۇددا قانۇنى، بۇددا راھىبى) نىڭ بەلگىسى بولغان ئاچا مۇڭگۇزسىمان قۇرۇلما ئورنىتىلغان.

يەنە بىر جەھەتتىن «راۋاق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە قەدىمدىنلا ئېگىز ۋە لەمپىلىك (يىراقنى كۆزەتكىلى بولىدىغان) ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىنانى كۆرسىتىپ كەلگەن. مەسىلەن: 1901 - يىلى ستەين بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرىمۇ بۇ يەر «راۋاق» دەپ ئاتالغان. دېمەك، بۇ «راۋاق» دېگەن ئاتالغۇ مۇشۇ يەردە ئىلگىرىكى زامانلاردا بىر راۋاق بارلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە بۇ يەرنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد «راۋاق» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدىن مەلۇمكى، بىز تەسەۋۋۇر قىلغىنىمىز يەكۈن — راۋاق بۇددا مۇنارى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئەسلى ھالىتى نىسبەتەن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ بۇددا دىنى خوتەنگە كىرگەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا بۇددىزىم ئىمارەتلىرى، كۆپىنچە ھىندى ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇشلار تەقلىد قىلىپ ياسالغان. مىلادىيەدىن كېيىنكى I، II ئەسىرلەرگە كەلگەندە، خوتەندە ھىندى ئۇسلۇبى بىلەن خوتەن يەرلىك ئۇسلۇبى بىرلەشتۇرۇلگەن بىناكارلىق سەنئىتى

ئۇسلۇبى مەيدانغا كەلگەن. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ دەل مۇشۇ خىلدىكى سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكى بۇت ھەيكەللىرىنىڭ كىيىم فورمىلىرى، كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان كۆپتۇرمە سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. بەدىنىنىڭ گەۋدىلىك قىسىملىرى تەبىئىي ھالدا ئېسىلىپ ستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىدۇ. ھەيكەللەرنىڭ ھەربىرىنى ھەم تەبىئىي، ھەم نەپىس، كىيىملەر بەدەنگە يېپىشتۇرۇلۇپ، خوتەننىڭ مەشھۇر «ھۆل كىيىم» ئۇسلۇبى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. زىننەت خاراكتېرىدىكى «U» شەكىللىك كىيىم فورمىلىرى ناھايىتى راۋان ۋە تەرتىپلىك بولۇپ، كىشىگە گويا يۇپقا قۇم ئارىسىدىن بەدەن كۆرۈنگەندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. يەنە ھەيكەللەرنىڭ يۈزى يۇمىلاق ھەم سالاپەتلىك، كۆزلىرىدىن تەبەسسۇم چاقناپ تۇرىدۇ. قاڭشىرى ئېگىز بولۇپ، پېشانىسى بىلەن ئۇدۇللا تۇتىشىدۇ. ئاغزى ئۆلچەملىك ۋە لەۋلىرى قېلىن، مۇرە ئارىلىقى كەڭ، كۆكرەك قىسمى توز، بېلى ئىنچىكە، كىيىمى پۈتۈن بەدىنىنى يۆگىگەن قىياپەتتە ياسالغان. ئىبادەتخانا ھويلا تېمىنىڭ (ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان مەركىزىي تامنىڭ) ئىچى - سىرتىدا تامغا يۆلەپ ياسالغان ئۆرە بۇت ھەيكەللىرىنىڭ (باشسىز گەۋدىسى) ئېگىزلىكى تەخمىنەن 25 مېتىر كېلىدۇ، ئۆرە بۇت ئارىلىقىغا سەل تۆۋەنگىرەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان كىچىك بۇت ھەيكەللەر ھېلىمۇھەم ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قۇم ئاستىدا ياتماقتا. چوڭ ئۆرە بۇتلارنىڭ كۆرىكىنىڭ ئوستى بۇز ۋۇجۇدىتىلگەن بولسىمۇ قالغان ئوتتۇرانچى ۋە كىچىك بۇتلار ناھايىتى مۇكەممەل ساقلانغان. بۇت ھەيكەللىرىنىڭ ئارىلىقلىرىغا يەنە كۆپتۇرمە قىلىپ ياسالغان نېلۇپەر گۈلى ئىچىدە ئولتۇرغان بۇتنىڭ كىچىك ھەيكەللىرى چاپلانغان. چوڭ بۇتلارنىڭ ئارىسىدىكى بوش يەرگە تام رەسىمى سىزىلغان. 1901 - يىلى ستېين شەرقىي جەنۇب تامنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن 91 دانە چوڭ - كىچىك بۇت ھەيكەللىرىنى قازغان. 1987-يىلى خوتەن ئاساره - ئەتىقە ئورنىدىكى رەجەپ يۈسۈپ باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى غەربىي جەنۇب تەرىپىدىن بىر بۆلۈك بۇت ھەيكەللىرى توپىنى بايقىغان. بۇت ھەيكەللەر ئىنتايىن تەرتىپلىك ھالدا خۇددى ئېچىلىپ تۇرغان نېلۇپەر گۈلىگە تەقلىد قىلىنىپ، چوڭ بۇتنى مەركەز قىلىپ ئوستى - ئوستىلەپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ «مىڭ بۇت ئارىسىدىكى چوڭ بۇت» نىڭ كۆكرىكىنىڭ ئوستى بۇز ۋۇجۇدىتىلگەن. قالغان قىسمىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە كىچىك بۇتلار

سول قولىنى ئالدىغا چىقىرىپ، بۇددا دىنىدىكى «Abhayamudra»، يەنى «قوغداشقا تەييار تۇرۇش» قول ئىشارىسىدە ئېچىلغان ئالقىنىنى ئالدىغا قارىتىپ، تەبەسسۇم قىلىپ تۇرىدۇ. چېچى چوققىسىغا تۇرمەكلەنگەن. ھەممىسىنىڭ كەينىدە نۇر چەمبىرىكى بار. كىشىگە بىر خىل ستىرىبئولۇق تۇيغۇ بېرىدۇ. بۇت ھەيكەللىرى سېغىز لاي بىلەن ياسالغان. ھەممىسىنىڭ چىرايىنىڭ ئوخشاشلىقىغا قارىغاندا، بېشى بىر خىل قېلىپتا قۇيۇپ چىقىرىلغان بولۇشى مۇمكىن.

1988 - يىلى شەرقىي جەنۇب تامنىڭ سىرتىدىن لايدىن ياسالغان بىر چوڭ بۇتنىڭ بېشى بايقالدى. بۇ بۇت بېشىنىڭ ئېگىزلىكى 433 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22.5 سانتىمېتىر بولۇپ، گەۋدىسىدىن ئاجراپ كېتىلگەن. باشنىڭ ئۆلچىمىگە قاراپ تۇرۇپ، مەزكۇر بۇتنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كەم دېگەندىمۇ 3.5 مېتىر ئېگىزلىكتە ياسالغانلىقىنى جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ، چاچ شەكلىنىڭ دولقۇنسىمان بولۇشى، قۇلاق شەكلىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ھەم چىرايىدىن يېغىپ تۇرغان مېھرى - شەپقەت ۋە ئىللىقلىق ھالەتلىرىدىن، ئۇنىڭ بۇددىنىڭ ھەيكىلى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ھويلا تاملىرىنىڭ ئىچى - تېشىدىكى مۇزاپىق جايلارغا ئەينى دەۋردە گۈزەل تام رەسىملىرى سىزىلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، ھېلىمۇ چوڭ بۇت ھەيكەللەر ئارىلىقىدىكى ھاك بىلەن ئاقارتىلغان بوش يەرلەردە تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. 1985 - يىللىرى ھويلىنىڭ غەربىي شىمال تامنىڭ سىرتى (مەركىزىي تامنىڭ سىرتقى يۈزى) دىن بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلانغان تام رەسىمى بايقالغان. رەسىمدە ئوڭ قولىدا كۈجىدان كۆتۈرۈپ، سول قولىدا «jnana mudra»نى، يەنى — چۈشىنىش - بىلىش ئىشارىسىنى قىلىۋاتقان بىر ئايال تېۋىنغۇچىنىڭ ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئايالنىڭ كۆزى يۇمىلاق، بېشى تۆۋەنگە سەل ئېگىشكەن بولۇپ، «پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن مايىل بولۇش، بۇددىغا سېغىنىش» ئىچكى ھېسسىياتى روشەن ئىپادىلەنگەن. تېۋىنغۇچىنىڭ بېشىنىڭ سول تەرىپىگە يوپۇرماقلىق گۈل شېخى سىزىلغان بولۇپ، شاخنىڭ تۆۋەن ئۇچى تېۋىنغۇچىنىڭ كۆكرىكىنىڭ سول تەرىپىگە تۇتاشتۇرۇلغان. دېمەك، بۇ «يۈرەكتىن كۆكلەپ چىققان گۈل» بىر خىل سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولۇپ، تام رەسىمدە گۈلنىڭ ئۈستى تەرىپى ساقلانمىغاچقا، ئۇنىڭ نېمە گۈل

ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ (ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولمىغان گۇللەردە ئوخشىمىغان مەنە ۋە ئارزۇ ئىستەك ئىپادىلىنىدۇ). گاباغىننىك قارىشىچە، گۇل يەنە بىر جەھەتتىن بۇددىزمنىك مۇبارەك جامالىغا سىمۋول قىلىنغان. تېۋىنغۇچىنىك چاچلىرى تۇرمەكلەنگەن. ئىككى قۇلىقىغا زىننەت لېنتىلىرى ئورنىتىلغان، ئوستىگە كالتە يەڭلىك يۇپقا كىيىم كىيگەن، جەينىكىنىك توۋۇنىدىن ئالقىنىغىچە يۇپقا يەڭلىك كىيگەن، بېلىنىك ئاستىغا پۇرمىلىك يوپكا كىيگەن ھالەتتە سىزىلغان بولۇپ، كالتە يەڭلىك كۆڭلەكنىك ياقىسى ۋە كالتە يەڭنىك ئۇچى ئايرىم نەقىشلىك كانارلار بىلەن بېزەلگەن. كۆڭلەك سىرتىدىن بۇ تېۋىنغۇچىنىك تولغان كۆكسى ۋە ئىنچىكە بەللىرى ئەينەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. پۇرمىلىك يوپكىنىك يۇقىرى تەرەپ بەل قىسمى تار بولۇپ، تۆۋەنگە چۈشكەنسېرى كېڭىيىپ بارغان. پۇرمىنىك باشلانمىسى دولقۇنسىمان توغرا سىزىقلار بىلەن، يوپكىنىك گارمونىك قاتلاملىرى پارالىلىل تۈز سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەزكۇر سۈرەت ھاك بىلەن ئاقارتىلغان ئاق تام ئوستىگە سۇس قىزىل رەڭ بىلەن سىزىلغان. رەسسامىلىق ئۇسلۇبى جەھەتتە خوتەننىك ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن «ھۆل كىيىم» رەسسامىلىق ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، تېۋىنغۇچىنىك نېپىز يىپەك كىيىملىرى خۇددى ھازىرلا سۇدىن ئالغاندەك بەدىنىگە چاپلىشىپ، بەدەننىڭ گۈزەللىكى — پىگۇرىسىنى نامايان قىلىپ بەرگەن.

ئۇدۇننىك بۇ خىل «ھۆل كىيىم» رەسسامىلىق ئىپادىلەش ئۇسلۇبى، 7 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاتا - بالا رەسسامىلاردىن ۋېيسارا باجىنا، ۋېيسارا ئىبراسانگىلار تەرىپىدىن يارىتىلغان «ئويما - قاپارتما رەسسامىلىق ئۇسلۇبى» نىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس يارىتىپ بەرگەن. ئىتالىيە ئالىمى، رىم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى مارىئو بوساگىر: «ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت بىرلا رەسسامچىلىق ئېقىمىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ نەقىش، تام سىزىلىرى ۋە ياغاچ ئويمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ ئەسەرلىرى بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر، جۈملىگو سەنئەت ساھەسىدىكىلەر ۋە ئوبزورچىلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن خوتەن رەسسامچىلىق ئېقىمىدۇر...» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسى 2001 - يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن» دەپ ئېلان قىلىندى.

3. يۇمىلاق قۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 280 كىلومېتىرچە يىراقلىقتا. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°34′9.05″، شىمالىي پاراللېل 38°52′23.6″ قا توغرا كېلىدۇ. خارابىلىكنى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن فرانسىيە دۆلەتلىك پەن تەتقىقات مەركىزىنىڭ 315 - تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە ئۈيۇشتۇرغان جۇڭگو - فرانسىيە بىرلەشمە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1994 - يىلى 10 - ئاينىڭ 25 -كۈنى تۇنجى قېتىم بايقىغان.

مەزكۇر شەھەر خارابىسى يۇمىلاق شەكىلدە بولغاچقا، بىرلەشمە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى «يۇمىلاق قۇم» دەپ ئىسىم قويغان. خارابىلىكتە شەرقىي قۇۋۇق ۋە جەنۇبىي قۇۋۇقتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دەرۋازا بار. شەھەر دەرۋازىسى پۈتۈن ھەم يوغان توغراق ياغىچىدىن ياسالغان. ئايلانما قىلىپ سوقۇلغان سېپىلنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان 473 مېتىرچە قىسمىنىڭ ھالىتىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سېپىل تېمى توغراق ياغىچىنى خادا قىلىپ يۇلغۇن شاخلىرى بىلەن توقۇپ، ئاندىن لاي (تېزەك ئارىلاشتۇرۇلغان) بىلەن سۇۋالغان. ئاشكارلىنىپ قالغان قەبرىلەردىن ئورا كۆز، قاڭشارلىق، قوڭۇر چاچلىقلارنىڭ جەسىتى بايقالغان بولۇپ، ئۇلار ئېچىگە تۇم يېپىلىق يۇڭ رەختتىن كىيىم كىيگەن، رەخت ئۈستىگە ناھايىتى چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلگەن. ئۇلار سىرتىغا تېرە كىيىم كىيگەن، چېچىنى ئۆرۈگەن، بەزىلىرى بېشىغا ياسىما چاچ كېيىۋالغان. ھەربىر جەسەتنىڭ يېنىغا 1، 2 دىن مىس ئوق ئۇچى، ھېقىق، ئەينەك بېزەك، رەم، گرېتسىيە، مىسىر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالاردا كەڭ تارقالغان تۇنقىلىق مىس ئەينەك، قوشۇق، گۈرجەك، نەقىشلىك قۇتا، تۇرلۇك ساپال بۇيۇم، مىس قاداق، كىگىز قالپاق، پەتنۇس شەكىللىك ياغاچ ئەسۋاب، تۆمۈردە ياسالغان دورا ئېرىتمىدىغان چۆمۈچ، يۇڭ رەخت كىيىمنىڭ يەڭلىكى، تاش يارغۇنچاق، تاش پىچاق، تاش ئورغاق، بىلەي تاش، سۈرمەل تاش، يۇڭ ئارغامچا، كىگىز خالتا، گىلەم پارچىسى ... قاتارلىقلار قويۇلغان. جەسەتلەر چوڭ توغراق ياغىچىنىڭ ئىچىنى ئويۇپ ياسالغان ساندۇققا سېلىنغان.

بۇ، نۆۋەتتە تارىم ۋادىسىدا بايقالغان ئەڭ قەدىمكى شەھەر بولۇپ، بۇنىڭدىن 50 ± 2135 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. يۇمىلاق قۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسى 2001 - يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك نۆقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلدى.

4. سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى

سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتا، سامپۇل يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇننىڭ غەربىدىن تۆت كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ″5 ′7 °80، شىمالىي قۇتۇپ ″53 ′59 °36 قا توغرا كېلىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىردىن ئارتۇقراق. مەزكۇر خارابىنىڭ يەر ئۈستى پۈتۈنلەي توپا ۋە قۇملۇق بولۇپ، يەر يۈزىدە ھېچقانداق قەبرە بەلگىسى يوق. 1983 - يىلى قەبرىستانلىقتىن سۇ ېېسىپ ئۆتكەن بىلەن بۇ خارابە ئاشكارىلىنىپ، ئىلگىرى - كېيىن تۆت قېتىم قېزىش ئېلىپ بېرىلغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 1000 پارچىدىن ئارتۇق يادىكارلىق بۇيۇمى قېزىۋېلىنغان. بۇلار ئاساسلىقى، يۇڭ ۋە يېپەك توقۇلمىلاردىن ئىشلەنگەن كىيىم - كېچەك، كەشتە، گۇل بېسىلغان پاختا رەخت، كېچەك ھەمزەك، پالاس، گىلەم، كىگىز، مارجان، تارغاق، سۇزگۈچ، مىس ئەينەك، تېرە، ئۇزۇك، ھاسا، پەي يەلپۈگۈچ، تۆمۈر ئوق بېشى، ساپال قاچا، ياغاچ قوشۇق ۋە ئاياغ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قەبرىستانلىقتىن يەنە مېيىتلار بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن ئىككى ئاق بوز ئاتنىڭ جەسىتى چىققان بولۇپ، ئاتلارمۇ ئادەملەرنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش لەھەت ئىچىگە قويۇپ ئۈستىدىن شاخ - شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمۈلگەن. ئاتلارنىڭ ساقلىنىشى خېلى ياخشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر ئات ئىگەر - جابدۇق بىلەن توقۇلغان ھالەتتە كۆمۈلگەن. ئات جابدۇقلىرى ئىچىدە تېرە قاپلانغان قوش باشلىق ئىگەر ئۇچ قەۋەت ئاق كىگىزدىن تۆت چاسا قىلىپ تىكىلگەن توقۇم بار. ئىگەر ئۈستىگە 76.5 × 73 سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى رەڭدار ئىگەر گىلىمى يېپىلغان. يەنە بىر قەبرىدىن پۈرمە پۇچقاقلىق رەڭدار يۇڭ توقۇلما ئىشتان تېپىلغان. ئۇنىڭغا ئادەم

باشلىق، ئات بەدەنلىك ئوبراز چۇشۇرۇلگەن. تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ قەبرىستانلىق 65 ± 2290 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

ساماپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى 2001 - يىل 6 - ئايدا «مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

5. ئەندىر قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە نىيە ناھىيە ئەندىرە چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئەندىرە دەريا‌سى مەزكۇر خارابىنىڭ ئون كىلومېتىر غەربىدە. خارابىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ″16 ′49 °83، شىمالىي پاراللېل ″32 ′47 °37 قا توغرا كېلىدۇ. بۇ خارابىنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 5 ـ 6 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. خارابە دائىرىسىدە ئىككى شەھەر ئىزى بار. ئۇ تىم ۋە داۋزىلىق دېيىلىدۇ. بۇ يەرنى يەرلىكلەر «شايانتاق» دەپ ئاتىغاچقا، ئىككى خارابە بىرلەشتۇرۇلۇپ، شايانتاق قەدىمكى شەھىرى دەپ ئاتالغان. چۇشەندۇرۇشكە قولاي بولسۇن ئۈچۈن، ئىككى شەھەرچىنى ئايرىم - ئايرىم تونۇشتۇرىمىز.

1) تىم قەدىمكى شەھىرى ئاساسەن چاسا شەكىللىك بولۇپ، ساقلىنىشى ئانچە مۇكەممەل ئەمەس. تەكشۈرۈشىمىزچە، ئۇ شەھەرچە ۋە ئۈنكۈگا ھەمراھ قەلئەدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شەھەرچىنىڭ كۆلىمى سېپىلى كېسەك بىلەن سېغىز لايدىن ياسالغان. ئەڭ ئېگىز يېرى سەككىز مېتىر كېلىدۇ. سېپىل تېمىنىڭ قېلىنلىقىمۇ سەككىز مېتىر كېلىدۇ. قەلئە سېپىلىمۇ كېسەك بىلەن سېغىز لايدا قويۇرۇلغان بولۇپ، ئېگىزلىكى شەھەرچە سېپىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. قېلىنلىقى 3 ـ 5 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. سېپىل ئىچىدىكى كوچا - يوللارنى، ئۆي - ئىمارەت ئىزلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

خارابە دائىرىسىدىن تۆمۈر ۋە ساپال پارچىلىرى، ياغۇنچاق، توقۇلما پارچىلىرى، ئەينەك پارچىلىرى، تارشا پوتوكلەر، تۆمۈردىن ياسالغان يا ئوقى، پىچاق، ئورغاق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان.

2) داۋزىلىق قەدىمكى شەھەر خارابىسى، تىم قەدىمكى شەھىرىنىڭ 1.5 كىلومېتىر شەرقىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى

شەرقىي مېرىدىئان "00 '50 °83 ، شىمالىي پاراللېل "32 '47 °37 قا توغرا كېلىدۇ. شەھەر سېپىلى ئانچە ئۆلچەملىك بولمىغان يۇمىلاق شەكلىدە بولۇپ، دىئامېتىرى 130مېتىر كېلىدۇ. سېپىل تېمى كېسەك بىلەن قويۇرۇلغان. سېپىلنىڭ ئىچىدىكى بىر بۇتخانىنىڭ قالدۇق ياغاچ تۈۋرۈكلىرى ئىنتايىن زىچ بولۇپ، ھېلىمۇ كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇب تېمىنىڭ بۇرجىكىدە ئازراق تام رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان. غەرب تەرەپتىكى ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ياغاچ تۈۋرۈكلىرى بەكمۇ رەتلىك. تۈۋرۈكلەرنىڭ كۆپىنچىسى چاسا شەكلىدە. بۇتخانا ئىزىدىكى تۈۋرۈكلەرنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشىدىن ئۇنىڭ ئايلانما كارىدورلۇق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ستەين بەرگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇتخانا خارابىسىدىن بىراھما يېزىقىدا قەغەزگە يېزىلغان بۇددا نوملىرىنىڭ پارچىلىرىمۇ تېپىلغان. ئۇنىڭ تۆت بۇرجىكىدە ئۆرە تۇرغان سۇرلۇك بۇت - ھەيكەللەرمۇ بار ئىكەن.

خارابە ئىچىدە ساپال، تۆمۈر پارچىلىرى، پاختا، يۇڭ، يىپەك قاتارلىق توقۇلما بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى ئۇچرايدۇ. 1998 - يىلى 10 - ئايدا، بۇ شەھەر خارابىسىدىن نەقىشلىك تۇۋرۇك تېپىلدى. ئۇ، ئىنتايىن چىرايلىق، نەپىس ئىشلەنگەن بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئۆي - ئىمارەتچىلىكىدىكى نەقىشلىك تۈۋرۈكلەرگە بەكمۇ ئوخشايدۇ. تۈۋرۈكنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى 1.20 مېتىر، دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى 0.10 مېتىرلىق ئورۇندا ساقلىنىپ قالغان ئاق سېغىزلاي يۇقىنى ھېلىمۇ پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچى تەرىپىدە ئوتتا كۆيگەن ئىز بار.

شايانتاق قەدىمكى شەھىرىنىڭ تىم، داۋزىلىق خارابىلىرىدىن باشقا، يول - كوچىلار، ئېرىق - ئۆستەڭ ئىزلىرى، ئۆلتۇراق ئۆي ئىزلىرى، بۇتخانا ۋە بۇددا مۇنارى بار. خارابە ئەتراپىدىكى بىر نەچچە كىلومېتىرلىق دائىرىدىنمۇ ھەر خىل قەدىمكى مەدەنىيەت يالدامىلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. بۇددا مۇنارى تىم خارابىسىنىڭ 500 مېتىر غەربىدە بولۇپ، خام كېسەك ۋە سېغىز لاي بىلەن ياسالغان. مۇنارنىڭ ئۇل قىسمى چاسا شەكلىدە، بۇرجەكلىرى تۆت تەرەپكە توغرىلاپ ياسالغان. مۇنار ئۇل قىسمى ئۇچ قەۋەت بولۇپ، ستەيىننىڭ ئۆلچەپ خاتىرىلىگەن سانلىرى مۇنداق: مۇنارنىڭ ئەڭ ئاستىنقى قەۋىتىنىڭ تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 27 ئىنگلىز چىسى (بىر

ئىنگلىز چىسى 0.304 مېتىر)، ئېگىزلىكى 1.5 ئىنگلىز چىسى؛ ئوتتۇرا قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە ئىنگلىز چىسى، يان تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 25 ئىنگلىز چىسى. بۇ، ئىككى قەۋەت مۇنارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۈستۈنكى قەۋەتنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 ئىنگلىز چىسى، يان تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 23 ئىنگلىز چىسى كېلىدۇ. مۇنارنىڭ يۇمىلاق گەۋدىسىنىڭ دىئامېتىرى 16 ئىنگلىز چىسى، قالدۇق ئېگىزلىكى 14 ئىنگلىز چىسى كېلىدۇ؛ مۇنارنىڭ ئۈستىدىن ئاستىغا قارىتىپ بىر ئىنگلىز چىسى كۆلەمدىكى تومۇقتىكى بىر تال ياغاچ تۈۋرۈك 7 ئىنگلىز چىسى ئۇزۇنلۇقتا كېرگۈزۈلگەن. داۋۇلىقنىڭ 500 مېتىر جەنۇبىدىن يەنە بىر مۇنار بايقالدى. خام كېسەك، سېغىز لايدىن ياسالغان بۇ مۇنارنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى يۇمىلاق شەكىللىك بولۇپ، دىئامېتىر 2.5 مېتىر، ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىر مۇنار يېنىدىن سىلىق يۇزىگە قارىشتى يېزىلغان ئىككى پارچە تەبىئىي سېغىز پارچىسى تېپىلدى.

شايانتاق قەدىمكى شەھەرنىڭ دەۋرى توغرىسىدا جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ پىكرى ستەينىنگكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. ئۇلار يىل دەۋرىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ قارىغان. بىرىنچىسى، بۇ خارابە مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى IV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشلىۋېتىلگەن، ئومۇمەن نېيە خارابىسىنىڭكى بىلەن ئوخشاش. شەھەرنىڭ قاچان ئەھيا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق، ئەمما ئۇ كېيىن بولغاندىمۇ مىلادىيە I ئەسىردىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن. ئىككىنچىسى، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كىشىلەر قىسقا ۋاقىت قايتا بىر قېتىم پائالىيەت ئېلىپ بارغان، دېگەن قاراش.

بۇ خارابە 2001 - يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى.

ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى

1. يوتقان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىدىن 11 كىلومېتىر كېلىدىغان باغچى بازىرىنىڭ ئەللامە كەنتى تەۋەسىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك

ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 79°48′، شىمالىي كەڭلىك 37°06′قا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى شەھەرنىڭ خارابە ئورنى بۈگۈنكى باغچى بازىرىنىڭ ئەللامە كەنتى بىلەن خەلىچە كەنتىنىڭ دەل تۇتىشىدىغان پاسىلىغا جايلاشقان. خارابىنىڭ ھازىرقى ئومۇمىي كۆلىمى ئون كۋادرات كىلومېتىرچە كېلىدۇ. خارابە ئورنى ئۆز ئەتراپىدىكى ئەسلى يەر يۈزىدىن 4، 5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا بولغانلىقى ئۈچۈن، سۇ سىزىپ تۇرىدىغان، شال تېرىشقا لايىق ساسلىققا ئايلىنىپ قالغان.

1892 - يىلى فرانسىيەنىڭ دۇتىرى ۋە تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى گلۇننارد يوتقاندىن بىر تۈركۈم ساپال قورچاق، ئەينەك بۇيۇم، ساپال قاچا ۋە ئاق قاشتېشىنى يىغىۋېلىپ ئېلىپ كەتكەن.

1896 - يىلى سۈېن ھېدىن بۇ خارابىدىن 523 دانە ھەر خىل مەدەنىي يادىكارلىقنى يىغىۋالغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ساپال قورچاق، كوزا، مىس بۇت ھەيكىلى، قەدىمكى خەت - چەك، قەدىمكى پۇل، خرىستىئان دىنىغا ئائىت ئالتۇن تەڭگە، كرېست بەلگىسى ۋە بىر ئالتۇن مېدال قاتارلىقلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ستېين 1900 ـ، 1906 - يىللىرى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، كۆپلىگەن قەدىمكى پۇل ۋە ھەر خىل ساپال، ئالتۇن ھۇنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىنى يىغىۋالغان. 1929 - يىلى جۇڭگو ئارخېئولوگلىرىغا مەزكۇر خارابىدىكى بىر بۇلاقتىن ئالتۇندا ياسالغان ئۆردەك ھەيكىلى ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا. بۇ جايدىن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، جىنسىي تېۋىنىش مەزمۇنىدىكى ساپال ھەيكەل، نەقىشلىك ساپال پارچىلىرى، كىچىك ساپال ئاپتۇۋا، ساپالدىن ياسالغان ئادەم ھەيكىلى، ساپالدىن ياسالغان ئات، تۆگە، قۇش ۋە ھەر خىل ھايۋانلار ئوبرازى، چالغۇ ئەسۋاب تۇنقان ئادەم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ساپال بۇيۇم پارچىلىرى، قاشتېشى، مېتال بۇيۇم پارچىلىرى ئۇچرىتىلغان.

ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ خارابىلىك قەدىمكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ پايتەخت شەھىرى ئورنى بولۇپ، دەۋرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 200 - يىللاردىن مىلادىيە 400 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا توغرا كېلىدىكەن.

يوتقان قەدىمكى شەھىرى خارابىسى 1957 - يىلى 1 - ئايدا «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

2. مەلىكىئاۋات قەدىمكى شەھەر خارابىسى

بۇ خوتەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 25 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا، يۇرۇڭقاش دەريالىسىنىڭ غەربىي قىرغىقى، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ باغرىغا جايلاشقان. جۇغرافىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 79° 50′، شىمالىي كەڭلىك 35° 57′ قا توغرا كېلىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى ئوتتۇرا ھېسابتا 2، 3 كىلومېتىر بولۇپ، تار ۋە ئۇزۇنچاق يەر شەكلىگە ئىگە. جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرىپىدە تاغ، شىمال تەرىپىنىڭ ئانچە يىراق بولمىغان جايىدا 30 - يىللاردىن باشلاپ بەرپا بولغان كىچىكرەك بىر كەنت بار؛ شەرق تەرىپى يۇرۇڭقاش دەريالىسىغا تۇتىشىدۇ.

1900 - يىلى 17 - ئۆكتەبىر ۋە 23 - دېكابىر ستېين ئىككى قېتىم بۇ خارابىغا كېلىپ، بىرقىسىم ساپال پارچىلىرى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 200 - يىللارغا ۋە مىلادىيە 700 - يىللارغا تۇغرا كېلىدىغان قەدىمكى پۇل، مارجان، تامغا ۋە رەسىم ئەپسانىلىرىدە ھېكايە قىلىنغان چېۋىتىنىڭ ھەيكىلىنى يىغىۋېلىش بىلەن بىرگە، خارابىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بايلىق ئىزدىگۈچىلەر تەرىپىدىن قېزىلغان بۇددا تاغ مۇنارىنى بايقىغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە ئۆچىرىتىشلاردا بۇ يەردىن ئالتۇن ھەل بىرىلگەن بۇت ھەيكىلى، براھما يېزىقى، بەش مىسقاللىق پۇل، گەجدىن ياسالغان بۇت ھەيكىلى، بۇتخانا تام بېزەكلىرى، ساپال قاچا - قۇچا پارچىلىرى ئۇچرىتىلغان. ئىلگىرى - ئاخىرى ئۇچرىتىلغان ماددىي بۇيۇملارغا ئاساسەن بۇ خارابىنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2200 - يىللاردىن 1000 - يىللارغا قەدەر دەپ قارالماقتا.

مەلىكىئاۋات قەدىمكى شەھىرى خارابىسى 1957 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

3. ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن 17 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇققا جايلاشقان. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ئەسلىدە شەھەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 7 - 8 چاقىرىم بولۇپ، قەدىمكى شەھەر سېپىلىنىڭ كۆپ قىسمى قۇم ئاستىدا قالغان. ھازىر

بۇنىڭ 93.6 مېتىر قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان. سېپىلنىڭ ئاستى كەڭلىكى 2.5 مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى 1.5 مېتىر، ئېگىزلىكى 5 مېتىر بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە يوشۇرۇنۇش ئورنى بار. سېپىل ئەتراپىدىكى ئون نەچچە كىلومېتىر دائىرىدە ئېرىق - ئۆستەڭ، ئېتىز ئىزناسى بار. سېپىل چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان چوڭ تېپتىكى خىشتىن قوپۇرۇلغان. خىشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 30 - 40 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئون سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. قەدىمكى شەھەرنىڭ يەر ئۈستىنى نۇرغۇن يىللاردىن بېرى شامال يالاپ كەتكەن بولغاچقا، سېپىل تام ئاستى ئەسلىدىكى يەر يۈزىدىن 4 - 5 مېتىرچە تۆۋەنلەپ كەتكەن، ئىمارەت خارابىسى قالمىغان. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئەسلىدە نېمە دەپ ئاتالىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. شەھەرنىڭ سېپىلى ئاق سېغىزدىن قۇيۇلغان خىشتىن قوپۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن «ئاقسېپىل» دەپ ئاتالغانىكەن. ئەمەلىيەتتە بۇ كېيىنكىلەر قويغان ئىسىم بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خارابىلىكتىن بەش مىسقاللىق مىس پۇل، چىشلىق چاق شەكلىدىكى پۇل، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىگە خاس مىس پۇل، ئات سۈرەتلىك ئۇدۇن مىس پۇلى، تاق قۇلاقلىق قىزىل ساپال كوزا، ساپال پىل، ساپالدىن ياسالغان ئات بېشى پارچىسى، خەنزۇچە - كارۇشتىچە يېزىقتىكى پۇل. بەش دانە ساپال مايمۇن، تۆت دانە ساپال بۇت پارچىسى، تۆت قۇلاقلىق بىر دانە كوزا، ئادەم سۈرەتلىك بىر دانە كوزا قاپقىقى پارچىسى، ئالتە دانە ساپال ئۇرچۇق غالتىكى، سەككىز دانە ئەينەك پارچىسى، بىر قاپ مۇنچاق، كىدان يېزىقىدىكى بىر مىس مۆھۈر... قاتارلىقلار تېپىلغان.

سېپىل تېمىغا ئىشلىتىلگەن كېسەكنىڭ بىر يۈزىدە يېزىق بولۇپ، ئاجراپ كەتكەن خىشلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان 17 خەرپ بارلىقى، ئۇنىڭ 15 ى قەدىمكى قارۇشتى يېزىقى، ئىككىسى قەدىمكى براھما يېزىقى ئىكەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە ئىسپاتلاپ چىقىلدى. سېپىل تېمىدىكى يېزىقلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر خارابىسى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2300 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

4. باغداد قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن 3.5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دول يېزىسىنىڭ سېرىق كەنتىگە جايلاشقان. خارابە مەسچىت ۋە قەبرىستانلىقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تۇزۇلگەن. مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 1.6 مو كېلىدۇ، ئالدى-ئارقا تەرىپىدە ئىشىكى، 12 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئەزانخانىسى بار؛ قۇرۇلۇش كۆلىمى 334 كۋادرات كىلومېتىر. مەسچىت ئۆزگىچە بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا ئىگە بولۇپ، تەنتەك قىلىپ پايدىلىنىش قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى. ھازىرقى مەسچىت 1939 - يىلى قايتا ياسالغان. قەبرىستانلىق كۆلىمى 300 مو كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئايلانما چاسا تام بار. ئۇنىڭ تۆت بۇرجىكى ئۇستىدە يەنە ئېگىزلىكى بىر مېتىردەك تۆت دانە قۇببە بار بولۇپ، قەبرىستانلىقتا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ.

باغداد قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، كونا قەبرىلەر ناھايىتى زىچ ھەم قاتمۇ قات بولۇپ كەتكەن. مۇتلەق كۆپ قىسمى يېقىنقى زاماندىكى قەبرىلەر بولۇپ، ئۇزۇنلۇق ۋە چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى بىر مېتىر ئەتراپىدا كولىنىپ، ئەتراپى ۋە ئۈستى كېسەك بىلەن ئېتىلىپ، مېيىتنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن ئېغىزى كېسەك ۋە توپا بىلەن ئېتىۋېتىلگەن. مېيىتلارنىڭ باش - ئايىغى خالىغانچە قويۇلغان.

بۇ يەردىن بىر دانە ئوقيانىڭ ياسى (ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىر)، بەش تال ئوقيا، ئاياغ قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار ئوچرىتىلغان. باغداد قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ دەۋرى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، خوتەنگە ئىسلام دىنى دەسلەپ كىرگەن مىلادىيە 11-ئەسىرلەرنىڭ باش قىسمىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن دەپ قارالماقتا.

بۇ خارابە 1957 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنىدى.

5. سانجۇ قىياتاش رەسىمى

سانجۇ قىياتاش رەسىمى گۇما ناھىيىسى سانجۇ بازىرىنىڭ غەربىي- جەنۇبىدىن 26 كىلومېتىر كېلىدىغان سانجۇ دەريا جىلغىسىغا جايلاشقان. قىيا تاش رەسىملىرى بار جاينىڭ ئىسمى ئولاچى بولۇپ،

بۇ جايدىكى ئىككى قىرغاقتا خەتەرلىك تىك يار چوقچىيىپ تۇرىدۇ. جىلغىدا ياپيېشىل ئوت - چۆپلۈككە ياندىشىپ، سۇپسۇزۇك سۇ شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ. دېھقانچىلىققىمۇ، چارۋىچىلىققىمۇ باب كېلىدىغان بۇ جاي تارىختا شىزائىغا ۋە كەشمىرگە بارىدىغان چىغىر يول ئىدى.

رەسىم ئويۇلغان قىيا تاشنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىرچە، كەڭلىكى تۆت مېتىرچە كېلىدۇ. رەسىم ئويۇلغان دائىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.3 مېتىر، كەڭلىكى (ياكى ئېگىزلىكى) 1.3 مېتىر بولۇپ، رەسىملەرنىڭ چوڭلۇرىنىڭ ئېگىزلىكى 27 ـ 30 سانتىمېتىر، كىچىكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتىرلا كېلىدۇ.

رەسىمدە ساداق تارتىپ ئوق ئۇزۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان ئادەم، ئاتقا ئەگىشىپ كېتىۋاتقان كىشىلەر ئارقارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئادەم رەسىمىنىڭ ئېگىزلىكى 27 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، ھايۋان رەسىملىرىنىڭ ئېگىزلىكى 20 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 23 سانتىمېتىر كېلىدۇ. رەسىمنىڭ سول تەرىپىدە يېزىققا ئوخشاپ كېتىدىغان بەلگىلەر بار. بۇلار قاتتىق نەرسىلەر بىلەن تاشنىڭ يۈزىگە جىجاپ چىقىرىلغان. ئەتراپتىكى جىلغىلاردا ھېچقانداق قەدىمىي يادىكارلىق يوق. بۇ قىياتاش رەسىملىرىنىڭ يىل دەۋرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار بار. بىراق ئۇنىڭ مىلادىيىدىن تولىمۇ ئىلگىرى ئىكەنلىكى روشەن.

سانجۇ قىياتاش رەسىمى 1962 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى.

6. ئۇجمىلىك قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە گۇما ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن 42 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قاراتاغنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ، مەزكۇر خارابىلىقتا ھازىر قەدىمكى زامان ئۆي قالدۇقلىرى، ئېرىق - ئۆستەڭ ئىزلىرى ... قاتارلىقلار ساقلانماقتا. يەر ئۈستىدە بۇت ھەيكىلى سۇنۇقلىرى، ساپال پارچىلىرى ئاندا - ساندا ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ ئەسلىدە بۇنىڭدىن 2200 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىكى تۆت ئەترابى ئۇجمە دەرىخى بىلەن ئورالغان شەھەر بولۇپ، پىلە - ئۇجمىچىلىك تازا رونىق تاپقان بولغاچقا، «ئۇجمىلىك

شەھىرى» دەپ ئاتالغان، كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، سۇنىڭ كېمىيىپ كېتىشى بىلەن تاشلىنىپ قېلىپ، خارابلىككە ئايلانغانلىقى مەلۇم.

بۇ خارابە 1957 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

7. شاخلىق قورۇسى

شاخلىق قورۇسى قاراقاش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 19 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى زاۋا يېزا شاخلىق كەنتىدىكى تەۋەسىگە جايلاشقان. ئۇ، خوجىلارنىڭ شاخلىق كەنتىدىكى ئاخىرقى ۋەكىلى مۇھەممەت تۇرسۇنخان ھاجىنىڭ قورۇ جايى بولۇپ، 1925 - يىلى سېلىنغان. ئەسلىدە بۇ قورۇ 20 نەچچە ئېغىز ئۆي، ئۈچ كۆل، 20 مودىن ئارتۇق باغدىن تەركىب تاپقان. باغدا خوتەن رايونىدا بار ھەر خىل مېۋىلەردىن باشقا، چىنار، سوپۇن دەرىخى، سەندەل دەرىخى، سېدە، سېرىنگۇل، ئارچا قاتارلىق مەنزىرە دەرەخلىرىمۇ ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، شۇ زاماندىن ھازىرغىچە ناھىيە تەۋەسىدە ئاز ئۇچرايدىغان ئالاھىدە باغ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى ھەشەمەتلىك ئايۋان - سارايلار 1949 - يىلىغا قەدەر مۇھەممەد تۇرسۇنخان ھاجىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. كېيىن مۇھەممەد تۇرسۇنخان ھاجىنىڭ چەتكە چىقىپ كېتىشى بىلەن، كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا ۋە ئومۇمىي خەلق ئىگىدارچىلىقىدا باشقۇرۇپ كېلىنگەن.

شاخلىق قورۇسىنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 30 موغا يېقىن كېلىدۇ. ئەتراپى مۇستەھكەم ئېتىلىپ، مەخسۇس قوغداش خادىمى قويۇلۇپ، دەرۋازىدىن كىرىپ - چىقىش تۈزۈمى يېكىتىلدى. بۇ يەردىكى مېۋىلىك باغنۇ ئالاھىدە پەرۋىش قىلىنىپ، ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا مېۋىلەرنىڭ سورتى ياخشىلىنىپ، تېخنىمۇ گۈزەللەشتۈرۈلۈپ ياخشى قوغدالماقتا.

شاخلىق قورۇسى 1962 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

8. خوتەن چوڭ جامەسى

بۇ جامە شەھەر رايونى جامە يولىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنى 1875 - يىلى خوتەننىڭ ھاكىمبېگى نىياز ھاكىمبەگ باشچىلىق قىلىپ سالدۇرغان. مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە قىسمەن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، كېيىن دۆلەت مەبلەغ سېلىپ رېمونت قىلدۇرۇپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن. جامەدە نامازخانا، دەرسخانا، دەرۋازا مۇنارى قاتارلىقلار بار. ئومۇمىي كۆلىمى 5002 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 976 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بىردىن كىچىك مۇنارىسى بار. تامنىڭ قېلىنلىقى 1.10 مېتىر، ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر كېلىدۇ. نامازخانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 مېتىر، كەڭلىكى 12 مېتىر بولۇپ، 1000 دىن ئارتۇق كىشى سىغىدۇ. تورۇسىغا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللىي تۈستىكى رەڭدار گۈللەر ئويۇلغان، ئۇنى گۈل نەقىشلىك 40 تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

خوتەن چوڭ جامەسى 1990 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن.

9. ئىمام مۇسا كازىم قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي - جەنۇبىدىن 18 كىلومېتىر كېلىدىغان بۇزاق يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈتاش كەتكەن كەڭ سايلىقتا بولۇپ، بۇ ساينىڭ شىمال تەرىپى كۆجۇم بوستانلىقىغا تۇتىشىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ ئورنى مانا مۇشۇ ساينىڭ بۇزاق يېزىسىغا تۇتاشقان شىمالىي قىسمىغا، شەرقىي مېرىدىئان 79°48′، شىمالىي پاراللېل 38°20′قا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقىمۇ تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن - شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن يېرىم كىلومېتىر كېلىدۇ.

1958 - يىلىدىن ھازىرغىچە بۇ جايدىن ياغاچتىن ياسالغان جەسەت ساندۇقىغا سېلىنغان، كىيىم - كېچەك كىيدۇرۇلگەن ۋە بەزى ئاخىرەتلىك بۇيۇملار قوشۇپ دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر ۋە جەسەت كۆلى سېلىنغان ساپال قۇتا ئۇچرىتىلغان ۋە يىغىۋېلىنغان. 1984 - يىلدىكى قېزىۋېلىشتا بىر جەسەت ساندۇقى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ

سىرتقى تۆت يان يۈزىگە ئەجدىها، يولۇاس، تاشپاقا، سېرىق قۇشقاچنىڭ رەسىملىرى رەتلىك سىزىلغان. جەسەتكە نەپىس كىيىم-كېچەك (ئاخىرەتلىك كىيىم)، پۈتىغا بادام گۈللۈك، ئۈچى ئۇچلۇق لاتا ئاياغ كىيدۈرۈلگەن. جەسەت يېنىدىن يەنە ئوت يالقۇنى چۈشۈرۈلگەن رەتلىك يىپەك توقۇلما تۇمار (بايراقچە) تېپىلغان بولۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوت يالقۇنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا بىر - بىرىنىڭ سىرتىغا تەبىئىي ئورۇنلاشقان ئالتە دانە چەمبەرەك شەكىل چۈشۈرۈلگەن. چەمبەرەكلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان هالدا سېرىق، ئاق، هاۋارەڭ، سۆسۈن قاتارلىق تۆت خىل رەڭدە بولغان. سېرىق رەڭ بىلەن ئاق رەڭ ئىككى قېتىم تەكرارلانغان، ئۇنىڭ سىمۇللۇق مەنىسى ناهايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئوت يالقۇنى ۋە ئۇنىڭدىكى رەتلەر ئوت، كۈن، ئاي، هاۋا، زېمىننى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ يەردىن تېپىلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن قارىغاندا تاۋۇتقا سېلىنغان بۇ جەسەت بۇددا دىنى قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنغان دەپ قارالسىمۇ، جەسەت يېنىدىن تېپىلغان كىچىك تۇمار (بايراقچە) نىڭ سىمۇللۇق مەزمۇنى ۋە جەسەتنىڭ ئېڭىكىنى تېڭىش، پۈتىنى چېتىش ئۇسۇللىرى، جۈملىدىن جەسەت يۈزىگە يېپىلغان يوپۇققا چۈشۈرۈلگەن نامەلۇم يېزىقتىكى خەت بىزنى، خوتەندىكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىيىدىن خېلىلا بۇرۇنقى يىللار (بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى) دىكى ئاتەشپەرەسلىك، ئاي، كۈن، ئاسمان - زېمىننى ئۇلۇغلاش ئۆرپ - ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

بۇ قەبرىستانلىق 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن.

10. مازار تاغ قورغان خارابىسى

مەزكۇر خارابە قاراقاش ناهىيىسىنىڭ 150 كىلومېتىر شىمالىدىكى خوتەن دەريا ساهىلىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 80°45′، شىمالىي كەڭلىك 38°31′قا توغرا كېلىدۇ. قورغان تېمىغا قىزىل چوقا تاش ئىشلىتىلگەن. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 29 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 29 مېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 841 كۋادرات مېتىر. قورغاننىڭ غەربىدە

ئېگىزلىكى ئون مېتىر، ئۈزۈنلۈقى توققۇز مېتىر، كەڭلىكى يەتتە مېتىر كېلىدىغان بىر پوتەي (زەمبىرەك سۈپىسى) بار. تامنىڭ قېلىنلىقى 1.5 مېتىر. قەلئەنىڭ تېگىدە لەخمە بولۇپ، ئامبار بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. قەلئە تۆت چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئىككى قىسمىدىن تەركىب تاپقان. ئومۇمىي قۇرۇلۇشىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى، ئىككىنچى بۆلىكى تاغ ئۈستىگە جايلاشقان، غەربتىن شەرققە بىر - بىرىگە تۇتىشىدۇ. ئۈچىنچى بۆلىكى بىرىنچى، ئىككىنچى بۆلەكلەرنىڭ يېنىغىلا سېلىنغان بولۇپ، بۇ ئىككى بۆلەكنىڭ قوشۇمچىسى ھېسابلىنىدۇ. بىرىنچى بۆلەكنىڭ جەنۇب، شىمال تەرىپىدە ئىككى ئۆي بولۇپ، تاملىرى قېلىن، مەزمۇت ياسالغان. بۇ، قەلئەنىڭ ئاساسىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى بۆلىكى بىرىنچى بۆلەكنىڭ شەرقىدە بولۇپ، لەشكەرگاھ بولۇشى مۇمكىن. ئۈچىنچى بۆلەك بىرىنچى، ئىككىنچى بۆلەككە تۇتاش بولۇپ، ئۇنىڭدىن 6 - 7 مېتىر تۆۋەندىكى تاغ باغرىغا ياسالغان. شەرق تەرىپىدە ئىشىك بار، ئىشىكنىڭ سىرتى چارۋا مال باققان يەر بولۇپ، قىغ، ئەخلەتلەر دۆۋىلىنىپ كەتكەن. قەلئەنىڭ غەربىدىن 50 مېتىر يىراقلىقتا بىر خەۋەرلىشىش سۈپىسى بار، ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 20 مېتىر كېلىدىغان تاغ باغرىدا بۇددا ئىبادەتخانىسى بار.

1908 - 1913 - يىللىرى ستەين بۇ جايغا ئىككى قېتىم كېلىپ، زور تۈركۈمدىكى ئاسارە - ئەتىقىلەرنى ئېلىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە تاشپاقا شەكىللىك قىزىل ساپال تەخسە، قىزىل چوققىدىن ياسالغان بۆت قېلىپى، ياغاچ بۆيۈملار، مېتال بۆيۈملار، يۇڭ، كۆن - خۇرۇم بۆيۈملىرى، تۈبۈت يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈك، ھەر خىل يېزىقلاردىكى ماتېرىياللار بار. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردىن يەنە ئىچكى - تاشقى كانارىسى بار يۇمىلاق، تۆشۈكى تۆت چاسا كۈسەن مىس پۇلى، مىس تۈگمە، تۆت قىرلىق ئوقيا بېشى، تۈمۈر قوشۇق سۈنۈقى، ياغاچ تارغاق پارچىسى ۋە ئاز ساندا ساپال پارچىسى تېپىلغان. يىغىۋېلىنغان ماددىي بۆيۈملارغا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر خارابە بۇنىڭدىن 1500 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

مازارتاغ قورغان خارابىسى 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۆقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنىدى.

11. تۇردى ھاجى قورۇسى

بۇ قورۇ گۈما ناھىيىسى قاراتاغنز دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىدە بولۇپ، 1929 - يىلى ياسالغان. ئۇ، ياغاچ - يۇلغۇن قوشام قۇرۇلمىلىق، قەسىر شەكلىدىكى ھەشەمەتلىك، كەڭ - كۈشادە ئىمارەت بولۇپ، ھويلىنىڭ ئىچىدە ئىككى ئايۋان، ئىككى مېھمانخانا، تۆت ئېغىز مەخسۇس ياتاق ئۆي، دەھلىز، ئاشخانا، قازناق قاتارلىق 14 ئېغىز ئۆي بار؛ كۆلىمى ئون مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئىمارەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى توپا، ياغاچ قۇرۇلمىلىق، تاملىرى يۇلغۇن قوشامدىن ياسالغان بولۇپ، سىرتى سېغىز بىلەن، ئۆي ئىچى گەچ ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقى بىلەن سۇۋالغان. تام، تەكچە، مورا بېشى قاتارلىق جايلارغا ھەر خىل نەقىشلەر چېكىلىپ، چىرايلىق زىننەتلەنگەن. ئالدى مېھمانخانا تاملىرىغا ئايەتلەر يېزىلغان. ئوتتۇرا ئايۋاننىڭ تۆت تېمى رەڭدار نەقىشلەر بىلەن تولغان. ئوڭ تەرەپ غەربىي ھۇجرىسىنىڭ جەنۇبىي تېمىغا تۇردى ھاجىم قورۇسىنىڭ پىلان خەرىتىسى سىزىلغان بولۇپ، ھازىرمۇ ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. غەرب تەرەپتە يەنە بىر ھۇجرا بولۇپ، ئۇچ تېمىدا نەقىش ۋە رەڭ بېرىلگەن ھەر خىل گۈل - گىياھ تەشتەكلىك، گۈل رەسىملىرى، ھۆسنىخەتلەر، ئايەت قاتارلىقلار بار. ئۆينىڭ توساق پەنجىرىلىرى ياغاچتىن نەقىش - گۈل چېقىرىش، قىرىپ رەندىلەپ توتاشتۇرۇش ئارقىلىق بەكمۇ چىرايلىق ياسالغان. ھازىر بۇ ھويلىدىكى توققۇز ئېغىز ئۆي ساقلىنىپ قالغان. بەش ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. خېلى ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئادەم ئولتۇرمىغانلىقى ئۈچۈن قىسمەن سۇۋاق ۋە تام نەقىشلىرى سويۇلۇپ چۈشكەن. لېكىن، بۇ قۇرۇلۇش ھەقىقەتەن ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ بەدىئىي نامايەندىسى بولۇپ، كەم تېپىلمىدىغان يادىكارلىقتىن ئىبارەت.

تۇردى ھاجى قورۇسى 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى.

12. دەندان ئۆيلۈك خارابىسى

بۇ خارابىنىڭ ئورنى بۈگۈنكى چىرا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبى بۈگۈنكى چىرا ناھىيىسى دامىكۇ يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىغا تۇز سىزىق بويىچە 91

كىلومېتىر، غەربى خوتەن دەريياسىنىڭ يېنىدىكى لوپ ناھىيە تەۋەككۈل كەنتىگە تۇز سىزىق بويىچە 60 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي كەڭلىك "04 ′46 °37، شەرقىي ئۇزۇنلۇق "06 ′03 °81 غا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن بىر كۈادرات كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، قۇم ئۇستىدىن بەزى ئۆزگىرىپ كۆرۈنگىلى، بەزىلىرىنى خېلى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئۆيلەرمۇ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تاملىرى يۇلغۇن شاخلىرى بىلەن قوشام قىلىنىپ، ئاندىن لاي بىلەن سۈۋالغان.

دەندان ئۆيلۈك خارابىسىنى 1896 - يىلى سۈېن ھېدىن بايقىغان 1900 - يىلىدىن 1901 - يىلىغىچە ستەين قېزىش ئېلىپ بارغان 1927 -، 1928 - يىللىرى گېرمانىيىلىك تېرىنكلېر باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەتراپىنىڭ بىئولوگىيە ئالىمى بوسخارد يەنە بۇ خارابىنى تەكشۈرگەن. 1996 - يىلغا كەلگەندە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بۇدد دىنىغا ئائىت تام رەسىملىرى، برونزا، ساپال بۇيۇملىرى، بۇدد ھەيكىلى، قەدىمكى قوليازما، رەسىملىك ياغاچ تاختاي، ئۈدۈن تىلىدىكى ھۆججەت پارچىلىرى، ساپال قاچا پارچىسى، ياغاچ پەنجە سۈنۈقى، ئەينەكتىن ياسالغان تېگى يېشىل، سېرىق رەڭلىك گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن مارجان ... قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار يېغىۋېلىنغان. «خەننامە» دىكى قىسمەن بايانلار ۋە تېپىلغان بۇيۇملارغا ئاساسلانغاندا، بۇ خارابىلىكىنىڭ ئاز دېگەندىمۇ 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

دەندان ئۆيلۈك خارابىسى 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنىدى.

13. كېرىيە جامەسى

بۇ جامە كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ھېيتگاھ كوچىسىدا بولۇپ، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 7. 6666 كۋادرات مېتىر، جەنۇب ۋە شىمال تەرىپىدە ئىككى دەرۋازىسى بار. ئالدى دەرۋازىسى شىمال تەرەپكە ئېچىلىدۇ. ئۇ، ئالدى ئىشىك بىلەن ئىچكى ئىشكىتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ھازىرلىغان. جامە 1200 - يىلى ياسالغان، كۆپ

قېتىم رېمونت قىلىنغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلغان. 1980 - يىلدىن كېيىن بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان.

بۇ جامە 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، مۇھاپىزەت قىلىنماقتا.

14. قارادۆڭ قەدىمكى شەھەر خارابىسى

بۇ خارابە كېرىيە ناھىيىسىدىن (تۈز سىزىق بويىچە) 190 كىلومېتىر يىراقلىققا، يەنى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "2 .0 '50 °81، شىمالىي پاراللېل "25 '29 °38 قا توغرا كېلىدۇ. شۇبتىسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى سۈېن ھېدىن 1896 - يىلى كېرىيە دەريياسىنى بويلاپ شىمالغا مېڭىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، شايار ناھىيىسىگە يېتىپ سەپىرىدە، بۇ خارابىنى بايقىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ستەين، خۇاڭ ۋېنبى قاتارلىقلارمۇ بۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1993 -، 1994 - يىللىرى جۇڭگو - فرانسىيە بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتى بۇ خارابىدە تەكشۈرۈش، قېزىش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق مول ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان. قارا دۆڭ قەلئەسى چاسا شەكىلدە بولۇپ، ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 75 مېتىر كېلىدۇ. خارابە ئىچىدە ئۆي - ئىمارەت ئىزلىرى بار. ساپال پارچىلىرى، تۆمۈر پارچىلىرى، مېتال بۇيۇملىرى، كىگىز ۋە تۇرلۇك توقۇلما پارچىلىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەزكۇر خارابىنىڭ ئىچى - سىرتىدىن بۇغداي، شال، پۇرچاق ئۇرۇقلىرى، شاخ - پاخاللار، قۇرۇق قىزىل ئۇزۇم، دورا ئۆسۈملۈكلىرى يىلتىزى قاتارلىقلار تېپىلغان. تۇڭۇرۇك، لىم، خا، سىنجا قاتارلىق ياغاچ ماتېرىياللىرىنىڭ چوڭ ۋە نەپىسلىكىگە، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكىگە قاراپ، ئۇنى ئۆز زامانىسىنىڭ ھەشەمەتلىك، چوڭ قۇرۇلۇشلىرىدىن ھېسابلاش مۇمكىن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق قارا دۆڭ قەلئەسىنىڭ ئەتراپىدىن 60 نەچچە ئۆي ئىزى تېپىلغان. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئولتۇراق ئۆي ئىزلىرى بولۇپ، ئۇ چاغلاردا ئىشلەتكەن ئوچاق، مورا، سۇپا ۋە باشقىلار خېلى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. خارابە دائىرىسىدىكى سۇغىرىش ئېرىقلىرىنىڭ ئىزىنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. يەنە ياغۇنچاق ۋە

باشقا تۈرلۈك زىننەت بۇيۇملىرى (مىس، تۇچ ئۈزۈك، ھا
قاتارلىقلار) بۇت قېلىپى ئۇچرايدۇ.

تەكشۈرۈش ئەترىتى 1993 ـ، 1994 ـ يىللىرى ئارخېئولوگ
يىلنىڭ قېزىش داۋامىدا، خارابە دائىرىسىدىكى ئىككى بۇتخانا ئىزى
تازىلىدى. بۇتخانا 回 شەكىللىك بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا بۇت سۇپىسى
بار. سۇپا ئەتراپى كارىدور بولۇپ، ئۈنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى تاملار
رەڭدار رەسىملەر بار. رەسىملەرنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى، مەزمۇنى
ئۇسلۇبى قاتارلىقلار ئافغانىستاننىڭ بامىياندىكى رەسىملەرگە
ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بەزى بېزەكلەردە ھىندىستان بۇددىزم
سەنئىتىنىڭ پۇراقلىرىمۇ بار.

قارادۆڭ قەلئەسى خارابىسىنىڭ دەۋرى ئەڭ كېيىن دېگەندە
مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنقى مەزگىللەرگە توغرا
كېلىدۇ. ئۇ، مىلادىيە 6 ـ، 7 - ئەسىرلەردە تاشلىنىپ قالغان
بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خارابە 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق
قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى.

15. ھاشى قەلئە خارابىسى

بۇ خارابە چىرا ناھىيە چاقار يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق
جايىنىڭ غەربىي قىسمىدىن 21.7 كىلومېتىر كېلىدىغان ھاشى كەنتى
تەۋەسىگە جايلاشقان. ئۇ، تاش قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا
پايدىلىق بولۇش سەۋەبى بىلەن بۇنىڭدىن 1000 يىللار بۇرۇن خوتەن
ئۇيغۇرلىرى (بۇددىستلىرى) ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچىلار بىلەن
ئېلىپ بارغان نەچچە ئون يىللىق ئۇرۇشتا مۇستەھكەم قورغان
بولغان. ئۇنىڭغا ھەر خىل مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى بەرپا قىلىنغان
بولۇپ، ئۇلار ھازىرمۇ بار. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 مېتىر
كېلىدۇ.

بۇ خارابە 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق
قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى.

16. ھاسا قەلئە خارابىسى

بۇ خارابە چىرا ناھىيە چاقار يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇ
جايىنىڭ غەربىدىن 11.4 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ھاسا كەنتىدىك

يالغۇز بىر تاغنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، چىرا دەريانىڭ قىرغىقىغا تۇتىشىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەلئە بۇنىڭدىن 1000 يىل ئىلگىرى ياسالغان. ئۇنىڭ قورغاندا كۆزىتىش سۇپىسى بار.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مىلادىنىڭ 1010 - يىلى قاراخانىيلار خانى سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىنىڭ ئىشەنچىلىك ئادەمى مۇسا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىر قاراخانىنى يەكەن، خوتەنگە ئىسلام دىنىنى تارقىتىشقا ئەۋەتكەن. خوتەننى قورال كۈچى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۇرۇشى ئۇزاققا سوزۇلغان. خوتەن خانى خال خالۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن. ئەمما، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئىككى نەپەر ئەسكەر باشلىقى (چوقتىرىشت، نۇقتىرىشت ئاكا - ئۇكا) بۇ دىنغا كىرىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنى ھىمايە قىلىدىغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ، بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن چېكىنىپ، چىرا دەريانىڭ بويلاپ ھاسا ۋە ھاشىدىكى (يۇقىرىقى خارابە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىككى خارابە بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدۇ - ئا) ئىككى تاغنىڭ چوققىسىغا ئورۇنلاشقان. بۇ جايىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تىك، خەتەرلىك بولۇپ، ئۇلار ئىككى تاغ چوققىسىغا ئىككى مۇداپىئە سېپىلى سوققان. ھاساغا سېلىنغىنى ھاسا چوقتىرىشت قورغىنى، ھاشىغا سېلىنغىنى ھاشى نۇقتىرىشت قورغىنى (قەلئەسى) دەپ ئاتالغان. ئۇلار سېپىل سوقۇپ، ئاكوپ كولاپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە مىس تۇرۇبا ئارقىلىق سۇ باشلاپ كىرىپ، مۇداپىئەنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغان. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەي مىس تۇرۇبىنى ئىسلام ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ، سۇ مەنبەسىنى ئۇزۇپ تاشلىغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار مەغلۇپ بولغان. شۇنىڭدىن تارتىپ خوتەنده بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىش تارىخى ئاخىرلاشقان. بۇ قەلئە (ھاشى قەلئەسىمۇ شۇنداق - ئا) شۇنىڭدىن بۇيان قەدىمكى ئۇرۇشنىڭ گۈۋاھچىسى سۈپىتىده تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكته.

بۇ قەلئە خارابىسى 1999 - يىلى «ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى

تۆۋەنده خوتەن ۋىلايىتىدىكى ھەر قايسى ناھىيىلەرگە جايلاشقان

مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرىمىز
ھەمدە ئالدىن ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ ھازىرقى جۇغراپىيىلىك
مەمۇرىي ئەھۋالىدىن قىسقىلا ئۇچۇر بېرىمىز.

گۈما ناھىيىسى

گۈما ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي
جەنۇبىغا، قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ
يەر شەكلى جەھەتتە جەنۇبى ئېگىز، شىمالى پەس. شەرقىي تەرىپى
قاراقاش، خوتەن ناھىيىلىرى بىلەن، غەربىي تەرىپى قاغىلىق
ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي تەرىپى قاراقۇرۇم تېغى ئارقىلىق
ھىندىستان، پاكىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شىمالدا مەكىت
مارالبېشى ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقىي مېرىدىئان 77°31′
بىلەن 79°38′، شىمالىي پاراللېل 35°22′ بىلەن 39°01′06″ ئارىلىقىدا
تۇرىدۇ. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 41 مىڭ 167 كۋادرات
كىلومېتىر (61 مىليون 7.50 مىڭ مو) بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇملۇق
39.5%نى، تۇزلۇقلۇق 22.6%نى، تاغلىق 37.9%نى
ئىگىلەيدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە گۈما بازىرى، دۇۋا بازىرى قاتارلىق
ئىككى بازار؛ قوشتاغ يېزىسى، كۆكتېرەك يېزىسى، سانجۇ يېزىسى
مۇجى يېزىسى، موكۇيلا يېزىسى، زاڭگۇي يېزىسى، پىشنا يېزىسى
چودا يېزىسى، پىيالما يېزىسى، باشلەڭگەر يېزىسى، نەۋئابات تاجىك
مىللىي يېزىسى، كەڭقىر قىرغىز مىللىي يېزىسى قاتارلىق 12 يېزا
بار. بۇ ناھىيە خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن 2000
يىللار ئىلگىرىلا بۇيەردە «گۈما بەگلىكى» قۇرۇلغان. «خەنناما»
بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. يېڭى جۇڭگو
قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا،
جايدىن كۆپلىگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقىلىپ، قوغدىلىش
دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمى تۆۋەندىكىچە:

1. كىيىكتۇزدىكى قىياتاش رەسىمى

بۇ قىياتاش رەسىمى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىنىڭ غەربىي - جەنۇبىغا 37 كىلومېتىر كېلىدىغان قوشتاغ يېزىسىدىن شەرقىي - جەنۇبىغا قاراپ 11.2 كىلومېتىر ماڭغاندا يېتىپ كېلىدىغان سۇلىغاز كەنتىنىڭ كىيىكتۇز دېگەن يېرىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "30 '07 °78، شىمالىي پاراللېل "51 '04 °37 غا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەر ئەسلى بىر جىلغا بولۇپ، يەر نامى ئىسكەنجى؛ چوڭ داۋىرلىك يەر نامى كىيىكتۇز. قىياتاش رەسىمى جىلغىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى چوڭ ھەم پارقىراق ئىككى قىيا تاشقا چېكىلگەن. بىر تاشقا چېكىلگەن رەسىم داۋىرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 34 مېتىر، كەڭلىكى (ئېگىزلىكى) بىر مېتىردىن ئاشىدۇ، يەنە بىر تاشقا چېكىلگىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ مېتىر، كەڭلىكى (ئېگىزلىكى) بىر مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ ئىككى قىيا تاشنىڭ ئارىلىقى 4 ـ 5 مېتىر كېلىدۇ. رەسىم چېكىلگەن ھەر ئىككىلا قىيا تاش 60 گرادۇسلۇق يانتۇ تەكشىلىككە جايلاشقان.

بۇ قىيا تاشلارغا چېكىلگەن رەسىملەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئادەم ۋە ھايۋانلار ئوبرازىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ھايۋانات ئوبرازلىرىنىڭ ئەڭ چوڭلىرى 20×20 سانتىمېتىر، ئادەتتىكىلىرىنىڭ 10×5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. رەسىملەرنىڭ سىزىقلىرى توم ھەم جانلىق، يۇزى تەكشى، قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولۇپ، نەچچە مىڭ يىللار جەريانىدا قار - يامغۇر ۋە ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ھازىر 40 پارچىدىن باشقىلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن نەپىس بەدىئىي ئوبرازلارنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ.

چارۋىچىلىق ھاياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بۇ رەسىملەردە ئوقيا، نەيزە كۆتۈرۈۋالغان ئاتلىق ئادەملەرنىڭ چارۋا - ماللارنى ھەيدەپ ماڭغانلىقى؛ بىر قولىدا ھاسا - تاياق تۇتۇپ، يەنە بىرقولىدا ئىت يېتىلەپ ماڭغان پادىچىنىڭ ئوتلاۋاتقان چارۋا - ماللارغا قاراۋاتقانلىقى؛ توپ - توپ يۈرگەن چارۋا - ماللارنىڭ سۈ ئىچىۋاتقان، قوتانلارغا كىرىپ - چىقىۋاتقان ھەر خىل ھەرىكەت ھالىتى ناھايىتى ئوخشىتىپ چېكىلگەن، ھەم تەقلىدىي ئوبرازلار كۆڭۈل قويۇپ ئەستايىدىل سىزىپ چىقىلغان. مەسىلەن، ئۇزۇن ئەگرى مۇڭگۈزلۈك ئارقار ۋە

تاغ تېكىلىرىنىڭ تەن قۇرۇلۇشى، ھەيۋەتلىك مۇڭگۈزلىرى، ئال
ئىككى پۈتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ بوشلۇقتا تاقلاۋاتقانلىقى، جەرە
كېيىك ۋە ھەر تەرەپكە شاخلاپ كەتكەن مۇڭگۈزى بار بۇغىلارنى
بېشىنى تىك تۇتۇپ ئەتراپىنى كۆزىتىۋاتقانلىقى، توپ - توپ بول
ئۇركۈپ قېچىۋاتقانلىقى ... قاتارلىق كۆرۈنۈشلەر ناھايىتى جانلىق
سېپتا چېكىلگەن بولۇپ، كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدۇ. بۇلارد
باشقا نەچچە ئون كىشىنىڭ خىلمۇ خىل ھەرىكەت ئۇسىتىدىكى
ھالەتلىرى، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشلەر، تامغا - بەلگىلەر
يېقىنقى زامانلاردا كىشىلەر تەرىپىدىن يېزىلغان ئۇيغۇرچە (كونا
يېڭى يېزىقلاردا) ئادەم ئىسىملىرى، ئەرەب رەقەملىرى، ئادە
رەسىملىرى بار.

مەزكۇر قىياتاش رەسىمنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە ئېنىق بە
قاراش تېخىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغىنى يوق. بەزىلەر ئۇنى برونزا دەۋرى
تەۋە دېگەن قاراشتا بولۇۋاتىدۇ. رەسىملەرنىڭ مەزمۇنىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، تېخىمۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن.
بۇ ئورۇن 1981 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
مەدەنىيەت يادىكارلىقى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ قوغداش كۈچەيتىلدى.

2. باش كېچەز قىياتاش رەسىمى

بۇ قىياتاش رەسىمى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق
جايىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىغا تۇز سىزىق ئارىلىقى 60 كىلومېتىر
كېلىدىغان كەڭلىكتىكى قىرغىز مىللىي يېزىسىنىڭ باش كېچەز كەنتى
دائىرىسىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان
78° 18′ 12″، شىمالىي پاراللېل 37° 02′ 22″ غا توغرا كېلىدۇ.
قىياتاشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 200 مېتىر، ئېگىزلىكى 3 ـ 4 مېتىر. بىر
قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان رەسىملەرنىڭ ئېگىزلىكى 10 ـ 23
سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5 ـ 8 سانتىمېتىر، رەسىملەردىكى
ئادەملەرنىڭ مال بېقىۋاتقان، ئوقيا - نەيزىلەر بىلەن ئوۋ ئوۋلاۋاتقان،
ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشلىرىنىڭ قىسمەن جايلىرى
بۇزۇلغان. رەسىمدە ھايۋانلاردىن ئاساسەن ئۇزۇن مۇڭگۈزلۈك ئارقار
ۋە تاغ تېكىسى بار. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قېچىپ كېتىۋاتقان، بەزىلىرى
بېشىنى تىك تۇتۇپ ئەتراپىنى كۆزىتىۋاتقان، يەنە بەزىلىرى بوشلۇقتا
سەكرەۋاتقان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىملەر ئىچىدە يەنە قوتانغ

ئوخشاش قاشالانغان جايلار، شادلىق قوتانلار، قورۇق تاملار، ئىشكىلەر چاتما شەكىلدە بىر - بىرىگە ياندىشىپ چېكىلگەن. ئۇنىڭغا خېلى يۇقىرى بەدئىي، ھۈنەر - سەنئەت سىڭدۈرۈلگەن. يەنە بىر جايدا ھارۋا رەسىمى ناھايىتى ئوخشىتىپ چېكىلگەن. ئۇنىڭ ساندۇقى، بىر چاقى، شوتىسى بار. ئەپسۇسكى، بۇ رەسىم يېقىنقى يىللاردىلا بۇزۇۋېتىلگەن. يەنە بىر رەسىمدە ھاسا تۇتقان پادىچى ۋە ئۇنىڭ ئالدىدا توپ - توپ ئوتلاۋاتقان چارۋا - ماللارنىڭ ھالەتلىرى يۇقىرى سەنئەت ماھارىتى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ قىياتاش سۈرىتىدىكى چارۋا - مال قوتانلىرى ۋە قورۇق تاملار، تارىم ۋادىسىدىن بايقالغان باشقا قىياتاش رەسىملىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىق بولۇپ، مەزمۇن ئېتىبارى بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

باش كېپەز قىياتاش رەسىمىنىڭ دەۋرى مىلادىيىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ بولۇپ، ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلدى.

3. ئارىش ئۆڭكۈرى قىياتاش رەسىمى

بۇ قىياتاش ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ غەربىي - جەنۇب تەرىپىگە 68.7 كىلومېتىر كېلىدىغان نەۋئابات تاجىك مىللىي يېزىسىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى بىر ئۆڭكۈرگە جايلاشقان بولۇپ، چېچەك ئۆڭكۈر قىياتاش رەسىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بۇ ئۆڭكۈرنىڭ ئالدى تەرىپىدە پەلەمپەي شەكىللىك چوڭقۇر يول ۋە سۇ ئاقىدىغان جىلغا، يان تەرىپىدە تۈپتۈز كەتكەن ئوت - چۆپلۈك بولغاچقا، كىشىلەر بۇ يەرنى «ئايرىش ئۆڭكۈرى» دەپ ئاتىغان. كېيىنچە بۇ سۆز «ئارىش ئۆڭكۈرى» بولۇپ قالغان.

ئۆڭكۈرنىڭ ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى ھەم ئۇزۇنلۇقى بەش مېتىر كېلىدۇ. ئۆڭكۈرنىڭ تاملىرىغا سۇس قىزىل، ساغۇچ، ئاق، قارا رەڭلىك تەبىئىي مىنېرالىلار بىلەن ھەر خىل رەڭلىك رەسىملەر ئىپتىدائىي ئۇسلۇب بويىچە كۆركەم سىزىلغان. ئۆڭكۈرنىڭ تۆۋەنكى تەرىپىدە تاشتىن قويۇرۇلغان، دائىرىسى 50 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر ئىپتىدائىي مال قوتىنى بار. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكىلەر ئىشلەتكەن تاش، ياغاچ ۋە سۆڭەك قوراللارنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان ھەمدە «ئارىش ئۆڭكۈر» نىڭ ئاز تېپىلىدىغان

مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. جاي هازىر «ناهىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا قوغدىلىۋاتىدۇ.

4. گۈما چوڭ جامەسى

بۇ جامە گۈما بازار ئىچىدە بولۇپ، ئىگىلىگەن ئورنى 819 كۋادرات مېتىر، جامە ئىچىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2560 كۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 67 مېتىر، كەڭلىكى 57 مېتىر كېلىدۇ، جامە نامازخانا، ئىچكى - تاشقى هويلىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1216 كۋادرات مېتىر ئىچكى هويلا نامازخانىغا تۇتاش بولۇپ، پىششىق خىشلىق قور تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 178 مېتىر، پولات چۈشلىق سېمونت دەرۋازا راۋىقى ئىنتايىن هەيۋەتلىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 17 مېتىر، راۋاقنىڭ چوققىسىدىكى بوغۇم - بوغۇم شەكىللىك زىننەت قۇرۇلۇشىدا پولات چۈشۈق تەرەپ تۇرىدىغان ئاي - يۇلتۇز بەلگىسى بار، ئۇنى كىچىك رەڭدار چىراغلار ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇستۇنكى قەۋىتى يۇمىلاق تورۇسلۇق ئەزانخانا بولۇپ، نامازغا ئەزان توۋلىنىدۇ. ئىچكى - تاشقى هويلىلارنىڭ دەرۋازا بىناسى بار. سىرتقى هويلا دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى تەرەپ ئوتتۇرىسىغا سائەت ئورنىتىلغان ۋە قوغۇن، ئۈزۈم، گۈللەر قاپارتما قىلىپ نەقىش قىلىنغان. دەرۋازا تورۇسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسما چىراغ بېكىتىلىپ، ئەتراپىغا سېمونتتىن ياسالغان قوغۇن، ئۈزۈم ۋە گۈللەر ئېسىپ قويۇلغان بولۇپ، رەڭگى ئوچۇق، شەكلى ئەينەن، مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە.

ئىچكى هويلىدا خىشلىق سۇپا، نامازخانا، تۇنەكخانا ۋە ئىسھاق ۋەلىنىڭ خاتىرە ئۆيى بار. بەش تۇپ قامەتلىك سېدە دەرىخى نامازخانىنىڭ ئالدىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە بىردىن يان ئىشىك ۋە توققۇز ئېغىزدىن هۇجرا بار. قىرلىق كىچىك تۇۋرۇكلەر بىلەن تىرىلىپ، پېشايۋان هاسىل قىلىنغان. جامەدە بىرلا ۋاقىتتا بەش مىڭدىن ئارتۇق ئادەم نامىز ئوقۇيالايدۇ.

ئۇنىڭ دەسلەپكى ئۇلى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 12 ئەسىرلەردە سېلىنغان بولۇپ، 1550 - يىللىرى خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا دېگەن كىشى تەرىپىدىن كېڭەيتىپ ياسالغان. 1860

يىللىرى ياقۇپ بەگ زامانىسىدا چوڭ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلغاندا، گۈمبەزكى ئاتاقلىق دىنىي زات ئىبراھىم ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن جامەنىڭ دائىرىسى قايتا كېڭەيتىپ سېلىنغان. 1981 - يىلى يەنە قايتىدىن كېڭەيتىپ قۇرۇلغان. بۇ جامە ھازىر ئەڭ چوڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى بولۇپ، «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» ھېسابلىنىدۇ.

5. ئېرىغىل قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇننىڭ شەرقىي - جەنۇبىغا 50 كىلومېتىر كېلىدىغان سانجۇ يېزىسى ئېرىغىل كەنتى دائىرىسىگە تەۋە، كونا بازار مەھەللىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدىكى قاراقىر تېغىنىڭ باغرىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچ تەرىپى يارلىق ۋە سەل ئاقىدىغان جىلغا. جىلغىنىڭ ئۇ تەرىپىدە يېقىنقى زامان كىشىلىرىنىڭ قەبرىستانلىقى بار.

بۇ كەنتتىكى تۇردى ئاخۇن دېگەن كىشى 1973 - يىلى دادىسىنىڭ جەسىتىنى يەرلىكتە قويۇش ئۈچۈن توپا قاتلىمى ياخشى بولغان بىر جايىنى تاللاپ، كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە يەرلىك كولىغاندا، بۇ جايدىن بىر دانە ساندۇق چىققان. ساندۇقنىڭ ئىچىدە ئىككى ئادەمنىڭ جەسىتى بولۇپ، جەسەتنىڭ بېشىغا كوزا قويۇلغان. بۇ ئەسلىدە قوش كىشىلىك تاۋۇت بولۇپ، بۇنى بايقىغانلار قورقۇپ كېتىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلمىغان. كېيىن ئۇلار دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ئاساره - ئەتىقە ئورۇنلىرىنى قوغداش توغرىسىدىكى سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، بۇ ئەھۋالنى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىدارىسىگە مەلۇم قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ قەبرىستانلىق رەسمىي بايقىلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. نەتىجىدە، بۇ جايدىن ئۇچ قەبرە بايقالغان.

1- نومۇرلۇق قەبرە: بۇ قەبرىدىن چىققان جەسەت دەرەخ غولىدىن ياسالغان نو ئىچىگە سېلىنغان بولۇپ، جەسەتنىڭ بېشى غەرب تەرەپكە قارىتىلىپ، ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. ئۇنىڭ باش - ئايىغىغا تاقاق سېلىنغان، يوچۇقلىرى گەج بىلەن ئېتىلگەن. بۇ نوننىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. جەسەت پۈتۈنلەي چىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، باش، پۇت - قول سۆڭەكلىرى ھېچنېمە بولمىغان. جەسەتنىڭ بېشىغا سېپتا ئىشلەنگەن ياغاچ ئايا

(ئاش ئىچىدىغان) كىيگۈزۈلگەن. سول مۇرىسىنىڭ ئۈستىگە ئەينەك، ئەينەك ئۈستىگە بىر دانە سۇزگۈچ ۋە يەپەك رەخت قويۇلغان. تەكشۈرگۈچى خادىملار بۇ قەبرىستانلىقتىكى 1 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ۋاقتىنى لوپ سامپۇل قەبرىستانلىقى بىلەن ئوخشاش دەپ جەزملەشتۈرگەن.

2 - نومۇرلۇق قەبرە: بۇ قەبرىنىڭ يۆنىلىشى 1 - نومۇرلۇق قەبرىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭدىن بىر ئادەم بېشى، بىر قولاقلىق كومزەك تېپىلغان. بۇ 30 - 40 ياش ئەتراپىدىكى ئايالنىڭ بېشى بولۇپ، ئۇنىڭ چىشلىرى ھېچنېمە بولمىغان.

3 - نومۇرلۇق قەبرە: بۇ قەبرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1.5 مېتىر بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1.8 مېتىر، كەڭلىكى 38 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپى ياغاچ تاختاي بىلەن ئېتىلگەن. جەسەت چىرىپ كەتكەن.

ئېرىغىل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ماددىي بۇيۇملار ۋە جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، بۇ قەبرىستانلىق بۇنىڭدىن ئاز دېگەندىمۇ 2000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ جاي ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

6. دۆلدۈلئوقۇر قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق قوشتاغ يېزىسىدىكى دۆلدۈلئوقۇر دېگەن يەرگە جايلاشقان بولۇپ، جاڭگال سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى داۋامىدا بايقالغان. قەبرىستانلىقتىن نو ئىچىگە سىلىنىپ دەپنە قىلىنغان ئۇچ جەسەت (جەسەتلەرنىڭ ھەر بىرى بىردىن ياغاچ نو ئىچىگە سىلىنغان) تېپىلغان. نونىڭ ياغىچى سەل پورلاشقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 2.20 مېتىر، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىر، نونىڭ ئىككى تەرىپى يۇمىلاق ياغاچ تاختاي بىلەن مەھكەم ئېتىلگەن، جەسەت سىپسىپ، بېشىدىكى ئۇزۇن ساغۇچ چېچى ئاجراپ كەتكەن. سۆڭەكلىرى سارغىيىپ قالغان. لېكىن، چىشلىرى تولۇق بولۇپ، ئۇلارنىڭ 35 - 40 ياشلار ئەتراپىدا ۋاپات بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. جەسەت قويۇلغان ياغاچ نو ئىچىدىن كىگىز پارچىلىرى، جەسەتنىڭ ئۇچىسىغا كىيدۈرۈلگەن سىرتىق زەر تۆتۈلغان كالۇڭتۇن رەخت پارچىسى بىلله قېزىۋېلىنغان. قەبرىستانلىقنىڭ مەدەنىيەت

ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى گېرىگىل قەبرىستانلىقى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ قەبرىستانلىق ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلدى.

7. غاز خوجام مازىرى خارابىسى

بۇ خارابە گۇما بازىرى ئارىش كەنتىدە بولۇپ، شەرقىي مېرىدىئان 78° 20′ 00″ ، شىمالىي پاراللېل 37° 34′ 06″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى ئۈچ كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يەردە چېچىلىپ يانقان تاش قورال ۋە ساپال پارچىلىرىنى ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. قىزىل ساپال ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. كۈل رەڭ، قارا ساپال پارچىلىرىمۇ بار، نەقىشلىكلىرى ئاز، بەزىلىرىدە جىجىلغان سىزىقلار بار، غەربىي شىمال بۇرجەكتە كېيىنكى ئىسلام قەبرىستانلىقى ھەم كېيىنكى دەۋرنىڭ ساپال، فارفور پارچىلىرى بار.

بۇ يەر ئەسلىدە قۇملۇق بولۇپ، رېۋايەتلەرگە قارىغاندا ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئافغانىستانلىق بۇبا سۇرھەي دېگەن كىشى ۋە ئوغلى خوجا پەقىر مۇھەممەد بىلەن بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ سېۋەت توقۇپ تىرىكچىلىك قىلغان، كېيىن ئۇلار شەيخ ھىجاز قەشقىغا زىيارەت قىلىپ بارغاندا غازغا ئايلىنىپ ئۇچۇپ بارغان، ئۇلگەندىن كېيىن بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانمىش. كىشىلەر ئۇ زاتنى «غاز ئالىم خوجا» دەپ، بۇ مازارنى بولسا «غاز ئالىم خوجا مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

مازار ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى» قاتارىدا قوغدىلىۋاتىدۇ.

8. بۇتلۇق خارابىسى

بۇ خارابە زاڭگۇي يېزا يېڭىئاۋات كەنتىنىڭ بىركىلومېتىر شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي مېرىدىئان 78°46′44″ ، شىمالىي پاراللېل 37°23′20″ قا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن - غەربكە كەڭلىكى بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن - شىمالغا كەڭلىكىمۇ بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. خارابىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە دېھقانچىلىق مەيدانى، شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە قۇملۇق بار. خارابە قۇم توپىلىق بوزلۇققا جايلاشقان. بۇ جايدا بۇتخانا خارابىسى بار بولغاچقا، «بۇتلۇق» دەپ

ئاتالغان. مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 20 سانتىمېتىر، يەـــ يۈزىگە گەجدىن ياسالغان بۇت ۋە نەقىش پارچىلىرى تولۇپ كەتكەن ساپال پارچىلىرىمۇ بەك كۆپ بولۇپ، قىزىل رەڭلىك ساپاللار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ يەردە يەنە بۇزۇلغان خۇمدان ئىزىمۇ بار. جۇڭگو ئارخېئولوگى خوۋاڭ ۋېنبى بۇ جايدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈپ ئېلىپ بېرىپ، بىر قىسىم يادىكارلىقلارنىـــى قولغا چۈشۈرگەن. بۇلار ئاساسلىقى، ساپال پۇچۇقلىرى، بەش مىسقاللىق پۇل... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

خارابىنىڭ جەنۇبىدا ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى قەبرىلەر بار بولۇپ، تىك گۆرلەرنىڭ ئاغزى شال ياكى قومۇش بىلەن يېپىلغان. شىمال تەرەپتە تۆت گۇرۇندا خۇمدان ئىزى تېخىـــچە ساقلىنىپ قالغان. خوۋاڭ ۋېنبى «تارىم ئارخېئولوگىيىسى خاتىرىسى» نامىلىق ئەسىرىدە بۇ يەرنىڭ نامىنى «شەھىدلىك» دەپ ئاتىغان.

خارابىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇ بۇنىڭدىن 1500 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ جاي «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

9. ئاق پوتەي (A)

بۇ پوتەي زاڭگۇي يېزا باشبۇلاق كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن ئىككى كىلومېتىر يىـــراقلىـــقتا جايلاشقان بولـــۇپ، شەرقىي مـــېرىدىـــئان 78°40′20″ ، شىمالىي پاراللېل 37°25′42″ قا توغرا كېلىدۇ. ئۇ، ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي قاراۋۇلخانا خارابىسى بولۇپ، قۇرۇلۇش ئاللىقاچان بۇزۇۋېتىلگەن. پەقەت تامنىڭ ئۇلى ۋە يىقىلغان توپىسى قالغان. تام ئۇلىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 5.6 مېتىر، شەرقتىن - غەربكە ئۇزۇنلۇقى 6.8 مېتىر.

بۇ جاي ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

10. ئاق پوتەي (B)

بۇ پوتەي زاڭگۇي يېزا قۇدۇقبېشى كەنتى تەۋەسىدە بولۇپ، يەر يۈزىدە (ئېتراپىدا) كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەكىللەنگەن تەكشى قۇم بارخانلىرى، ناھايىتى ئاز قىزىل يۇلغۇن بار. غەربكە ئۇچ كىلومېتىر

كېلىدىغان جايدا قۇدۇق بېشى كەنتى بار. شىمالىي تەرىپى يۇلغۇنلۇق، شەرقىي تەرىپى قۇملۇق، جەنۇبىي تەرىپى شېغىللىق ساي، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "28 ′52 °78 ، شىمالىي پاراللېل "47 ′21 °37 قا توغرا كېلىدۇ.

بۇ پوتەيمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي قاراۋۇلخانا خارابىسى بولۇپ، خىشلىرى چاك باستۇرۇپ توز قوپۇرۇلغان پىرامىدا شەكىللىك توپا سەھنىدىن ئىبارەت. ئېگىزلىكى 3.6 مېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 5.3 مېتىر، ئۇستى قىسمىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 2.3 مېتىر، شەرقتىن - غەربكە ئۇزۇنلۇقى 2.95 مېتىر. غەربىي تام بۇزۇلغان، غەربىي تام بىلەن شىمالىي تام تۇتىشىدىغان يەردە ئىشىك بولۇپ، ھازىر بوش جاي بار. بۇ جايدىن شىمالىي تامنى بويلاپ پەلەمپەي چىقىرىلغان بولۇپ، قاراۋۇلخانا ئۇستىگە چىققىلى بولىدۇ، لېكىن پەلەمپەيلەر ھازىر بۇزۇلۇپ كەتكەن. پەلەمپەينىڭ كەڭلىكى 60 سانتىمېتىر، تامنىڭ قېلىنلىقى 45 سانتىمېتىر، كېسەكلەرگە سامان ئارىلاشتۇرۇلغان. خىش ئارىسىدىكى لاينىڭ قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر، تامنىڭ سىرتى ئەسلىدە لاي بىلەن سۇۋالغان بولسىمۇ، ھازىر كۆپىنچىسى سويۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەن.

بۇ پوتەي ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

11. جەينەك خارابىسى

بۇ خارابە ناھىيە مەركىزىنىڭ شەرقىدىن 29.7 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چودا يېزىسى جەينەك كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "24 ′34 °78 ، شىمالىي پاراللېل "30 ′27 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر. مەزكۇر خارابىنىڭ جەنۇب ۋە شەرق تەرەپلىرى سايلىق، شىمال تەرىپى جەينەك ۋە باشلاق بوستانلىقى تۇتاشقان بەلباغ. يەر ئۇستىدە يارداق دۆڭلۇكلەر بار. دۆڭلۇكنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 ـ 4 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. خارابىنىڭ يەر يۈزىدە ئاندا - ساندا ساپال پارچىلىرى، تاش قوراللار بار.

بۇ خارابە ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» ھېسابلىنىدۇ.

12. يار بويى خارابىسى

بۇ خارابە موكۈيلا يېزا قاقشال كەنتىنىڭ غەربىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "20 ′20 °78 ، شىمالىي پاراللېل "48 ′32 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 40 مىڭ كۋادرات مېتىر، غەربىي تەرىپىدە سايلىق جىلغا، جەنۇبىي تەرىپىد خوتەن - قەشقەر تاشيولى بار. خارابىلىكىنىڭ يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، قىزىل ساپال ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. كۈل رەڭ ساپال، قارا ساپاللارمۇ ئاندا - ساندا بار، كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاش ساپاللاردۇر. بۇ جايدىن يەنە ئەينەك، مىس بۇيۇم پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئەينەكلەرنىڭ رەڭگى سېرىق بولۇپ، سۈزۈكلۈك دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس. ساپال پارچىلىرى ئىچىدە سىرلانغانلىرىمۇ بار. نەقىشلىرى ئىچىدە تامغا بېسىپ چىقىرىلغان خەتلىك نەقىش ھەم ئويۇپ، جىجىپ چىقىرىلغان دولقۇنسىمان نەقىش قاتارلىقلار بار. يەنە سۇندۇرۇۋېتىلگەن كىچىك ياغىچاق تەختىسىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يار بويى خارابىسى «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى» دۇر.

13. چوققىلىق خارابىسى

بۇ خارابىمۇ موكۈيلا يېزا قاقشال كەنتى تەۋەسىدە بولۇپ، كەنتىنىڭ غەربىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتىكى شامال يالاپ كەكتەن توپا دۆڭلۈككە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "02 ′19 °78 ، شىمالىي پاراللېل "39 ′32 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 250 مىڭ كۋادرات مېتىر.

بۇ جاي قەدىمكى ئاھالىلەر ئولتۇراق خارابىسى بولۇپ، يەر يۈزىدە گەج پارچىلىرى، خۇمدان ئىزى ھەم داشقاللار بار. ساپال پارچىلىرى ئىنتايىن كۆپ، قىزىل ساپال ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ ھەم ئاز مىقداردا كۈل رەڭ، قارا ساپاللارمۇ بار. كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاش ساپاللاردۇر. ساپال پارچىلىرى، تۇز ئېغىزلىق، يۇمىلاق گىرۋەكلىك بۇيۇم؛ ئىنچىكە بويۇنلۇق كىچىك ئېغىزلىق شىشە؛ قەدىمە ئېغىز، ئەگمە گىرۋەكلىك بۇيۇم؛ تۇز ئېغىزلىق ئەگمە گىرۋەكلىك بۇيۇم؛ كاۋاك ھالقا تەگلىك، ئېگىز ھالقا تەگلىك، تۇز تەگلىك بۇيۇم قاتارلىقلارنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆپىنچىسى چاق

بىلەن ياسالغان. ساپال پارچىلىرىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 ـ 4 سانتىمېتىردىن ئاشمايدۇ. بۇ خارابە ھازىر ناھىيە تەرىپىدىن «نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

14. چارباغ زاراتگاھلىقى

بۇ زاراتگاھلىق چودا يېزا چارباغ كەنتىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "20 ′32 °78 ، شىمالىي پاراللېل "19 ′28 °37 قا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەتكىلى 700 مېتىر، جەنۇبتىن - شىمالغا كەتكىلىمۇ 700 مېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر زاراتگاھلىق بۇگۈنكى كۈندە تاشلىۋېتىلگەن بولۇپ، يەر يۈزىدە كۆپ مىقداردا ساپال پارچىسى بار.

15. سولغاز يار بويى خارابىسى

مەزكۇر خارابە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇنىنىڭ شەرقىدىن 10.5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى موكۈيلا يېزىسىنىڭ يېگىئېرىق كەنتى تەۋەسىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "40 ′24 °72 ، شىمالىي پاراللېل "05 ′31 °37 قا توغرا كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن - شىمالغا ئۇزۇنلىقى 0.5 كىلومېتىر كېلىدۇ.

خارابە يەر يۈزىدە زىچ ھەم رەتكارەك ساپال پارچىلىرى تولۇپ ياتىدۇ. ساپال پارچىلىرىدىكى نەقىشلەر ناھايىتى مول، دولقۇن شەكىللىك، خىش شەكىللىك، نېلۇپەر يوپۇرمىقى شەكىللىك، سانجىپ چىقىرىلغان چېكىت نەقىش، چاپلىما ئۇزۇم نەقىش، ئېرىقچە ئويۇلغان نەقىش، كۆپتۇرمە نەقىش، تامغا بىلەن چۇشۇرۇلگەن نەقىش، ھەر خىل نەرسىلەر بىلەن بېسىپ (جىجىپ) چىقىرىلغان نەقىشلەر بار. ئايرىملىرىدا بەلگە ئۇچرايدۇ. ساپال پارچىلىرىنىڭ رەتكى قىزىل، كۈل رەڭ، قارا بولۇپ، ئايرىملىرىدا يېشىل سىر بار، قىزىل رەتكىلىرىنىڭ تېگىدە جىگەر رەڭمۇ بار. ساپال ئارىسىدا قۇم ئارىلاش ساپال كۆپرەك، بۇلاردىكى قۇم دانىچىلىرىنىڭ چوڭلىرىنىڭ دىئامېتىرى 0.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. خارابىلىكتىن ساپال بۇيۇملاردىن باشقا يەنە، چۆرىسى كېسىلگەن بەش مىسقاللىق مىس پۇل، كۈسەن كىچىك پۇلى، مىس ئوق بېشى، مىس ۋە تۆمۈر

بۇيۇم پارچىلىرى ھەمدە ئەينەك پارچىلىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىنغان. بۇ خارابە ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلدى.

16. تۆڭگان ئۆلگەن بىنام خارابىسى

مەزكۇر خارابە چودا يېزىسىنىڭ غەربىدىن ئۇچ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇققا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78° 27′ 10″ ، شىمالىي پاراللېل 37° 28′ 54″ قا توغرا كېلىدۇ. كۆلىمى بىر كۋادرات كىلومېتىر. خارابىلىكنىڭ جەنۇب تەرىپى قۇملۇق (خوتەن - قەشقەر تاشيولىغا تەخمىنەن ئۇچ كىلومېتىر كېلىدۇ) ، شەرقىي تەرىپى چودا بوستانلىقىغا يىراق ئەمەس. غەربىي - شىمالىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتا موكۇيلا يېزىسى بار.

خارابىلىكتىكى مەدەنىي مىراسلار بار يەرنىڭ دائىرىسى، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا بىركىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ دائىرىنىڭ ئىچىدە 2 ـ 3 كىچىك دائىرە (100×50 مېتىر) لىك مەدەنىيەت بەلۇغى بار بولۇپ، يەر يۈزىدە تاش قورال (ياغىچاق) ۋە ساپال پارچىلىرى بار. قىزىل رەڭلىك ساپاللار بەك كۆپ. بۇيۇملارنىڭ شەكلى چودا، موكۇيلا يېزىلىرىغا جايلاشقان باشقا خارابىلەردىكى ساپال پارچىلىرى بىلەن ئوخشاش. مىس پۇل پارچىلىرىمۇ بار. خارابىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بىر توپا دۆڭ ئۇستىدە بۇز ۋۇجۇدلىگەن ئىمارەت دۆۋىسى بولۇپ، سېغىز لاي، خىش ئىشلىتىلگەن. خارابىنىڭ تەخمىنەن ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىر، دىئامېتىرى بەش مېتىر. ئەتراپىدا ساپال، گەچ پارچىلىرى بار. بۇ دۆڭ ئەسلىدە تۇر ياكى بۇددا مۇنارى بولۇشى مۇمكىن. كەم بولغاندىمۇ 1000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

بۇ جاي ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

17. ھاسا خارابىسى

مەزكۇر خارابە مۇجى يېزا ھاسا كەنتىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78° 35′ 44″ ، شىمالىي پاراللېل 37° 28′ 03″ قا توغرا كېلىدۇ.

ئومۇمىي كۆلىمى 1.5 كۋادرات كىلومېتىر.

مەزكۇر خارابىلىكنى ئاۋرىل ستەين، سۇبەن ھېدىنلار دەسلەپ بايقىغان بولۇپ، ستەين ئۆزىنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: «مەن تۆگۈجايدىن يەنە بىر داڭلىق قەدىمىي خارابىلىك - ھاساغا ئاتلىق يېتىپ كەلدىم. ئۇ، مۇجىنىڭ شىمالىغا 1.5 مىل كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئاللىقاچان دوكتور سۇبەن ھېدىننىڭ دىققىتىنى قوزغىغانىدى. بۇ ئېھتىمال بىر ئىسلام دىنى مۇرىتىنىڭ مەقبىرىسى بولسا كېرەك. لېكىن، يىل دەۋرى توغرۇلۇق ئېنىق بىر بەلگە يوق ئىدى. بىر كىچىك قەبرە ئۇستىدە باش سۆڭەك ۋە ئۇستىخانلار چېقىپ قالغانىدى. مەن ياغاچ بىلەن يېپىلغان نۇرغۇن قەبرىلەر ئىچىدىن بىرىنى ئېچىپ، بىر كىچىك بالىنىڭ ئۇستىخىنىنى كۆردۈم. ئۇ پاختا رەخت بىلەن كېپەنلەنگەن، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە، قىبلە تەرەپكە قارىتىپ يانقۇزۇلغانىدى...»

خارابىنىڭ ھازىرقى ھالىتى يارداڭلىق بولۇپ، يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ئەمەس. بەزى يەرلەر ئاللىقاچان تېرىلغۇ ئېتىزلىرىغا ئايلانغان. يېزىلىق ھۆكۈمەت ئىلگىرى بۇ يەردىن ئىككى دانە ساپال كوزا يىغىۋالغان. بۇنىڭ بىرى چاڭ كېتىپ بۇزۇلغان؛ يەنە بىرى تاق قۇلاقلىق، ئىنچىكە بويۇنلۇق دۇمباق قورساق ساپال ئىۋرىق بولۇپ، قىزىل ساپالدا نەپىس ياسالغان. ئۇنىڭدىن باشقا بىر تىزىق مارجان ۋە ئىككى دانە مىس جىڭ تېپىۋېلىنغان.

بۇ خارابىلىك ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى.

18. قوشكۆل خارابىسى

بۇ خارابە زاڭگۇي يېزىسى يېڭىئاۋات كەنتىنىڭ شىمالىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78°46′32″ ، شىمالىي پاراللېل 37°38′43″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر. خارابىنىڭ يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى ناھايىتى زىچ بولۇپ، قىزىل رەڭلىك ساپاللار ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. خەن، تاڭ دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

مەزكۇر خارابە هازىر ناهىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى هېسابلىنىدۇ.

19. شورلۇق خارابىسى

بۇ خارابە كۆكتېرەك يېزا كۆكيار كەنتىنىڭ غەربىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "48 ′14 °78 ، شىمالىي پاراللېل "43 ′38 °37 قا توغرا كېلىدۇ. كەڭلىكى 100 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 1500 مېتىر.

خارابە يۇزىنى بوران يالاپ كەتكەن. يادىكارلىق بۇيۇمى بار جاي شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان. بۇ خارابىدىن تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە قىزىل ساپال پارچىسى، داشقال، داتلاشقان تۆمۇر پارچىسى، مىس پۇل پارچىلىرى قاتارلىقلار بار. يەل دەۋرى ئېنىق ئەمەس.

مەزكۇر خارابە هازىر ناهىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى.

20. ئوتتۇرا قۇدۇق خارابىسى

بۇ خارابە پىشنا يېزا ناۋۇت كەنتىنىڭ غەربىگە ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان ئېدىرلىققا جايلاشقان بولۇپ، قومۇش قاپلاپ كەتكەن. شەرقى پىشنا جىلغىسىدىكى ناۋۇت كەنتى، جەنۇبى تاغ ئالدىدىكى شېغىللىق ساي، غەربى قۇم بارخانلىرى، شىمالى ئېدىرلىق چۆل بولۇپ، شەرقىدە «باش قۇدۇق»، غەربىدە «ئايا‌غ قۇدۇق» دېگەن يەرلەر بار. بۇ قۇدۇقلار ئاللىقاچان تاشلىنىپ كەتكەن. هازىر بار ئوتتۇرا قۇدۇقنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "28 ′59 °77 ، شىمالىي پاراللېل "12 ′29 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 40 مىڭ كۋادرات مېتىر. خارابىلىكتە تاش، ساپال پارچىلىرى بار. ساپال پارچىلىرى بەك ئاز بولۇپ، قىزىل ساپال (قۇم ئارىلاش) ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ساپاللارنىڭ پىشۇرۇلۇش دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس.

21. تۆگە جاي مازار خارابىسى

بۇ خارابە چودا يېزا سېرىق چاقا كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن مۇجى بازىرىغا بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىككى يار جىلغا بۇ يەرنى ئۇچكە

بۆلۈۋەتكەن. غەربىي تەرىپىدە چوڭ يول بار. ئۇچ تەرىپى يېزا - كەنت، ئېگىزلىك ئۈستىدە ئىسلام قەبرىستانلىقى بار.

خارابىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "24 ′34 °78، شىمالىي پاراللېل "25 ′27 °37 قا توغرا كېلىدۇ. جەنۇبتىن - شىمالغا ئۇزۇنلۇقى (كەڭلىكى) تەخمىنەن 150 مېتىر، شەرقتىن - غەربكە ئۇزۇنلۇقى 200 مېتىر، يەر ئۈستىدە ساپال، خىش پارچىلىرى بولۇپ، پىشۇرۇلۇشى ياخشى. قىزىل ساپال پارچىلىرى كۆپ مىقدارنى ئىگىلەيدۇ. كۇل رەڭلىرى ئاز ساندا ئۇچرايدۇ. كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاش ساپاللاردۇر. نەقىشلىك بۇيۇملارنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا ئېغىزلاردىن: قەرىمە گىرۋەكلىك ئېغىز، يىغما ئېغىز، ئەگمە گىرۋەك تۇز ئېغىز، تۇز گىرۋەك قاتارلىقلار بار. ئاستى قىسمىدىن: تۇز تەگ، ئىچى كاۋاك ھالقا تەگ، پۇتۇك ھالقا شەكىللىك تەگ قاتارلىقلار بار. نەقىشلەر ئاساسەن تامغىدا بېسىپ چىقىرىلغان ۋە دولقۇنسىمان نەقىشلەردىن ئىبارەت.

بۇ خارابىلىكتىمۇ ئاۋرىل ستەين تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى يازىدۇ: «...خارابىلىك كەنتىنىڭ شىمالىغا بىر مىل كېلىدىغان ئورۇنغا جايلاشقان بولۇپ، تۆگە جاي دەپ ئاتىلىدىكەن. مەن ئۇ يەردىن ئالدىنقى كۇنى كۆرگەنگە ئوخشاش، ئۇيراش دەرىجىسى ئانچە چوڭ بولمىغان، ئۈستىدە ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقان نۇرغۇن سىرىق توپا تۆپىلىكلىرىنى بايقىدىم. ھازىر قۇرۇپ قالغان جىلغا يازنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كەلكۇننىڭ يالىشىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، قەدىمىي پۇللار ئەنە شۇ يەردىن تېپىلغانىدى. يەرلىك بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كەنتتىكى كۆپلىگەن كىشىلەر كېلىپ ماڭا يارەملەشتى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇلار سىرى ناھايىتى ئوچۇق ۋە رەڭدار گۇل نەقىشلىرى چۈشۈرۈلگەن ساپال پارچىلىرىنى تېپىپ كېلىشتى. يەنە بەزىلىرى ئورەكلەردىن قەدىمىي پۇل ئىزدىشۇاتاتتى. ئۇلار كۆز ئالدىمدىلا ئازگال ئىچىدىن ئالتە دانە مىتال پۇل كولاپ ئالدى. شۇبھىسىزكى، بۇ پۇللار ئەڭ دەسلەپكى ساپال پارچىلىرى قاتلىمى ئىچىدىن يۇيۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ يىل دەۋرىگە ئائىت يېپ ئۆچمىمۇ ئىگە بولدۇم. بۇنىڭ باشقا خارابىلىكنى قازغاندا يارىمى بولاتتى. ساپال بۇيۇملاردىن سىرت، يەنە نۇرغۇن ئەينەك پارچىلىرى ۋە كىچىك قاشتېشى پارچىلىرى تېپىلدى. مەن ئەينەك پارچىلىرىنىڭ پارقىراپ تۇرغان

رەڭگارەڭ نۇرغا دىققەت قىلدىم. بۇ خىل ئەھۋال غەربنىڭ قەدىمىي ئەينەكلىرىدە دائىم كۆرۈلەتتى. جۇڭگو تۇركستاندا بولسا ئەينەك ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتى ئۇزۇن مەزگىل ئۇنتۇلۇپ قېلىنغانىدى ...»

مەزكۇر خارابە ھازىر «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلدى.

22. كەتمىلىك خارابىسى

بۇ خارابە سانجۇ يېزا كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78° 33′ 16″ ، شىمالىي پاراللېل 37°17′ 09″ قا توغرا كېلىدۇ. كۆلىمى شەرقتىن غەربكە تۆت كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئىككى كىلومېتىر.

مەزكۇر خارابىلىكمۇ باشتا ئېيتىپ ئۆتكەن يادىكارلىق نۇقتىلىرىدەك قۇم ئارىلاش ساپال پارچىلىرى كۆپ تارقالغان ئورۇن بولۇپ، نەقىشلىرى ئاز بولغان ساپاللاردىن تەركىب تاپقان. ئۇ، ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىدۇ.

23. قاراقىر پوتەي خارابىسى

بۇ خارابە پىيالما يېزىسىنىڭ غەربىي - شىمالىدىن يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چۆللۇككە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78°04′ 57″ ، شىمالىي پاراللېل 37°19′ 33″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 33.47 كۋادرات مېتىر.

مەزكۇر پوتەي توپا خىشتىن قويۇرۇلغان كېسەك پرامىدا شەكىللىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 10.4 مېتىر، ئاستى تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 4.3 مېتىر، ئۈستى تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 1.9 مېتىر، تامانىڭ قېلىنلىقى 75 سانتىمېتىر، ئۈستى تەرەپ كەڭلىكى 45 سانتىمېتىر كېلىدۇ. غەربىي تامنىڭ ئىچى تەرىپىدە شەرققە قارىتىلغان بىر كالتە تام بار. شىمالىي تامنىڭ سول تەرىپىدە بىر ئىشىك بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.9 مېتىر، كەڭلىكى 75 سانتىمېتىر بولۇپ، تېخىچە مۇكەممەل تۇرغان. قاراۋۇلخانىنىڭ ئىچى بوش، شىمالىي تامدا تۆت قەۋەتلىك پەلەمپەي بولۇپ، بۇنىڭدىن شەرقىي تامغا چىققىلى بولىدۇ. بىرىنچى قەۋەت پەلەمپەينىڭ ئۇزۇنلۇقى (كەڭلىكى) 26

سانتىمېتىر، ئىككىنچى قەۋەت پەلەمپەينىڭ كەڭلىكى 46 سانتىمېتىر، ئۈچىنچىسىنىڭ 35 سانتىمېتىر، تۆتىنچىسىنىڭ 35 سانتىمېتىر، ئىشىك ئاغزىدا ئەسلىدە پەلەمپەي بار بولسىمۇ، ھازىر ئاللىقاچان يوقالغان. ئىشلىتىلگەن خىشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 ـ 35 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 ـ 18 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئالتە سانتىمېتىر، خىش ئارىلىقىدىكى لاي قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 2.5 سانتىمېتىر. تام كاكىل بىلەن سۇۋالغان.

بۇ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاراۋۇلخانا خارابىسى بولۇپ، ھازىر ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتىدۇ.

24. ماشلىق لەڭگەر پوتەي خارابىسى

بۇ خارابە گۈما بازىرى قىشلاق ئايلا كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن 1.5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چوڭ يول بويىغا جايلاشقان، ئەتراپى سايلىق. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "08 ′17 °78 ، شىمالىي پاراللېل "24 ′34 °37 قا توغرا كېلىدۇ. دائىرىسى 2500 كۋادرات مېتىر.

بۇ خارابە ئاللىقاچان كولاپ بۇزۇۋېتىلگەن بولۇپ، قالدۇق دۆۋىسىنىڭ دىئامېتىرى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى بىر مېتىر، يەر يۈزىدە ياغاچ پارچىلىرى ۋە تاشلار بار. ئۇ ئەسلىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاراۋۇلخانا بولۇپ، ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى.

25. كۆۋرۈك بېشى لەڭگەر پوتەي خارابىسى

بۇ خارابە موكۈيلا يېزا يېڭىئېرىق كەنتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "44 ′23 °78 ، شىمالىي پاراللېل "22 ′18 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 2500 كۋادرات مېتىر.

بۇمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاراۋۇلخانا بولۇپ، ئاللىقاچان بۇزۇۋېتىلگەن. قالدۇقىنىڭ دىئامېتىرى 13.8 مېتىر، ئېگىزلىكى 1.5مېتىر. بۇ جاي ھازىر ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتىدۇ.

26. سالاسۇن پوتەي خارابىسى

بۇ خارابە پىيالما يېزىسىنىڭ غەربىي ـ شىمالىدىن ئۇچ

كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78° 07′ 20″ ، شىمالىي پاراللېل 37° 18′ 22″ قا توغرا كېلىدۇ.

خارابە ئەسلىدە خام خىش بىلەن قوپۇرۇلغان كېسەك پرامىدا شەكىللىك كۆزىتىش سۇپىسى بولۇپ، ئاستى: شىمالىي تام ئۇزۇنلۇقى 3.6 مېتىر، شەرقىي تامنىڭ 4.8 مېتىر، جەنۇبىي تامنىڭ 5.3 مېتىر، غەربىي تامنىڭ 3.6 مېتىر؛ ئۈستى: شىمالىي تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.9 مېتىر، شەرقىي تامنىڭ 3.6 مېتىر، جەنۇبىي تامنىڭ 3.6 مېتىر، غەربىي تامنىڭ 2.9 مېتىر، تام ئىچكى تاشقى ئىككى قات. ئىچكى تامنىڭ قېلىنلىقى 50 سانتىمېتىر، تاشقى تامنىڭ 40 سانتىمېتىر. خىشنىڭ ئۆلچىمى 36×16×6 سانتىمېتىر، خىش بىلەن خىش ئارىلىقىدىكى لاينىڭ قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر. سۇپىنىڭ ئىچى پوتەي بولۇپ، سىغىز لاي بىلەن توشقۇزۇلغان. غەربىي شىمال بۇرجىكىدە بىر ئىشىك بولۇپ، كەڭلىكى 95 سانتىمېتىر، ئىشىكنىڭ ئۈستى تەرىپى ئاللىقاچان بۇزۇۋېتىلگەن. ئىشىكتىن شەرققە قاراپ ئۈچ قەۋەت پەلەمپەي بار. خىشلارنىڭ ئىچىدە ئادەملەر ئۆزى قۇيغانلىرىمۇ، تەييار سىغىز پارچىلىرىمۇ بار. خىشلار چاك باستۇرۇپ تىزىلغان. كاكىل بىلەن سۇۋالغان. بۇ، چىك سۇۋالىسى دەۋرىدىكى قاراۋۇلخانا بولۇپ، ھازىر ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتىدۇ.

27. شانىگەن پوتەي خارابىسى

بۇ خارابە پىيالما يېزىسىنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ (كونا يولدا)، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 79° 02′ 16″ ، شىمالىي پاراللېل 37° 34′ 24″ قا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئەسلىدە چىك سۇۋالىسى دەۋرىدىكى قاراۋۇلخانا سۇپىسى بولۇپ، خام خىش بىلەن قوپۇرۇلغان كىچىك پرامىدا شەكىللىك قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 مېتىر، ئۈستى تەرەپ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 3.4 مېتىر، شەرقتىن - غەربكە ئۇزۇنلۇقى 4.4 مېتىر، ئېگىزلىكى 4 مېتىر. شىمالىي تام بىلەن غەربىي تام تۇتاشقان بۇرجەكتە بىر ئىشىك بولۇپ بۇزۇۋېتىلگەن. قاراۋۇلخانىنىڭ ئىچى پوتەي بولۇپ، ئىشىكتىن كىرگەندىن كېيىن پەلەمپەي بويلاپ شەرققە ماڭغاندا ئۈستىگە چىققىلى

بولىدۇ. پەلەمپەينىڭ كەڭلىكى 90 سانتىمېتىر، پەلەمپەي سانىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. ئىشلىتىلگەن خىش ئىككى خىل: بىرى ئادەملەر قۇيغان خىش، يەنە بىرى سىغىز پارچىسى. خىشنىڭ ئۆلچىمى $37 \times 20 \times 7$ سانتىمېتىر؛ ئارىسىغا سامان ئارىلاشتۇرۇلغان. سىغىز پارچىلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن كېسىپ چاسىلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۆلچىمى $40 \times 25 \times 10$ سانتىمېتىر. خىش ئارىلىقىدىكى لاينىڭ قېلىنلىقى ئۈچ سانتىمېتىر، تامنىڭ سىرتىدىكى سۇۋاقنىڭ قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتىر.

بۇ خارابە «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

28. قاراقىر تىم خارابىسى

بۇ خارابە پىيالما يېزىسىنىڭ غەربىي - شىمالىدىكى قۇملۇق ئىچىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان $79° 04' 57''$، شىمالىي پاراللېل $37° 20' 43''$ قا توغرا كېلىدۇ. تامنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 9. 485 كۋادرات مېتىر.

خارابە بىر ئېگىز دۆمبىلدىن ئىبارەت بولۇپ، خام خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. قالدۇقىنىڭ ئېگىزلىكى 6. 3 مېتىر، ئەتراپى كولۇبتىلگەن. ھازىرقى ھالىتى يېڭى چىققان ئاي شەكلىدە. شەرقتىن شىمالغىچە ئۇنىڭ كەڭ يېرى 5. 8 مېتىر، جەنۇبتىن - شىمالغا ئۇنىڭ ئۇزۇن يېرى 13. 3 مېتىر. خىشلارنىڭ ئۆلچىمى $50 \times 32 \times 8$ سانتىمېتىر. بۇ، ئېھتىمال تاڭ دەۋرىدىكى تۇر خارابىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ جاي ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى.

29. قىزىل دۆڭە خارابىسى

بۇ خارابە دۆڭا بازىرى قىزىل دۆڭە كەنتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قىزىل تاشلىق قىياتاغ ئېگىزلىكىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان $79° 00' 12''$، شىمالىي پاراللېل $37° 10' 30''$ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر.

خارابە تاغ ئۇستىدىكى خىش تام بولۇپ، خىشلىرىنىڭ چوڭلۇقى $45 \times 35 \times 11$ سانتىمېتىر. بۇنىڭدىن كىچىكلىرىمۇ بار. خىشقا

سامان ئارىلاشتۇرۇلغان. تام قالدۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مېتىر، كەڭلىكى ئىككى مېتىر، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر. شەرقىي - جەنۇب تەرىپىدە گەچ نەقىش پارچىلىرى بار. بىر دانە بۇزۇلغان گەچ نەقىش قېلىپى يېغىۋېلىندى. مەدەنىيەت توپلانمىسىنىڭ قېلىنلىقى تېخى تەكشۈرۈلمىدى.

بۇ ئېھتىمال بۇددا دىنى خارابىسى بولسا كېرەك. ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى.

30. شىشىلىك خارابىسى

بۇ خارابە گۇما بازىرى ئارىيا كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، جۇغرافىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 78° 20′ 28″، شىمالىي پاراللېل 37° 34′ 28″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى ئىككى كۈادرات كىلومېتىر.

خارابىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى ۋە تاش قوراللارنى ئۇچرىتىشلى بولىدۇ. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قىزىل رەڭلىك بولۇپ، قۇم ئارىلاش ساپاللار كۆپرەك. ساپال پارچىلىرىنىڭ ئېگىز قېلىنلىرى 2.2 سانتىمېتىر، ئېگىز ئىنچىكىلىرى 0.2 سانتىمېتىر. تاش قوراللار ئىچىدە پەرق ئېتكىلى بولىدىغانلىرى ئاساسەن سوقۇش قوراللىرىدۇر.

31. سولغاز يار تىم خارابىسى

بۇ خارابە موكۈيلا يېزا يېڭىئېرىق كەنتىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدا بولۇپ، كۆلىمى بەش كۈادرات كىلومېتىر، قالدۇق خارابىدە توپا دۆۋىسى، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن خىشلار بار. ھازىرقى قالدۇق تۇرنىڭ (تېمىنىڭ) دېڭىزىتىرى 17.70 مېتىر، ئېگىزلىكى 2.1 مېتىر، ئۇنىڭ ئېتراپىدىكى بەش كىلومېتىر دائىرە ئىچىدە زور مىقداردىكى ساپال پارچىلىرى، ياغىچاق قاتارلىق يادىكارلىق بۇيۇملار چېچىلىپ ياتىدۇ.

مەزكۇر خارابە ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

32. تەجەللي ھەزرىتىم ئۆيى

بۇ ئۆي ئەسلىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ھۇسەيىنخان ئەكبەر تەجەللي (1856 ـ 1925) ھەزرەتلىرىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئولتۇرغان ئۆيى بولۇپ، ئورنى گۇما ناھىيە باش لەڭگەر يېزا كۆھتام كەنتىدە.

ئۆي 1967 ـ يىلىدىكى «تۆت كونا» نى يوقىلىش پەيتلىرىدە كوللېكتىپنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ساقلاش ئامبىرى قىلىۋېلىنغان ئىككى ئېغىز بولۇپ، ھەر بىرى 42 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۆينىڭ ئۈستى ۋاسا بىلەن گۈل چىقىرىلىپ بېزەلگەن، تاملىرى گەچ بىلەن نەقىشلەنگەن. ئۆي شىمالغا قارىتىپ سېلىنغان بولۇپ، شەرقىي يان تەرىپىدە بىر نەچچە تۇپ ئۇجمە دەرىخى بار. 1979 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇ ئۆينىڭ تارىخىنى قايتا بېكىتتى. مەخسۇس خادىملارنى قويدى. 1988 ـ يىلى گۇما ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش، مائارىپ ئىدارىسى بۇ ئۆينىڭ تارىخى ئۇستىدە قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، يېڭىۋاشتىن ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتتى.

33. ياغاچ ئۆيلۈك قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە گۇما ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا 140 كىلومېتىر كېلىدىغان تەكلىماكان چوڭ قۇملۇقىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى 80 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىلگىرى ـ كېيىنكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، خارابە بەش قىسمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا بىر تۈز سىزىق ھاسىل قىلغان.

بىرىنچىسى، «باش بازار» قىسمى بولۇپ، تۆت چاسا شەكلىدە، دائىرىسى بەش كىلومېتىر. بۇ دائىرىدە كېسىشمە كوچا، كونا سېپىل قالدۇقلىرى بار. ئۇزۇك ـ ئۇزۇك تاملار، قەبرىلەر ئۆز پېتىچە ساقلانغان. قۇرۇق جەسەتلەر ۋە ساپال پارچىلىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچىسى، «بۇلاقكۆل» قىسمى بولۇپ، «باش بازار» غا ئون كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قىسمدا بىر قۇرۇق كۆل بولۇپ، ئەتراپىدا قەدىمىي ئۆي ـ ئىمارەت قالدۇقلىرى ۋە تاشلاندۇق ئېغىز ـ ئۆستەڭ، ئېتىز قالدۇقلىرى بار. يەر ئۈستىدە ساپال پارچىلىرى، قەدىمىي

پۇل، ياڭاق، شاپتۇل، چىلان ئۇرۇقچىلىرى، بۇغداي، قوناق غوللىرىنىڭ قالدۇقلىرى، قۇرۇق جەسەت قالدۇقلىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ.

ئۇچىنچىسى، «نامازخانا» قىسمى بولۇپ، ئايلانمىسى ئون كىلومېتىر كېلىدۇ. نامازخانىنىڭ (خارابىسىنىڭ) قېشىدا ياغاچ شادا بىلەن قاشالانغان قەبرىلەر بار.

تۆتىنچىسى، «كەندىر كۆل» قىسمى بولۇپ، ئورنى بەش كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆلنىڭ بويىدا ئۆسۈپ تۇرغان كەندىر، قومۇش، جىگدە، توغراق، يۇلغۇنلار بار.

بەشىنچىسى، «سېپىللىق» قىسمى بولۇپ، بۇ جاينىڭ كەندىر كۆل بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 كىلومېتىر. بۇ يەر قەدىمكى شەھەرنىڭ مەركىزي قىسمى دەپ قارىلىدۇ. ئورنى 25 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئەتراپىدا سېپىل بار. ئۇنىڭ يېرىمىنى قۇم بېسىپ كەتكەن، تېمى سېغىز توپىنى قاتقىداش ئارقىلىق مۇستەھكەم ياسالغان. شەھەر كوچىلىرى رەتلىك ئىلىنغان، ئۆيلىرى ئازادە، قاتار سېلىنغان، خېلى بىر قىسىم ئۆيلەرنىڭ ئۇلىغا خىش يانتۇزۇلغان، ئىشىك - دېرىزىلىرىگە جىگدە ياغىچىنىڭ تاختىيى ئىشلىتىلگەن. ئۆيلەرنىڭ تام، ئىشىك - دېرىزىلىرى ساقلىنىپ قالغان. بىراق تورۇسلىرى ساقلانمىغان. شەھەر كوچىلىرىنى يەنىلا ئايلىنىپ چىققىلى، ئىنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇ جايلاردىن ساپال پارچىلىرى، مىس يارماق، مارجان، تەڭگە، يامبۇ، مۆھۈر، ياغاچقا يېزىلغان خەتلەر ئۇچرىتىلغان.

خارابىلىك تەخمىنەن بۇنىڭدىن 2200 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

34. چېچەك ئۆڭۈي قىيا تاش رەسىمى

چېچەك ئۆڭۈي قىياتاش رەسىمى — گۈما ناھىيە نەۋئابات تاجىك مىللىي يېزىسى كەڭەز دەرياسى بويىغا جايلاشقان. قىياتاش رەسىمىنىڭ كونكرېت جايلاشقان ئورنى ھازىرقى يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورنى بولغان «قېتىلىش» دېگەن جاينىڭ غەربىي جەنۇبىغا 3 ـ 4 كىلومېتىر كېلىدىغان توقاي دەرياسى بويىدا. بەزى ماتېرىياللاردا بۇ قىياتاش رەسىمى «كاڭەز قىياتاش رەسىملىرى» دەپ ئىلىنغان. بىز ئاشۇ ئەتراپتىكى چارۋىچىلارنىڭ تىلى بويىچە «چېچەك ئۆڭۈي قىياتاش

رەسمى» دەپ ئېلىشنى مۇڭاپىق تاپتۇق. تەكشۈرۈشىمىزچە، قىياتاش رەسىملىرى جايلاشقان جايىنى يىراقتىن كۆزەتسەك خۇددى چېچەكلىكتەك كۆرۈنىدۇ. قىياتاش رەسىملىرى دەريانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى كۆكۈش تاغ جىنسلىق كىچىك بىر تاغقا چېكىلگەن. بۇ تاغنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتىرچە، كەڭلىكى30 مېتىرچە كېلىدىغان ئىككى پارچە بۆلەكتىكى توز (تەكشى) بولغان قىيالىق يۈزىگە چېكىلگەن. ئەڭ چىق رەسىم چېكىلگەن دائىرىنىڭ ئېگىزلىكى 1.40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئەڭ كىچىك بىر پارچە رەسىم چېكىلگەن دائىرىنىڭ ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. رەسىملەرنىڭ بۇزۇلۇشى ئېغىر، بەزى رەسىملەردىكى ئوبرازلار ئاللىقاچان ئۆچۈپ كەتكەن، ھازىر ئىككى بۆلەك رەسىم يۈزىدىن پەقەت ئون نەچچە قالدۇق ئوبرازلارنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئەسلى قىياپىتى ئېنىقسىز بولۇپ قالغان. قىياتاش رەسىملەر بار جاي پەستىرەك بولۇپ، ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ قولى يەتكۈدەك بولۇپ قالغان. قىياتاش رەسىملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئوبرازلىرىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 20 سانتىمېتىر، ئەڭ كىچىكلىرىمۇ 6.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. چوڭ بىر پارچە تاشتىكى بۆلەك رەسىم يۈزىنىڭ سول تەرىپىدە بىر دانە ئارقار رەسىمى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بەدىنى سايە تاشلىغان ھالەتتە ئېنىق ئويۇپ چىقىرىلغان. ئۇنىڭ ئاستىدا بىرنەچچە كىچىك ئارقار رەسىمى بار، ئەمما ئۇ دېگەندەك ئېنىق ئەمەس، رەسىم يۈزىنىڭ مەركىزىدە ئۇدۇل سىزىق بىلەن ئويۇپ سىزىلغان بىر ئىشىك شەكلىدىكى رامكا بار. يەنە تارغاق شەكىلدىكى غارال (قوتان) بار. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە سول تەرەپتىكىگە ئوخشاش بىر ئارقار رەسىمى بار. بەدەن ئىپادىلىنىشىمۇ ئوخشىشىدۇ. غارالنىڭ ئوڭ تەرەپ تۆۋىنىدە ئۇچ دانە يۇمىلاق چەمبىرەك سىزىلغان. مەنىسىنى چۈشىنىش قىيىن. بەلكى، ئۇنى سۇ كۆلچىكى دەپ قارىساقمۇ بولىدۇ. كىچىك بىر پارچە بۆلەكتىكى رەسىمدە ئېنىق پەرق ئېتىشكە بولىدىغان بىر ئارقار ۋە بۇغا ياكى قويغا ئوخشايدىغان ھايۋان رەسىمى بار. ھايۋانلاردىن ئارقارنىڭ رەسىمى ئويۇپ شولىسى چۈشۈرۈلگەن. كىچىك ھايۋاننىڭ سىزىلىشى ئويما توم سىزىق بىلەن ئىپادىلەنگەن. گەرچە كەڭزىدىكى قىياتاش رەسىملىرىنىڭ ئۈپرىشى ئېغىر بولسىمۇ، ئەمما بار رەسىملەردىن قارىغاندا ئۇنىڭ دەۋرىمۇ سانجۇ قىياتاش رەسىملىرى ۋە كىيىكتۇز قىياتاش رەسىملىرىدىن بەك كېيىن ئەمەس. بۇ رەسىملەر

مۇشۇ ئەتراپتا قەدىمدە ياشىغان ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى، بۇ جايلارنىڭ قەدىمكى مۇھىت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ قېتىمقى رەسىملىرى 1991 - يىلى «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

كېرىيە ناھىيىسى

كېرىيە ناھىيىسى - شەرقتە بېپايان ساي ۋە قۇملۇق ئارقىلىق نىيە ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا كۆككە باش قويۇپ ياتقان كوئېلۇن تېغى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن، غەربتە جاڭگاللىق ئارقىلىق ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°30′ — 82°51′ بىلەن، شىمالىي پاراللېل 35°14′ — 39°29′ قا توغرا كېلىدۇ. ئۈرۈمچى شەھىرىگە تۈز سىزىق بويىچە ئارىلىقى 927 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە 15 يېزا - بازار، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بىر خوجىلىق ئورنى، يېزا ئىگىلىك سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش مەيدانى ۋە قاراخان ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى، 172 كەنت، 746 مەھەللە بار.

بۇ ناھىيىنىڭ تاغلىرىدىن ئالتۇن، كۆمۈر، تۆمۈر، مىس، ھاك تېشى، خرۇستال، تاشپاختا، گۈڭگۈرت، چىرىمتال قاتارلىق كان بايلىقلىرى چىققاندىن سىرت، جۈڭگو ۋە چەت ئەللەرگە مەشھۇر ئاق، يېشىل، قىزىل ۋە قارا رەڭدىكى قىممەت باھالىق قاشتېشى، ھېقىق، بېرىلىيانتلار چىقىدۇ.

كېرىيە قەدىمكى دەۋرلەردە زور گۈللىنىش باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن مەشھۇر يۇرتلارنىڭ بىرى. ئەينى دەۋردە كېرىيىدە چوڭ-كىچىك بەگلىكلەر قۇرۇلۇپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە زور تەرەققىياتلار قولغا كەلگەن ۋە بۇ گۈللەنگەن مەدەنىيەت ئىزنالىرى تا بۈگۈنگىچە ساقلانغان. بۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

(ئەسكەرتىش: كېرىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن مۇھىملىرىنى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت

يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش - باشقۇرۇش ئورنىدىن يولداش مۇھەممەد كېرىم ئىسمائىل تەييارلاپ «كېرىيە تارىخ ماتېرىياللىرى» (1) دا ئېلان قىلغان بولۇپ، بىز بۇ يەردە ئۇنىڭ ماقالىسىدىكى بايانلارنى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن كۇپايىلىنىمىز).

1. مارجانلىق خارابىسى

مەزكۇر خارابە ناھىيە بازىرىنىڭ 230 كىلومېتىر شىمالىدا بولۇپ، شەرقىي - جەنۇب تەرىپىگە (14 كىلومېتىر يىراقلىقتا) ئېغىل دېگەن مەھەللە جايلاشقان. ئۇنىڭ ئورنى كېرىيە دەريا‌سى قەدىمكى ئىزىنىڭ ئىككىنچى پەلەمپەيسىمان ئېگىزلىكىدە. دەريا ئىزى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ، قۇملۇقتا ئېچىكىرلەپ كېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى توغراق ۋە يۇلغۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى قۇرۇپ كەتكەن. لېكىن، بۇ قەدىمكى شەھەر ئىزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ توغراق ياشىرىپ تۇرغان بولۇپ، مۇشۇ ئىزنىڭ بىردىنبىر بەلگىسى سۈپىتىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. ئىزنىڭ شىمالىدىكى دەريا قىسمىنىڭ ئويمان يېرىنى 1.6 مېتىر قازسىلا تاتلىق سۇ چىقىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ كۆپ قىسمى قۇم دۆڭلىرىنىڭ ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان. يەر يۈزىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسمى، شامال يالاش سەۋەبىدىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان. ھازىر قۇم دۆڭلىرى ئارىسىدا ئاندا - ساندا كۆرۈنۈپ قالغان قەدىمكى شەھەر ئىزىنىڭ كۆلىمى شەرقتىن-غەربكە تەخمىنەن 500 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 1000 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ ئىزدىن يىغىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرى ئاساسەن سۇنۇق ساپاللار بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان قىزىل ساپال، ئاز ساندىكىلىرى لايدىن پىشۇرۇلغان قىزىل ساپاللاردۇر. بۇنىڭ تولىسى قىزىل سىلىق سىدام بولۇپ، بەزىلىرىگە سىزىقلار سىزىلغان ۋە بېسىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تۆمۈر بۇيۇملار، يارماقلار، مىس بېزەكلەر، ئەينەك مارجان، ياغۇنچاق قاتارلىقلار تېپىلدى. يەر يۈزىدە يەنە داشقاللار، ھايۋانات سۆڭەكلىرى (بەزى سۆڭەكلەر ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن) كۆپ ئۇچرايدۇ. 1986 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو - گېرمانىيە كېرىيە دەريا ۋادىسىنى تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى مارجانلىقنىڭ بەش كىلومېتىر شىمالىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىدىن قېزىۋالغان ئۆرۈشكىلەرنى «كاربون 14» ئارقىلىق لابوراتورىيىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ،

ئۇنىڭ مۇتلەق يىل دەۋرى 108±2684 دىن ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئارخېئولوگلار مارجانلىق خارابىسىنى قارا دۆڭ خارابىسى بىلەن بىر دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىماقتا. بۇ جاي ھازىر ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتىدۇ.

2. باش كەخسۇلاق تاش قورال ئىزى

بۇ ئىز ناھىيە بازىرىنىڭ 77 كىلومېتىر جەنۇبىدا، پۇلۇنىڭ 10 كىلومېتىر شىمالىدا، كېرىيە دەريا باش ئېقىنىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى (كېرىيە دەريا سۇمۇەن جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ، لېكىن مۇشۇ مەدەنىيەت ئىزى بار جاي شەرقتىن غەربكە ئەگىشىپ ئاقىدۇ) ئۇچىنچى پەلەمپەيسىمان ئېگىزلىكتە، ھازىرقى دەريا قىنىدىن 150 مېتىر يىراقلىقتا. ئىزنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر جىلغا بار. جىلغىنىڭ كەسمە يۈزىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئىز قۇمسىمان سېرىق توپلىق چۆكمە ئۇستىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ شىمالىدا كېرىيە ناھىيە بازىرىدىن پۇلۇ تاغ رايونىغا بارىدىغان ئاددىي تاشيول ۋە كېرىيە دەرياسىنىڭ قىنى بار. شەرق تەرىپىدە بولسا تاشلاپ كېتىلگەن ھازىرقى زامان گەمىلىرى بار. بۇ ئىزنىڭ تەخمىنەن 2000 ـ 2500 مېتىر دائىرىسى ئىچىدىكى تاش قوراللار يونۇپ ياسالغان نازۇك تاش قوراللاردۇر. ئۇلارنىڭ شەكلى ئاساسەن تاش ياپراق، تاش مېغىزى (ئانا تاش)، تاش قىرغۇ، تاش ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە تاش ياپراقلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ. تاش قوراللارنى ياسىغاندا ئانا تاشتىن چېقىپ ئاجرىتىلىش جەريانىدا ساقلىنىپ قالغان بەلگىلەرنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. كۆپىنچىسى قايتا پىششىقلىمايلا ئىشلىتىلىۋەرگەن. پەقەت ئىككى تاش ئوقيا ئۇچىدىنلا ئانا تاشتىن ئاجرىتىلىش جەريانىدا پەيدا بولغان ئىزلار ساقلىنىپ قالغان. يەنە بىر تاش قىرغۇنىڭ بىسىدىمۇ رېمونت قىلىنغان ئالامەتلەر كۆزگە چېلىقىدۇ.

ئۇمۇمەن، بۇ تاش قوراللارنىڭ ياسىلىش تېخنىكىسى ئىپتىدائىي، شەكلى ئاددىي بولغاچقا، بۇ جاي تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ساقلىنىپ قالغان ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئىزى دەپ قارىلىشى كېرەك. ئارخېئولوگلار بۇنى بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى زامانلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى دەپ قارىماقتا. مەزكۇر خارابە ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا قوغدىلىۋاتىدۇ.

3. قازناق بۇتخانا خارابىسى

مەزكۇر خارابە شۆۋل يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، شىمالدا قەدىمكى دەريا قىنى بار. شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بۇ مەدەنىيەت بەلۋىغىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر كېلىدۇ. قازناق بۇتخانا خارابىسى كونا دەريا قىنىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدىكى قۇم بارخانلىرى ئاستىدا بولۇپ، مۇشۇ مەدەنىيەت بەلۋىغىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان.

1983 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش - باشقۇرۇش ئورنىنىڭ ھەمكارلىقىدا مەزكۇر خارابىنى بىر قېتىم تازىلىدى. قېزىپ تازىلاش داۋامىدا ئۇچرىتىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇمى كۆپ ئەمەس. بۇتخانىنىڭ شەكلى ئۇزۇن، چاسا بولۇپ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 11 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 8.40 مېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردىن ساقلىنىپ قالغان پارچە تام رەسىمى ۋە نېلۇپەر ئۇستىدە ئولتۇرغان چوڭ تېپتىكى بۇت بايقالغان.

بۇ خارابە ئارخېئولوگىيە ساھەسىگە 1981 - يىللىرى مەلۇم بولغان؛ 1983 - يىلى بىر قېتىم تازىلانغان. ئۇ، ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن مىلادىيە 5 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ دەپ قارالماقتا. بۇ ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

4. كۆكچى خانىيارىبەگ خارابىسى

بۇ خارابە ئارىش كەنتىنىڭ كۆكچى مەھەللىسى بىلەن ساي تۇتىشىدىغان بوستانلىق ساھىلىغا جايلاشقان. شىمالىي تەرىپى لەڭگەر ساي بىلەن، غەربىي تەرىپى ئاتسالدى ساي بىلەن، شەرقىي جەنۇبى ئارىش كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر. بۇ يەر تاشلىق ساي بولۇپ، ئاندا - ساندا شامال پۈۋلەپ شەكىللەندۇرگەن كەتمە دۆڭلەر بار. خارابە يۈزىدە قىزىل، كۈل رەڭ ساپال پارچىلىرى بولۇپ، ماشىنا بىلەن ياسالغان قۇم ئارىلاش ساپاللاردۇر. بۇ يەردىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملارنىڭ شەكلى ۋە ماتېرىيالىغا قارىغاندا دەۋرى بىر قەدەر قەدىمىيرەك بولسا كېرەك. خارابە ئورنى ھازىر ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتىدۇ.

5. شىرىكە خارابىسى

بۇ خارابە ئارىش يېزا ئاقتېرەك كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، شەرقى ئاقتېرەك كەنتى بىلەن، جەنۇبى كەتمەن كەنتى بىلەن، غەربىي شىمالى ئاتسالدى ساي بىلەن تۇتىشىدۇ. سايدا شېغىل تاشلار ۋە چوڭ-كىچىك يانار تاغ چاچراندى تاشلىرى ناھايىتى كۆپ.

مەزكۇر خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 500 مېتىر كېلىدۇ. مەدەنىيەت يادىكارلىقى بار بەلۋاغ شىمالغا سوزۇلۇپ، كۆكچى شەھەر خارابىسى بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. بۇ خارابىدە ساپال پارچىلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى قىزىل رەڭلىك، شەكلىدىن قارىغاندا تۇز تەگلىك، يۇمىلاق تەگلىك، يالغان يۇمىلاق تەگلىك، ئاغزىدا قىزىل گىرۇنكى بار (ئەگمەچ گىرۇەكلىك، تۇز گىرۇەكلىك) ساپال بۇيۇملار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا پىشۇرۇلغان. نەقىشلەر كۆپ ئەمەس. بۇ يەردىن يەنە ھەر خىل شەكىلدىكى تاش قورالالارمۇ بايقالدى. بۇنىڭ دەۋرى تېخىمۇ قەدىمىي ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. خارابە ئورنى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

6. قىغاز سېپىلى خارابىسى

مەزكۇر (بۇ خارابە 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگودىكى مەشھۇر ئاساره - ئەتىقىلەر قامۇسى» دېگەن كىتابتا «بەش توغراق قەدىمىي شەھىرى» دەپ ئېلىنغان) خارابە سىيەك يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى شەرقتىن غەربكە 500 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا تەخمىنەن 200 مېتىر كېلىدۇ.

1929 - يىلى جۇڭگو ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى بۇ يەرنى تەكشۈرگەندە 60 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سېپىل قالدۇقىنى كۆرگەن ۋە «خارابىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر سېپىل بار»، «قەدىمىي شەھەرنىڭ شىمالىغا يېرىم يول كېلىدىغان يەردە غايەت زور بىر توپا دۆمبەل بار» دەپ يازغان. دەۋرنى 8 - ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قارىغان. 1981-يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش - باشقۇرۇش ئورنى بۇ يەرنى تەكشۈرگەندە، توپا دۆمبەللەرنى

ئۆلچىگەن. ئۇ ئېھتىمال سېپىل قالدۇقى بولۇشى مۇمكىن. ھازىر ساقلىنىپ قالغان سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى 3.5 مېتىر، ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن يەتتە مېتىر؛ كەڭلىكى يەتتە مېتىر. 1990 - يىللارغا كەلگەندە بۇ يەر تېخىمۇ بۇزۇلۇپ، سېپىلنىڭ ئىزى يوقاپ كەتكەن. پەقەت 1.5 كۋادرات مېتىرلىق بىرلا دۆۋە ساقلىنىپ قالغان. ئەتراپتىكى ساپال پارچىلىرى بار خارابىلەر تامامەن ئېتىزغا ئايلاندۇرۇلغان. بەزىلەر بۇ خارابىنى قەدىمكى كېرىيە خانلىقىنىڭ پايتەخت ئىزى دەپ قارىغان.

7. يەتتە تۆڭلۈك خارابىسى

بۇ خارابە لەڭگەر يېزا يەتتە تۆڭلۈك كەنتىنىڭ غەربىدە بولۇپ، 40 مىڭ كۋادرات مېتىر كۆلەمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەر يۈزىدە شامالنىڭ يالىشىدىن شەكىللەنگەن كەتمە دۆڭلۈك بار. شىمال تەرىپى تۆزلۇق ساي، شەرق تەرىپى يەتتە تۆڭلۈك كەنتى، جەنۇب تەرىپى توپان ئارقا كەنتى، غەرب تەرىپى پايانسىز سايلىقتۇر. خارابىنىڭ يۈزىنى شامال ئېغىر دەرىجىدە يالىۋەتكەن بولۇپ، مەدەنىيەت قاتلىمى ئاللىقاچان يوقالغان. پەقەت ئاز ساندىكى قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان قىزىل ساپاللارنىڭ پارچىلىرى تاش شېغىللارنىڭ ئارىسىدا قالايمىقان چېچىلىپ ياتىدۇ. ساپال پارچىلىرىدا نەقىش - بەلگىلەر يوق، ئەسلى شەكلىنىمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. يىل دەۋرىمۇ ئېنىق ئەمەس. ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

8. قوۋمى شەھىدان مازار خارابىسى*

بۇ مازار خارابىسى كۆكيار يېزا قولتۇق كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقى مېرىدىئان "07 '36 °81 بىلەن، شىمالىي پاراللېل "06 '49 °38 قا توغرا كېلىدۇ. شەرقىدە سېرىق ئۆي كەنتى، جەنۇبىدا ئەگلە كەنتى بار. غەربىي شىمالىدىن قولتۇق كەنتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. خارابە ھازىر چوڭ بىر ئىسلام قەبرىستانلىقى بولۇپ، ئەتراپتىكى يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. ئوقۇمۇشلۇق زات، يېتۈك تىلماچ، مەشھۇر ھېكىم، تارىخچى مەرھۇم

* بۇ خارابە ھەققىدىكى ماتېرىيال بارات ئەمىننىڭ «قوۋمى شەھىدان، تىلاۋەتخانىسى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىگە ئاساسەن تەييارلاندى. «كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2000 - يىل 3 - سانىغا قارالسۇن.

هاجى ئوسمان ئاخۇنۇم قۇدۇق (بۇ زات بۇرۇن ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلىگەن) نىڭ پاكىت بېرىشىچە، بۇ قەبرىستانلىقتا قورال قۇچاقلاپ ياتقان جەسەتلەر، يېنىغا كىتاب قويۇپ دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر، ئالدىدا رېھىل ئۇستىگە كىتاب ئېچىپ قويۇلۇپ، ئۇنى ئوقۇپ ئولتۇرۇۋاتقان ھالەتتىكى جەسەتلەر، شۇنداقلا تاۋۇت ھەم يۆگەكلەرگە ئوراپ قويۇلغان جەسەتلەر، جابدۇغان جەڭ ئېتى بىلەن بىرگە ياتقان جەسەتلەر بولۇپ، ئۇستى گەمە قىلىنىپ يېپىلغان. يەرلىك كىشىلەر بۇ قەبرىستانلىقتىن ھەر خىل مارجان، داچەن پۇل، تۇغمە، ئوقيا، كامان، سۆڭەك تارغاق، ھەر خىل فار - فور بۇيۇم... قاتارلىقلارنى يىغىۋالغان.

قەبرىستانلىقتىكى قەبرىلەر «توپا قەبرە»، خام خىش بىلەن قوپۇرۇلغان «بۆشۈك قەبرە» ۋە شېھىتلىق «دۆۋە» قەبرىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ھازىر ئاز بىر قىسىم قەبرىلەرلا قالغان. ئۇستى يېپىلغان بىر قەبرىنى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا جەسەت ئۇستىگە ئاق رەڭلىك كېپەن كىيگۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن بۇ قەبرىستانلىقنىڭ ئىسلام قەبرىستانلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قۇۋمى شەھىدان قەدىمكى قەبرىستانلىق بىلەن بىر ئىزدا يەنە بىر تىلاۋەتخانا بار بولۇپ «قۇۋمى شەھىدان تىلاۋەتخانىسى» دېيىلىدۇ. تىلاۋەتخانا ئۇچ ئېغىز بولۇپ، ھەر بىر ئۆيي سامان سۇۋاقلىق لاي تامدىن پۈتكەن. «تىلاۋەتخانا» نىڭ ھەر بىر ئۆينىڭ ئىچى ئۇچ تېمىغا ئۇستۇن تەكچە، ئوتتۇرا تەكچە، ئاياغ تەكچىدىن ئىبارەت ئۇچ تەكچە چىقىرىلغان بولۇپ، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 25 سانتىمېتىر كەتراپىدا. تەكچىلەرنىڭ سىرتقى يۈزىگە ئايەتلەردىن پارچىلار يېزىلغان. ئۇچ ئۆيدىكى توققۇز تەكچىدە (بۇلار كىتاب جاھازىسى رولىنى ئۆتەيدۇ): «تارىخ»، «مازار تەزكىرىسى»، «قۇۋمى شەھىدانىدىكى ئۆلگەنلەر «نەسەب خاتىرىسى»، «قۇۋمى شەھىدان ۋارىسلىرى ۋە ھاپىزلىرى»، «جار ۋېكەشلەر ئىسىملىكنامىسى»، «شېھىتلىق»، «قۇۋمى شەھىدان 40 يىلدا بىر سەل»، «ئەگلەنامە»، «قۇۋمى شەھىدان ئەۋلادى گۆركاۋلىرى»، «ئەبىياتى نەۋبەتى»، «دىۋانى نەۋبەتى»، «نەۋبەتىدىن جۇزئىلەر»، «نەزمىيات نەۋبەتى»، «ئەبىياتى نەۋبەتى يا مۇستەفا مۇھەممەت»، «ئەبىياتى نەۋبەتى بەھىس»، «ئەبىياتى نەۋبەتى بائىس»، «ئەبىياتى نەۋبەتى يارەب»، «ئەبىياتى نەۋبەتى زىلەمتا»، «ئەبىياتى نەۋبەتى ھەمىد»، «ئەبىياتى نەۋبەتى ئەزىزلەر»، «ئەبىياتى نەۋبەتى

تاپىلۇر» ، «ئابىياتى نەۋبەتى - لايىق ئەمەس» ، «ئەبىياتى نەۋبەتى - يازۇقۇمدىن قىل خالاس» ، «ئەبىياتى نەۋبەتى ۋائىز» ، «ئەبىياتى نەۋبەتى يارەببى» ، «ئەبىياتى نەۋبەتى - دەرىخ» ، «مۇخەممەس نەۋبەتى» ، «تۇغان تۇرك رىسالىسى» ، «ئىشاننامە» ، «شەھرى كۆكچى» ، «ھودۇدى قوۋمى شەھىدان» ، «تەزكىرە بوز قوزىۋام» ، «تەزكىرە ئەۋلادى بوز قوزىۋام» ، «تاۋاپچىلار تەزكىرىسى» ، «تىلاۋەتخانا رىسالىسى» ، «مەسكەنى ئالىمۇ فازىلان» (ئالىم، پازىللارنىڭ جايى) ، «ھاجىنامە» ، «مىراجنامە» ، «كىمىيايى سائادەت» ، ھەر خىل «بايان» ، «دىۋان» ، «تەبىرنامە» ، «ئىسىملار ھەققىدە» ، «ئەبجەد» ، «سالنامە» ، «قەسىدە بۇردە» ، «ھەدىس» ، «مۇشكات» ، «جاۋابنامە» ، «سىيەر» ، «كاچكۇل سەلىم» ، «خەمسە» ، «باھار ئەجەم» ، «باھار دانىش» ، «نەۋائىي» ، «مەشرەپ» ، «ھۇۋەيدا» ، «تاجنامە» ، «نەۋرۇزنامە» ، «زۇبدەتۇل ئەخبار» ، «مەنتەبەت» ، «فىقھى» ، «ھىدايى» ، «مۇنتەخەب» ، «جەمشىت» ، «ئەمىر ئەبۇمۇسلىم» ، «ئىسكەندەر» ، «مەسنەۋى شىرىپ» ، «ئەمىر ھەمزە» ، «بوستان» ، «گۇلىستان» ، «ۋاپايى» ، «كىرىيە ۋاقىئاتلىرى» ، «بوغرىقۇم» ، «چاراسلا خوجام» ، «قەمىرىللاخان» ، «پەھلىۋانىم» ، «تۇمۇر تۇغلۇق پادىشاھىم» ، «بۇرھانى ھۇججەت» ، «سەيقەل» ، «مۇفتى مەلىك» ، «دىۋانى توختىشرا» قاتارلىق ئەرەب، پارس، تۇرك ۋە ئوردۇ تىللىرىدىكى ئەسەرلەر بار بولۇپ، 1950 - يىللىرىدىن بېرى سوغۇق قول تېگىشكە باشلىغان. شۇنىڭدىن تارتىپ كەلگەن ئېچىنىشلىق تالاپەتلەر جەريانىدا، مەزكۇر «تىلاۋەتخانا» دىكى قىممەتلىك تەۋەررۇك يادنامىلەر، ۋەسىقىلەر، ھەر خىل نادىر ئەسەرلەر تالان - تاراج بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا تەكشۈرۈش خىزمىتى بىلەن چۈشكەن يۇسۇپبەگ مۇخلىسوف خىزمىتىدىكى قۇلاي پۇرسەتلەرنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەسەرلەرنى ۋاستىلىك ۋە ۋاستىسىز ھالدا ئېلىپ كەتكەن؛ مەرھۇم تۇردى ساماسقۇ 50- يىللار ئوتتۇرىلىرىدا خوتەنگە كېلىپ، بىر قانچە ناھىيىدە ئايلىنىش بىلەن ئەھمەدشاھ قارقاشنىڭ «ئات قىسسىسى» نىڭ بىر ۋارىيانتىنى قولغا چۈشۈرۈۋېلىش بىلەن بىرگە، يەنە «قوۋمى شەھىدان» تىلاۋەتخانىسىنى يوقلاشقا ئۇلگۈرگەن ۋە قېپقالغان ئەسەرلەردىن بىر قىسمىنى يىغقان؛ يەنە قوۋمى شەھىدان ئەۋلادلىرىدىن بولغان مەۋلانە ئەمىن «گۈركىتى» ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە ھەج سەپىرىگە ئاتلىنىپ،

يولدا ئوخۇشسىزلىقلارغا يولۇقۇش بىلەن مەزكۇر «تىلاۋەتخانا» قارىمىقىدىكى ئەسەرلەردىن كەلگەن دۇنياغا تونۇتۇش مەقسىتىدە ئېلىپ ماڭغان بىر قىسمى تالاپەتكە ئۇچرىغان؛ ئاز بىر قىسمى قولدىن قولغا ئۆتۈپ، سەئۇدىنىڭ «مىسىلە» دە مەتبۇئات كۆرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالمۇتا ئۇيغۇر تەتقىقات ئورنى ئارخىپىغا كىرگەن. يەنە بىر بۆلۈك ئەسەرلەر «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتىدە ماقالە قىلىنغان، قالغانلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدە كۆيدۈرۈلگەن.

مەزكۇر قەبرىستانلىق ۋە تىلاۋەتخانا ھەققىدە 1999 - يىلى كېرىيە ناھىيە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 32 - نومۇرلۇق ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، ئۇنى «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن» قىلىپ بېكىتتى.

9. مۇقام ئاتا مازىرى

مۇقام ئاتا مازىرى خوتەن نىيە تاشيولىنىڭ شىمالىغا، كېرىيە دەريا‌سى چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ غەربىي شىمالى بۇرجىكىگە جايلاشقان قەدىمىي زاراتكاھلىق بولۇپ، قارلۇق خەلقى ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. زاراتكاھلىقنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىغا قوپۇرۇلغان گۈمبەز نەچچە يۈز يىلدىن بېرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. گۈمبەز خام خىشتىن ئىشلەنگەن بولۇپ، ئاستىنقى ئۇل قىسمى تۆت چاسا شەكلىدە، تۆپە قىسمى يۇمىلاق بولۇپ، ئادەتتىكى ئۇيغۇر مازارلىرىدا ساقلىنىپ كەلگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشايدۇ. قارلۇقتىكى پېشقەدەم دېھقانلارنىڭ سۆزلەپ بېرىشچە، مۇقام ئاتا مازىرى قاتار سېلىنغان بەش گۈمبەز، ھەممە گۈمبەزلەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم ئايۇانلىق دۇئا - تىلاۋەتخانىلىرى، ئۆتكۈنچىلەرنىڭ ياتىدىغان ھۇجرىلىرى بار ئىكەن. 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن، 1961 - يىلىغىچە داۋام قىلغان خەلق كوممۇنىسى مەزگىلىدە، كوللېكتىپ ئاشخانىلارغا قالايدىغان ئوتۇن تاپالمايى، بۇ نەپسىز ئىمارەتلەرنىڭ چۆڭۈپ ئوتۇن قىلىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. گۈمبەزلەر چېقىپ ۋەيران قىلىنغان. ھازىرقىسى چېقىشقا ئۇلگۈرەلمەي قېپقالغىنى ئىكەن. ئەسلىدە چوڭ گۈمبەز مۇقام ئاتىنىڭ قەبرىگاھى بولۇپ، قالغانلىرى بېجەن پاۋان قاتارلىق ئاتامانلارنىڭ قەبرىگاھى ئىكەن.

1961 - يىلى، توختىشاتاكا باشلىق ئۇچ دېھقان سۇ تۇنقاندا سۈدىن بىر پارچە قوليازما كىتابنى سۇزۇۋالغان. كىتابنىڭ قەغىزى

قەدىمىي خوتەن قەغىزى بولۇپ، خېتى قاراسىياھتا يېزىلغان. ئۇلار كىتابنى ژاراقلاپ كۆرۈپ مۇقام ئاتا مازىرىغا ئاغدۇرۇپ كېلىشلار ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنى دەرھال مازارنىڭ شەيخىگە يەتكۈزۈپ بەرگەن. كېيىن مازار شەيخى قولىيازمىنى كېرىيىدىكى ئەڭ چوڭ دىنىي ئۆلىمالاردىن بولغان روزى قارى ھاجىمغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. روزى قارى ھاجىم ژاپات بولغاندا قولىيازما سۈرۈشتە قىلىنغان بولسىمۇ، يىپ ئۈچى بولمىغان. شۇنداق قىلىپ، مۇقام ئاتا مازىرىنىڭ تارىخى يوقالغان. ھازىر كېرىيىدىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئارىسىدا مۇقام ئاتا مازىرى توغرىسىدا تۇرلۈك قاراشلار بار. يىغىنچاقلىغاندا، بۇ قاراشلاردا بىرلا مەسىلە ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ، يەنى مۇقام ئاتا مازىرىدا مۇقام ئۈستازلىرىدىن بولغان زاتلىرىمىزدىن بىرەرىنىڭ ياتقانلىقىدىن ئىبارەت. ئەمما، بۇنىڭغا پۈت تىرەپ تۇرىدىغان تارىخىي پاكىت يوق. بۇنى تەنقىد قىلىش، تەكشۈرۈش، دەلىللەش زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن مۇقام ئاتىلىرىنىڭ بۇ مازاردا ياتقان - ياتمىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ.

10. ئىمام غەززالىم مازىرى

ئىمام غەززالىم مازىرى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ لەڭگەر يېزىسىدا بولۇپ، كىشىلەر سەيلى تاۋاپ قىلىدىغان خوتەندىكى «تۆت ئىمامىلىرىم» نىڭ بىرىدۇر. «خەلق كومۇنىسى» قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ مازارنىڭ ھەيۋەتلىك گۈمبەز - تاقىلىرى، دۇئا - تىلاۋەتخانىلىرى، ئاشخانا، ھاممامىلىرى ھەم بىردانە ناھايىتى چوڭ داشقازىنى بار ئىدى. «خەلق كومۇنىسى» قۇرۇلغان ئاشۇ ئاپەتلىك يىللاردا، بۇ مازار ئېغىر دەرىجىدە خانىۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. ياغاچلىرى كوللېكتىپ ئاشخانىدا ئوتۇن قىلىپ كۆيدۈرۈلگەن. چوڭ داشقازان ھەم چوڭ، ھەم ئاجايىپ نەپىس ئىشلەنگەن بولغاچقا شۇ زاماننىڭ «سول» چىل چاپارمەنلىرىمۇ چېپىشقا پېتىنالماي ساقلىنىپ قالغان. بۇ قازاننىڭ قۇرۇلمىسى چويۇن، مىس ئارىلاشمىسىدىن ئىشلەنگەن بولۇپ، گىرۇكىگە ئويغۇرچە يېزىقتا بەدۈلەت زامانىسىدا قەشقەردە قۇرۇلغان كارخانىدا ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى ناھايىتى ئوچۇق ھەم چىرايلىق يېزىلغان. بۇ قازان ھازىر خوتەن ژىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى قوغداش ئورنىدا ساقلانماقتا.

مازارنىڭ ئەتراپىغا لاي بىلەن قورشاۋ تام ئېتىلگەن. تاملارغا

ئويۇق چىقىرىلغان. ئىشكىتىن كىرگەندە سول تەرەپتە ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان تاشنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ تاش تولا سىلانغانلىقتىن پارقىراپ كەتكەن. مەقبەرە تولۇق شەكلىدە بولۇپ، ئۇستىگە تۇغ - شەددىلەر ۋە تولۇملار ئېسىپ قويۇلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىمام غەززالى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ بىرىدىن كەلگەن داڭلىق ئىمام بولۇپ، بۇددىستلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە شېھىت بولغانىكەن. تاۋاپچىلار ھەر يىلى 4 - ۋە 9 - ئايلاردا بۇ مازارنى يوقلاپ ئۆتۈپ ئاندىن ئىمامى جەئفىرى سادىققا بارىدۇ.

قاراقاش ناھىيىسى

بۇ ناھىيە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، يەر شەكلى ئېگىز، شىمالى پەس؛ جەنۇبىي تەرىپى قارا قۇرۇم تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا يەلپۇگۈچ شەكلىدە سوزۇلغان بولۇپ، شەرق تەرىپى قاراقاش دەريا‌سى پاسسل قىلىنىپ، خوتەن، لوپ ناھىيىسى بىلەن، غەرب تەرىپى چۆللۈك ئارقىلىق گۇما ناھىيىسى بىلەن، جەنۇب تەرىپى قارا قۇرۇم تېغى بىلەن، شىمال تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ئاۋات ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 45 كىلومېتىردىن 112.5 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 319.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 25312.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 37مىليون 969 مىڭ مو كېلىدۇ. بۇنىڭدىن بوستانلىق كۆلىمى بىر مىليون 110مىڭ مودىن ئارتۇق، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 560 مىڭ مو.

قاراقاش ناھىيىسى قەدىمكى دەۋرىدە ئۇدۇن خانلىقىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. 1962 - يىلى قەشقەردە مەسلىھەتچى ئامبال قويۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنى ئىدارە قىلغاندا، خوتەن مۇشۇ سەككىز شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، قاراقاش خوتەنگە قارىغان. 1919- يىلى خوتەندىن ئايرىلىپ چىقىپ ناھىيە بولغان. ناھىيە بازىرى خوتەن شەھىرىگە 24 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە 16 يېزا - بازار، 363 كەنت، 1643 مەھەللە بار.

بۇ ناھىيىدە مول مەدەنىيەت مىراسلىرى يوشۇرۇنۇپ ياتقان بولۇپ، ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى نۇقتىلىرى خېلى كۆپ. گەرچە بۇ يەردە مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بىر قىسىم يادىكارلىقلار بايقالغان. ئۇلاردىن مۇھىمراقلىرى تۆۋەندىكىچە:

(ئەسكەرتىش: بۇ ناھىيىدىكى يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى يېزىشا مۇھەممەتكېرىم ئىسمائىل «قاراقاشنى چۈشەنىيلى» دېگەن كىتابتا يېزىپ بەرگەن بايانلار ئاساس قىلىنىدۇ)

1. يۇمىلاق چاشقان خارابىسى

مەزكۇر خارابە زاۋا يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي دائىرىسى ھازىرقى تۈز زاۋۇتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بىر كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردىن قەدىمكى ئاھالىلەر رايونى، تاشلاندۇق ئۆيلەر، خۇمدان ئىزى قاتارلىقلاردىن باشقا، مىس پۇل پارچىلىرى، نەقىشلىك مىس تامغا، مارجان، ساپال پارچىلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرى ئۇچرىتىلغان.

دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىدىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 10 - ئەسىرگىچە بولۇپ، خوتەننىڭ جۇملىدىن قارا قاشنىڭ ئاھالىلار جايلىشىش ئەھۋالى ۋە ئەينى دەۋردىكى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە. بۇ ئورۇن ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتىدۇ.

2. تومۇرچۇق قەدىمكى خۇمدان ئىزى خارابىسى

بۇ خارابە سايباغ يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سايلىققا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 79°36′38″ بىلەن، شىمالىي پاراللېل 37°07′25″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن بىر كۋادرات كىلومېتىر، 14 يەردە قەدىمكى خۇمدان ئىزى بار. خۇمدانلارنىڭ بەزىلىرى قىسمەن بۇزۇلغان بولسىمۇ، كۆپ قىسمى ياخشى ساقلانغان، بەزىلىرىدىكى ئوچاق ئىزلىرى ھازىرمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

خۇمدان جايلاشقان دائىرە چوڭ تۈزلەڭ بولۇپ، خۇمدان

ئەتراپىدا ساپال پارچىلىرى ئىنتايىن كۆپ. ئۇ خوتەننىڭ ساپالچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 10 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ.

3. سېغىزچۇق خۇمدان ئىزى

بۇ ئىز سايباغ يېزا يۇمىلاق چاشقان كەنتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۇچ كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 79°37′28″ بىلەن، پاراللېل 37°06′18″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 40 مىڭ كۋادرات مېتىر.

مەزكۇر خارابىنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، ئۇچ - تۆت يەردە ساپال خۇمدىنىنىڭ ئىزى بار. بۇ يەردىن ئىلگىرى - ئاخىر ھەر خىل رەڭدىكى ساپال بۇيۇم پارچىلىرى، تاش قورال پارچىلىرى، مىس بۇيۇم پارچىلىرى، مارجان، ساپال قورچاق پارچىسى قاتارلىق قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرى تېپىلغان. يەنە ئىككى خىل ياغىچاق تاشنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ؛ بىرى، يۇمىلاق، يوللۇق نەقشى بار؛ يەنە بىرى، كېمە شەكىللىك، تۈز يۈزلۈك تاشتۇر. بەزى ساپال پارچىلىرىدا نەقىش بار.

دەۋرى تەخمىنەن 10 - ئەسىردىن بۇرۇنقى چاغلارغا توغرا كېلىدۇ. مەزكۇر خارابە ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتىدۇ.

4. سېرىقلىق بۇددا نامازخانا خارابىسى

مەزكۇر خارابىنى كىشىلەر «چىن ماچىن شەھىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ (1956 - يىلى سىزىلغان خەرىتىدە مۇشۇ دائىرە «چىن ماچىن» دەپ كۆرسىتىلگەن). خارابە زاۋا يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 14 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 79°28′12″ بىلەن شىمالىي پاراللېل 37°15′45″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر.

خارابە ھازىر قۇم ئاستىدا قالغان بولۇپ، بۇ يەردە يەنە قەدىمكى ئاھالە رايونىنىڭ خارابىلىرى ئۇچرايدۇ. يەر يۈزىدە كۆپ مىقداردا

ساپال پارچىلىرى بار. ھالقا تەگلىك، ئىنچىكە بويۇن، قەرىمە ئېغىزلىق، ئەگمە ئېغىزلىق، كەڭ تۈز گىرۇەكلىك بۇيۇملار كۆپ ئۇچرايدۇ. ساپال پارچىلىرى ئىچىدە قۇم ئارىلاش ساپاللار ھەم ئىنچىكە، سىپتا ئىشلەنگەن ساپاللارمۇ بار. رەڭلىك، دولقۇنسىمان نەقىش، گىئومېترىيىلىك نەقىش، چېكىتلىق نەقىش سىزىلغان بۇيۇملارمۇ بار. بۇ يەردىن يەنە رەڭلىك تام رەسىم پارچىلىرى، ساپال گەچ بۇت - ھەيكەللەر، مىس پۇللار، توقۇمىچىلىق سايمانلىرى، قوش قۇلاقلىق كوزا قاتارلىق قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرى تېپىلغان. دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن مىلادىيە 9 - ئەسىرگىچە. 1985 - يىلى بۇ خارابە ئورنى «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

5. قۇم رابات پادىشاھىم قەدىمكى بۇتخانا ئىزى

مەزكۇر بۇتخانا ئىزى زاۋا يېزىسىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر يۈزىدىن يېپرىم مېتىرچە كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. تەكشۈرۈشىمىزچە، يەر ئۈستىدە كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ خارابە بۇتخانا تېمىنىڭ يۇقىرى قىسمى بولۇشى مۇمكىن. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 17 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 10 مېتىر كېلىدۇ. شەرقىي بۇرجەكتىكى بىر تامدا ئېچىلىپ قالغان تام رەسىملىرى بولۇپ، تامنىڭ ھەر 20×15 سانتىمېتىر يېرىدە بىردىن كىچىك مىڭ بۇت سۈرىتى بار. سۈرەتلەر ئاساسەن تام يۈزىنى تەكشىلىگەندىن كېيىن بىر قەۋەت لاي، ئاندىن قېلىنلىقى تەخمىنەن بىر مىللىمېتىر ئەتراپىدىكى گەچ بىلەن سۈۋاپ، ئۈستىگە سىزىلغان. شىمالىي ئارىلىقتىكى تام رەسىملىرى ئىچىدىن تۆت قاتار مىڭ بۇتنى كۆرگىلى بولىدۇ. ھەر بىر قاتارنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز سانتىمېتىر، ھەر بىر بۇتنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز سانتىمېتىر، ئەڭ كەڭ جايى 5.9 سانتىمېتىر، بۇت سۈرەتلىرى بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان شەكىلدە بولۇپ، باش قىسمى قارامتۇل جىگەررەڭ، بەدەن قىسمى قىزىل سېرىق بىلەن سىزىلغان. جەنۇبىي ئارىلىقتىكى تام رەسىملىرى شىمالىي ئارىلىقتىكىسى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. بۇت سۈرەتلىرى ئاساسەن نېلۇپەر شەكىللىك تەختتە ئولتۇرغان ھالەتتە سىزىلغان.

يىغىلىپ قالغان توپا ئارىسىدىن بىر پارچە سويۇۋېلىنغان تام رەسىمىنىڭ قالدۇقى تېپىلغان بولۇپ، رەسىمدە بىر بۇت (توم قىزىل سىزىق بىلەن بەدەن ئىزناسى چىقىرىلغان) پۈتىنى ئالماپ ئولتۇرغان. رەسىم بىرقەدەر چوڭ. ئاستى قىسمىدا بۇزۇلغان ئادەم ھەيكىلى بار (ئەۋلىيا بولۇشى مۇمكىن). بۇ رەسىملەرنىڭ ئوك تەرىپىدە بىر ئىت (چاشقان؟)، بىر كالا، بىر پىلنىڭ رەسىمى ئاستى - ئۈستى قىلىپ سىزىلغان. ئىتنىڭ بەدىنى ۋە پىلنىڭ قۇلىقىنىڭ ئىچىگە قىزىل رەڭ سۈركەلگەن. يەر يۈزىدە چېقىۋېتىلگەن گەچ ھەيكەل پارچىلىرى بولۇپ، ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەتتە نەپىس ياسالغان. ھەيكەلنىڭ سىرتقى قەۋىتىدە ئالتۇن قەغەز بار. بۇتخانا خارابىسىنىڭ شىمالىدا تېخىچە بىر نەچچە ئېغىز ئۆي تېمى ئاساسىي قىسمىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلانغان.

مەزكۇر خارابە ئورنىدىن ئاساسەن ساپال، ئەينەك، تۆمۈر، مىس بۇيۇملار تېپىلغان بولۇپ، ساپال بۇيۇملاردىن قۇلاقلىق كوزا، داس، ئىدىش، ساپال ئاياغ، ساپال چاق ... قاتارلىقلار؛ تۆمۈر بۇيۇملاردىن تۆمۈر ئوچاق قاتارلىقلار؛ ئەينەك بۇيۇملاردىن رەڭگى توق سىرىق، ئاچ سىرىق، ئاچ يېشىل، ئاق، كۆك رەڭلەردىكى ئەينەك قاچا قاتارلىقلار؛ مىس بۇيۇملاردىن مىس يىڭنە، مىس قاچا، يۇمىلاق تۆت بۇرجەك تۆشۈكلۈك پول، كۈسەن پۇلى ۋە تۆشۈكسىز يۇمىلاق پۇل قاتارلىقلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. خارابىنىڭ شەرقىي قىسمىدا كۆرۈنۈپ قالغان ئۈچ قەبرە بايقالغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى چوڭ ئادەمنىڭ، بىرى كىچىك بالىنىڭ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇزۇۋېتىلگەن. كىچىك بالىنىڭ قەبرىسىدىكى باش سۆڭىكىنىڭ يېنىدا قىزىل رەڭلىك بىر پارچە چوڭ قۇم تاش تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، مەلۇم دەپنە قىلىش ئادىتىگە ئىگىدەك قىلىدۇ.

تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ساپلا نامازخانا خارابىسى بولماستىن، بەلكى نامازخانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەھەللە خارابىسىدۇر. ئۇ يەردە تېپىلغان بۇيۇملاردىن قارىغاندا، تاڭ دەۋرلىرىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنى قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتىدۇ.

6. ئىمامى ئەپتەھ مازىرى

بۇ مازار سايباغ يېزىسىدا بولۇپ، جۇغرافىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "16 '39 °79 بىلەن شىمالىي پاراللېل "05 '08 °37 قا توغرا

كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1363.1 مېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر.

مازارنىڭ ئەرەب يېزىقىدىكى تەزكىرىسىنىڭ 1995 - يىلى 4 - ئايدا تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسىغا ئاساسلانغاندا، ئىمامى ئېپتەھ — ئىمامى ھۈسەيىننىڭ توققۇزىنچى ئەۋلادى، ئىمامى قاسىمنىڭ يەتتىنچى ئوغلىنىڭ تۆتىنچىسى، ئىمامى ئېپتەھ ئاكا - ئۇكىلاردىن قابىلىيەت ۋە ئەمەلدار بولغانلىقتىن مازارنىڭ نامى ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغانكەن. بۇ ھەقتە تەزكىرە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «ئىلمىي ئىمانىنىڭ مېھرىبانلىرى، قىرائەت گۈلىستانىنىڭ خۇش ئاۋاز ئۆلىمالىرى بۇنداق رىۋايەت قىلىدۇلەركى ... مىلادىيە 1026 - يىلى ئىمامى ئەھمەد، ئىمامى زەينۇل ئەبىدىن، ئىمامى مۇھەممەد، ئىمامى ئېپتەھ، ئىمامى ئەلى ئەكبەر، ئىمامى ئەلى ئەنۋەر، ئىمامى ئەلى ئەسغەرلەر قەشقەر، يەكەنلەرنى بەيئەت قىلدۇرغاندىن كېيىن، خوتەننى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلدى. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلار خوتەن خەلقىنىڭ ئاكا - ئۇكا جوقتىرشىت - نۇقتىرشىت ئىسىملىك باشلىقلىرى جاھىللىق ۋە جانپىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ جەڭ قىلدى. 10 نەچچە قېتىملىق جەڭدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يەتتە ئىمام ۋە ئۇلارنىڭ يەتتە قىزى شېھىت بولدى».

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 400 يىل بۇرۇن بۇ يەتتە قەبرە ئىچىگە ئىلىنىپ پىششىق خىشلىق ئۆي سېلىنغان ۋە يېنىغا جامە بىنا قىلىنغان. ھازىر قەبرىلەر ئورۇنلاشقان ئۆينىڭ كۆلىمى 820 كۋادرات مېتىرغا، جامەنىڭ ئىچكى - تاشقى نامازخانىسى، تاھارەت ئىلىش ئۆيلىرى، سۈمەخانا، ھويلا، تاقا ئورنىنىڭ كۆلىمى 13 مىڭ 370 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. 30 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ھەيۋەتلىك ھەم رەڭدار نەقىشلىك تاقا يىراق - يىراقلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ مازاردا ھازىر تەخمىنەن 15 مىڭدىن ئارتۇق كونا - يېڭى قەبرە بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 300 قەبرە قوشۇلۇپ تۇرماقتا. مازارنىڭ دائىرىسى 350 مو بولۇپ، تېرىلغۇ ئېتىزلىرىغا دەخلى قىلماي كېڭەيتىش ئىمكانىيىتى بار. بۇ جامەگە جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن ئادەتتە 10 مىڭ، ھېيت نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن 15 مىڭ ئەتراپىدا ئادەم توپلىنىدۇ. قاغىلىق، قەشقەر، چىرا، كېرىيىلەردىن مەخسۇس ئىمامى ئېپتەھنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا - تەكبىر ئوقۇش ئۈچۈن كېلىدىغانلارمۇ بار.

7. يېڭىمازار قەدىمكى قەبرىستانلىقى

مەزكۇر قەبرىستانلىق سايباغ يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى توزاقچى ئالتۇن كان ئەتراپىدا بولۇپ، جەنۇب تەرىپى تاغ، شەرقىي غەرب تەرىپى تاغ باغرىدىكى يانتۇ ئېگىزلىك بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپىدىن خوتەن - پىيالما ئۆستىكى ئېقىپ ئۆتىدۇ. مازارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "32 ′40 °79 بىلەن شىمالىي پاراللېل "15 ′02 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 160 مىڭ كۋادرات مېتىر.

1993 - يىلى 1 - ئايدا بۇ قەبرىستانلىق ئالتۇن ئىزدىگۈچىلەر تەرىپىدىن كولانغان بولۇپ، بىر قەبرىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تۆت مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 3.25 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى ئۇچ مېتىر كېلىدۇ. قەبرە تۈزۈلۈشى ۋە دەپنە قىلىش ئادىتى لوپ سامپۇلدىكىگە ئوخشايدۇ (قەبرىگە ئالدى بىلەن ياغاچتا ئۆچەك ياساپ، شاخ - شۇمبىلارنى قويۇپ ئۈستىگە جەسەت يانتۇز ۋلغان. ئۆچەك ئاستىغا ساپال كوزا قويۇلغان. بۇ ئېھتىمال جەسەت كۆلى قاچىلانغان ساپال كوزىلار بولسا كېرەك) . بۇ قەبرىدىن يەنە ئالتە - يەتتە دانە ياغاچ ئاياغ، ئون نەچچە دانە ساپال كوزا، قەدىمىي كەتمەن، ئورغاق، پالتا، تەخسە قاتارلىق ئەمگەك ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە تاۋۇتقا سېلىنىپ دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر تېپىلغان.

تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، مەزكۇر قەبرىستانلىقتا يەنە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان قەدىمكى قەبرىلەر ناھايىتى كۆپ. 1993 - يىلى بۇ قەبرىستانلىق ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ مۇھاپىزەت قىلىنغان.

8. بەلقۇم بۇددا نامازخانىسى

بۇ خارابە ياۋا يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچېقىل كەنتىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "36 ′26 °79 بىلەن شىمالىي پاراللېل "12 ′21 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 22 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر.

بۇ بۇتخانا تاملىرى قۇم ئاستىدا قالغان بولۇپ، يەرنىڭ ئۈستىدىكى تاملاردا ئىلگىرى رەڭلىك تام رەسىملىرى بار ئىدى. خارابىنىڭ ئەتراپى سازلىق بولغاچقا ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. مەزكۇر خارابىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرگە

تەۋە بەش مىسقاللىق مىس پۇل، مارجان، مىس بۇيۇم پارچىلىرى، ھەر خىل رەڭدىكى ساپال پارچىلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقى بۇيۇملىرى تېپىلغان.

1985 - يىلى بۇ خارابە قاراقاش ناھىيە خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» دەپ ئېلان قىلىندى.

9. توزاقچى ئالتۇن كان ئىزى

بۇ ئىز سايباغ يېزا توزاقچى كەنتىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 32″ 40′ 79° بىلەن شىمالىي پاراللېل 15″ 02′ 37° قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى بەش كۋادرات مېتىر. ئىز توزاقچى كەنتىنىڭ غەربىي تاغ ئالدىدىكى ئېدىرلىقتا بولۇپ، جەنۇب تەرىپى ئېدىرلىق، شىمال قىسمى تاغ ئالدىدىكى سايلىق بولۇپ، بوستانلىق بىلەن يېقىن. ھازىرقى كان رايونىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. كان قۇدۇقلىرىنىڭ كونا، يېڭىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن. كونىلىرى مىنگونىڭ ئاغرىقى دەۋرلىرىدىكى قالدۇق ئىزلار بولۇپ، تىك قۇدۇق شەكلىدە. بۇ، قاراقاشنىڭ بىردىنبىر ئالتۇن كان ئىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن ناھىيە تەرىپىدىن قوغدىلىنىۋاتىدۇ.

10. تىتىلىق خارابىسى

بۇ خارابە ياۋا يېزىسىدا — بەلقۇم بۇددا نامازخانا خارابىسىنىڭ جەنۇبىدىن تەخمىنەن تۆت كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە بولۇپ، غەرب تەرىپى چىن ماچىن قۇملۇقى بىلەن تۇتاش. يەر يۈزىدە قومۇش ئۆسكەن. يېرىم مۇقىم ھالەتتىكى قۇم بارخىنى بار. ئارىلىرىدا شامال يالاپ كەتكەن توپا دۆڭلۇكلەر بار. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 28″ 27′ 79° بىلەن شىمالىي پاراللېل 30″ 17′ 37° قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 30 مىڭ كۋادرات مېتىر. يەر يۈزىدە ساپال پارچىلىرى، داشقاللار چېچىلىپ ياتىدۇ. ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قىزىل.

بۇ خارابە ئورنى ھازىر ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتىدۇ.

11. قەدىمىي چىنار دەرىخى

قەدىمىي چىنار دەرىخى ئاقساراي يېزىسى گۈلباغ كەنتىدە دائىرلىشىدە بولۇپ، ئېگىزلىكى 35 مېتىر، دىئامېتىرى 2.87 مېتىر، ئايلانمىسى توققۇز مېتىر كېلىدۇ. يەتتە ئادەم قول تۇتۇشۇپ غۇلىچىنى كەرگەندە ئاران يېتىدۇ.

دەرەخ يەر يۈزىدىن 3.5 مېتىر كېلىدىغان يەردىن يەتتە چوڭ شاخقا ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئايلانمىسى 3.5 مېتىر، دىئامېترى 1.2 مېتىر كېلىدۇ. بۇ چىنار توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت تارقالغان:

«مىڭ نەچچە يىل ئىلگىرى شەھىرى خەيبەر خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام بىر قانچە قېتىم ئەلچە ئەۋەتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار قارشىلىق بىلدۈرۈپتۇ. مۇھەممەت پەيغەمبەر شەھىرى خەيبەر خەلقىنى ئىمان ئىسلامغا كەلتۈرۈشنى قارار قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسھابە لەشكەرلىرىگە:

— سىلەر بىرىپ خەيبەر شەھىرىدىكى بۇتپەرەس خەلقنى ئىمانغا دەۋەت قىلىڭلار. رازىلىق بىلەن ئىمان ئېيتسا قىلچە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەڭلار. قارشىلىق كۆرسەتسە، بەيئەت قىلغۇچە ئۇرۇش قىلىڭلار، — دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. لەشكەرلەر مەككىدىن سەپەر قىلىپ، خەيبەر شەھىرىنىڭ چېگرىسىغا كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، بۇتپەرەسلەر شەھەر دەرۋازىسىنى پۈختا تاقاپ، ئۆزىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىۋاپتۇ. ئەسھابىلەر ھەرقانچە قىلىپمۇ سېپىل ياكى دەرۋازىنى بۇزالماپتۇ. شۇ ئەسنادا مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆيئوغلى ھەزرىتى ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) دەرۋازىنى ئۆزۈم ئاچىمەن دەپتۇ. لەشكەرلەردىن بىرى دەرۋازا ئالدىدىكى چىنارنى كۆرسىتىپ:

— سىزنىڭ دەرۋازىنى بۇزغۇدەك كۈچىڭىز بولسا، بۇ چىنارنى يۇلۇپ، ئۆزىڭىزنى كۆرسىتىپ قويۇڭ، — دەپتۇ. ھەزرىتى ئەلى «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپلا چىنارنى بىر تارتقانىكەن، ئىككى پارچە بولۇپ يۇلۇنۇپ چىقىپتۇ. ئۇ، دەرەخنى چۆرۈپ ھاۋاغا بىر ئاتقانىكەن، بىر شېخى ئاقتام كەنتىگە تەتۇر چۈشۈپتۇ، يەنە بىر شېخى گۈلباغ كەنتىگە ئوڭ چۈشۈپتۇ ۋە كۆكلەپ قاپتۇ. بۇ، ئەنە شۇ چىنار دەرىخى ئىكەن.

ئىسلام قوشۇنلىرى يەتتە كۈن قاتتىق جەڭ قىلىپ، خەيبەر

شەھىرىنى ئىشغال قىلىپتۇ. مۇشۇ يەتتە كۈن ئىچىدە گۈلباغ كەنتىگە چۈشكەن بۇ چىنار دەرىخىمۇ ھەر كۈنى بىر شاخ چىقىرىپتۇ، يەتتە كۈندە يەتتە شاخ بولۇپ ياشىرىپتۇ. ئۇزۇن زامانلار ئۆتكەن بولسىمۇ، چىنارنىڭ شېخى ئالتە بولۇپ قالماپتۇ، سەككىزگە بارماپتۇ. كىمىكى بۇ چىنارنى يەتتە قېتىم ئايلانسا، بۇ ئادەمنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ئاپەت ۋە كۆڭۈلسىزلىكلەردىن يەتتە قېتىملىقى ئازىيارمىش. ئۇنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە «400 ـ 800 يىللار بۇرۇنقى دەرەخ» دېگەن قاراشلار ھۆكۈم سۈرمەكتە.

ھازىر قاراقاش ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى بۇ چىنارنى قوغداشنى كۈچەيتىپ، ئەتراپىنى رېشاتكىلاپ سايا‌ھەت مەركىزىگە ئايلاندۇردى.

12. ئىمامى ئەسكەر مازىرى

ئىمامى ئەسكەر مازىرى قاراقاش ناھىيە تۈۋەت يېزىسىنىڭ ئايىغىدا، قاراقاش ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن 20 كىلومېتىر يىراقلىقتا. مازار يېزا تاشيولىنىڭ سول تەرىپىگە جايلاشقان. مازار قۇرۇلۇشى قۇملۇق ئۈستىگە سېلىنغان، ئەتراپى ياغاچ، يۇلغۇنلار بىلەن قاشالانغان. مازارنىڭ ئىچ تەرىپىگە يەنە تام چۆرۈلگەن، مازار ئىچى ۋە ئەتراپىدىكى دەرەخ ۋە خادىلارغا قوي، توخۇنىڭ تولۇمى ۋە قۇشنىڭ باشلىرى سانجىپ قويۇلغان، بولۇپمۇ توخۇ ۋە قۇشلارنىڭ بېشىنى ياغاچقا سانجىپ ئېسىپ قويۇش مۇشۇ مازاردا ئادەت گەۋدىلىك. بۇ خىل تولۇم قىلىنغان قوي، توخۇلارنى، قۇش باشلىرىنى مازارلاردا ئېگىز خادىلارغا، دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇش ئادىتى قەدىمىي شامان دىنىي ئېتىقادىنىڭ بۇگۈنكى خەلق تۇرمۇشىدىكى قالدۇقىدۇر. شامان دىنىي ئېتىقادىدا، خادا، دەرەخ، تاغ دېگەنگە ئوخشاش ئېگىز نەرسىلەر كۆك تەڭرىگە ئەڭ يېقىن نەرسىلەر دەپ قارالغان. شۇڭا تەڭرىگە ئاتاپ قىلىنغان قۇربانلىقلارنى ئېگىز خادىلار، دەرەخلەرگە ئېسىپ قويۇشقان. بۇ خىلدىكى ئېتىقاد ئادىتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» دىنمۇ كۆرەلەيمىز. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخاننىڭ غەلىبىسى شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ مۇراسىمدا مەيدانغا ئېگىز خادىدىن ئېككىنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن توخۇ، ئاستىغا ئاق قوي، يەنە بىرىنىڭ ئۈستىگە كۈمۈش توخۇ، ئاستىغا قارا قوي باغلىغانلىقى قەيت قىلىنغان. شامان

دىنىغا خاس بولغان بۇ خىل ئادەتلەر، يەنە بۇرۇن شۇ خىل ئېتىقادتا بولغان سېرىق ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىمۇ ساقلانغان.

مازار ئەتراپى خېلى كەڭ دائىرىدە يۇلغۇن، توغراقلار بىلەن قويۇق قاپلانغان بولۇپ، كۆرۈنۈشى سۈرلۈك ۋە ھەيۋەتلىك، بۇ مازارغا سەيشەنبە كۈنى ئادەم كۆپ كېلىدۇ. ئىمامى ئەسكەر مازىرىغا بارىدىغان يېزا يولىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇغ ـ شەددىلەر قادالغان بىر جاي بولۇپ، بۇنى قازان توغراق پاششىم دەپ ئاتايدۇ. بۇ جاي ئىمامى ئەسكەر قازان ئاسقان جاي دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

نىيە ناھىيىسى

نىيە ـ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى چەت بىر ناھىيە. ئۇ، شەرقتە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چەرچەن ناھىيىسى بىلەن، غەربتە كېرىيە ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا شىنجاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن، شىمالدا ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 56171.53 كۋادرات كىلومېتىر. جۇڭگونىڭ مەشھۇر تارىخىي دەستۇرى «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇ ناھىيە تەۋەسىدە بىر قانچە چوڭ ـ كىچىك بەگلىكلەر قۇرۇلغان. مىلادىيە 1884 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، خوتەندە بىۋاستە قاراشلىق ئايماق تەسىس قىلىنىپ، كېرىيدە ناھىيە قۇرۇلغان. بۇ چاغدا نىيە كېرىيگە قاراشلىق بولۇپ، ئۇلۇغساي يېزىسى دەپ ئاتالغان. 1943 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى نىيدە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. لېكىن، يەنىلا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، 1944 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. نىيە ناھىيىسىنىڭ ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى مول بولۇپ، بۇ يەردە 350 خىل مودىن ئارتۇق تەبىئىي توغراقلىق، 810 خىل مو تەبىئىي چاتقاللىق ۋە يەتتە مىليون 780 خىل مو تەبىئىي ئوتلاق بار. بۇ ناھىيىنىڭ ھاۋا كىلىماتى پەرقلىق بولغاچقا، بۇنىڭدىن ئەچچە خىل

يىللار بۇرۇن يارىتىلغان مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز قۇم ئاستىدا نەچچە ئون ئەسىرلەپ ياتسىمۇ، ناھايىتى ئاز بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تا بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. ئاق قوچقىراق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى

بۇ خارابە نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، گەندىرە چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 30 كىلومېتىرچە يىراقلىقتىكى پايانسىز قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "15 '37 °83 بىلەن شىمالىي پاراللېل "22 '57 °37 قا توغرا كېلىدۇ.

خارابە سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبى تەرىپىگە قېلىن توغراق ياغاچلىرىدىن مەزمۇت قىلىپ ياسالغان قوش قاناتلىق چوڭ قوۋۇق (دەرۋازا) ئورنىتىلغان. خارابىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 36 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئارتۇق كېلىدۇ. قورغان سېپىلى سىغىز كۆمۈلاچ لاي بىلەن قاتمۇ قات چېكىداپ ياسالغان بولۇپ، ئاستى، ئوتتۇرىسى، ئۈستى قىسىملىرىدىكى قەۋەتلىرى يۇلغۇن شاخلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ باستۇرۇش ئارقىلىق تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن. سېپىل ئۇلىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىرچە، ئەڭ ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ كەڭلىكى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئايلانمىسى 600 مېتىردىن ئاشىدۇ. شەھەر ئىچىدە شۇنىڭغا ماس ھالدا سېلىنغان 650 ئېغىزدىن كۆپرەك چوڭ - كىچىك ئۆي - خانىلار قۇمغا كۆمۈلگەن پېتى ياخشى ساقلىنىپ قالغان (بەزى جايلاردا كۆيۈپ كەتكەن ئۆي خارابىلىرىمۇ ئۇچرايدۇ). شەھەر ئىچىدىكى ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، قوپال بولۇپ، ئۇنىڭغا توغراق، جىگدە، ئۇجمە ياغاچلىرى ئىشلىتىلگەن. كۆپىنچىسىنى سەل - پەل تۇزلەپ، يونۇپلا ئىشلەتكەن. تۇۋرۇك ياغاچلارغا تەبىئىي شەكىللەنگەن يوغان، مەزمۇت ئاچماق ياغاچلار ئىشلىتىلىپ، لىملار ئەنە شۇ ئاچىلارغا چىشلىتىلگەن. ئۆي تاملىرىنىڭ كۆپىنچىسى كۆمۈلاچ لاي تام، بەزىلىرى قوشام ۋە لاي چاپلانغان قوشام تاملاردۇر. ئىشىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى پۈتۈن توغراق تاختايلىرىدىن قوراشتۇرۇلۇپ قوپال ياسالغان.

قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن ئۈچ

كىلومېتىر يىراقلىقتا قەدىمكى ئېقىن (دەريا) نىڭ ئىزى بار. ئىزنىڭ غەربىي قىرغىقىغا قەدىمكى قەبرىستانلىق جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردە توغراق كۆتەكلىرىدىن تەييارلانغان ساندۇق (تاۋۇت) پارچىلىرى، ساپال پارچىلىرى، مىس، تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرى ئۇچرايدۇ.

بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ دەۋرىنى ھازىرقى تەكشۈرۈشكە ئاساسەن بېكىتمەك قىيىن. ئامېرىكىلىق ھۇنتىڭتۇن 1905 - يىلى تەكشۈرگەندىن كېيىن، «سېپىلنىڭ ئىچىدە بىر مەسچىت بار» دەپ مەلۇمات بەرگەن. ئەمما، ھازىر مەسچىت خارابىسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ستەينمۇ ئۇنى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى شەھەر دەپ قارايدۇ. بۇرۇنقى تەكشۈرۈش ۋە ھازىرقى ئېنىقلاشلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەر بىنا قىلىنىپ ئانچە ئۇزۇن ئىشلىتىلمىگەن. خارابىنىڭ بىر قەدەر ئېنىق دەۋرىنى كەلگۈسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، قېزىش نەتىجىلىرى ئارقىلىق بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. تاللىق ئېغىل قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق سالغۇزەك يېزا پاششاپ مەھەللىسىنىڭ شىمالىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "32 ′58 °82 بىلەن شىمالىي پاراللېل "13 ′09 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر. مەزكۇر قەبرىستانلىقتا يەر يۈزىگە كولاپ چىقىرىۋېتىلگەن قەبرە ياغاچلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ. ياغاچلارنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش ئەمەس، ئۇزۇنلىرى 1.95 مېتىر، قىسقىلىرى 0.60 مېتىر، دىئامېتىرى 8 ـ 17 سانتىمېتىر ئارىلىقىدا. يەر يۈزىدە ئادەم ۋە ھايۋانات سۆڭەكلىرى، ئاندا - ساندا رەخت پارچىلىرىنى ئۇچرىتىقىلى بولىدۇ. رەختلەر پاختا رەخت بولۇپ، ئانچە چىرىپ كەتمىگەن. يەرلىك كىشىلەر بۇجايدا ئوغرىلىقچە قېزىش ئېلىپ بېرىپ، تاق قۇلاقلىق كومزەك، ياغاچ تاۋاق (ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن)، چىراغ ھەم مىس پارچىلىرى، يۇڭ رەخت پارچىلىرى قاتارلىقلارنى قېزىۋالغان بولۇپ، كېيىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدىن تەرىپىدىن يىغىۋېلىنغان.

بۇ قەبرىستانلىقنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىش تېخىچە تەتقىقات ئۇستىدە تۇرۇۋاتىدۇ.

3. نىيە سىپتا تاش قورال ئىزى

بۇ ئىز نىيە دەريانىڭ شەرقىي بېشىدىكى ئۇلۇغساي بىلەن غەربىي بېشىنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇچ بۇرجەكلىك جايدا بولۇپ، ئۇنىڭدىن سىپتا تاش پارچىلىرى، تاش ياپراقچە، قىرىندى ياپراقچە قاتارلىق 140 نەچچە ماددىي بۇيۇم يىغىۋېلىنغان.

4. ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى نىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىن 70 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى نىيە يېزىسى قاپاق ئاسقان كەنتىنىڭ بەش كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، «نىيە چوڭ مازىرى»، «پاششايىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىمام جەئفەرى سادىق ئەسلى ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ 6 - ئەۋلاد ئىمامى بولۇپ، مىلادىيە 765 - يىلى مەدىنىدە قەتلى قىلىنغان. ئۇ خوتەن تەۋەسىگە كەلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بۇ مازار شېغىللىق ئېگىز دۆڭنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان. قۇم دۆۋىسىنىڭ ئاستىدىن قەبرىگاھقىچە بولغان يول ئۈستىدە 11 ئىشىك بار. قەبرىگاھ ياغ قۇرۇلمىلىق، قەبرە شەكىللىك ئۆي بولۇپ، ئۆينىڭ ئىچىگە ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ چوڭ قەبرىسى قاتۇرۇلغان. قەبرىگاھنىڭ ئىچى - سىرتى تۇغ - ئەلەم، تۇرلۇك لەۋھە، ھەر خىل تۇمۇر، مىس، ياغاچتىن ياسالغان بېزەكلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئەتراپىدا مازارغا تەۋە مەسچىت بار. ئېيتىلىشچە، بۇ مەسچىت نىياز ھېكىم بەگ دەۋرىدە سېلىنغان بولۇپ، مەسچىتنى سېلىشقا كېتىدىغان خىش قەشقەردىن يۆتكەپ كېلىنگەنكەن. مەسچىتنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە خانىقا، ئېتىكاپخانا قاتارلىق 40 نەچچە ئېغىزلىق ئۆي بار. بۇ مازارنىڭ قاچان بىنا قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ھەر خىل رىۋايەتلەر بار. ئۇنىڭ بىرىدە ئېيتىلىشچە، 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرى قاراخانىيلار بىلەن ئۇدۇن خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇش مۇشۇ ئەتراپتا يۈز بەرگەن. ئۇرۇش ئىنتايىن كەسكىن بولۇپ، قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ سەردارى ئۇرۇشتا شېھىت بولغان. يەنە بىرىدە ئېيتىلىشچە، ئىمام جەئفەرى سادىق ئۇدۇنغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كېلىپ، مۇشۇ يەردە شېھىت بولغانمىش. بۇ رىۋايەت «ئۇدۇن - قەشقەر تەزكىرىسى» ناملىق تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ تەزكىرىدە، ھىجرىيە 184 - يىلى جەئفەرى سادىق

شەرقىي ئەلنىڭ قوشۇننىنى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان. قەشقەرنى بازا قىلىپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغان ۋە شۇ يەردە شېھىت بولغان... دېيىلگەن. تاۋرېل ستەين (1862 ـ 1943) ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرت تارىخىئولوگىيە خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدىمۇ شۇ بويىچە قەيت قىلغان. بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرىنىڭ ئەينى زاماندا 1000 دىن ئوشۇق قويى، 200 نەچچە تۈياق كالىسى، 100 نەچچە تۆگىسى، بىر قانچە ئون تۈياق ئېتى بولغانىكەن، مازارنىڭ شەيخلىرى 20 نەچچە، مازاردا يېتىپ ـ قوپىدىغان دەرۋىشلەر 100 دىن ئاشىدىكەن.

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى شىنجاڭدىكى تەسىرى بىر قەدەر چوڭ مازارنىڭ بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدىمۇ خېلىلا تەسىرگە ئىگە مازارلارنىڭ بىرى. خەلق ئىچىدە «ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرىنى ئۈچ قېتىم تاۋاپ قىلغانلىق مەككىدىكى كەئبىنى تاۋاپ قىلغانلىق بىلەن باراۋەر» دەيدىغان قاراش ساقلىنىپ كەلگەن. ھەر يىلى ياز ۋە كۈز پەسلىدە، بولۇپمۇ 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە تاۋاپچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق ئىچكى ئۆلكە ـ رايونلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن مۇسۇلمانلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدۇ.

ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

چىرا ناھىيىسى

بۇ ناھىيە كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 80° 03′ — 82° 10′، شىمالىي پاراللېل 35° 18′ — 39° 30′قا توغرا كېلىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 468 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكىچە بولغان كەڭلىكى تەخمىنەن 35 ـ 121 كىلومېتىرچە كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 32.430 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ

ناھىيە قەدىمدە «چىرا بەگلىكى» دەپ ئاتىلىپ، تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالغان بولۇپ، قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى ھېلىھەم ساقلانماقتا. بۇلاردىن مۇھىملىرىنى تۆۋەندىكىچە:

1. كىشى بۇددا خارابىسى

بۇ خارابە چاقار يېزىسىنىڭ جەنۇبىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان كىشى كەنت تەۋەسىدە بولۇپ، 1980 - يىللاردا بۇ يەر بىر قېتىم تەكشۈرۈلۈپ، قوغداش تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ چاغدا قوغدىلىدىغان نۇقتا پەقەت بىر گۇمبەزسىمان دۆڭ بولۇپ، «ئاستىدا ئۆيلۈك بار» دەپ قارىلاتتى. 1992 - يىلى 4 - ئايدا بۇ يەرنىڭ غەربىدىكى يەنە بىر دۆڭلۇكتىن ئىلگىرى كۆمۈۋېتىلگەن بىر بۇتخانا ئىزى ئېچىلدى. بۇ يەر گەرچە ئالدى بىلەن بايلىق ئىزدىگۈچىلەر تەرىپىدىن كولانغان بولسىمۇ، ھېچقانچە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان. نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئېگىزلىكى 7 - 8 مېتىر كەلگۈدەك گۇمبەزسىمان دۆڭنىڭ ئۈستىدىن ئۇزۇنلۇقى 2.5 مېتىر، كەڭلىكى 1.2 مېتىر دائىرە تۆۋەنگە 1.7 مېتىر كولانغان، نۇرغۇن گەچ پارچىلىرى سىرتقا كولاپ چىقىرىلغان. دۆڭنىڭ ئاستىدىكى تېخى كولاپ چىقىرىلمىغان گەچ پارچىلىرى تولىمۇ رەتسىز ھالدا بېسىلىپ يانقان. بۇ جايدىن ئۇزۇنلۇقى 45 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 22 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر زور گەچ پارچىسى تېپىلغان بولۇپ، ئۇ، روشەن ھالدا بىر چوڭ بۇتنىڭ يانپېشى ئىدى. گەچ پارچىلىرى ئارىسىدا يەنە تام رەسىم ۋە بۇت پارچىلىرىمۇ بار. ئۇنىڭدىكى كۆك، يېشىل، قىزىل، سېرىق، جىگەر رەڭ، كۈمۈش رەڭلەر، ئالتۇن ھەللەر ھېلىھەم چاقناپ تۇرىدۇ. تام رەسىملىرىدە نېلۇپەر ئۇستىدە ئولتۇرغان بۇتساتۋالارنىڭ ئوبراز ۋە گۈل - گىياھ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن نەقىشلەر، رەتلىك سىزىقچىلار ئۆلچەملىك، رەڭلەرنىڭ ماسلىشىشچانلىقى يۇقىرى، ياسلىش ئۇسلۇبى ئالاھىدە بولۇپ، دولقۇنسىمان نەقىش، چېچەك نەقىش، تاق ۋە جۈپ كانارە، چېكىتلىك نەقىش، ئالتۇن ھەل بىلەن چىقىرىلغان ئالتە ئۆچلۇق يۇلتۇز نەقىش، تۆت بەرگىلىك گۈل - چېچەك نەقىشى ۋە يوپۇرماق شەكىللىك نەقىشلەر كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ.

بۇ ھەقتەتەن بىر بۇتخانا خارابىسى بولۇپ، گەچ پارچىلىرىدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋردە ئۇنىڭ تاملىرىدا گۈزەل تام رەسىملىرى،

ئوتتۇرىسىدا غايەت زور بوت ھەيكىلى بولغان. تام رەسىملىرىنىڭ ئۈسلۈبىدىن قارىغاندا، 4 ـ ئەسىردىن 8 ـ ئەسىر ئارىلىقىدا ياسالغانلىقى ئېنىق. 10 ـ ئەسىردىكى ئىسلاملاشتۇرۇش ئۇرۇشىدا ئىسلام ئەسكەرلىرى ياكى يەرلىك خەلق تەرىپىدىن كۆمۈۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

2. قارا چىن قەدىمكى شەھىرى سېپىلى خارابىسى

بۇ خارابە چىرا يېزىسىنىڭ تەخمىنەن 40 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇق ئىچىدە بولۇپ، جۇغرافىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "30 '57 °80، شىمالىي پاراللېل "12 '12 °37 قا توغرا كېلىدۇ. 1901 ـ يىلى ستېين بۇ شەھەر خارابىسىنى تەكشۈرگەن ۋە ئۆلچەش ـ سىزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. 1929 ـ يىلى خوتەن ۋېنبىمۇ بۇ يەردە تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان. 13 ـ ئەسىردە ئىتالىيىلىك سەييا‌ھ ماركوپولو بۇ يەردىن ئۆتكەندە، بۇ خارابىنى پېئىن ئايمىقى دېگەن شۇ دەپ قارىغان. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ سېپىلى سوقمىچاق شەكىللىك، دىئامېتىرى 100 مېتىر، پۈتۈن ئايلانىمىسى 385 مېتىر بولۇپ، شەرقىي تامنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇچ مېتىر كەڭلىكتىكى يوچۇق جاي بار. ئۇ، ئېھتىمال دەرۋازا ئورنى بولسا كېرەك. سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى 3.70 دىن 4.30 مېتىرغىچە، تام ئۈلى كەڭلىكى 3.50 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 1.80 مېتىر، سېپىلنىڭ بەزى قىسمىنىڭ تەخمىنەن ئىككى مېتىر يۇقىرىسىدا بالا تام بولۇپ، ئېگىزلىكى 0.90 ـ 1.30 مېتىر، ئاستىنىڭ كەڭلىكى 0.70 مېتىر، ئۈستىنىڭ 0.15 مېتىر كېلىدۇ. سېپىل گەۋدىسى بىر قەۋەت سېغىز لاي، بىر قەۋەت شاخ-شۇمبا بىلەن قاتمۇ قات قوپۇرۇلغان. تامنىڭ ئىچى ـ سىرتى سېغىز لاي بىلەن قوپال سۇۋالغان. تامنىڭ بەزى جايلىرى كېيىن يامالغان بولۇپ، بۇنى ھازىرمۇ خېلى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ھازىر سېپىلنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا قۇم دۆمبىلىرى ھاسىل بولغان، يۇلغۇنلار باراقسان ئۆسكەن. سېپىل ئىچىدە (غەرب تەرەپتە) بىر ئېغىز ئۆينىڭ ئىزى بار بولۇپ، شەكلى چاسا. سېپىل ئىچى ياكى سىرتىدا بۇنىڭدىن باشقا ئىزنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بۇ خارابە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىم بالىق، ئەرەبچىدە پىما، ماركوپولو سايا‌ھەت

خاتىرىسىدە پەيغەمبەر ياكى پەيغەمبەر دەپ ئاتالغان. قارا چىن دېگەن ئىسىمدىكى قارا دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭ، بۈيۈك، كاتتا» دېگەن مەنىسى بارلىقى، چىن سۆزىنىڭ خوتەنىنىڭ قەدىمدە چىن ماچىن دەپ ئاتالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ يېنىدا «ئۇلۇغ زاراتگاھلىق» دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمكى قەبرىستانلىق بارلىقى قاتارلىقلار ئۇنىڭ قەدىمكى خوتەندىكى كاتتا بىر شەھەر بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ شەھەر قەدىمكى كارۋان يولى ئۈستىدىكى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا سېلىنغان قەلئە بولۇشىمۇ مۇمكىن.

3. شائىر موللا نىياز قەبرىگاھى

موللا نىياز 18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، 1777 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» ياكى «تۆت ئىمام زەبىيھوللا تەزكىرىسى» نامىلىق تارىخىي داستانى ۋە بىر قىسىم شېئىرلىرى، «قەسىدىسۇل غارايىب»، «دىۋان نىيازى»، «تارىخىي ۋاپانامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شائىرنىڭ يەنە بىر چوڭ تارىخىي خىزمىتى شۇكى، خوتەننىڭ ئەينى دەۋردىكى ھاكىمى مۇھەممەد ئەزىز ۋاڭنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدى» دېگەن ئەسىرىنى پارسچىدىن ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغان. بۇ تەرجىمە ياۋروپا ئالىملىرىنىمۇ ھەيرەتتە قالدۇرغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن چاقار يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى دەريا بويىغا جايلاشقان مازارغا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ قەبرىسى بار مازار بىلەن يېزا مەركىزىنىڭ ئارىلىقى ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ. قەبرە ئۈستىگە تاش - توپىلاردا بەلگە قىلىپ قويۇلغان. شائىرنىڭ ئىخلاسمەنلىرى دائىم بۇ يەرگە كېلىپ، ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ قايتىشىدۇ.

4. كونا دامىكۇ خارابىسى

بۇ خارابە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 25 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان. كونا دامىكۇنى مەركەز قىلغان ھالدا، شۇ ئەتراپتا نۇرغۇن باشقا خارابە ئىزلىرى بار. ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدىن 4 - 5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ئۇلۇغزات مازىرى، غەربىي

جەنۇبىدىن ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا لىچىن ئاتام مازىرى، شەرقىي جەنۇبىدىن 4 ـ 5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا سوپۇجى مازىرى، شەرقىي ـ جەنۇبىدىن 4 ـ 5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا چولپان ئاتا مازىرى، شەرقتىن 10 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان ئىككى بۇددا مۇنارى خارابىسى بار. شۇڭلاشقا، كونا دامىكۇ ئەمەلىيەتتە دائىرىسى ناھايىتى كەڭ قەدىمكى خارابىلىك ھېسابلىنىدۇ.

1929 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، پروفېسسور خۇاڭ ۋۇنبى بۇ جايغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ 13 ـ ئەسىردە ماركوپولو خوتەنگە كەلگەندە ئېغىزغا ئالغان پېئىن ئايمىقى بولۇشى مۇمكىن دەپ ھېسابلىغان. خۇاڭ ۋۇنبى ئۆزىنىڭ «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە: «دامىكۇ كەنتىدىن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ قۇملۇققا كىرىپ، تەخمىنەن 5 ـ 6 كىلومېتىر ماڭغاندىن كېيىن، قىپقىزىل ساپاللىق خارابىگە بارىسىز ۋە ئۆزىڭىزنى خۇددى قەدىمكى ئولتۇراق رايونلارغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىسىز، بۇ يەردىن بۇرۇلۇپ يەنە شەرققە ماڭسىڭىز تېخىمۇ كۆپ ساپال پارچىلىرى ئۇچرايدۇ. بۇ جاي تېتىرغىلاك دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، غەربىي جەنۇب ۋە شەرقىي شىمال تەرەپتە نەچچە چاقىرىمغىچە سوزۇلىدۇ. بۇ يەردىكى ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، لېكىن ئۇنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. كوچا ـ رەستىلەرنىمۇ ئىلغا قىلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىر چوڭ كوچا ئىزناسى بار. ئېنىقكى بۇ بىر كونا شەھەر خارابىسىدىن ئىبارەت ...» دەپ يازغان ۋە بۇ جايدىن 4 ـ 5 ـ ئەسىرلەرگە خاس كۆسەن كىچىك مىس پۇلى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پۇلى قاتارلىق قەدىمكى پۇل، ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، زىننەت بۇيۇملىرى، بۇددا دىنى بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن ساپال قاچىلار، ساپال بۇت، مىس بۇت، ساك يېزىقىدىكى قولىيازمىلارنى تاپقان.

بەزى ئالىملار كونا دامىكۇ خارابىسىنى خەن دەۋرىدىكى ئۇزۇنتات شەھىرى، تاڭ دەۋرىدىكى كەنجۇت شەھىرى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى فىبىن شەھىرى دەپ قارىماقتا.

5. تېتىگرام خارابىسى

بۇ خارابە دامىكۇ بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى بوستانلىق بىلەن بولغان ئارىلىقى ئون كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئۆي، يول، ئېرىق خارابىلىرىمۇ ئون كىلومېتىردىن ئارتۇق دائىرىگە سوزۇلغان. ئۆيلەر ۋەيران بولغان، ئەمما ئىزلارغا ئاساسەن بۇ خارابىنى بىر قەدىمكى شەھەر بازىرىنىڭ قالدۇقى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. خارابىنىڭ غەربىي شىمال يۆنىلىشىدە قۇملۇققا يېرىم كۆمۈلگەن قەدىمكى قۇرۇلۇشلار بار. بۇ جايدىن 4 ـ 5 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت كۆسەن مىس پۇلى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرگە ئائىت بىر قىسىم پۇللار، قاپارتما نەقىشلىك ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. بۇلارنى ئىنچىكە كۆزەتكەندە بۇ شەھەرنى 5 ـ ئەسىردىن كېيىن ۋەيران بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.

6. ئىمامى جەئفەرى تېھران مازىرى

بۇ مازار چىرا يېزىسىنىڭ مازار كۆل كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان توز لىنىيە ئارىلىقى 4.5 كىلومېتىر كېلىدۇ، كۆلىمى 400 موغا يېقىن، ئۇزۇنلۇقى 570 مېتىر، كەڭلىكى 460 مېتىر كېلىدۇ. ھازىر مازاردا تولۇق ساقلىنىپ قالغان ئاساسلىق قۇرۇلۇشتىن ئۈچى بار ۋە چوڭ نامازلار مۇشۇ يەردە ئوقۇلىدۇ.

1) ھېيتگاھ مەسچىتى: بۇ مەسچىتتە مۇسۇلمانلار مەخسۇس روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامىزىنى ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى 1850 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كەڭلىكى 37 مېتىر كېلىدۇ. بۇ مەسچىت ئىچكىرى ـ تاشقىرى بولۇپ، ئالدىدا ھويلىسى بار. تەخمىنەن 4000 ئادەم بىرلا ۋاقىتتا نامىز ئوقۇيالايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ، 300 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، تاملىرى كېسەكتىن قويۇرۇلغان.

2) جۇمە مەسچىتى: بۇ مەسچىت 1947 ـ، 1950 ـ يىللىرى پۇقرالارنىڭ ئىئانە توپلىشى بىلەن سېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 40 مېتىر، كەڭلىكى 75 مېتىر بولۇپ، ئىچكىرى ـ تاشقىرى قىلىپ ئايرىلغان. ئىچكىرىكى قىسمىنىڭ ئوستى يېپىقلىق، تاشقىرىسىنىڭ يېرىمىدا

پىشايۋان بار، يېرىمى سەينادىن ئىبارەت. بۇ جايدا بىرلا ۋاقىتتا 5000 ئادەم نامىز ئوقۇيالايدۇ.

3) سىمە (قەبرە) : بۇ قۇرۇلۇش جۈمە مەسچىتىنىڭ 50 مېتىر شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 1360 كۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 80 مېتىر، كەڭلىكى 60 مېتىر كېلىدۇ. جۈمە مەسچىتىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى كىچىك ئىشىكتىن كىرگەندە، كەڭ كەتكەن بىر سەيناغا چىققىلى بولىدۇ. بۇ سىمەنىڭ دۇئاخانىسى بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپى تام بىلەن توسالغان. جەنۇب تەرىپى مەسچىت بىلەن، شىمال تەرىپى سىمەنىڭ تېمى بىلەن تۇتىشىدۇ. سىمەنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرىپىدە ئىككى دۇئاخانا بار، كارىدور ئارقىلىق ئوستى ئوچۇق بىر ئۆيگە كىرىپ شىمالغا مېڭىپ، ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتىكى ياغاچ پەلەمپەي ئارقىلىق سىمەگە كىرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى 375 كۋادرات مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 25 مېتىر، كەڭلىكى بەش مېتىر كېلىدۇ. سىمەنىڭ ئوتتۇرىسىدا خىشتىن ياسالغان ئۇزۇنلۇقى بەش مېتىر، ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر كېلىدىغان قەبرە بولۇپ، ئەتراپىغا ھەر خىل رەڭدىكى توغ - ئەلەملەر ۋە خادىلار قويۇلغان ھەم قەبرىنىڭ ئۈستىگە ئەرەبچە خەت بىلەن كەشتىلەنگەن 15 قات يوپۇق يېپىلغان. بۇ ئىمامى جەئفىرى تېھراننىڭ قەبرىسى دەپ قارىلىدىغان بولۇپ، كىشىلەر قەلبىدە ئىككىنچى ھەرەم ھېسابلىنىدىغان مۇقەددەس مەقبەرىدۇر.

7. ئىمام مەھدى مازىرى

بۇ مازار چاقار يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ غەربىي-جەنۇبى تەرىپىدىن 19.8 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، ئېگىلىگەن يەر كۆلىمى 40 مو، يىلى ئېنىق ئەمەس. بۇ يەردە ئىككى ئېغىز مەسچىت بار.

8. تۆت ئىمام مازىرى

بۇ مازار بوستان يېزىسى (كونا ئاتلىشى ئىملىرىم) تۇرۇشلۇق جاينىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يېزا مەركىزى بىلەن بولغان تۇز لىنىيە ئارىلىقى 1.8 كىلومېتىر كېلىدۇ. مازار 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار شاھزادىسى يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن خوتەن بۇددىستلىرىنى يوقىتىپ، دىنىي

ئىسلامنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن ئىمامى نەسىرىددىن قاتارلىق تۆت ئىمامنىڭ مۇشۇ جايدا بولۇپ ئۆتكەن جەڭدە شاھادەت تېپىشى ۋە دەپنە قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن ھاسىل بولغان. مازارنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 200 مو ئەتراپىدا بولۇپ، قەبرە يېنىدا تاۋاپچىلار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان بىر مەسچىت بار. مازارغا ھەر يىلى كۆزدە قوشنا ناھىيە ۋە جايلاردىن نۇرغۇن كىشىلەر كېلىپ تاۋاپ قىلىپ قايتىدۇ.

9. توپىلىق دۆڭ بۇتخانا ئىزى

توپىلىق دۆڭ بۇتخانا ئىزى چىرا ناھىيە دامىكۇ يېزا داشكۆل كەنتىنىڭ شەرقى، دامىكۇ يانىڭ بېشىدىكى توپىلىق دۆڭ دائىرىسىگە جايلاشقان. بۇ جاينىڭ نامى يەنە ئۇقالىقاش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇتخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "27 ′50 °81، شىمالىي كەڭلىك "46 ′56 °36 قا توغرا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1348 مېتىر بولۇپ، خارابىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار ئاساسەن ئانچە ئېگىز بولمىغان كىچىك - كىچىك دۆڭلەردىن تەركىب تاپقان. بۇ بۇتخانا شۇ يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن بايقالغان.

بۇتخانا ئىچىدە شىمالىي تامغا يۆلەپ ياسالغان، نىلۇپەر ئۈستىدە ئولتۇرغان بىر چوڭ بۇت بار بولۇپ، باش قىسمى بۇزۇۋېتىلگەن (يوق)، بۇت بەدەنىڭ قۇرۇپ ئولتۇرغان ھالەتتە بولۇپ، ئىككى قولى يوتىسىنىڭ ئۈستىگە قويۇلغان، شۇنداقلا ئىككى قولىنىڭ ئالىقان قىسمى يوق. بۇت نۇر چەمبىرىكى ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، بۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە نۇر چەمبىرىكىنىڭ بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان، نۇر چەمبىرىكىنىڭ سىرتقى ئايلانمىسى كۆپتۈرمە نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن. بۇت ھەيكىلى بىلەن غەربىي تام ئارىلىقىدىكى بوش يەرگە بۇتلارنىڭ تۇرلۇك ھالەتتىكى ئوبرازى سىزىلغان. غەربىي تامنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان بىر كۆادرات مېتىرغا يەتمەيدىغان يېرىدە ئەينى ۋاقىتتا سىزىلغان رەڭلىك كانارىلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

تام رەسىملىرىگە قىزىل، قارا، كۆك، جىگەر رەڭ، يېشىل، سېرىق رەڭلەر مۇۋاپىق ئىشلىتىلگەن. بۇت ئولتۇرغان نىلۇپەر سۇپىسى تىزما چاق شەكلىدە تۆت قەۋەت بولۇپ، تۆۋەنگە چۈشكەنسېرى چوڭىيىپ بارىدۇ، يەنى 1 - قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، 2 - قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 16 سانتىمېتىر، 3 -

قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 8 سانتىمېتىر، 4 - قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 11 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بۇتىنىڭ مۇرە ئارىلىقى 58 سانتىمېتىر. پۇتىنىڭ بەدەشقان قۇرغان ھالەتتىكى ئارىلىقى 88 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 65 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ بۇت ھەيكىلى ئىچىگە ياغاچ ۋە قومۇشلاردىن ئاساسىي قۇرۇلما چىقىرىلىپ، سىيغىز لاي بىلەن چاپلاپ ياسالغان. سىرتقا قىزغۇچ گىل بىلەن بىر قەۋەت رەڭ بېرىلگەن. بۇتخانا ئۆي ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تاملىرى قوشامدالغان. قوشاملىرى سىيغىز لاي بىلەن چاپلىنىپ، سىرتى سۈۋىلىپ ئاقارتىلغان. تامنىڭ قېلىنلىقى 15 سانتىمېتىر، كۆلىمى شەرقتىن غەربكە 1.70 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 1.70 مېتىر كېلىدىغان چاسا شەكىللىك بىر قۇرۇلما ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

نۆۋەتتە مەزكۇر بۇتخانا دەسلەپكى قەدىمدە قوغداش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، بىر قاتار مۇھاپىزەت تەدبىرلىرى كۆرۈلدى.

لوپ ناھىيىسى

بۇ ناھىيە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىغا، كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان. شەرق تەرەپتە چىرا ناھىيىسى بىلەن، جەنۇب تەرەپتە كوئېنلۇن تېغى بىلەن، غەرب تەرەپتە يۇرۇڭقاش دەريا‌سى ئارقىلىق خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسى، قاراقاش ناھىيىسى بىلەن، شىمالىي تەرەپتە تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ئاۋات ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 5. 337 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 24.8 - 67.5 كىلومېتىرچە كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 13 مىڭ 572 كۋادرات كىلومېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە تۈزلەڭ بوستانلىق 5.6%نى، قۇملۇق 84%نى، تاغلىق 10.4%نى ئىگىلەيدۇ. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 342 مىڭ 600 مو. ناھىيە بازىرى خوتەن شەھىرىگە 24 كىلومېتىر كېلىدۇ.

لوپ ناھىيىسى قەدىمىي ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تەۋەسى بولۇپ، 1903 - يىلى خوتەن ئايمىقىغا بىۋاستە قاراشلىق يۇرۇڭقاش

دەريانىڭ شەرقىدىكى 15 جاڭزا، كېرىيە ناھىيىسىدىكى يېڭىلەڭگەر (ھازىرقى لوپ ناھىيىسى بىلەن چىرا ناھىيىسى تۇتىشىدىغان جاي) نىڭ غەربىدىن 23 جاڭزا ئايرىپ چىقىلىپ، بۇ ناھىيە قۇرۇلغان. ناھىيە تەۋەسىدە ئىككى بازار، سەككىز يېزا، تۆت دېھقانچىلىق مەيدان، 236 كەنت كومىتېتى، 1064 مەھەللە؛ يۇرۇڭقاش دەريانىڭ، ئاچچىق دەريانىڭ، ئوتتۇرا قىر دەريانىڭ، ساقى دەريانىڭ، قورامالىق دەريانىڭ، پاختىلىق دەريانىڭ ئىبارەت ئالتە دەريا بار. بۇ ناھىيە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى بىرقەدەر كۆپ ھەم مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىمۇ روشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

1. قارا يانتاق خارابىسى

مەزكۇر خارابە سامپۇل يېزا قارا يانتاق كەنتىنىڭ جەنۇبىدىن تەخمىنەن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يۇرۇڭقاش دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايدىن بىر قىسىم تاش قورالار يىغىۋېلىنغان. ئۇلار ئاساسەن تاش بولقا، تاش پىراقچە ۋە باشقا تاش قورالاردىن ئىبارەت. بۇ جايدىن تېپىلغان قورالاردىكى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، خارابە بۇنىڭدىن 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

2. ئاچچىق تۆمۇر تاۋلاش خارابىسى

بۇ خارابە ناھىيە بازىرىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئاچچىق تېغىغا جايلاشقان. تاغ باغرىدىن قەدىمكى نۇرغۇن تۆمۇر داشقاللىرى ۋە ساپالدىن ياسالغان شامالدۇرغۇچ، تۆمۇر تاۋلاشتا ئىشلىتىلىدىغان كۇرەك تېپىلغان. ئۇنىڭ يېنىدىكى ئېغىزى ئېتىۋېتىلگەن بىر تاغ ئۆڭكۇرىدىن بىر دۆۋە تاش مىتىن ۋە تاش بولقا تېپىلغان. بۇ نەرسىلەرنىڭ يۈزىدە قىزىل تۆمۇر ئۆۋاقلىرى بار. بۇ ئۇنىڭ قەدىمكى رۇدا قېزىش سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

3. سوغۇققۇم خارابىسى

بۇ خارابە چاھارباغ يېزا باش سوغۇققۇم كەنتى تەۋەسىدە بولۇپ، خارابە ئىزىدىن تاق قۇلاقلىق، جۇمەكلىك ساپال چۆگۈن، پىچاق چېلىۋاتقان ئادەم سۈرەتلىك ساپال پارچىسى قاتارلىق مەدەنىيەت

يادىكارلىقى بۇيۇملىرى يىغىۋېلىنغان. بۇ جايدىن تېپىلغان پىپا چېلىۋاتقان ئادەم سۈرەتلىك ساپال پارچىسىنىڭ تەتقىقات قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇ بىر تەرەپتىن خوتەننىڭ قەدىمكى تېپىلچىلىق ھۈنەر - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم مەنبە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرىدىن بولغان پىپانىڭ تارىخى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنىنى تەتقىق قىلىشتا تېخىمۇ ئىشەنچلىك مەنبە بولالايدۇ.

4. ئىمام ئاسىم مازىرى

ئىمام ئاسىم مازىرى لوپ ناھىيە جىيا يېزىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن 95 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر بۇ مازارنى «رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ قەبرىگاھى» دەپ ئاتىشىدۇ. مازار قۇرۇلۇشى خوتەندىكى باشقا مازارلارغا ئوخشاشلا ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، مەقبەرە ئېگىز قۇم بارخىنى ئۇستىدە، قورشاۋ تام ئىچىگە ئېلىنغان. قورشاۋ تامنىڭ ئۇستى يەنە ياغاچتىن ۋاڭەكلەنگەن. قەبرىگاھنىڭ ئۇستى ۋە ئەتراپىغا سان - ساناقسىز تۇغ - ئەلەملەر قادالغان. مازار ئەتراپى خېلى كەڭ دائىرىدە سىم توساق بىلەن قورشالغان. بۇ مازاردا ھازىر ئىككى قەبرە بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىمام ئاسىم بىلەن ئىمام ھاشىم ئىسىملىك ئىككى بىر تۇغقان دەپنە قىلىنغانلىقىنى. ئىمام ئاسىم ھەققىدە تەزكىرىلەردە مۇنداق رىۋايەت سۆزلىنىدۇ: «تارىخ ئۆلىمالىرى پەيغەمبەر مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەپ ئاتالغان ھەزرىتى ئىمام جەئفىرى سادىق ئىسلام ئېچىش يولىدا ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن جەڭ قىپتۇ، شۇ زامانلاردا ئىمام جەئفىرى سادىقنىڭ قول ئاستىدا 32 ئىمام، يەتتە سۇلتان، 30 مىڭ لەشكىرى ئىسلام بار ئىكەن. ئۇدۇن بۇددىستلىرى توققۇز خاقانغا قاراشلىق 90 مىڭ ئادەم ئىكەن، ئىسلام لەشكەرلىرى شىلان توغراق دەرياسى بويىدا كۆپارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، سان جەھەتتە نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەننى يېڭىش ناھايىتى قىيىن بولۇپتۇ. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھەزرىتى ئىمامى جەئفىرى سادىق پەرىشان بولۇپ، قىبلىگە قاراپ دۇئا قىپتۇ. شۇ چاغ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇتەك پەيدا بولۇپ، بىر ياش سەردار نۇرغۇن پالۋانلىرى بىلەن چىقىپ كەپتۇ ۋە ئاتتىن چۈشۈپ ھەزرىتى ئىمامى جەئفىرى سادىق پادىشاھنىڭ ئايىغىغا

ئۆزىنى ئېتىپتۇ ۋە كېلىش سەۋەبىنى ئېيتىپتۇ. ئەسلىدە ئىمامى ئاسىم مەدىنە مۇنەۋۋەرە بوۋىسى رەسۇلۇللاھنىڭ رەۋزى مۇبارەكلىرىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرۇپ كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بوۋىسى ئۇنىڭغا: «ئەي پەرزەنت، ئورنىڭدىن تۇرۇڭ، پەرزەنتىم ئىمامى جەئفىرى سادىق شەھىرى ماچىن قېشىدا توققۇز خاقان باشلىق 90 مىڭ لەشكىرى كۈپار قولىدا تەڭلىكتە قالدى. بېرىپ ئۇنىڭغا يار - يۆلەكتە بولۇڭ، دەپتۇ. ئىمامى ئاسىم ئويغىنىپ دەرھال تاھارەت ئېلىپ، نامازىنى بامداتتىن ئادا قىلغاندىن كېيىن مەدىنە مۇنەۋۋەردىن ئاللاھنىڭ كارامىتى بىلەن كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئىمامى جەئفىرى سادىقنىڭ ئالدىدا ھازىر بوپتۇ. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ لەشكىرى ئىسلام خۇشاللىقتا چۆمۈپ، ھەزرىتى ئىمامى ئاسىم بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئارقىدىنلا ھەزرىتى ئىمامى ئاسىم جەڭگە چۈشۈپتۇ ۋە كۈپپارلارنىڭ سەنزىۋىن (بەزى رىۋايەتلەردە سەلسىبىل، سەنسۇبىل دېيىلىدۇ) قەھرىمانى تۇركىي دېگەندەك قەھرىمانلىرىنى جېنىدىن جۇدا قىلىپتۇ. ئاخىر كۈپارلاردىن مەيدانغا چۈشىدىغان پالۋان چىقماي، توققۇز خاقان تەڭلا مەيدانغا چۈشۈپتۇ. ھەزرىتى ئىمامى ئاسىم بۇ توققۇز خاقانىنمۇ سۇر-توقاي قىپتۇ. بۇ خاقانلارنىڭ ۋەزىرى بىر شۇملۇقنى ئويلاپ تېپىپ، ھەزرىتى ئىمامى ئاسىمنىڭ يولىغا ئورا كولاپ، ئۈستىنى ئوت - خەس بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ. ھەزرىتى ئىمامى ئاسىم توققۇز خاقانىنى قوغلاپ كېلىۋاتقاندا، دۆلدۈلىنىڭ ئايىغى ئورىغا تىقىلىپ، ئۆزى يىقىلىپ چۈشۈپتۇ ۋە كۈپارلارنىڭ نەيزىسى سانجىلىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئىمامى جەئفىرى سادىق، سۇلتانى ئەللامە خۇراسانى قىلىچ بۇرھانىددىن ئاتا بىلەن نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىپ، ئىمامى ئاسىمنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئاپتۇ، ھەزرىتى ئىمامى ئاسىم كۆزىنى ئېچىپ:

— ئەي بۇزرۇكۋارىم، مېنىڭ جەستىم مۇشۇ يەردە قالارمۇ؟ مېنىڭ روھىمغا كىممۇ دۇئا قىلار؟ — دەپ يىغلاپتۇ.

ئىمامى جەئفىرى سادىق ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ: «كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ، بۇ جاي ئاخىرى ئىسلام بولۇر، جەستىڭىز خارلىنىپ قالمايدۇ. ئۇممەتلىرىم مېنىڭ بېشىمغا بىر بارغۇچە سىزنىڭ بېشىڭىزغا 10 مەرتەم بارغاي. ھەرقانداق دۇئايى تەلەپنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچىنى سىزگە بەردىم. دۇئا قىلماق بىزدىن، ئىجابەت قىلماق سىزدىن بولغاي» دەپتۇ. ھەزرىتى ئىمامى ئاسىم ھىجرىيە 148 - يىلى باھار پەسلىدە شاھادەت تېپىپتۇ. كېيىن كىشىلەر ئۇنىڭغا قەبرە

قاتۇرۇپ تاۋاپ قىلىشقا باشلاپتۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بۇ مازارغا «خوجا ئابدۇراخمان باغدادى، خوجا سەئىددىن باغدادى، خوجا ئەختەم باغدادى، خوجا پەھلۇللا باغدادى، خوجا ئەنۋەر باغدادى، خوجا شەمشىددىن باغدادى، جوجا ئەھمەد خۇراسانى، خوجا نېئمەتۇللا خۇراسانى قاتارلىق نۇرغۇن دىن تارقاتقۇچىلار دەپنە قىلىنغانىكەن».

مازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بىر مەسچىت بار. بۇ مەسچىتنى جامائەت ئىئانە توپلاپ 1938 - يىلى سالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 30 مېتىر، كەڭلىكى 15 مېتىر كېلىدۇ. مەسچىتنىڭ يېنىدا خانىقا، دۇئا - تىلاۋەتخانا ۋە ئىككى ئېغىزلىق تۇنەكخانىسى بار. مازارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە بىر قۇدۇق قېزىلغان. بۇ مازار ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، يەنى ئۇجمە پىششىقىدىن ئورما باشلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا، ھەر چارشەنبىدىن جۈمەگىچە بولغان كۈنلەردە ناھايىتى قىزغىن كېتىدۇ. پەيشەنبە كۈنى ئادەم ئەڭ كۆپ يىغىلىدۇ. بۇ يىغىلىش ئىمامى ئاسىم سەيلىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مازار سەيلىسى مەزگىلىدە، ھەر پەيشەنبە كۈنى خوتەننىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىن نەچچە ئون مىڭ كىشى بۇ يەرگە مازار سەيلىسىگە كېلىشىدۇ. خوتەندىن باشقا، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار، ھەتتا شىمالىي شىنجاڭدىنمۇ كىشىلەر كېلىپ توپلىشىدۇ. مازار سەيلىسى ئەمەلىيەتتە چوڭ تىپتىكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ، مەددىاھلار خەلق داستانلىرىنى ئېيتىشىدۇ، نەغمىچىلەر نەغمە-ناۋالىرىنى ياڭرىتىدۇ. ناھىيە، يۇرتلارنى بىرلىك قىلغان چېلىشىش مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. توخۇ، قوچقارلار سوقۇشتۇرۇلىدۇ، ئوقەتچىلەرنىڭ خېرىدار چاقىرغان ئاۋازلىرى ئەتراپنى بىر ئالىدۇ. تاماقلارنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى دىماغنى يارىدۇ.

مازار جايلاشقان ئورۇن بىلەن سەيلىگاھنىڭ ئارىلىقى بىر كىلومېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، قۇم تاغنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان. بۇ يەردە مەخسۇس تاۋاپ پائالىيەتلىرى بولىدۇ. ئەر - ئايال، قېرى - ياشلار مازارغا دۇئا قىلىدۇ. دەردمەنلەر مازارغا ئۆز قايغۇلىرى، دەردلىرىنى تۆكۈپ يىغلىشىدۇ. مازارنىڭ يېنىدا بىر تۇپ ناھايىتى باراقسان يۇلغۇن بولۇپ، ئۇنىڭ شاخلىرى ئايال تاۋاپچىلار تىلەك تىلەپ چەككەن ھەر خىل رەڭلىك لاتا - پۇرۇچلار بىلەن پۈركەنگەن. مازارغا ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بىر تۇپ قەدىمىي توغراق بار بولۇپ، ئايالار ئاللادىن قىز پەرزەنت تەلەپ قىلسا يىڭنە، ئوغۇل

پەرزەنت تەلەپ قىلسا پىچاق سانجىپ قويۇپ ئۆز تەلىپىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ توغراقنىڭ يۇقىرىسىدىكى قۇملۇقتا بالا تەلەپ قىلىدىغان ئايالار يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە ئوچ قېتىم دومىلايدۇ. قېينانىلىرى كېلىنلىرىنى، ئانىلىرى ياتلىق بولۇپ تۇغمىغان قىزلىرىنى ئېلىپ كېلىپ دومىلىتىدۇ. ناماز شام مەزگىلىدە مازار يېنىدىكى مەسچىت ئالدىدا سوپىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەر - ئايالالارنىڭ چوڭ تېپتىكى ھەلقە پائالىيەتلىرى بولىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر كۆپىنچە تۈن نىسبىگىچە داۋاملىشىدۇ.

دېمەك، ئىمامى ئاسمىغا تاۋاپ قىلىش پائالىيىتىدە، سەيلە بىلەن تاۋاپ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، سەيلە مەزمۇنى ئۆزۈن يىللاردىن بۇيان خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشتا ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن. جىيا يېزىسى مۇشۇ نۇقتىنى تونۇپ يەتكەچكە، ئۆز يېزىسىنىڭ سايياھەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ خەلقنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش، سەيلە پائالىيىتىگە قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى بىلەن ھازىر سەيلە مەيدانىغا قەدەر تاشيول ياسىدى، مازار جايلاشقان قۇم تاغنىڭ ئوستىگە سۇ مۇنارى ئورناتتى.

ئىمامى ئاسىم مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

5. ئۇجمە مازار

بۇ مازار سامپۇل يېزىسىنىڭ ئاچچىق كەنتىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدۇ، مازار تاغ باغرىغا جايلاشقان. ئونىڭ تۆۋەن تەرىپىدە كىچىك ئېقىن ھەمدە ئونىڭ بويىدا قەدىمكى تېرەك، ئۇجمە، سۆگەت دەرەخلىرى بار. كىچىك ئېقىن تاشلىقلار ئارىسىدا بولۇپ، ئۇزۇلمەي ئېقىپ تۇرىدۇ. مۇشۇ ئەتراپتا مەسچىت ۋە مازار جايلاشقان بىر تاغ بولۇپ، ئونىڭ باغرىدا قويۇق چاتقال ۋە دەل - دەرەخلەر ھەمدە بىرقانچە كىشى سىغىدىغان كىچىك بىر ئۆي بار. ئۇ، تاۋاپقا كەلگەنلەرنىڭ قونالغۇسى ھېسابلىنىدۇ.

6. ئاز ئۇچرايدىغان يۇز يىللىق «ئۇزۇم پادىشاھى»

بۇ «ئۇزۇم پادىشاھى» ھاڭگى يېزا ئۆستەڭ ئوچى كەنتىدە بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، مېۋىسىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەشھۇر.

بۇ ئۇزۇم تېلىدىن ھەر يىلى 1 ـ 2 مىڭ جىڭ ئۇزۇم ئالغىلى بولىدۇ. ئۇزۇمنىڭ پوستى نېپىز، ئېتى چوڭ، شىرنىسى كۆپ، تەمى تاتلىق بولۇپ، بىر ساپ ئۇزۇم بىر كىلوگرام كېلىدۇ. بۇ «ئۇزۇم پادىشاھى» ھەقىقەتەنمۇ ئاجايىپ چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ جازا ئۇستىگە ئارتىلدۇرۇلغان نوتىلىرىمۇ بىلەكتىن توم كېلىدۇ. ئىگىلىگەن كۆلىمى 2.1 موغا يېتىدۇ.

خوتەن ناھىيىسى

بۇناھىيە قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا، يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. شەرقتە يۇرۇڭقاش دەرياسى ئارقىلىق لوپ ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن، غەرب تەرەپتىن قاراقاش دەرياسى ئارقىلىق قاراقاش، گۇما ناھىيىلىرى بىلەن، غەربىي جەنۇب تەرەپتىن كەشمىر رايونى بىلەن، شىمال تەرەپتىن تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ئاۋات ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە 11 يېزا، بىر بازار، بىر بېۋاستە قاراشلىق باغۋەنچىلىك مەيدانى، 214 كەنت كومىتېتى، 1214 مەھەللە بار. بۇ ناھىيىنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ۋە ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرى خېلى كۆپ.

1. بۆگەي ئۆيلۈك خارابىسى

بۇ خارابە سېغىز كۆل يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "46 '57 °79، شىمالىي پاراللېل "08 '25 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 20 مىڭ كۋادرات مېتىر.

خارابە ئورنىدا ئۆي ـ ئىمارەت ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭ خارابىلىرى، بۇتخانا قالدۇق تاملىرى بار. بۇتخانا تاملىرىدىن تام رەسىملىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. رەسىمدە ئادەمنىڭ باش قىسمىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى

بولۇپ، سىزىقلىرى راۋان، سىزىلىشى توغرا، بۇ جايدىن يەنە ساپال پارچىلىرى، ئاسماندا پەرۋاز قىلىۋاتقان مالائىكە ھەيكىلى، بولقا قاتارلىقلار قېزىۋېلىنغان.

2. خوجا بىغەم مازار خارابىسى

بۇ خارابە لايقا يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ جەنۇبىدىن 2.5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "28 '35 °79، شىمالىي پاراللېل "42 '03 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 240 مىڭ كۋادرات مېتىر.

3. بالىماس خارابىسى

بۇ خارابە لاسكۇي بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "32 '59 °79، شىمالىي پاراللېل "37 '11 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 600 مىڭ كۋادرات مېتىر. بۇ خارابىلىكتىن قوش قۇلاقلىق رەڭلىك كومزەك، مىستىن ياسالغان شىر ھەيكىلى قاتارلىقلار تېپىلغان.

4. مەغىپىر مازار خارابىسى

بۇ خارابە خانئېرىق يېزا سېرىق ئۆي كەنتى دائىرىسىدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "57 '47 °79، شىمالىي پاراللېل "00 '13 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 150 مىڭ كۋادرات مېتىر.

5. كۆھمارىم غارى

بۇ غار لايقا يېزا بۇدۇي كەنتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 3.5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "59 '45 °79، شىمالىي پاراللېل "28 '00 °37 قا توغرا كېلىدۇ. غارنىڭ سىغىمچانلىقى 63 مېتىر كۇب، قوغداش دائىرىسى 250 مىڭ كۋادرات مېتىر. ئىز كۆھمارىم تېغىغا، قاراقاش دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. «كۆھ» سۆزى پارسچە «تاغ» مەنىسىدە، «مار» بولسا «يىلان» مەنىسىدە، يەنى كۆھمارىم «يىلان تاغ» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. كۆھمارىم تېغىنىڭ ئاستىدىن قاراقاش

دەريا سىنىڭ كەڭ كەتكەن ئېقىملىرى ئۆتىدۇ. تاغ ئۈستىدىن قارىغاندا، تاغ باغرىدىكى دەريا ۋە ئورمانلار بىلەن قاپلانغان تۈزلەڭلىكلەر گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈرگەن. تاغ باغرىدىن تاغ ئۈستىدىكى مازارغا بېرىش ئۈچۈن تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر ئەتراپىدا تاشلىق يولنى بېسىشقا توغرا كېلىدۇ. مازاردىن تۆۋەندىكى كۆھمارىم غارىغا بارىدىغان 500 مېتىرچە تاغ يولى بار. تاغ تۆپىسىدىكى مازاردا چوڭ ۋادەك ئېچىگە ئېلىنغان ئىككى كىچىك، بىر چوڭ تولۇق شەكىلدىكى قەبرە بولۇپ، قەبرە ئەتراپىدىكى ۋادەكلەرگە تۈلۈم، بايراق، لاتىلار ئېسىلغان. مازار يېنىدا بىر چوڭ خانىقا، تۇنەكخانا ۋە بىر شەيخلەر ئۆيى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ مازار ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ 2 - ئەۋلاد ئىمامى ھەسەننىڭ پۈشتىدىن تۆرەلگەن مۇئىپ خوجىنىڭ قەبرىگاھىمىش. مۇئىپ خوجا خوتەن دىيارىغا ئىسلام ئېچىش ئۈچۈن ئەرەبستاندىن كەلگەنمىكەن. ئۇ ۋاپات بولۇش ئالدىدا ۋەسىيەت قىلىپ، ئۆلگەندىن كېيىن يىلانغا ئايلىنىپ، مازارنى تاۋاپ قىلغۇچىلارغا كۆرۈنىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەنمىش. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ تاغ بىلەن مازار «كۆھمارىم» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنمىش.

تاغدىكى شېغىللىق يول بىلەن تۆۋەندىكى غارغا چۈشكەندە، غارغا كىرىش ئېغىزى يېنىدا 10 نەچچە ئېغىز ئۆڭ بولۇپ، بۇ ئۆيلەردە مازار پائالىيىتى ۋاقتىدا تاۋاپچىلار دەم ئالىدۇ. خەتمە قۇرئان قىلىدۇ ۋە تۈنەيدۇ. غارغا كىرىش ئېغىزىغا 10 - 15 مېتىر قالغاندا ياغاچتىن قىلىنغان بىر ئاددىي ئىشىك بار. ئىشىكتىن كىرگەندە بىر يېرىم مېتىرچە كەتكىلىكتە قىيا چېتىدىن ئېلىنغان تار يول بولۇپ، يولنىڭ قىيا تەرىپى ياغاچ بىلەن قاشالانغان. بۇ جايدىن تۆۋەن تەرەپتىكى قاراقاش دەريا سىنىڭ ئېقىنلىرى ۋە كەڭ كەتكەن بوستانلىقلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. غار ئالدىغا يەتتە - سەككىز پەشتاقلىق پەلەمپەي ئورنىتىلغان، غار ئاغزىغا تۇڭ ۋە لاتا - پۇرۇچلىرى ئېسىۋېتىلگەن. غار ئىچىدە چوڭ - كىچىك تاشلار بولۇپ، چىراغ ئىسىدىن تاملىرى قارىداپ كەتكەن. غار ئىككى قەۋەت قىلىپ قېزىلغان. غار ئاستىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن سەككىز مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر، ئۈستۈنكى قەۋىتى تەخمىنەن بىر - ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ئۇ يەرگە شوتا بىلەن چىققىلى بولىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، كۆھمارىم غارىدا ئىبادەت قىلغان كىشى ئىمامى ھەسەن بولۇپ، ئۇ مۇشۇ غاردا ئىبادەت قىلىپ خۇداغا يەتكەن زات ئىكەن.

بۇ مازار ھەر يىلى 8 - 9 - ئايلاردا ناھايىتى قىزغىن كېتىدۇ. تۆۋەندىكى سەھۋالىم دەپ ئاتىلىدىغان بوستانلىقتا بازار، ئويۇن - تاماشا قاينايدۇ، مازارنىڭ ئۆيىدە بولسا تاۋاپ پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. غارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن بىر كىلومېتىر يىراقلىقتا ئۆي - ئىمارەتنىڭ قالدۇق تاملىرى، كۆمۈر پارچىلىرى ۋە گەچ سۇۋاق قالدۇقلىرى قاتارلىقلارنى ئۇچرىتقىلى بولىدۇ.

كۆھمارىم تېغى ئەسلىدە ئۇدۇن بۇددىستلىرىنىڭ مۇقەددەس تاغلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەنزۇچە، تۇبۇتچە (قەدىمكى زاڭزۇچە) ھۆججەت - ۋەسىقىلەردە كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىب شۈەنزاڭنىڭ «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دىمۇ كۆھمارىم تېغى ئالاھىدە قەيت قىلىنغان.

ئالىملارنىڭ يېقىنقى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، كۆھمارىم بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس ئورنىغا ئايلىنىشتىن بۇرۇن قەدىمكى ئۇدۇنلۇقلارنىڭ سۇغا تېۋىنىش ئورنى ئىدى. شۇڭا، كۆھمارىم مازىرى ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى بىلەن ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى، جۇملىدىن ئىسلام دىنى شىئە مەزھىپىنىڭ خوتەن ھەمدە شىنجاڭدىكى تەسىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

كۆھمارىم مازىرى پائالىيىتىدە، ئەملىيەتتە كۆڭۈل ئېچىش مەقسەت قىلىنغان سەيلى - ساياھەت پائالىيىتى بىلەن مازار تاۋىپى زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن. شۇڭا، ئۇ ئۇزۇندىن بۇيان «كۆھمارىم - سەھۋالىم سەيلىسى» نامى بىلەن داڭلىق بولۇپ، خوتەن خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن.

كۆھمارىم مازىرى «ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى» قىلىپ بېكىتىلگەن.

6. ئىمام زەيدىن مازىرى خارابىسى

بۇ خارابە باغچى بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 3.7 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، شەرقىي مېرىدىئان 79°48′28″، شىمالىي پاراللېل 37°06′52″ قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كۋادرات مېتىر.

7. گۈجىنى شەھىدلىك مازار

بۇ مازارمۇ باغچى بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن تۆت كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، شەرقىي مېرىدىئان "16 '50 °79 ، شىمالىي پاراللېل "09 '06 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 25 مىڭ كۋادرات مېتىر. بۇ مازار خارابىسىدىن سۇرەتلىك ساپال كومزەك تېپىلغان.

8. تەتۇر خارابىسى

بۇ خارابە خانئېرىق يېزا مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۈچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "30 '49 °79 ، شىمالىي پاراللېل "3 '12 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 250 مىڭ كۋادرات مېتىر.

9. ناغراخانا خارابىسى

بۇ خارابە خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، توساللا يېزا تەۋەسىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 50 مېتىر كېلىدىغان سېغىز دۆڭدىن ئىبارەت. ئەتراپىدا خېلى كۆپ كونا ئۆي - ئىمارەت خارابىسى بار. نەچچە چاقىرىم دائىرە ئىچىدە ساپال پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ جايدىن قەدىمىي پۇل، مىس بۇيۇملار، ساپال پارچىلىرى قاتارلىقلار تېپىلغان. يېقىن ئەتراپتا تېرىلغۇ يەر بار. خارابىلىكنىڭ گۇللەنگەن ۋاقتى ۋە تاشلىنىپ قالغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1900 - يىلى ستەين بۇ جايغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى بۇددا نامازخانىسى خارابىسى دەپ ھېسابلىغان.

10. ھالالباغ خارابىسى

بۇ خارابە توساللا يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 4.5 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "12 '51 °79 ، شىمالىي پاراللېل "8 '03 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى بىر كۋادرات كىلومېتىر.

11. داكۇي خارابىسى

بۇ خارابە لايقا يېزا مەركىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 12

كىلومېتىر كېلىدىغان تەۋەدە بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "05 '35 °79 ، شىمالىي پاراللېل "49 '03 °37 قا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر.

12. خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى

بۇ سېپىل خوتەن شەھىرى خوتەن شۆبە ھەربىي رايون تۇرۇشلۇق جايدا بولۇپ، 1890 - يىلى لېۋجىڭتاڭنىك بۇيرۇقى بىلەن سېلىنغان. 15 يىلدا، يەنى 1905 - يىلى ياسىلىپ پۈتكەن. سېپىلنىك ئاستى كەڭلىكى توققۇز مېتىر، ئۈستى كەڭلىكى ئالتە مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن يەتتە مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1604 مېتىر كېلىدۇ. سېپىل ئىچىدە ئىلگىرى ھۆكۈمەت، ھەربىي ئىشلار ئورگىنى ۋە ئاشلىق ئىسكىلاتى قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا يېڭىشەھەر دەپ ئاتالغان. سېپىلنىك شەرق، غەرب، جەنۇب ۋە شىمالىدا تۆت دەرۋازا بولۇپ، شەرقىدىكىسى كېرىيە دەرۋازىسى، غەربىدىكىسى يەكەن دەرۋازىسى، شىمالىدىكىسى سالا دەرۋازىسى، جەنۇبىدىكى قاراقاش دەرۋازىسى دەپ ئاتالغان. غەرب تەرەپتىكى دەرۋازىغا تۆمۇر ئىشىك بېكىتىلگەن بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا پەقەت بايرام مەزگىلى ياكى ئېزىز مېھمانلار كەلگەندىلا ئېچىلىدىكەن. جەنۇب ۋە شىمال تەرەپتىكى دەرۋازىلار دائىم ئوچۇق تۇرىدىكەن. ھازىر بۇ سېپىلدىن 1302 مېتىرى ساقلىنىپ قالغان.

13. قەدىمىي «ياڭاق پادىشاھى»

بۇ «ياڭاق پادىشاھى» 800 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، باغچى بازىرى چالۋاش كەنتىدە (خوتەن شەھىرىدىن 17 كىلومېتىر يىراقلىقتا)، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى بىر مو، ئېگىزلىكى 16.7 مېتىر كېلىدۇ. غولىنى بەش ئادەم ئاران قۇچاقلىيالايدۇ، دەرەخ كاۋىكىدا تۆت ئادەم ئۆرە تۇرالايدۇ. كاۋاكنىك كىرىش دىئامېتىرى 0.74 مېتىر، چىقىش ئېغىزىنىك دىئامېتىرى 0.55 مېتىر كېلىدۇ. يىلىغا 6000 ياڭاق چىقىدۇ؛ بۇ دەرەخنىك يېنىدىلا يەنە ئىككى تۇپ ياڭاق دەرىخى بار بولۇپ، ئۇچى خۇددى قۇچاقلىشىپ تۇرغان ئانا - بالىلارغا ئوخشايدۇ.

14. قەدىمىي «ئەنجۇر پادىشاھى»

بۇ «ئەنجۇر پادىشاھى» لايقا يېزىلىنىڭ ھۆكۈمەت ئورگىنى ئارقا ھويلىسىدا بولۇپ، 400 يىللىق تارىخقا ئىگە. ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى بىرموغا يېتىدۇ. ھەر يىلى 14 ـ 15 مىڭ تال مېۋە بېرىدۇ. ئۇ گەرچە قېرىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا بۇك ـ باراقسان كۆكلەپ، ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن ئېكسكۇرسىيىچىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلدى. شۇ سەۋەبتىن نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان يادىكارلىقلار قاتارىدا مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتىدۇ.

پايدىلانمىلار:

(1) «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى». 2001 ـ يىل 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ سان، 2002 ـ يىل 2 ـ سان.

(2) جۇمە نىياز تۇرسۇن، مەتكېرىم ئىسمائىل: «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار». «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى». 2001 ـ، 2002 ـ يىللىق سانلىرى.

(3) «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى» نىڭ مۇنداسۇمتلىك سانلىرى.

(4) راھىلە داۋۇت: «ئۇيغۇر مازارلىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىل نەشرى.

(5) لى يىنپىڭ: «بۇددا ئىلى ـــ ئۇدۇن». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 ـ يىل نەشرى.

(6) «جۇڭگو ـ ياپونىيە نىيە خارابىسىنى بىرلىكتە تەكشۈرۈش دوكلاتى» 1 ـ، 2 ـ توم.

(7) ھەر قايسى ناھىيىلەرنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرى.

(8) مۇھەممەتئىسا قۇربان: «ئۇزۇلمەس ئېقىن». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2002 ـ يىل نەشرى.

(9) ئىلى ئابدۇللا: «توپىلىق دۆڭ بۇتخانا ئىزى». «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى». 2002 ـ يىل 1 ـ سان.

(10) «گۆھەر زېمىن ـــ خوتەن». شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت فوتو سۈرەت نەشرىياتى.

(11) ستېين: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2001 ـ يىل نەشرى.

(12) «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى. 2002 ـ يىل 6 ـ سان.

(13) نىزامىدىن توختى: «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

(14) «كېرىيە ۋادىسىدىكى ئىسلىمە ـ تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى بوستانلىقتا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت» (فرانسۇزچە)، 2001 ـ يىل نەشرى.

ئەسئەت سۇلايمان

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۇگۈنكى تارىخىي قىممىتى

1. تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر كۆتۈرۈلگەن ياۋروپا ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ ئىچكى ئاسىيانى قىدىرىپ تەكشۈرۈش دولقۇنى داۋامىدا يازغان ئەسەرلەرنى ئوقۇساق، ئۇلارنىڭ تەكلىماكان چۆلىنى بەئەينى ئاتەش دوزاخقا ئوخشىتىپ، ئۇنى ئاسىيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق چۆل دەپ قارىغانلىقىنى بىلىمىز. دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سوزۇلۇپ ياتقان تەكلىماكان قۇملۇقى ھەقىقەتەنمۇ ئىچكى ئاسىيادىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق ھالاكەت دېگۈدەك. ئىيۇلنىڭ پىژغىرىم ئىسسىق كۈنلىرىدە ماشىنىغا چۈشۈپ تەكلىماكاننى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتكەن قۇملۇق تاشيولىدا ماڭسىڭىز، ئۆزىڭىزنى خۇددى لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان ئوت دېگىزىغا چۈشۈپ قالغاندەك ھېس قىلىسىز... سائەت - سائەتلەپ ماڭسىڭىز تۈگىمەيدىغان بۇ بارخانلار دۇنياسى ئادەمنى فىزىئولوگىيىلىك قاغجىراشتىن ھالقىتىپ، ھەتتا خىياللىرىڭىزنى ۋە ھېس - تۇيغۇلىرىڭىزنى قۇرغاقلاشتۇرۇۋېتىدۇ، سەھەردە بارخانلار ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشنى قوغلاپ ماڭسىڭىز، كەچقۇرۇن قۇياش ئۇپۇق سىزىقىغا باش قويغاندا، سىزمۇ قۇملۇق تاشيولنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى تۈنجى بوستانلىق — نىيە ناھىيىسىگە يېتىپ بارىسىز. بۇنىڭ بىلەن بۇ يېشىل ئارال سىزنىڭ بىر كۈنلۈك سەپەر ھارغىنلىقىڭىزنى ئاللىقاچاقلارغا يوق قىلىۋېتىدۇ...

شۇنداق، تەكلىماكان بىزنىڭ دىيارىمىزدىكى غايەت زور جەزىرە، ئۇ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە تالاي بوستانلىقلارنى ۋە ئاۋات

شەھەرلەرنى يۈتۈپ كەتتى. ئەمما، ھارماس خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئەمگەكچان ئىككى قولىغا تايىنىپ بۇ يەردە كۆپلىگەن بوستانلىقلارنى بەرپا قىلىپ كەلدى. تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى خوتەن دىيارىغا قەدەم باسسىڭىز، ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ رەھمىسىز تەبىئەت بىلەن قانداق كۈرەش قىلىپ، قۇملۇقلار ئۈچۈپ تۇرغان بۇ دەشت-باياۋاندا دۇنياغا مەشھۇر بوستانلىق مەدەنىيىتىنى يارانقانلىقىنى ھېس قىلىسىز. تارىختىن بۇيان بىر دەقىقىمۇ توختاپ قالمىغان بۇ تىنىمسىز كۈرەش جەريانىدا، ئۇيغۇر دېھقانلىرى پەقەت كۆچلۈك يېشىللىق ئېڭىنىڭ تۈرتكىسىدىلا ئىككى قولىغا تايىنىپ قەدىمكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بۈگۈنگە ئۇلىغانىدى. نىيە بوستانلىقىدىن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىنى بويلاپ داۋاملىق غەربكە ماڭساق، قۇم بارخانلىرى بىلەن شالاڭ چۆل ئۆسۈملۈكلىرى قاپلاپ تۇرغان بۇز رەڭ دالا ئۆز ئارا كېسىشكەن بۇ بەلۋاغدا بىز يەنە كېرىيە، چىرا، لوپ، خوتەن ۋە قاراقاش قاتارلىق چوڭ تېپتىكى بوستانلىقلارنى ئۇچرىتىمىز. چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان بۇ بوستانلىقلارنىڭ يېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ھەتتا خوتەن ناھىيىسىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن جۇڭگودىكى، شۇنداقلا دۇنيادىكى يېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولغان ئورۇنلارنىڭ بىرى بولغانلىقى سىزنى تېخىمۇ تەئەججۈپلەندۇرىدۇ.

يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 50 ملليمېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان، دېڭىز - ئوكيانلاردىن كېلىدىغان نەم ھاۋا ئېقىمىغا يېتىپ كېلەلمەيدىغان، قۇم - بورانلارنىڭ ھۆجۇمىدىن ھەر ۋاقىت خالىي بولالمايدىغان، كىلىماتى ناچار، ئىقلىمى ئاجايىپ قۇرغاق بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇقتا قانداق قىلىپ دۇنياغا مەشھۇر بوستانلىق مەدەنىيىتى يارىتىلدى؟

شۇنىسى ئېنىقكى، بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا بولۇشىنىڭ ئۆزاق جەريانىغا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تەبىئەتنى چۈشىنىشى ۋە تەبىئەت بىلەن ئىچكى بىرەكىلىك ھاسىل قىلىشتەك ئۇلۇغۋار روھىي كەچۈرمىشلىرى سىڭگەنىدى. ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەمگەكچان ئەجدادلىرى رەھمىسىز تەبىئەتنىڭ ئۆزلىرىنى پەيلىمەيدىغانلىقىنى، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتنى ھەر ۋاقىت پەيلەپ، ئەيۋەشكە كەلتۈرۈپ تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر چۈشەنگەنىدى. ئۇلار قۇملۇق، بوستانلىق ۋە يېراقتىكى تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى

قارىماققا ئايرىم دۇنيادەك كۆرۈنىدىغان، ئەمما ئىچكى جەھەتتىن بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان كۆرۈنمەس دىئالېكتىكىلىق بىرلىكنىمۇ خېلى بۇرۇنلا ھېس قىلغانىدى. ئۇلار يەنە بۇ زېمىننىڭ يارىلىشىدىنلا بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى، زېمىنىدىكى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھاۋا، سۇ، تۇپراق ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت ئانا سىرنىڭ ئورگانىك بىرلىكىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، خۇددى جىبران خېلىل جىبران ئېيتقاندەك: «زېمىن نەپەسلەنسە ئادەملەرنىڭ ياشايدىغانلىقى، زېمىن نەپەستىن توختىسا ئادەملەرنىڭمۇ گۈمران بولىدىغانلىقى» دەك قانۇنىيەتنى ئوبدان بىلەتتى ...، شۇڭلاشقا باشقىلار ئۈچۈن قورقۇنچلۇق جەزىرە ھېسابلانغان، ئۇستىدىن ئۇچار قانات، ئاستىدىن چاھار پايلارنىڭ ئۆتمىكى تەس بولغان بۇ چۆل ئۇلار ئۈچۈن بۈيۈك ئانا ياكى ئۇلۇغ ۋەتەن ئىدى!

مانا مۇشۇ يەردە — تۆت ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرغان ئىچكى ئاسىيانىڭ پىنھان چوڭقۇرلۇقىدا قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلدى. مەشرىق بىلەن مەغرىبنى تۇتاشتۇرغان مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ قوۋۇقى ئېچىلدى. خوتەن قەغزى كەشىپ قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى يېڭى دەۋرگە باشلاپ كىردى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بوستانلىق مۇھىتىدا يېتىلدۇرگەن ئۆزگىچە ھېس-تۇيغۇلىرىنى، ھۆللۇككە تەشنا گۈزەللىك قاراشلىرىنى، قۇرغاق ۋۇجۇدىدىن ئېتىلىپ چىقىپ چەكسىز بوشلۇققا سىڭىپ كەتكەن غايىۋى پىكىرلىرىنى، ھارماس قوللىرى بىلەن بىر يېپ، بىر يېپتىن ئىشلەپ چىققان يىپەك ۋە يۇڭ توقۇلما مەھسۇلاتلىرىغا سىڭدۇرۇپ تاشلىدى.

نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۆزىنىڭ رەڭدار جۇلاسى، خىلمۇ خىل نۇسخىسى، قەلبلەرنى گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تويۇندۇرغۇچى سېھرىي كۈچى بىلەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا خەلقلىرىنى جەلپ قىلىپ كەلگەن خوتەن گىلىمى بىلەن يەرلىك ئەتلىسى ئۆزىدە بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ مول ئىچكى مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۇردى. گىلەم بىلەن ئەتلەسنىڭ ھەر بىر سىزىقى، گۈل نۇسخىسى ۋە رەڭ تۈزۈلۈشىگە دىيارىمىزنىڭ قارلىق تاغلىرى، مىڭلىغان دەريا-تاراملىرى، بىپايان قۇملۇقلىرى ۋە يۇلتۇزلارەك تارالغان بوستانلىقلىرى ئۆز ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن، كۆپ قىرلىق مۇرەككەپ جۇغراپىيىلىك مۇھىت تەسۋىرى ئىپادە قىلىنىدى. ئۇلار

دۇنيانى يەككە رەڭ، تاق يۆنىلىش ۋە بىر مەركەزچىلىك نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى ھەم شەرق تېرىمچىلىرىغىمۇ، ھەم غەرب تەۋەككۇلچىلىرىگىمۇ ئوخشاشمايدىغان سىممېترىك تۈيغۇ ۋە كېسىشمە نۇقتىدىن كۆرسىتىشنى ياقتۇراتتى. ئۇلارنىڭ غايىۋى ئىدېئالى، گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە تەپەككۇر ئەندىزىسى مەڭگۈ كېسىشمەيدىغان پارالللېل سىزىققا ئەمەس، بەلكى كۆپ يۆنىلىشتىن چېقىپ ئورتاق بىر نۇقتىدا قوشۇلۇشتا ئەۋجىگە يېتەتتى.

پايانسىز قۇملۇققا نىسبەتەن، بوستانلىق ماكان جەھەتتىن ناھايىتى چەكلىك دائىرە ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار مۇشۇ چەكلىك دائىرە ئىچىدە ياشاپ يىراقتىكى چەكسىز غايىۋى مەنزىرىلەرنى خىيال قىلىشقا كۆنۈككەنىدى. ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىرى ماناسقا ئوخشاش كۆك تۇلۇمدىن، گۆر ئوغلىغا ئوخشاش گۆردىن، بۆكۈخانغا ئوخشاش دەرەخ كاۋىكىدىن تۇغۇلاتتى. ئەمما، قىسلىغان دائىرىدىن بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولغان بۇ قەھرىمانلار قىرانلىق مەزگىلىگە يەتكەن ھامان چەكلىك بوستانلىقلاردىن ھالقىپ چېقىپ يىراقلارغا يۈرۈش قىلىشقا، دۇنيانى قۇچاقلاشقا ئاتلىناتتى. سۇر رەڭ قۇملۇقلار ئارىسىدىكى يېشىل مەرۋايىتتەك بوستانلىقلارنى ئوراپ تۇرغان زەڭگەر رەڭ كۆكتە ھامان رىۋايەتلەردىكى سۇمۇرغ قۇشى پەرۋاز قىلىپ تۇراتتى. كۇجۇم مەھەللىلەرنىڭ تومۇز ئايلىرىدىكى دىمىق تۇنلىرىدە يىراقتىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ ئارقىسىدىن چاپچىپ تۇرغان شاش ئارغىماقلارنىڭ كىشنەشلىرى توختىماي ئاڭلىناتتى. ئۇلار مۇشۇ بوستانلىقلاردا تۇغۇلغان قەلبى ئوتلۇق يىگىتلەرنى يىراق - يىراقلاردىكى گۈزەل مەشۇقلىرىنىڭ قېشىغا ئېلىپ كېتىشكە تەييار تۇراتتى ...

تەكلىماكاننىڭ ئۆزى ئەسلىدىنلا بىر رىۋايەت ئىدى. ئۇنىڭ گىرۇپكىدە پەيدا بولغان مىڭلىغان بوستانلىقلارمۇ رىۋايەت ئىدى. بوستانلىقلاردىكى بۇ ئاق كۆڭۈل كىشىلەرمۇ ئەلمىساقتىن بۇيان رىۋايەت ئىچىدە ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلار ئۇچۇن بارخانلارنىڭ كەينىدىن بەزى - بەزىدە ئاڭلىنىپ قالىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرمە سادالىرى، ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ۋە داقا - دۇمباقلارنىڭ گۈرۈلدىگەن ئاۋازلىرىنىڭ ھېچ قانداق ئەجەبلەنگۈچىلىكى يوق ئىدى. چۈنكى، تۇنۇگۈنكى بىر ئاۋات شەھەر ياكى بىر كۆجۇم مەھەللە بىر كېچىدىلا قۇم ئاستىغا غەرق بولاتتى - دە، ئۇنىڭ ئورنىغا بۈگۈن يېڭى بىر بوستانلىق بىنا بولاتتى. شۇڭلاشقا، چەرچەن خەلقى ئارىسىدا ھېلىمۇ تارقىلىپ يۈرگەن «تاتىراڭدىن ئۆگزىگە چىققان خوراز

قىسقىسى، بۇ يەر ئىچكى ئاسىيادىكى بىر پىنھان چوڭقۇرلۇق بولۇشىغا قارىماي، يىپەك يولى ئېلىپ كەلگەن ھەر قايسى ئەللەرنىڭ رەڭگارەڭ مەدەنىيەت خۇرۇچلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالدى ۋە ناھايىتى تېزلا ئۇلارنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇردى. ئۇلار مانا مۇشۇ سۇر رەڭ بارخانلار ئوراپ تۇرغان بوستانلىقلاردا تۇرۇپ سىرتقى دۇنياغا ھارماي تەلپۈندى. سىرتتىن كەلگەن يېڭى ئۇچۇرلارنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ھەمدە شۇ ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا چۆكتۈرۈلگەن بىر خىل دۇملەنمە ھالەتتىكى ئىجتىمائىي كەيپىياتنى جانلاندۇرۇشقا تىرىشتى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىدا يۇرەكلەرنى لەرزىگە سالغۇچى گۈزەل ھېكايىلەر ۋە مۇھەببەت قىسسىلىرى ئەۋج ئالدى. خوتەن مۇشكى بىلەن خوتەن گۈزەللىرىنىڭ نامى يىپەك يولىنى بويلاپ يىراق ئەللەرگىچە تارقالدى. شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە خوتەن نامى چىن، ماچىن، تۈركىي چىن دېگەن نامىلار بىلەن بىللە تەكرار - تەكرار تىلغا ئېلىنىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتى ۋە سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى چەكسىزكەڭ ئېچىۋەتتى. شەرق ئىسلام ئەدەبىياتىدىكى ئاجايىپ گۈزەل تېما موتىپلار كەينى - كەينىدىن ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتىغا ئۆزلىشىپ، سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى بىر گەۋدىلىنىشىنى كۆچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار ئۆز قەھرىمانلىرىنىمۇ يىراقتىكى غايىۋى ئەللەرگە سەپەر قىلغۇزدى ھەمدە سەپەر زىيارەتلىرى ئارقىلىق ئۇلارنى قىرانلىق سىناقلىرىدىن ئۆتكۈزدى.

فەرھاد، رىۋايەتلەردىكى ساكلارنىڭ قەھرىمانى ئىدى. ئۇنىڭ ئەپسانىۋى پروتوتىپى قۇرۇم تاغلىرىدىكى بىر قەيسەر دىۋىگە تەتبىقلانغانىدى. نۇرغۇن ئەسرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، نەۋائى سېھرىي تۇسى قويۇق بولغان خوتەن بوستانلىقىنى فەرھادنىڭ ۋەتىنى قىلىپ تاللىۋالدى. شاھزادە فەرھاد خوتەن بوستانلىقىدا تۇرۇپ جاھاننامە ئەينىكى ئارقىلىق گۈزەل ئەرمەن مەلىكىسى شېرىنىنى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ. ئاشىق فەرھاد ئۆز ۋەتىنىدىن ـــخوتەن بوستانلىقىدىن ھالقىپ چىقتى ۋە ئەقلىي تەپەككۇرىنىڭ ۋەتىنى بولغان يۇنانغا قاراپ يول ئالدى. يولدىكى ئۇچ چوڭ توسالغۇنى يېڭىپ ئۆتۈپ جىسمانىي كامىللىققا يەتكەندىن كېيىن، يۇنانىدىكى بىر غاردا بۇيۇك ئالىم سوقرات بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئەقلىي تاكامۇللۇققا ئېرىشتى، شۇنىڭدىن كېيىنلا فەرھاد شېرىنغا مۇھەببەت قويۇشنىڭ

يەكەندە يەرگە چۈشىدۇ»① دېگەن رىۋايەت ئاساسسىز گەپمەس ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسى — خىيالىي چۈشلىرىمۇ ھەم رېئال دۇنياسىمۇ رىۋايەت - قىسسىلەر بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى.

بوستانلىقلاردىكى چەكلىك دائىرە بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ خىيالىي تەسەۋۋۇرىنى چەكلەپ قويالمىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېپەك توقۇلما ۋە گىلەملىرىگە ماھىرلىق بىلەن چۈشۈرگەن قاناتلىق پەرىشتىلەر بىلەن ئۆچار ئاتلىرىغا مىنىپ دۇنيانى سايا‌ھەت قىلدى. ھىمالايا تاغلىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى سىرلىق ھىندى تۇپرىقىدا مەيدانغا كەلگەن بۇددىزم ئەقىدىسى ۋە مەدەنىيىتى 2000 يىل ئاۋۋالىلا بۇ يەردە گۈللىنىشكە ئېرىشتى. «بەشنامە» دېكى دېداكتىك مەسەللەر، پارس ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ خۇرۇچلىرى بىلەن بېيىغاندىن كېيىن «كەلىلە ۋە دەمنە» نامى بىلەن بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا ئالقىشقا ئېرىشتى. «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرى ئۇلارنىڭ چاڭقاق ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىجادىيەت ئىلھامىنىمۇ تىنىمسىز غىدىقلىدى.

ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەر ۋاپات بولۇپ يۈز يىل ئۆتمەيلا بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى قويۇق رىۋايەت تۇسىگە ئىگە شەخسكە ئايلاندۇردى. مەھمۇد قەشقىرىدەك بۇيۇك تىلشۇناسمۇ ئۇيغۇر، چىگىل قاتارلىق مىللەت - قەبىلە ناملىرى بىلەن دىيارىمىزدىكى بىرمۇنچىلىغان يەر - جاي ناملىرىنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن باغلىق بولغان رىۋايەتلەرگە تۇتاشتۇردى. ئەڭ دەسلەپ «ئىنجىل» قىسسىلىرىدىن باشلانغان «ئەسھابۇل كەھف» ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغاقلىرىدىن تەدرىجىي شەرققە تارقىلىپ «قۇرئان» قىسسىلىرىدە تېخىمۇ بېيىپ، دىيارىمىزغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنى غەربىي ئاسىيادىن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تۇيۇقتا يۆتكەلدى، تۇتىنچى خەلىپە ھەزرىتى ئەلى ھايات چېغىدا تەڭرى تېغىنىڭ بۇ يېقىغا ئەسلا ئۆتۈپ باقمىغان بولسىمۇ، لېكىن پارس ئەدەبىياتىنىڭ تۇرتكىسىدە ئۇنىڭ دۇلدۇلغا مىنگەن غايىۋى سىماسى تارىم بويلىرىدا ئۇياقتىن - بۇياققا چېپىپ يۈردى.

① بۇ رىۋايەت چەرچەن خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. تاتىراڭ چەرچەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يېزا بولۇپ، قەدىمكى زامانىدا بۇ يەردىن تاكى يەكەنگىچە تۇتاش بوستانلىق ۋە مەھەللىلەر بولغان، دېگەن رىۋايەت بار. ئەمەلىيەتتىمۇ ئىمىدىكى ئەنە شۇ خارابىلىرىمۇ بۇ يېزا بىلەن بىر تۇز سىزىق ئۇستىگە توغرا كېلىدۇ.

ئالدىنقى شەرتىنى ھازىرلىدى. ئۇ ئاخىر ئەرمەنىستانغا باردى. قانال قېزىپ تاغقا سۇ باشلاشتەك ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنى تاماملىدى، ئۇ ئەسلىدە شېرىن بىلەن قوشۇلۇشقا تامامەن ھەقلىق ئىدى. ئەمما، ئويلىمىغان يەردىن تىراگېدىيە ئاخىر يۈز بەردى، ئۇ شېرىننىڭ ۋەتىنىدە يىراق خوتەنگە ئۇچقان شامالىلارغا پىچىرلاپ جان بەردى...

مانا بۇ نەۋائىنىڭ قەلبىمى ئاستىدىكى خوتەن شاھزادىسىنىڭ سۆيگۈ قىسسىسى، بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ غايىۋى تەلپۈنۈشى ئىدى. ئۇلار قاتمۇقات قۇملار بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان چەكلىك دائىرىدىكى بوستانلىقلاردا چۈش بىلەن رېئاللىق، غايە بىلەن ئەمەلىيەت ئوتتۇرىسىدىكى گىرەلەشمە مۇھىتتا ياشاشقا كۆنۈككەندى. ئۇلار ئوقچۇپ تۇرغان چەكسىز ھېس - ھاياجانىنىمۇ ھەم يۈرەكنى لەختە - لەختە قىلىۋېتىدىغان تراگېدىيىلىك مەنزىرىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلىشقا تەييار ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يېتىلدۇرگەن ئالاھىدە ئېستېتىك ئەندىزىسى ئىدى ...

ۋەھالەنكى، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مۇرەسسەسىز خىرىسى ھەممە نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇ يەرنىڭ تۇرمۇشىغا، كەيپىياتىغا ۋە مەنىۋى تىندۇرمىسىغا سىڭىپ كەتكەن رېئايەتلىك ھالەت بۇزۇپ تاشلاندى. ئەلمىساقتىن بۇيان تەبىئەت بىلەن بىر خىل ئىچكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ كەلگەن بوستانلىق مەدەنىيىتى، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى ئېلىپ كەلگەن جىددىي ئۆزگىرىشكە تاقابىل تۇرۇشقا ئامالسىز قالدى.

خوتەن قەغىزى بىلەن يەرلىك يىپەك توقۇمىچىلىقى ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا مەشھۇر بولغان ئىككى چوڭ قول سانائەت تۈرى ئىدى. بۇ مەھسۇلاتلارنى 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر خوتەن كوچىلىرىدا ئۇچرىتىلى بولاتتى. ئەپسۇس، ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، خوتەننىڭ بۇ ئىككى ئەنئەنىۋى قول سانائىتىنىڭ بازاردىن سىقىپ چىقىرىلغانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز.

تارىختىن قېپقالغان ھېچبىر ماتېرىيالدا، ھەتتا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرى يېزىلغان تەزكىرىلەردىمۇ خوتەن رايونىدىمۇ توپا يېغىش ھەققىدە ھېچ قانداق خاتىرىنى ئۇچرىتالمىدۇق. ھازىر ھايات بۇۋايلارنىڭ ئەسلىمىسىگە قارىغاندىمۇ، بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر ئىلگىرىلا خوتەن بوستانلىقىدا توپا يېغىش ھادىسىسى ئىنتايىن ئاز ئىكەن. بۈگۈنكى كۈندە خوتەن رايونىغا قاتتىق ئاپەت بولغان توپا

يېغىش ھادىسىسى، بۇ يەرنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى تەبىئەت بىلەن بولغان ئىچكى مۇۋازىنىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويىدى.

دەرۋەقە، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى بۇ يەردە ياشىغۇچى ئىنسانلارنىڭ روھىيەت مۇۋازىنىتىنىمۇ خېلى زور دەرىجىدە قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان كۆنۈككەن تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە تەپەككۇر ئەندىزىسىنىڭ كەسكىن تاللاشقا دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى، ھاياتلىق رىقابىتىنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار ئەسلىدە ئېكولوگىيە بىلەن بولغان يۇكسەك دەرىجىدىكى ئىچكى بىرلىكنى ساقلاپ كەلگەنىدى. قۇرۇم ۋە تەكرى تاغلىرىنىڭ ئايلانما قارلىق چوققىلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن پەسىللىك دەريا - تارماللاردىن قانداق پايدىلىنىشنى، قاغجىراپ تۇرغان تەكلىماكاننى قانداق سۇغۇرۇشنى ئويدان بىلەتتى. ئۇلار يەنە سۇسىز بوزلاردىكى كۆك يانتاقلارنىڭ ھۆل كۆتەكلىرىگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىشنى ۋە چاك - چاك يېرىلغان چۆنەكلەردىن شېكەر تەملىك مېۋىلەرنى ئېلىشنىمۇ ئويدان بىلەتتى. ئۇلار ئەزەلدىن تەبىئەت بىلەن قارشىلىشىپ ياققان ئەمەس ئىدى. بەلكى تەبىئەتنى پەپىلەپ، سىلاپ، ئۇنىڭ چەكسىز ئىمكانىيەتلىرىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ كەلگەنىدى، ئۇلار گەرچە ئەسىر - ئەسىرلەردىن بۇيان پايانسىز قۇملۇقلار ئارىسىدىكى چەكلىك بوستانلىقلاردا ياشاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنى يېتىم، تەنھا ھېس قىلمىغانىدى، بەلكى ئۆزلىرىنى تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى، بارخانلارنىڭ ھەمراھى، سانجاق - سانجاق قۇملارنىڭ دانچىسى دەپ قاراپ كەلگەنىدى. ئۇلار سىرتتىن قارىماققا خىلۋەت، پىنھان ۋە زېرىكەرلىك كۆرۈنىدىغان بوستانلىق تۇرمۇشىنى ئاجايىپ رەڭدار ئىچكى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتقانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ھەر تەرەپلەردىن كېلىدىغان تۆگە كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن يېڭى ئۇچۇرلار بىلەن يېڭىلاپ تۇرۇشقا ئادەتلەنگەنىدى. ئۇلار ئۆز مۇقام كۈيلىرى بىلەن ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا، رىۋايەتلىرى بىلەن رېئاللىقنى بىرەشكە، يېشىللىق تۈيغۇسى بىلەن قۇرغاق مۇھىتنى ھۆلدەشكە كۆنۈككەنىدى. ئۇلار ئېتىقادىنى ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ يادروسى ھېسابلايتتى. ئاق كۆڭۈللۈك، سادىقلىق، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىش، ئامانەتكە خىيانەت قىلماسلىق ۋە ئىخلاسمەنلىك ئۇلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى، ھەتتا ئۇلاردىكى ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بۇنداق

ئىخلاسمەنلىك تۇيغۇسى تارىختا بەزىبىر مەنىۋى پاجىئەلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شاھ مەشرەپ يەكەندىن خوتەنگە بارماقچى بولۇپ يولغا چىققاندا، بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلىغان خوتەن خەلقى «بىر ئەۋلىيا كېلەرمىش ...» دەپ مەشرەپنىڭ يولىغا باش قويغان. بۇ مەنزىرىنى كۆرگەن شاھ مەشرەپ قاتتىق غەزەپ بىلەن: «ئېھ، ئازغۇن بەندىلەر، بىر ئاللانى قويۇپ مەندەك بىر بەندىگە باش قويۇپ چوقۇنۇشقا قايسى ئېتىقادسىزلار يول قويدى!؟» دېگىنىچە ئەڭ ئېگىز مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ خوتەنگە قاراپ سىيگەنمىش ...

شۇنداق، بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ ئاق كۆڭۈللۈكى ۋە ئەقىدە قىزغىنلىقى بەزىدە ئۇلارنىڭ روھى تارىخىدىكى ئاچچىق تراگېدىيىلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئۇلاردا ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىك تەرەققىي قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ تېبابىتى قۇرۇق يېكىنە بىلەن قاينىتىلغان دورىلارنى ئاساس قىلغان يىراق شەرق تېبابىتىگىمۇ، نوقۇل فىزىئولوگىيىلىك داۋالاش بىلەن خىمىيىۋى دورىلارنى ئاساس قىلغان غەرب تېبابىتىگىمۇ ئوخشىمايتتى. ئۇلار تېبابەتنى تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ ئىچكى ئورگانىك بىرلىكىدە، تېخىمۇ توغرىسى روھ بىلەن تەننىڭ، مىزاج بىلەن خىلىتلارنىڭ تەڭپۇڭلۇقىدا كۆزەتكەنىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار ئۆز تېبابىتىگە ئىشىنەتتى. روھنىڭ مەڭگۈلۈكلۈكىگە تېخىمۇ ئىشىنەتتى. ئاجايىپ نەپىس قول - ھۈنەرۋەنچىلىكنى بوستانلىق ھاياتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرغانىدى.

ئەپسۇسكى، XX- ئەسىر ھەممە نەرسىلەرنى ئۆزگەرتىۋەتتى. تەكلىماكاندىكى تەبىئىي فولكلور مۇزىپ بۇزۇلۇشقا باشلىدى. قاچانلاردىندۇر بۇ يەرنىڭ رىۋايەتلىك ئۆتمۈشى غايىب بولدى. كېرىيىگە تەۋە دەريا بويى يېزىسى ئەسلىدە تەكلىماكاندىكى غايىۋى ئارال ئىدى. قەدىمكى كېرىيىلىكلەر ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىن مۇستەسنا قالغان بۇ غايىۋى ئارالدا 400 يىللىق رىۋايەتلىك تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. ئۇلار ئىچكى ئاسىيانىڭ تارىمغا كۆمۈلگەن تىندۇرما مەدەنىيىتىنى ئۆز رېتىمى بىلەن ساقلاپ كەلگەنىدى. تۇيۇقسىز بىر كۈنى مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ ئادەملىرى بۇ ئارالنى بايقاپ قالدى. ئۇلار شۇلگەيلىرىنى ئېقىتىپ، چىشلىرىنى بىلەپ بۇ يەرگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى. ئۆزلىرى بىلەن بىللە مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ خىلمۇ-خىل باكتېرىيىلىرىنى بۇ يەرگە ئېلىپ

كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئون يىل ئۆتمەيلا بۇ يەرنىڭ 400 يىللىق رىۋايەتنىڭ ھاياتى غايىب بولدى. خۇددى گارسىيە ماركوسنىڭ «يۈز يىل غېرىبلىق» رومانىدىكى ماكېندۇ بازىرى ئالەمدىن ئەبەدىي غايىب بولغاندەك، دەريا بويىنىڭ ئۆتمۈشىمۇ تەكلىماكان باغرىدىن مەڭگۈ غايىب بولدى...

بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئۆزىگە خاس تاللىشى ئىدى، بۇ خىل تاللاشقا بۇ يەرنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەۋى ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات يولى ئاساس قىلىنغانىدى، بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەر نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان تەبىئەت بىلەن ياتلىشىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ھالاكەت يولىغا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بەش قولدەك بىلەتتى. ئۇلار ئۆز ئەۋلادلىرىغا: «زېمىننى سۆيۈڭلار، ئۇ بىزنىڭ ئانىمىز» دەپ تەۋسىيە قىلىنغانىدى. مانا بۈگۈن بىز ئاشۇ زېمىننى دەسسەپ تۇرۇپ ئەجدادلار قالدۇرغان قەدىمكى مەدەنىيەت مۇزېيىنىڭ ئاستا - ئاستا خاراب بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز، كۆندىن - كۈنگە قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان تارىم ئويمانلىقى پىچىرلىماقتا:

- ئېھ، ئادەملەر، مېنى قۇتۇلدۇرۇڭلار!

2. شەرق رىۋايەتلىرىگە كۆمۈلگەن دىيار

تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى سېھرىي كۆچمە گۈزەللەرنى تۇرغان بۇ قەدىمكى دىيار ئەسىرلەر بويى ئاجايىپ گۈزەل رىۋايەتلەر قاينىمى ئىچىدە ياشاپ كەلدى. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا جەننەتتىن ھەيدىلىپ زېمىنغا دەسسىگەن ئاشۇ كۆندىن ئېتىبارەن قۇرۇم تېغى ئېتىكىدىكى بۇ سىرلىق بوستانلىقلارنىڭ رىۋايەتلىرىمۇ شەرق ۋە غەربكە — ئىنسان تۇركۈملىرى ئارىسىغا تارقىلىشقا باشلىدى. مىلادىيە سىگنالى چىقىشتىن قانچە - قانچە ئەسىرلەر ئىلگىرىلا يىراق شەرق تېرىمچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانلىرىنى يىراقتىكى قاراقۇرۇم تاغلىرىغا تەلپۈندۈردى. ئۇلار ئۆزلىرى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان يىراقتىكى بۇ سىرلىق تاغ تىزمىسىنى زېمىننىڭ ئۇمۇرتقىسى، ئالەمنىڭ مەركىزى دەپ قاراپ كەلدى ھەمدە ئاشۇ خىل ئۆز مەركەزچىلىك تۇيغۇسىنىڭ تۇرتكىسىدە، يىراق شەرق ئۇسلۇبىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانە - يىلنامىلەر سىستېمىسىنى

ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇلار «كۆز قۇنىڭ قۇياشنى ئېتىشى»، «شى ۋاڭمۇنىڭ تەڭرى كۆلىدە تۇرۇشى»، «خۇاڭدىنىڭ يۇينى ئەسىرگە ئېلىشى»، «چاڭ ئېنىڭ دورا ئوغرىلىشى» قاتارلىق بىر تۈركۈم فانتازىيىلىك تۈسى قويۇق بولغان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدە قۇرۇم تاغلىرىنى ھەدەپ ئىلاھلاشتۇردى. يىراقتىكى قۇرۇم تاغلىرىدا گۈزەل قەسىرلەر، ئاجايىپ سارايلار، كۆركەم باغۇ ئىرەملەر ۋە كىشىلەرنىڭ قەلبىنى لال قىلىدىغان مەنزىرىلەر بارمىش دەپ قاراشتى، ھەتتا ئۇلار قۇرۇم تاغلىرىدا ھەر خىل غەيرىي قۇۋۋەت ئۆسۈملۈكلىرى، خۇش پۇراق تەبىئىي گۈللىرى ۋە مۇزلۇقلار ئارىسىدا قىش - ياز ئۆزگۈلمەي ئېقىپ تۇرىدىغان سىرلىق بۇلاقلىرى بار بولۇپ، بۇلاردىن ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ياسىغىلى بولارمىش، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۇلار ئۆز قەھرىمانلىرىنى، خۇاڭدىنى ئۇچار ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى تېپىش ئۈچۈن قۇرۇم تاغلىرىغا يولغا سالىدۇ. غەربىي بۇزۇرۇكۇار ئانا (شۇاڭمۇ) قۇرۇم تاغلىرىدىكى تەڭرىكۆلىدە ماكان تۇتىدۇ...

شۇنداق قىلىپ، يىراق شەرق تۇزلەڭلىكلىرىدىكى تېرىمچىلار ئارىسىدا «قۇرۇم ئەپسانىلىرى» ھادىسىسى يۈز بەردى. قۇرۇم تېغى بىلەن ئۇنىڭ ئېتىكىدىكى سىرلىق بوستانلىق ئۇدۇن ھەققىدىكى رىۋايەتلەرگە قاشتېشىنىڭ ئاجايىپ سېھرىي جۇلالىسى قوشۇلۇپ، يىراق شەرقنى ھەيرەتتە قالدۇردى، ھەتتا بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۇلۇغ ئوكيانىدىكى ياپونىيە ئارال‌لىرىغىچە يېتىپ باردى.

يىراق شەرق ئەپسانىلىرى بەخش ئەتكەن قۇرۇم تاغلىرى ھەققىدىكى ھېكايە مۇتەپەككۇرلىرى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگىمۇ كىرىپ كەلدى. شائىر چۈي يۈەن ئۆزىنىڭ «جۇدالىق زارى» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

قېقىنۇس قۇشى ھارۋامدۇر،
گەجدىھانى ئات قىلدىم.
شامال بويلاپ سەيلىگە،
پەلەك ئۆزرە يول سالدىم.

گەنگەندە ساڭگۇدىن،
چېققان ئىدىم سەپەرگە.
قۇرۇم تېغىدا تىك تۇرۇپ،
يىراقتا نەزەر سالدىم...

تارىخچى سىماچيەن ئۆزىنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە: «قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2500 چاقىرىم بولۇپ، ئۇ قۇياش ۋە ئاي نۇرىنى توسۇپ تۇرىدۇ، تاغنىڭ ئۈستىدە شەربەت بۇلىقى ۋە قاشتېشى كۆلى بار» دەپ يازىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شائىر لى بەي، دۇ فۇلاردىن تارتىپ تاكى چىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن بىر قىسىم مەشھۇر شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ غەربتىكى قۇرۇم تاغلىرى بىلەن ئۇدۇن ئېلى ھەققىدىكى بايانلار كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىدى①...

بۇنىڭدىن بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپىي دېڭىزى ئەتراپىدىكى بىپايان يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلار ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئاريانلارنىڭ زور تىپتىكى كۆچۈش ۋەقەلىرى قەدىمكى ئاسىيا تارىخىدا غايەت زور داۋالغۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تۈران تۈزلەڭلىكىنىڭ سوغۇق تۇنلىرىدە تۇنجى بولۇپ ئاتنى كۆندۈرگەن ئورا كۆز، قاڭشارلىق، بۈرت - ساقاللىق بۇ تەمبەل كىشىلەر مەركىزىي ئاسىيادىن ھەر تەرەپكە قاراپ سەلدەك ئاقتى. ئۇلارنىڭ زور بىر قىسمى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىككىگە بۆلۈندى - دە، غەربىي بۆلىكى ئىرانغا، جەنۇبىي بۆلىكى ھىندىستانغا كىردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە غەربىي ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىدا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىدى.

ئاريان-سكتاي (سكىف - ساك) قوۋملىرىنىڭ يەنە بىر بۆلىكى تەڭرىتاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىغا يەرلەشتى. ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، قۇياشقا تېۋىنىدىغان بۇ ئاق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن تاكى قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى كەڭسۇ دالىلىرىغىچە يېتىپ بارىدى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ خوتەن بوستانلىقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا قالدۇرغان ئۆچمەس ئىزلىرى دۇنيا ئىلىم ساھەسىنىڭ كۈچلۈك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلدى. مىلادىيە V ئەسىردىن ئېتىبارەن، تۈركلەر (قەدىمكى خوتەن ساك تېكىستلىرىدە Druggu دەپ يېزىلغان) نىڭ خوتەن رايونىغا بولغان تەسىرى قەدەممۇ قەدەم چوڭقۇرلىشىپ باردى②. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، IX ،

---

① «گۆھەر زېمىن — خوتەن» شىنجاڭ گۈزەل سەنئىتى - فوتو سۈرەت نەشرىياتى 1995 -يىل نەشرى، 344 - بەت.

② خ. ۋ. بېيلى: «خوتەن ساك تېكىستلىرى»، 1961 - يىلى لوندون، ئىنگلىزچە نەشرى، 4 - توم، كىرىش سۆز قىسمى.

X ئەسىرلەر ئەتراپىدا خوتەن رايونىدا تۇركىي - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمكى خوتەن ساك مەدەنىيىتى قاتلىمى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپ قاتلاملىق جەنۇبىي تارىم مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

دەرۋەقە، خوتەن بوستانلىقى ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىيات تارىخىغا شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنىڭ رەڭگارەڭ خۇرۇچلىرىنى سىڭدۈرۈپ تاشلىدى. بىز ئۇنىڭ سىرتىدىن قارىساققا جىمجىت، بۇرۇقتۇم كۆرۈنىدىغان، ئەمما ئىچكى دۇنياسى ئويغاق ھالەتتىكى بوستانلىق گەۋدىسى ئىكەنلىكىنى، تەكلىماكان قۇملۇقىغا كۆمۈلۈپ تۇرغان يېرىم گەۋدىسى ئىچىدە قەدىمكى مەدەنىيەت چۆكمىلىرىنىڭ يوشۇرۇن ئۆركەشلەۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. خۇددى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «خوتەن ناھايىتى ئۇزاق يىللىق ئىپتىدائىي ئىنسان تۇركۇملىرىنىڭ ھايات سەھنىسى ئىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار بىلەن قىياتاش سىزمىلىرى بىزگە ھەر خىل تارىخىي قاتلامدىكى ھايات مېلودىيىسىنىڭ غۇۋا ئىنفورماتسىيىلىرىنى داۋاملىق يەتكۈزۈپ كەلمەكتە. ئاندىرىيىنىڭ چۆچەكلىرىدىكى يېرىم بەدەن بىلىق بولۇپ قالغان ساھىبجامال قىزدەك يېرىم گەۋدىسى قۇم دېڭىزغا كۆمۈلۈپ قالغان بۇ ماكاننىڭ يىراق تارىخى داۋاملىق ئايدىڭلىشىشنى كۈتمەكتە»①.

بۇگۈنكى كۈندە، رىۋايەت تۇسىنى تېخىمۇ يوقاتمىغان بۇ تەنھا ھالەتتىكى بوستانلىقلار گەۋدىسىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ كۆزەتسەك، ئۇلارنىڭ تىنىپ كەتكەن ئىچكى ئېقىنىدىن يىراق ئۆتمۈش بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن بىر چەكسىز ھالەتنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى، ئۇلار مۇشۇ چەكلىك بوستانلىقلاردا ياشاپ، چەكسىز دۇنيانى تەسەۋۋۇر قىلىشقا، قۇرغاق ۋە قاغجىرىغان مۇھىتنى ھەر ۋاقىت گۈزەل فانتازىيە بىلەن نەمدەشكە، كىچىك ۋە تار دائىرىدىكى ئىمكانىيەتلەرنى تېخىمۇ چوڭراق رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا كۆنۈككەنىدى.

ئۇلارنىڭ تومۇرلىرىدا پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئورتاق بولغان قان تېپى، قان ھۆجەيرىسى ۋە قان توقۇلمىلىرى بولۇشتىن سىرت، يەنە قەدىمكى مەركىزي ئاسىيا ساكلىرىنىڭ ئاق جىنسلىق ئىنسان

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» - «بۇلاق» ژورنىلى 1992 - يىل 4- سان.

تۈركۈملىرىگە خاس قان ھۆجەيرىلىرى ساقلانغانىدى. شۇڭىمۇ شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ «خوتەن ئاھۇلىرى»، «خوتەن زىبالىرى»، «خوتەن سەنەملىرى» ۋە «خوتەن گۈزەللىرى» قاتارلىق قىلىپلاشقان ئىبارىلەرنى ئۆز شېئىرلىرىدا تەكرار - تەكرار تىلغا ئېلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەستۇر. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئېلىپ بېرىلغان ئانتروپولوگىيە ۋە ئىرقشۇناسلىققا ئائىت تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى ۋە باش سۆڭىكلىرىدە سېرىق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈملىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا، روشەن ھالدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا - كافكاز - ئافغان تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بارلىقى ئېنىقلانغان. بۇ ھال بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت تەندۈرمىسىدىكى كۆپ قاتلاملىق، مۇرەككەپ ھالىتىنى يەنمۇ ئوچۇق كۆرسەتتى.

ھىندى - ساك تىل تەتقىقاتچىلىرى خوتەن رايونىنى بىردەك قەدىمكى ئۆلكەن تىل - يېزىقلارنىڭ سىرلىق ماكانى دەپ قارىشىدۇ. دەرۋەقە خوتەن دىئالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتقان، راۋاجلاندۇرغان مۇھىم بىر شېۋە رايونى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۆلكەن تىللارنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈنمۇ ئاچقۇچلۇق رول ئويناىدىغان رايوندۇر. «تەكلىماكاننى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىلىرى بولغىنىدەك، بىر قانچە خىل تىل ۋە يېزىقلارنىڭمۇ ئۇچرىشىش ۋە ئايرىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى مەلۇم... . خوتەن بوستانلىقلىرى مانا شۇنداق ئارىلىشىش قاتلاممۇ قاتلام يۈز بەرگەن دىئالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ ئىزلىرى دېيىشكە بولىدۇ[1].

ئۇنىڭدىن باشقا خوتەن بوستانلىقلىرىدا ئۇچرايدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە يەر- جاي ناملىرى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر توپونومىيە ئىلمى ئۈچۈن يەنمۇ يېشىلمىگەن سىر ھالىتىدە تۇرماقتا. خوتەن رايونىدا باشقا ئۇيغۇرىيۇرتلىرىدىكى يەر ناملىرى بىلەن ئورتاقلىقى بولغان خېلى بىر قىسىم خاس ناملاردىن تاشقىرى، تۈركىلوگىيە ئىلمىغا تايىنىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدىغان زور بىر تۈركۈم

---

① بىر سۇلتان ئوسمانۇق: «خوتەن دىئالېكتىكىنىڭ ئاق ھون قاتلىمى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژورنىلى، 1998 - يىل 4 - سان.

يەر - جاي ناملىرى ئىزچىل قوللىنىپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ئىچىدە «a»، «o»، «u»، «i» قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلىشىدىغان خاس يەر ناملىرى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ، خوتەن رايونىنىڭ كۆپ قاتلاملىق ئېتنىك مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن «a» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان يەر - جاي ناملىرىدىن گۇما، نىيا، چىرا، ناۋا، جىيا، زاۋا، توخۇلا، كۇيا، گۇلاخما، ياۋا، پىشنا، موكۇيلا، پىيالما، رۇكىيا، مۇغاللا، چۇناقلا، تاقايلا، پوكا، كامپا، يىلۇا، بۇدا، زىۋا، سوپلا، چورۇقلا، كېتمەكلا، توساللا، سامپۇلا، دۇۋا، چۇدا، كۇلا، لاڭقا، پايكا، چوكلا، سوما، پۇخۇندا، دۇۋۇلا، كاسا، چاقما، ساۋا، پوسكا، چوتلا، گورا، گولا، سولۇا، گاپا، شىينا، سالجا، خادا، ئويلا، ساڭا، گىنجا، كۇۋا، جالا، ھاڭگىيا قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق يەر نامى ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھاڭگي، زاڭگۇي، لاسكۇي، گادۇي، كۇسۇي قاتارلىق «yu» بوغۇمى بىلەن ئاخىرلاشقان يەر ناملىرى بىلەن دامىكۇ، سانجۇ، لاڭرۇ، قاتارلىق «u» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان يەر - جاي ناملىرى خېلىلا سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بۇ ھال خوتەن رايونىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە فولكلورىدىكى ئالاھىدە ئورنى ۋە قاتلىمىنى يەنمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

خوتەن بوستانلىقىنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان ھەيۋەتلىك قۇرۇم تاغلىرى رېۋايەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى رېئاللىقتىمۇ قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلارنىڭ جەننىتى بولۇپ كەلگەنىدى. قۇرۇم تاغلىرىنىڭ خوتەن تەۋەسىدىكى بۆلىكىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ئىپار كېيىك ئۆزىنىڭ كىندىكىدە ساقلايدىغان خۇش پۇراق ئىپارى بىلەن شەرق ئەللىرىگە مەشھۇر ئىدى. ئىپار كېيىك بۇگۈنكى كۈندە تىبەت بۆكىنى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئەينى چاغدا يىپەك يولىنىڭ تىنىمسىز ئۇچۇرلىرى خۇددى قاشتېشىغا ئوخشاشلا خوتەننىڭ ئىپار كېيىكىنمۇ سېھرىي تۇسى قۇيۇق بولغان رېۋايەتلىك تېمىغا ئايلاندۇردى. قانچىلىغان شەرق شائىرلىرى «خوتەن مۇشكى» ھەققىدە تالاي مىسرالارنى يازدى. «خوتەن مۇشكى» ئونتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدە «لەئىلى بەدەخشان» (بەدەخشاننىڭ قىزىل ياقۇتى) كەبى يارنىڭ گۈزەللىكىنى سۈپەتلەيدىغان ھەمىشە تونۇشلۇق سىمۋولغا ئايلاندى. ھافىز شىرازى:

ياغدى ئېتەكلەردىن گۈلاب، ھەيران ئېھرۇرمانكى سەبا،
ئۇتكەن يولۇڭ تۇپراقلىرى قىلما نېچۇن مۇشكى خوتەن.

دەپ يازسا، ئاتايى ئۆز غەزەللىرىدە:

كۆزۈمگە سۆيىدى يۈزۈڭنى مىڭ ئېتىقادى بىلەن،
كۆرەر بۇ مۇشكى خوتەننى ساچىڭ ساۋادى بىلەن.

دەپ خىتاب قىلدى. بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىمۇ:

تۈركىي خوتەن، يايتى چۈ زىبا جەمال،
مۇشكى ئىشانا بولدى نەسىمى شامال.

دەپ يازدى. نەۋائى يەنە ئۆزىنىڭ «خەزائىنۇل مەئانى» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمىنىڭ كۆپلىگەن مىسرالىرىدا «خەمسە» تەركىبىدىكى «فەرھاد - شېرىن»، «سەددى - ئىسكەندەر» قاتارلىق داستانلىرىدا «خوتەن تېمىسىغا زور ھۆرمەت ۋە تەڭداشسىز ئىپتىخار بىلەن يېقىنلاشتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە خوتەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمكى قەلئەسى ۋە شەرق سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان قەسىرى ئىدى. ئۇ خوتەننى قۇياشقا، جەننەتتىن ئۈستۈن راھەتلىك دىيارغا، مانى، دانى، قارەن قاتارلىق نامدار بىلەن ئاتالغان ماھىر رەسساملار يۇرتىغا، ئىپار چاچلىق، ئاھۇ كۆزلۈك ساھىبجامال قىزلار بىلەن ئىپار ھىدلىق باغ - دالىلار ۋە ئىپار كېيىك ماكانىغا ئوخشىتىپ تىلغا ئالىدۇ[1]».

شۇنداق قىلىپ، خوتەن ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەر يىپەك يولى بويلاپ يىراق - يىراقلارغا تارقالدى. ئايىغى ئۆزۈلمەي ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىمۇ بۇ يەرگە شەرق ۋە غەربتىكى ئەللەرنىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرىنى توشۇپ تۇردى. بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى بۇ يەرنى بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى ئوچىقىغا ئايلاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ يەردە ياشىغۇچى بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ سەنئەت تۇيغۇلىرىنىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈردى. بەدىئىي تەسەۋۋۇرى ئۆركەشلەپ تۇرغان بۇ ماھىر رەسساملار تۇرلۇك-تۇمەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى بىلەن يۈك توقۇلمىلارغا ئاجايىپ كۆركەم سۈرەتلەرنى چۇشۇردى. خوتەن رەسساملىرىدىن ۋېيسارا پوچىنا بىلەن ۋېيسارا ئىسراسانكانىڭ شۆھرىتى شەرقتىكى كۆپلىگەن بۇددىزم ئەللىرىگە تارقالدى. ھەيكەلتىراشلار ماھىر قوللىرىغا تايىنىپ ئۆزلىرى ياسىغان ئادەم ھەيكەللىرىگە خوتەن كىشىلىرىنىڭ پورتېرىتى ۋە روھىي دۇنياسىنى نەقىشلىدى، شۇنداقلا

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «كلاسسىك ئەدەبىياتنا خوتەن تەسۋىرى» — «يۇلاق» ژۇرنىلى، 1992 - يىل 4 - سان.

ئۇنىڭغا يەنە ھىندىستان بۇددىزم سەنئىتىدىكى قويۇق رومانتىكا بىلەن گرېك سەنئىتىدىكى گارمونىك تۇيغۇسىنمۇ جىپسىلاشتۇردى.

تالاي ئەسىرلەر ئۆتۈپ كەتتى، قۇرۇم تاغلىرى ئېتىكىدىكى بۇ سىرلىق بوستانلىق تېخى ئۇزۇنلۇق رىۋايەتلىك تارىخىدىن ئادا - جۇدا بولالمىدى. ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقى ئاستىدا كۆمۈپ تۇرغان يېرىم گەۋدىسى ئىچىدىكى قاينىق ئۆتمۈشى ھېلىھەم دۇنيا خەلقىنى قىزىقتۇرماقتا. شۇنداق، خوتەن — ئۇزاق ئاسىيا باياۋانلىرىدىكى تېخى ئاخىرلاشمىغان بىر گۇزەل رىۋايەت! خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يازغىنىدەك: «ئۇ ھەقىقەتەن ئۇلۇغۋار ھېكمەت دىيارى. خوتەن ئۇز بېشىدىن ئەڭ دەھشەتلىك كۇنلەرنى ئۆتكۈزدى. خوتەن دىيارى ۋە ئۇنىڭ خەلقىنى كلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بىلەنلا ئىپادىلەپ تاماملىغىلى بولمايدۇ. يېقىنقى زامان يېڭى ئەدەبىياتى قەلەمكەشلىرىمۇ بۇ گۇزەل ماكان ھەققىدە كۆپلەپ ئەسەرلەرنى سىڭدۇرۇشتى. ئەمما، خوتەن - ئەبەدىيلىك، پۈتمەس - تۈگىمەس ئۇلۇغۋار تېمىتىكا!».

(«مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2000 - يىللىق سانىدىن ئېلىندى).

دوكتور ئەسەت سۇلايمان 1969-يىلى 1-ئاپرىل قۇمۇلنىڭ ئون ئىككى تاغلىرىدىن بىرى بولغان قورايى بېزىسىنىڭ قىزىلبار كەنتىدە تۇغۇلغان. 1991-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرۈپ، مەخسۇس ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى كەسپى بويىچە ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان.

1995-يىلى ئۆكتەبىردە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتىدا بىر تەرەپتىن ئوقۇغاچ ھەمكارلاشما تەتقىقات تېمىسى ئىشلىدى. 1996-يىلى مەزكۇر ئاسپىرانتۇرىيىگە دوكتورلۇق ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىندى.

1994-يىلى ئۇ ئۇزۇنلۇق بىر قانچە يىللاردىن بۇيان جۇغلىغان ۋە ئەمەلىي تەكشۈرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، 400 مىڭ خەتلىك چوڭ تېپىكى ئىلمىي ئەسەر — «بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى»نى پۈتتۈرگەن.

ئۇ ئەلمىي تەھقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، يەنە ئۆزىنىڭ ئىجادىي كۈچىنى كۆرسىتىپ قالارلىق نەر مەھسۇلاتلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ «تۇرانىيەت بىلەن ئىرانىيەت مۇناسىۋىتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىن بەزى مەسىلىلەر» قاتارلىق ماقالىلىرى ئەينى چاغدا ئىلىم ساھەسىدە كەڭ ئىنكاس قوزغىغان ئەسەرلەر ئىدى. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىن لەۋھىلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىنى ئۆگىنىشتىكى ئۆچمەس تۆھپىسىدۇر.

ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ھەرگىز ئايرىم ھالدا ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى دۇنيا ئەدەبىياتى بىلەن باغلىق ھالدا تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن پارس ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ھىندىستان ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنيا ئەدەبىياتى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئىلمىي جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بەرگەن ئەسەرلەر ئىدى.

ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ھەرگىز ئايرىم ھالدا ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى دۇنيا ئەدەبىياتى بىلەن باغلىق ھالدا تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن پارس ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى» ، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ھىندىستان ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنيا ئەدەبىياتى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئىلمىي جەھەتتىن ئىسپاتلاپ بەرگەن ئەسەرلەر ئىدى.

ئۇستاز سۇلايمان ئۆزۇمنىڭ ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىكى ئالاھىدە نەتىجىلىرى بىلەن 2000 ـ يىلى «ئۇرۇمچى رايونى بويىچە ئون كۆزگە كۆرۈنگەن ياش» نىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن

خوتەن بوستانلىقى ۋە ئېكولوگىيىسى

مۇقەددىمە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز ۋە بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك. نامرات ئەللەرگە ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئىنسانلارغا ئورتاق بەخت يارىتىشنى ئۆزىنىڭ ئالىي نىشانى قىلغان دۇنيا بانكىسى ھەر قېتىم بىر نامرات ئەلگە پۇل بېرىدىغان چاغدا بۇ بانكىنىڭ باشلىقى بابۇخىناكول دائىم: « ئىنسانلار تەبىئەت بىلەن ئىناق ئېكولوگىيىلىك مۇناسىۋەت ئورناتقاندىلا ئاندىن ھەقىقىي ئەپ ئالالايدىغان بايلىققا ئېرىشەلەيدۇ» دېگەن سۆزىنى تەكرارلىماي قالمايدۇ. روشەنكى، مەڭگۈلۈك ۋە ئۆتۈشۈشچانلىققا ئىگە بايلىق پەقەت ۋە پەقەت ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقتىن كېلىدۇ. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بابۇخىناكولنىڭ ئېيتقانلىرى بەرھەقمۇ ياكى ئاشۇرۇۋېتىشمۇ؟ بەلكىم بۇ سوئاللار بىر قانچە يىلنىڭ ئالدىدا قويۇلغان بولسا، دىمىغىمىزدا كۆلگەن بولاتتۇق. چۈنكى، تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن ئۆز ئەپەسلىرىمىزنىڭ ئەپەسداش ئىكەنلىكىنى تېخى ئەمدىلەتىن غۇۋا بولسىمۇ ھېس قىلىۋاتمىز ئەمەسمۇ؟

چەت ئەللەردە ئىنسانلار بىلەن ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن زىچلىقى تەتقىق قىلىنىپ، ئەمەلىي ھەرىكەتلەرنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىغا خېلى يىللار بولغان بولسىمۇ، ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە دۇنيادىكى بۇلغىنىش دەرىجىسى ئەڭ ئېغىر شەھەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ جۇڭگو تەۋەسىدە ئىكەنلىكىنى تارىخ ۋە رېئاللىق قايتا - قايتا ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، ئېلىمىز مۇھىت مەسىلىسىنىڭ ھەر قانداق خىزمەتنىڭ ئالدىدا

تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتقا ئاساسەن، كىچىكىپ بولسىمۇ بۇ ئىشقا كىرىشىپ بىر قاتار ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى، بولۇپمۇ پەيلاسوپلار « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - ئىنسانلار ئىجتىمائىي پائالىيىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى بۇزغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر» دېيىشى؛ جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - ئىنسانلارنىڭ روھىي جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىقى ۋە ھەربىكەت جەھەتتىكى نورمالسىزلىقىنىڭ ئىنكاسى» دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشى؛ بىئو—مېدىتسىنا ئالىملىرىنىڭ « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - ئىنسانلاردىكى كېسەللىكلەر، بولۇپمۇ راك كېسەللىكلىرىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى، ئىنسانلار ھاياتىغا خەۋپ يەتكۈزگۈچى ئەڭ چوڭ ئاپەت» دەپ ئاگاھلاندۇرۇشى؛ ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - سانائەت تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئۈچۈن چوقۇم تۆلىشى شەرت بولغان قىممەتلىك بەدەل» دېيىشلىرى؛ سىياسىي پائالىيەتچىلەرنىڭ « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - بىر خىل ئىجتىمائىي چوڭ ئاپەت، ھەممە ئادەملەرنىڭ ئەستايىدىل كۆڭۈل بۆلۈشى زۆرۈر بولغان جىددىي مەسىلە» دەپ تەبىر ئېيتىشى؛ پۇقرالارنىڭ « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - ساغلام كىشىلەر قەلبىنى ئورىۋالغان ئازابلىق قارا تۇمان» دېگەن ساددا قاراشلىرى؛ ئېكولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ « مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى - ئىنسانلار تراگېدىيىسىنىڭ باشلانمىسىدۇر» دەپ جىددىي سىگنال بېرىشلىرى نەتىجىسىدە دۆلەت زور ئەقلىي كۈچ ۋە ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى سەرپ قىلدى. ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ نۇرغۇن مەبلەغ ئاجرىتىپ مۇھىت بۇلغىنىش مەنبەلىرىگە توساق قۇرۇش جېڭىگە ئاتلاندى. جۇملىدىن ھالاكەتكە يۈزلىنىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغان تارىم دەرياسىنى قۇتقۇزۇپ، تارىملىقلارنىڭ ھاياتلىق ئۇلىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن مەخسۇس تارىم دەرياسىنى تۇزەش خىزمىتى ئۈچۈن 10 مىليارد 700 مىليون يۈەن ئاجرىتىپ تارىختىكى مۇھىت تۇزەش خىزمىتىگە تۇرتكە بولدى. « شىنجاڭ گېزىتى» مۇخبىرى ساۋاقدىشىمىزنىڭ رايونلۇق سۇچىلىق نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، تارىم دەرياسىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى جۇشياڭمىننى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق، تارىم دەرياسىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەشتە جەمئىي سەككىز چوڭ تۇر بار ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتىنى يېزىپ مۇنۇلارنى ئېلان قىلدى:

سۇغىرىش رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سۇ تېجەش -

ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى: يېڭىدىن كۆپەيتىلگەن سۇنىلغان « گىش» تىپىدىكى سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 9 مىليون 710 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭغا 5 مىليارد 511 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، 1 مىليارد 565 مىليون كۇب مېتىر سۇ تېجىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئارىسىدا يۇقىرى، يېڭى تېخنىكا بىلەن سۇ تېجەش كۆلىمى 449 مىڭ مو بولۇپ، ئۇنىڭغا 450 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن؛ مۇنتىزم تېخنىكا ئارقىلىق سۇ تېجەش كۆلىمى 9 مىليون 260 مو بولۇپ، ئۇنىڭغا 5 مىليارد 62 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن.

تۇزلەڭلىكتىكى سۇ ئامبارلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سۇ تېجەش - ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى: سۇ بېشى رايونلىرىدىكى تۇزلەڭلىكتىكى 16 سۇ ئامبىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 12 سۇ ئامبىرى ئۆزگەرتىلىدىكەن، ئۇنىڭغا 425 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن؛ غول ئېقىن تۇزلەڭلىك سۇ ئامبارلىرىنى تەڭشەش، سۇ تېجەش - ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىغا 492 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن.

يەر ئاستى سۇيىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش: سۇ بېشى رايونلىرىدا يېڭىدىن 3272 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلىپ، يەر ئاستى سۇيى 458 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكۇزۇلىدىكەن، بۇنىڭغا 418 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن. دەريا قاشلىرىنى تۇزەش: بۇ تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنى قۇرۇلۇشىدىكى سۇ يەتكۇزۇش توغىنى، سۇغىرىش، سۇ باشلاشنى تىزگىنلەش توسمىسى ۋە ئېكولوگىيە توسمىسى، تىزگىنلەش تۇگۇنى، دەريا قاشلىرىنى تۇزەش ۋە دەريا ئېقىنىنى راۋانلاشتۇرۇش، غول ئۆستەڭ چېپىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن، بۇنىڭغا 902 مىليون 700 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن، خوتەن، يەكەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرىدىن غول ئېقىنلارغا سۇ يەتكۇزۇش قۇرۇلۇشىغا 192 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن.

ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى: بۇ تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا - يۇقىرى ئېقىنىدا 330 مىڭ مو يەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭغا 330 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن؛ ئورمان ئوت - چۆپ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمى كۆلىمى 384 مىليون مو بولۇپ، ئۇنىڭغا 150 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن.

تاغلىق رايونلاردىكى تىزگىنلەش خاراكتېرلىك سۇ ئامبىرى: شىيابەندىن سۇ تۇگۇنى قۇرۇلۇشى ئۇچۇن بىر مىليارد 331 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن.

دەريا ۋادىلىرى سۇ بايلىقىنى تەقسىم قىلىش ۋە باشقۇرۇش قۇرۇلۇشى: دەريا ۋادىلىرىدىكى سۇ تەقسىم قىلىش، تىزگىنلەش پونكىتلىرىنى قۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىپ قۇرۇش، تارىم دەريالىرى غول ئېقىنىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ئېكولوگىيە پونكىتىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش قاتارلىق تۈرلەرگە 190 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدىكەن.

مۇخبىر ساۋاقدۇيجۇەنلىڭ يۇقىرىقى مەلۇماتلارنى ئېلان قىلىشى بىلەن تارىم دەريالىرى بويلىرىدا ياشاۋاتقان، تارىم ئېكولوگىيىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىن زور ئۈمىدلىنىۋاتقان نۇرغۇن كىشىلەر، دۆلىتىمىزنىڭ تارىم ۋادىسى ئېكولوگىيىسىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن تۆلىگەن بەدەللىرىدىن سۆيۈنچ ھېس قىلدى. دېمىسىمۇ ئاشۇنداق زور قۇرۇلۇشنى ئاز مەبلەغ بىلەن رويابقا چىقىرىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەستە. گەرچە دۆلىتىمىز بۇندىن كېيىنكى بەش يىلدا جۇڭگو ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراشقا 700 مىليارد ئاجراتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭلىق بىلەنلا بولدى قىلىشقا بولمايتتى ھەم مەبلەغ ھەل قىلىشى ھەم ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىغا بولغان تونۇش ھەققىي تۇرده ئايدىڭلىشىشى كېرەك ئىدى.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغىنىدەك، يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان رايونىمىزنىڭ ئېكولوگىيىسى زور بۇلغىنىشقا قاراپ يۈزلەندى. بۇ خىل رېئاللىقنى ئەقىل كۆزى بىلەن كۆزىتىپ تۇرغان ژۇرنالىستلار، مەتبۇئاتلار ۋە تۈرلۈك تەشۋىقات ئورۇنلىرى مەخسۇس ئادەم ئاجرىتىپ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ئېكولوگىيىلىك بۇزغۇنچىلىقنىڭ ئىپادىلىرىنى توپلاپ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈپ، تارىم ۋادىسىنى قۇتقۇزۇۋېلىش چاقىرىقىنى ياڭرىتتى. نەتىجىدە بىر قىسىم كىشىلەردە مۇھىت قوغداش ئېڭى دەسلەپكى قەدەمدە تۇرغۇزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا « بۇنداق ئارتۇقچە ئەندىشىلىك پەرەزنىڭ نېمە ھاجىتى، بىرەر مو يەرنىڭ كەملەپ كەتكىنىگە، بىرەر يۈز تۇپ دەرەخنىڭ كېسىلگىنىگە، قۇشلارنىڭ ئازلاپ كەتكىنىگە، مۇشۇك قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ نەسلىنىڭ قۇرۇپ كېتىش گىرادابىغا بېرىپ قالمىغىنىغا، توغرالقلارنىڭ ئوتۇغا ئايلانغانلىقىغا، چۆچۈك بۇيا، چاكاندىلارنى ئازراق كولىغانغا. . . . يەر شارى چۆگىلەشتىن، قۇياش نۇر چېچىشتىن، يامغۇر يېغىشتىن توختاپ قالامتى؟ »، « بۇ مۇخبىر، يازغۇچى، شائىرلار دېگەن قىلنى پىل كۆرستىدىكەن ئەمەسمۇ» دەپ چالۋاقاپ يۈرۈيدىغانلار ھېلىھەم مەۋجۇت. ئۇنداقلار ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ھاياتىمىزغا ئېلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ زور تراگېدىيىسىنى تېخى تونۇپ

يەتكىنى يوق.

ئېنىقكى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى كۆپىنچە ئورمانلارنى ھەمدە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى نابۇت قىلىش بەدىلىگە بولمۇاتىدۇ. يەر شارىدا ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ ناچارلىشىشى ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشىگە تەھدىت سېلىپ، كەسكىن رېئاللىق كرىزىسى پەيدا قىلماقتا.

ئىنسانلار تەرەققىيات تۈرتكىسىدە ئوت چىقىرىش، ئوتتىن پايدىلىنىش تارىخىغا قەدەم قويغاندىن بۇيان، ياغاچتىن ئوت چىقىرىش، كەپە ياساش، دەرەخ كۆيدۈرۈپ ئوڭ ئوۋلاش، ئۆرتەپ - چوقۇلاپ تېرىش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن زور كۆلەمدىكى ئورمانلارنى نابۇت قىلىش تارىخىنى باشلىغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 7000 - يىللىرى يەر شارىدىكى 3/2 قىسىم قۇرۇقلۇقنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئورمان بىلەن قاپلىنىپ، كۆلىمى 7 مىليارد 600 مىليون گېكتارغا يېتەتتى، ئەپسۇسكى ھازىر ئورمان، قۇرۇقلۇق كۆلىمىنىڭ 3/1 قىسمىغمۇ يەتمەيدۇ، تېز سۈرئەتتە ئازىيىش ھالىتى يەنىلا داۋاملاشماقتا.

يەر شارىدا قۇرۇقلۇقنىڭ كۆلىمى ئاران 30% نى ئىگىلەيدۇ، لېكىن قۇرۇقلۇقنىڭ 92%ى قۇملۇق ۋە قۇملىشىپ كەتكەن جايلاردۇر. ھازىر دۇنيا بويىچە ھەر يىلى 6 مىليون گېكتار ئۇنۇمدار يەر قۇملۇققا ئايلىنىپ كېتىۋاتىدۇ. مۇتەخەسسىسلەر: 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە، چۆل - باياۋان ۋە قۇرغاق رايونلاردا يەر كۆلىمى 1 مىليارد 100 مىليون گېكتاردىن كۆپەيىپ 2 مىليارد 600 مىليون گېكتارغا يەتتى، مۇشۇنداق كېڭىيىۋېرىدىغان بولسا، ئىنسانلارنى ھامان بىر كۈنى قۇم يۇتۇپ كېتىدۇ، دەپ قاراشماقتا.

بىز دۇنيادا مىنۇتىغا يۈز بېرىدىغان مۇھىت ئاپەتلىرىگە نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولساق قاتتىق چۆچۈيمىز: دۇنيادا مىنۇتىغا 600 مو تېرىلغۇ يەر زىيانغا ئۇچرايدۇ. 315 مو ئورمان ۋەيران بولىدۇ. 165 مو يەر قۇملىشىپ كېتىدۇ. 48 مىڭ تونىنا لانتا - قۇم دېڭىزغا قويۇلىدۇ. 850 مىڭ تونىنا يۇنداق دەريا، دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. 28 ئادەم مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ كېتىدۇ. دېمەك، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بۇزۇلۇشىنىڭ ئىنسانلارغا ئېلىپ كېلىدىغان تراگېدىيىسى ھەقىقەتەن زور. بۇ تراگېدىيە يېتىپ كېلىدىغان بولسا سىز ۋە بىزلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر شارىدىكى جانلىقلارنىڭ ھاياتى خەۋپكە ئۇچرايدۇ.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، دىققىتىڭىزگە سۇنۇلۇۋاتقان بۇ ماقالىمىزدە، تارىمنىڭ ئەركەك سۇلىرىنى ئېچىپ يېشىللاشقان قەدىمىي ماكان - خوتەننىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىنى تونۇتا قىلغان ھالدا گۇللەنگەن قەدىمىي مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ خارابلىشىشىدىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئۆزگىرىش ئەھۋالىدىن يازما مەلۇمات بېرىش بىلەن بىرگە، بۇ دىيارىدا نەپەس ئېلىۋاتقان ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىدىن ئۆزى ئۈچۈن ۋە كەلگۈسى گۈزەل دۇنيا ئۈچۈن ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەڭگە بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشۇش تەۋسىيە قىلىنىدۇ. ۋاقىت قىس، شارائىت يېتەرلىك بولماسلىقتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بايان قىلىنغان مەزمۇنلار مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىش، بىۋاستە كۆزىتىشنى قوشۇمچە قىلىش ئۈسۈلى بىلەن يورۇتۇلدى. لېكىن، قىسمەن يۇزەكىلىكلەرنىڭ ساقلىنىشىدىن خالىي بولالمىغان بولۇشۇم مۇمكىن. خوتەن ئېكولوگىيىسى ئارقىلىق، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىنى كۆرەلەيدىغان ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىنىڭ بۇ زور ھەجىملىك ماقالىنى يېزىش جەريانىدا بىلىپ - بىلمەي ئۆتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكلىرىمنى ئەپۇ ئېتىمكى بىلەن يېپىشىنى، خوتەن ئېكولوگىيىسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن قانداق تەدبىرلەرنى قوللىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ئىزدىنىشىنى ئۇنتۇماسلىقنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن.

«بوستانلىق» ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، «بوستانلىق» دېگەن ئاتالغۇنى ئاڭلىغان ھامان كۆز ئالدىڭىزغا يېشىللىققا پۈركەنگەن كۆچۈم مەھەللىنىڭ كېلىشى تەبىئىي. چۈنكى، سىز ۋە بىز ئاشۇ نام بىلەن ناملانغان، ساپ تۈپراق ھىدى پۇراپ تۇرىدىغان قەدىمكى يەرلىك مەھەللىرىدە ئۆسۈپ چوڭ بولدۇق ئەمەسمۇ؟ لېكىن، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى شې يۇ «بوستانلىق» ئۇقۇمىنىڭ مەنىسىنى ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بولغان تۆت تەرەپ بويىچە ئىزاھلىغان بولۇپ، مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. تۆۋەندە دىققىتىڭىزگە ئۇشبۇ ئاپتورنىڭ مۇلاھىزىسىنى سۇنىمەن:

1. ھەر خىل لۇغەتلەرنىڭ بوستانلىققا بەرگەن تەرىپى

نۆۋەتتە «بوستانلىق» دېگەن بۇ سۆز نىسبەتەن كەڭ ئىشلىتىلمەكتە. ئوخشىمىغان لۇغەتلەردە « بوستانلىق» سۆزىگە بېرىلگەن تەرىپ ئوخشىمىغانلىقتىن، بۇ بىر ئۇقۇمنىڭ خاس مەزمۇنى ۋە دائىرىسى تازا ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە كۆپ خىللىقى بۇ بىر ئۇقۇمدا تېخىمۇ كۆپ ئىختىلاپ پەيدا قىلدى.

بوستانلىق سۆزى ئەڭ دەسلەپتە ئافرىقا ۋە ئاسىيادىكى بىر قىسىم كىچىك تىپىك رايونلاردا قوللىنىلغان. بۇ رايونلاردىكى دەل - دەرەخلەر ۋە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى سۇنىڭ مەنبەئى يېراقتا بولغان بۇلاق سۇيى ۋە قۇدۇق سۇيى بىلەن تەمىنلىنەتتى، بۇ كۆپىنچە ئافرىقىدىكى لۆئىيە ئېگىزلىكى چۆلى، نىل دەرياسى بويىدىكى ئاسۇئان بىلەن قاھىرەنى تۇتاشتۇرۇشتىن ھاسىل بولغان لىنىيىنىڭ غەربىي، يەر ئۇستى سۇيى بولغان ۋە تېمىز قۇدۇقلۇق جايلارنى كۆرسىتەتتى. مەسىلەن: ئەل - خارگا بوستانلىقى، داخلا بوستانلىقى ۋە ئەل - فۇرا بوستانلىقى قاتارلىقلار. ئىنسانلارنىڭ چۆل - باياۋانلارنى ئۆزلۇكسىز ئېچىشىغا ئەگىشىپ، چۆللەردە سۇ پەيدا بولۇپ، دەل - دەرەخ ۋە زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشىغا ماس كېلىدىغان جايلار ئۆزلۇكسىز كۆپەيدى ۋە كېڭەيدى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ بوستانلىق سۆزىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلدى. تۆۋەندە ئوخشاش بولمىغان لۇغەتلەردىكى بوستانلىق سۆزىگە بېرىلگەن تەرىپ توغرىسىدا توختىلىمىز.

«خەنزۇتلى لۇغىتى» دە بوستانلىق سۇ ئوتتۇرىسىدىكى ئوت - چۆپلەر بۇك - باراقسان ئۆسكەن قۇرۇقلۇق؛ چۆلدىكى سۇ ۋە ئوت- چۆپلەر بار بولغان جاينى كۆرسىتىدۇ، دېيىلگەن.

«سۆزلەر دېڭىزى» دا بوستانلىق يەنە «مۇنبەت يەر» دەپمۇ ئاتىلىپ، چۆلدىكى سۇ ۋە ئوت - چۆپلەر مول، دەل - دەرەخلەر كۆكلىيەلەيدىغان، ئىنسانلارنىڭ ياشىشىغا ماس كېلىدىغان جايلارنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە بۇ، دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، بۇلاق، قۇدۇققا يېقىن جايلاردا ھەمدە ئېگىز تاغلاردىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىگەن سۇلىرى بىلەن تەمىنلىنىپ تۇرىدىغان تاغ ئېتىكىدىكى بەلۋاغلاردا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى ۋە جۇڭگودىكى تەڭرى تېغى، چىلىيەنشەن تاغ ئېتەكلىرى بەلۋاغىدىكى بوستانلىقلار. قۇمۇقتىكى بوستانلىقلاردا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىر قەدەر ئەۋج ئالغان، ئاھالە توپلاشقان بولىدۇ، دېيىلگەن.

«مۇھىت ئىلمى لۇغىتى» دە بوستانلىق چۆل - باياۋانلاردىكى سۇ بايلىقى مول، تۈپرىقى مۇنبەت، ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلەر قويۇق ئۆسكەن رايونلاردىن ئىبارەت. ئۇلار ئاساسەن بەلۋاغسىمان، نۇقتىسىمان ھالەتتە چوڭ دەريالارنىڭ بويلىرىغا، كەلكۈن چۆكۈندىلىك يەلپۇگۈچسىمانلارنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى يەر ئاستى سۈيى سىزىپ چىقىدىغان بەلۋاغلارغا، ئېگىز تاغلاردىكى ئېرىنگەن قار سۈلىرى، مۇز سۈلىرى ئېقىپ ئۆتىدىغان تاغ ئېتەكلىرىگە تارقالغان. بەزىدە قۇملۇق رايونلاردا شامال يالىغان ئويمان جايلاردا، يەر ئاستى سۈيى سىزىپ چىقىپ بوستانلىقلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. قۇرغاق قۇملۇقلار، شېغىل تاشلىق مەنزىرىلەردىكى بوستانلىق خۇددى يېشىل ئارالغا ئوخشاش بولۇپ، ھاياتلىق ئۇرغۇپ تۇرغان، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان، ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن ئىبارەت. مەملىكىتىمىزدىكى خېشى كارىدورى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپى، چىلىەنشەن تاغ ئېتىكى قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە بوستانلىق تارقالغان، ئۇنىڭدىن باشقا ئانتاركتىكا قىتئەسىنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى مۇز بىلەن قاپلانمىغان، تاغ جىنسلىرى ئېچىلىپ قالغان، تۆۋەن دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن، پىنگۋىن قاتارلىقلار توپلاشقان رايونلارمۇ بوستانلىق دېيىلىدۇ، دېيىلگەن.

«برىتانىيە قىسقىچە قامۇسى» دا بوستانلىق (oasis) قۇملۇقتىكى مۇنبەت، يىل بويى سۇ مەنبەسى ئۇزۇلۈپ قالمايدىغان يەردىن ئىبارەت. بوستانلىقلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ، كىچىكى بۇلاق ئەتراپىدىكى بىر گېكتار ئەتراپىدا كېلىدىغان يەرلەردىن تارتىپ، چوڭى چوڭ كۆلەمدىكى تەبىئىي بولغان ياكى سۇغىرىلىپ تۇرىدىغان يەرلەرگىچە بولىدۇ. بوستانلىقلاردىكى سۇ مەنبەئىنىڭ كۆپىنچىسى يەر ئاستىدىن كېلىدۇ؛ بۇلاق ۋە قۇدۇقلار (بەزىلىرى ئارتىزىئان قۇدۇقلىرى) قۇم جىنسلىق سۇلۇق قاتلامدىن تەمىنلىنىدۇ. سۇ بىلەن تەمىنلىنىدىغان رايونلارنىڭ ئاساسلىقى 800 كىلومېتىردىن يىراقلاپ كېتىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: لۇپيە چۆلىدىكى ئەل - خارگا بوستانلىقى ۋە داخلا بوستانلىقى، سەھرايى كەبىردىكى 3/2 قىسىم ئاھالە بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان. پەقەت سۇغىرىشقىلا بولىدىغان بولسا، بۇ رايونلاردا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تېز ئۆسۈشىگە ماس كېلىدىغان تېمپېراتۇرا يېتەرلىك، سەھرايى كەبىردىكى بارلىق بوستانلىقلاردا خورما دەرىخى ئاساسلىق دەرەخ ۋە يېمەكلىكنىڭ كېلىش مەنبەسى بولۇپ، ئۇنىڭ سايىسىدە لېمون،

ئەنجۇر، شاپتۇل، ئۈرۈك، سەي - كۆكتات ۋە بۇغداي، ئارپا، كاشتان قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەر ئۆستۈرۈلىدۇ، دېيىلگەن.

MCgraw — Hill Encyclopedia of science and technology دا بوستانلىققا بېرىلگەن تەرىپ تەپسىلىي بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: بوستانلىق بولسا بىر پارچە مۇنبەت يەر، ئادەتتە ئۇ، چۆل - جەزىرىلەر بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ ھەمدە چەكلىك دائىرىسى بولىدۇ. بۇ بىر ئاتالغۇ ئەڭ دەسلەپتە ئافرىقا ۋە ئاسىيادىكى تروپىك بەلۋاغ رايونلىرىدا بۇلاق سۇيى ۋە سۇ مەنبەسى يىراق جايلاردىكى يەر ئاستى سۇيى بىلەن تەمىنلىنىدىغان دەل - دەرەخ ۋە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئۆسىدىغان كىچىك جايلاردا قوللىنىلغان. ئەمما، بۇ بىر ئاتالغۇ كېڭىيىپ سۇغىرىلىش دائىرىسى پەسىللىك دەريالاردىن تارتىپ تاكى سۇنئىي سۇغىرىش سىستېمىلىرى ئارقىلىق سۇ تەقسىملەنگەن رايونلارغىچە ئۆز ئىچىگە ئالدى. شۇڭلاشقا نىل دەريا سى بىلەن كولورادو دەريا سىنىڭ كەلكۈن سۇيىدىن ھاسىل بولغان تۈزلەڭلىكلىرىنىمۇ غايەت چوڭ بوستانلىق دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ كىتابتا دەريا ھاۋزىسى، چۆلدىكى باغ - ھويلا، سۇنئىي يېغىش سىستېمىسى، كىلىمات ۋە تۇپراق، ئىقتىساد ۋە يېزا ئىگىلىك ئەھمىيىتى، ئولتۇراق جاي، تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈك، جۇغراپىيىلىك تارقىلىشىدىن ئىبارەت سەككىز تەرەپتىن بوستانلىققا قارىتا ئانالىز ئېلىپ بېرىلغان.

2. «بوستانلىق» ئۇقۇمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئوخشاش بولمىغان لۇغەتلەرنىڭ بوستانلىققا بەرگەن تەرىپى گەرچە ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما ئاساسىي مەزمۇنى يەنىلا بىردەك. بوستانلىق ئۇقۇمى ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپىيە كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇپ، كىلىمات، گىدرولوگىيە، تۇپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك، گېئومورفولوگىيە ۋە ئىنسانلار پائالىيىتى قاتارلىق كۆپ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى بىر قانچە نوقتا ئارقىلىق بايان قىلىشقا بولىدۇ:

1) بوستانلىقلار چۆلگە جايلاشقان.

2) سۇ - بوستانلىق مەۋجۇت بولۇشنىڭ ئاساسى.

3) بۇك - باراقسان ئۆسكەن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر، بوستانلىقنىڭ ئاساسىي مەنزىرىسى.

4) گېئومورفولوگىيىلىك ئورۇن ۋە ئىنسانلار پائالىيىتى بوستانلىقلارنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىدە مۇھىم رول

ئويناپدۇ.

بوستانلىقلار ئادەتتە يەر شەكلى نىسبەتەن كەڭ، تەكشى، ئەمما بەلگىلىك يانتۇلۇققا ئىگە بولغان رايونلارغا جايلاشقان بولىدۇ. مەسىلەن: دەريا ئېقىنلىرىدىكى دەريا پويمىلىرى ۋە ياكى بىرىنچى دەرىجىلىك تراسالاردىكى كۆلمى نىسبەتەن چوڭ بولغان رايونلار، كەلكۇن چۆكۈندىلىك - ئاقما چۆكۈندىلىك يەلپۇگۈچلەرنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن قىسمىدىكى چۆكۈندىلىك - ئاقما چۆكۈندىلىك تۈزلەڭلىك قاتارلىق ئورۇنلار. گېئومورفولوگىيىلىك ئورۇن، سۇ باشلاش شارائىتىنىڭ قىيىن - ئاسان بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش كۆچى شارائىتىدا، ئوخشاش بولمىغان يەر قىياپەت تىپلىرىدا شەكىللەنگەن بوستانلىقلار ئوخشاش بولمايدۇ.

بەزى بوستانلىقلاردا ئاھالە زىچ بولۇپ، پۈختا ئۆي - ئىمارەتلەر ۋە ۋاقىتلىق قونالغۇلار بولىدۇ. بەزى بوستانلىقلار تېخى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىدى ياكى ئىنتايىن ئاز ئۇچرىدى. كۆپ قىسىم بوستانلىقلار ئىنسانلار تەرىپىدىن كەڭ كۆلەمدە ئېچىپ پايدىلىنىلماقتا. بوستانلىقلار ئىنسانلارنىڭ چۆللەردە ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن ئاساسىي كاپالەت بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەمما، ئادەملەرمۇ بوستانلىقلارنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئاھالە شالاڭ، تېرىلغۇ يەر ئاز، ئىشلەپچىقىرىش كۆچى سەۋىيىسى تۆۋەن بولغان ئەھۋال ئاستىدا كىشىلەر ئالدى بىلەن ئاقما - كەلكۇن چۆكۈندىلىك يەلپۇگۈچسىمانىنىڭ چەتلىرىدىكى سۇلۇق بەلۋاغلارنى تاللىۋالىدۇ. بۇ يەردىكى سۇ بايلىقى، بۇلاق سۈيى شەكىلدە يەر ئۈستىگە سىزىپ چىققان بولىدۇ. بۇلاق سۈيىنىڭ ئالاھىدىلىكى سۇ مىقدارىنىڭ بىر يىلدىكى تەقسىملىنىشى تەكشى، پايدىلىنىشى ئوڭاي، شۇڭلاشقا تەبىئي ھالدا ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئېقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇ رايونلاردا ئاستا - ئاستا شەھەر - بازارلارنى مەركەز، بوستانلىقنى ئاساس قىلغان يېزا ئىگىلىك دۆلىتى شەكىللەنگەن بولىدۇ. پەقەت بۇلاق سۈيىدىنلا پايدىلىنىش، ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ ھەمدە كىشىلەرنىڭ سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىش بىلىملىرى تەدرىجىي موللىشىدۇ. قانداق ئۇسۇل بىلەن تەبىئىي دەريا ئېقىنلىرىدىن سۇ باشلاپ ئېتىزلارنى سۇغىرىش، يېڭىدىن تېرىلغۇ يەرلەرنى ئېچىش، يېڭى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى بەرپا قىلىشنى چۈشىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق رايونلىرى دەريالارنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىن تەدرىجىي باش ئېقىنغا يۆتكىلىپ، ئاياغ

ئېقىنىدىكى كونا دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇ مەنبەسى باش ئېقىنىدىكى يېڭى دېھقانچىلىق رايونلىرى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغانلىقتىن ھەمدە سۇ سۈپىتىنىڭ يامانلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئەك ئاخىرىدا سۇ بايلىقى يېتىشمەي سۇ سۈپىتى يامانلىشىپ يەرلەر تاشلىۋېتىلىدۇ ھەمدە يەنە ئەسلىدىكى چۆل مەنزىرىسى قايتىدىن ئەسلىگە كېلىدۇ.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بەزىلەر چۆللەردىكى ئومۇمەن ئادەملەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنى، يەنى چۆلدىكى سانائەت شەھەرلىرى ۋە ئالاھىدە دۆلەت مۇداپىئە ئورۇنلىرىنىمۇ بوستانلىق دەپ ئاتىغان. چۆلدىكى كان بايلىقى، بولۇپمۇ نېفىت بايلىقىنىڭ ئېچىلىشى، بىر قىسىم گوبى-چۆللەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ زامانىۋى سانائەت شەھىرىگە ئايلاندۇردى. ئۇلار ئاساسلىقى، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئاھالە زىچلاشتى. مەسىلەن: شىنجاڭدىكى قاراماي شەھىرى. تۇپراقنىڭ ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەن، سۇ كەمچىل بولغانلىقتىن، بۇ خىل شەھەرلەردە ئادەتتە پەقەت ئىھاتە ئورمانلىق، كۆكەرتىلگەن جايلار ۋە ئاز مىقداردىكى مېۋە-كۆكتات بازىرىلا بولىدۇ. بەزىلەر بۇ رايونلارنى چۆلدىكى شەھەرلەر دېيىش كېرەك، چۆلدىكى بوستانلىق دېيىشكە بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ سەۋەبى تۆۋەندىكىچە: ①گەرچە نۇرغۇن لۇغەتلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغىنىغا ئوخشاش بولسىمۇ، ئەكسىچە چۆلدىكى ئومۇمەن ئادەملەر توپلاشقان رايونلارنى بوستانلىق دەپ قاراش روشەنكى، مۇڭاپىق ئەمەس. بوستانلىق بولسا ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇڭاتقان ئەمەلىي گەۋدە، ئادەملەرنىڭ چۆلدە توپلىنىشىنىڭ شارائىتى، ئەمما نەتىجىسى ئەمەس. بوستانلىق ئىنسانلارنىڭ چۆلدە ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن ئاساسىي تۇرمۇش كاپالىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئىنسانلارنىڭ بوستانلىقلاردا ھايات كەچۈرەلىشى، ئۇنىڭ نىسبەتەن ياخشى بولغان ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ بولغانلىقىدا. ②سانائەت، كان شەھەر-بازارلىرىدا يېشىل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر مەنزىرىسى ئېنىق ئەمەس، نىسپىي ھالدا سانائەت، كان شەھەر-بازارلىرى مەنزىرىسى گەۋدىلەنگەن. بوستانلىقتىكى يېشىلچىلىق تۇپراقنىڭ ئاساسىي تۈسىنى يوشۇرغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ كۆل رەڭ چۆل بىلەن روشەن پەرقلىنىدىغان جايلىرىدۇر. شۇڭلاشقا، چۆلدىكى ئاھالە توپلاشقان رايونلاردا پەقەت ئۇ بەلگىلىك كۆلەمدىكى يەردىن پايدىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى (چوڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بولۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە

بىلىقچىلىق كەسپىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىلەن شۇغۇللىنىپ، بەلگىلىك مىقداردىكى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلىيەلىگەندە ئاندىن ئۇ بوستانلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

خوش، بوستانلىق ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت. ئۇنداقتا خوتەن بوستانلىقى ھەققىدە نېمىلەرنى دېيىش كېرەك. خوتەننىڭ بۈگۈنكىدەك گۈزەل قىياپىتى، شانلىق تارىخى ھەرگىزمۇ ئاسانلىقچە قولغا كەلگەن ئەمەس، بەلكى تەبىئىي كۈچلەر ئۇستىدىن غالىب كېلىپ تەبىئىي بوستانلىقلارنى كېڭەيتىش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا ئاجايىپ ئىختىرالارنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

مەلۇمكى، قەدىمكى بوستانلىق، يەنى ئەڭ بالدۇر شەكىللەنگەن، كېيىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تاشلىنىپ كەتكەن. كۆپ قىسمى قۇملۇق، شامال يالاپ كەتكەن يەرلەر ۋە شورلۇق يەرلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. لېكىن، خارابىلىكى ساقلىنىپ قالغان، كۆپىنچە دەريا ئېقىنلىرى تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ ئايىغىغا تارقالغان. بىز خوتەننىڭ ئارخېئولوگىيە تارىخىنى ۋاراقلاپ باقىدىغان بولساق قەدىمكى بوستانلىقنىڭ شاھىدى بولغان نۇرغۇنلىغان خارابىلەرنى ئۇچرىتالايمىز. مەسىلەن: نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىكى چۆرىسىگە دەل - دەرەخ تىككەن كۆل خارابىسى؛ ئەتراپىغا مېۋىلىك دەرەخلەر ۋە تەكلەر تىكىلگەن ئۆي خارابىسى؛ ئۇزۇملۇك باغ، ئۈجمىلىك خارابىسى، دەريا ئېقىن ئىزلىرى؛ دەندان ئۆيلۈك قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىكى ئۇزۇمزارلىق؛ گۈما ناھىيىسىدىكى ئۇزمىلىك قەدىمكى شەھىرى خارابىسى؛ كېرىيە ناھىيىسى دەريا بويى كەنتى تەۋەسىدىكى يادىكارلىق نۇقتىلىرى ئىچىدىكى دەريا ئېقىن خارابىسى ... قاتارلىقلار خوتەننىڭ قەدىمكى بوستانلىقىنىڭ شاھىدلىرى ئىدى.

كونا بوستانلىق؛ بۇنىڭ شەكىللىنىش ۋاقتى بىر قەدەر بالدۇر، 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ھەمدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. ئادەت بويىچە بۇ «كونا سۇغىرىش رايونى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تاغ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يەلپۇگۈچسىمان تىنما ھەم تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ يۇقىرىسىغا تارقالغان. خوتەننىڭ پەۋقۇلئاددە ھاۋا كىلىماتى سەۋەبلىك بۇنداق بوستانلىقلار ئاز نىسبەتتىن ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە

ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار سولچىل سىياسەتلەر تۈپەيلىدىن ئاڭسىزلارچە دەل- دەرەخ كېسىش، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ۋەيران قىلىش نەتىجىسىدە قەدىمكى بوستانلىقنىڭ ئاز ساندىكى قالدۇقلىرى ۋە كونا بوستانلىقنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن نۇقتىلىرى بىر- بىرلەپ ۋەيران قىلىندى (بۇ ھەقتە ئەسىرىمىزنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىدا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز - ئا) . بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى بولسا ئەينى ۋاقىتتىكى تاقىر بوستانلىقلار ئىدى.

يېڭى بوستانلىق؛ بۇ يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساپ، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق تەرەققى قىلغان بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ. ئادەت بويىچە بۇ « يېڭى سۇغىرىش رايونى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كونا بوستانلىقلارنىڭ سىرتقى دائىرىسى ۋە چەتلىرىگە تارقالغان، يەلپۇگۈچسىمان تىنما يەرلەرنىڭ چەتلىرى ۋە تىنما تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرا تۈۋەنكى بۆلەكلىرىگە جايلاشقان. بۇلار بىز بۈگۈنكى كۈندە كۆپرەك ئۇچرىشىپ تۇرۇۋاتقان سۇنئىي بوستانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق بوستانلىقلار، خوتەننىڭ يېزا - بازار، شەھەرلەرگە يېقىنراق بولغان نۇقتىلارغا تارقالغان.

خوتەننىڭ مەيلى قەدىمكى، كونا بوستانلىقلىرىغا ۋە مەيلى يېڭى بوستانلىقلىرىغا نەزەرئاغدۇرايلى، ئۇلارنىڭ بىردەك يەر قىياپىتىگە قاراپ تۈۋەندىكىدەك تۆت تۈرگە ئايرىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1. دەريا جىلغىسىدىكى بوستانلىق: بۇ تاغ ئارلىقىدىكى جىلغىلارغا تارالغان. سۇ، تۇپراق شارائىتى ئەۋزەل، ئاساسىي دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ئاساسلىقى دەريا ئېقىنى بويىدىكى تراسا يەرلەرگە تارقالغان.

2. يەلپۇگۈچسىمان تىنمىدىكى بوستانلىق: بۇ دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تاغ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يەلپۇگۈچسىمان تىنما يەرلەرگە تارقالغان. دەريا ئېقىنلىرىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئوخشاش بولمىغاچقا، شەكىللەنگەن بوستانلىقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. سۇ باشلاش ئوڭاي، سۇ مەنبەسى مۇقىم بولغانلىقتىن، كۆپىنچىسى كونا بوستانلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدە قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

3. تىنما تۈزلەڭلىكتىكى بوستانلىق: دەريا ئېقىنلىرىنىڭ يانغا سىڭىش تەسىرىگە ئۇچراپ، دەريا قىرغاقلىرىنى بويلاپ كۆپىنچە مەلۇم كەڭلىكتىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ تاتلىقلىشىش بەلۋېغى شەكىللىنىدۇ. بوستانلىقتىكى دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى كۆپىنچە مۇشۇ

يەرگە جايلاشقان. يۇقىرىقى بۆلىكىنىڭ كۆپىنچىسى كونا بوستانلىق، ئوتتۇرا، تۆۋەنكى بۆلىكى يېڭى بوستانلىقتۇر.

4. دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئايىغىدىكى بوستانلىق: بۇ چوڭ - كىچىك دەريا ئېقىنلىرى ۋە بىر قەدەر چوڭ دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تارماق ئېقىنى ئايىغىغا جايلاشقان. گېئومورفولوگىيىلىك تىپى تارماق ئېقىنلىق قۇرۇق دېلتا ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى زامانداسۇ باشلاپ بۈز يەر ئۆزلەشتۇرۇش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغان يەرلەرگە ناھايىتى كۆپ قەدىمكى بوستانلىق تارقالغان. ھازىرمۇ كونا بوستانلىق بار. لېكىن، سۇ باشلاش، سۇغىرىش شارائىتى ناچار، قۇم - بوراننىڭ تەھدىتى چوڭ ياكى شورلىشىش ئېغىر.

خوتەن بوستانلىقى ئەنە شۇنداق تارقىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغاچقا، بوستانلىقنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تەبىئىي ئامىللار، يەنى سۇ رايى، يەر قىيابېتى، تۇپراق، ئۆسۈملۈك يېپىنچىلىرى قاتارلىقلار ئاساسلىق رول ئويناپدۇ، بولۇپمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە خوتەننىڭ دەريا ئېقىنلىرى خېلىلا كۆپ بولۇپ، دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئەتراپلىرى بىردەك كۆجۇم مەھەللە ياكى بوستانلىققا ئايلانغان. تۇرلۇك تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر — دەريا ئېقىنلارنىڭ يۆلىنىشىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىش، سۇ ئۈزۈلۈپ قېلىشتەك سەۋەبلەر بىلەن، كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلار خارابلىككە ئايلانغان. نەتىجىدە، ئەينى دەۋردىكى تارىم ۋادىسىدا شەكىللەنگەن 36 تىپىك بوستانلىقنىڭ كۆپ قىسمى مەركەزلەشكەن قەدىمكى خوتەن بوستانلىقى بارا - بارا شانلىق ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ، قۇم ئاستىغا غەرق بولغان. بىز قەدىمكى خوتەندە ساياھەت ئېلىپ بارغان ۋە ياكى بۇ جاي ھەققىدە يازما مەلۇمات قالدۇرغان تارىخشۇناس ئالىملارنىڭ، شۇنداقلا ئېكسپېدىتسىيە-چىلەرنىڭ «خەننامە»، «غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»، «جۇ سۇلالىسى تارىخىي، يات رايونلار تەزكىرىسى»، «قامۇسنامە»، «ئۇدۇن ماددىسى»، «دەريالار قامۇسى ئىزاھاتى»، «شى سىنىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»، «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى»، «غەربىي رايون تارىخىي جۇغراپىيىسىگە دائىر مۇھاكىمە ئەسەرلەر توپلىمى»، «ۋېي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رايون تەزكىرىسى»، «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخىي، گويۇەنجىڭ تەزكىرىسى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى»، «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»، «ئىستىغپار خانىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، «شىنجاڭدىكى ساياھەت خاتىرىسى»، «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئومۇمىي

تەزكىرىسى» ، «غەربىي رايوننىڭ دەريا - گېڭىنلىرى خاتىرىسى» ، «ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى سەپەر خاتىرىسى» ، «گۇدۇن خاتىرىسى» ، «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ... قاتارلىق ئەسەرلەر ۋە خوتەننىڭ ھەر قايسى مەدەنىيەت يادىكارلىقى نۇقتىلىرىدىن تېپىلغان يازما ھۆججەت - ۋەسىقىلەردىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرىدىغان بولساق، خوتەننىڭ تارىختىكى بوستانلىق مەدەنىيىتىدىن بۇاستە ئۇچۇرغا ئىگە بولالايمىز. يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئەسەرلەردە خوتەننىڭ قەدىمكى دەريا گېڭىنلىرى ھەققىدە خېلىلا مۇكەممەل بايانلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇلار ئەينى دەۋر خوتەن بوستانلىقىدىن دېرەك بېرىش بىلەن بىرگە بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشىمىزنى قىممەتلىك مەنبە بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىزنىڭ ئۇشبۇ ماقالىنى يېزىشقا تەرەددۇتلىنىشىمىزدىكى بۇاستە سەۋەب خوتەننىڭ يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن ئۇچ خىل بوستانلىقنىڭ بەرپا بولۇشى، خاراب بولۇشى، قايتىدىن گۈللىنىشكە قاراپ يۈزلىنىش تارىخىنى يورۇتۇش ئارقىلىق، ھەر بىر ئوقۇرمەننىڭ دىلىدا مۇھتىنى ئاسراش ئېڭىنى تۇرغۇزۇش، بوستانلىق بىلەن ئۆز ھاياتىنىڭ چەمبەرچاس باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇتۇش بولغاچقا، ماقالىمىزنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىدا ئەنە شۇ خىل يازما مەنبەلەرنى تېرەك قىلغان ھالدا مۇلاھىزە ئېلىپ بارىمىز. شۇ سەۋەبلىك بۇ يەردە ئۇلاردىكى خوتەن بوستانلىقىغا دائىر مەنبەلەر كۆرسىتىلمىدى.

گېزى كەلگەندە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، خوتەن بوستانلىقى ھەققىدىكى تەتقىقات مەڭگۈلۈك تېما، بولۇپمۇ «رىۋايەتلەردىكى جەننەتنىڭ ھازىرقى ئورنى خوتەن» دېگەندەك تەتقىقات ماقالىلىرى ئېلان قىلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە بۇ ھەقتە ئىزدىنىش ۋە «جەننەت» تەك گۈزەل ماكان خوتەننى گۈللەندۈرۈپ، ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشتە، ھەر بىر ئەقىل ئىگىسى «بوستانلىق = ھاياتلىق» قارىشىغا مەڭگۈ ئاۋاز قوشۇشى ھەم ئەملىي ئىش قىلىشى زۆرۈر.

خوتەندىن ھىدلىنىۋاتقانلار سەمىگە

زامانىمىزدىكى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەرھۇم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «كلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» ناملىق ماقالىسىدە: «مەن ئەزىز ماكان — خوتەن ئىشقىنىڭ يېڭى ئۆركەشلىرىگە غەرق بولىمەن. خوتەننىڭ ھەر بىر سېغىم قۇتلۇق

توپىسىدا، بۇ نەچچە مىڭ يىللىق قەدىمكى مەدەنىيەت گۈلزارلىرىنىڭ تارىخىي جاۋاھىراتلىرى چۆكمىلىرى بىلەن ئۇلۇغ ئەزىمەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ خاسىيەتلىك قەدەم ئىزلىرىنىڭ ئىپتىخارلىق نەمۇنىلىرى ساقلانغان» دېگەن بايانلار بار، شۇنداقلا بىزدە تارقىلىپ يۈرگەن «خوتەن خەلقى جاپاكەش. كۈندە يەر بىر جىڭ توپا. كۈندۈزى يەپ تويمىغاندەك، كېچىسىمۇ يەپ قوپا» دېگەن قوشاقمۇ بار. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئېيتقانلىرى بىلەن بۇ خەلق قوشىقى ئوتتۇرىسىدا زادى قانداق مۇناسىۋەت بار؟ بۇ خوتەننىڭ كەلگۈسىگە ئۈمىد بىلەن قارايدىغان ھەر بىر ئەقىل ئىگىسى ئويلانمىسا زادى بولمايدىغان سوئالدىن ئىبارەت. بىز بۇ ئىككى خىل بايانىنى مۇھاكىمە قىلىدىغان بولساق، ئۇلاردا كۆپ خىل مەنىلەرنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىنى ئاسانلا قىياس قىلىۋالالايمىز.

يۇقىرىقى خەلق قوشىقى، بىر تەرەپتىن خوتەن خەلقىنىڭ كۈندۈزىمۇ، كېچىسىمۇ قۇم ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن خوتەن تۇپرىقىنىڭ قۇملۇشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن، بوستانلىقلارنىڭ ئورنىنى قۇملۇقلارنىڭ ئىگىلەۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئالىمنىڭ سۆزى بولسا بىر تەرەپتىن خوتەننىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت جاۋاھىراتلار چۆكمىسى ساقلانغان ئەزىز دىيار ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن خوتەننىڭ ھەر بىر چىمدىم تۇپرىقىدىن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز يارىتقان قىممەتلىك مەدەنىيەتلەرنىڭ پۈرىقى كېلىپ تۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئالىم تىلغا ئالغان تۇپراق بىلەن، قوشاقتا تىلغا ئېلىنغان تۇپراق ماھىيەتتە بىر. يەنىلا خوتەن تۇپرىقى.

ئېنىقكى. ھەر قانداق بىر جانلىقنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن مۇئەييەن شارائىت بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇ خىل جانلىق ئۆزىنىڭ تەبىئىيتىگە ماسلىشالايدىغان مۇھىتنىي يارىتالمىسا، ئۇ تارىخ تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىدۇ. ئاستا - ئاستا يوقاپ كېتىشى بۇنىڭ ئىسپاتى ئەمەسمۇ؟

جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد - مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە تەرەققىي قىلىشى ماھىيەتتە ئىنسانىنىڭ تۇھپىسى بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانىنى تۇھپە قوشۇش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلغىنى بىزنى ئوراپ تۇرغان تەبىئىي مۇھىت. ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولسىمۇ، ناخشا-قوشاقلىرىمىزدا كۆپىنچە ھاللاردا ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆيلىدۇق. ئەمما، ئىنسانىنى ئاشۇ ئۇلۇغلۇقتا ئىگە قىلغان مۇھىتنى مىسراغا كۆپرەك قېتىشنى ئويلىمىدۇق. ئەكسىچە، مۇھىتنى

خورلىدۇق. ئەخلەت، يۇندا، گەندىلەرنى يۇزىگە چاچتۇق. ئىچ باغرىغا تۆكۈپ ئىچى - تېشىدىن بېسىم بەردۇق. لېكىن، ئۇ ئۇزاق مۇددەت بەرداشلىق بېرىشنى كۆزلىگەن بولسىمۇ، كۆچى ئاجىز كېلىپ ئۇنسىز نىدا قىلدى: « مەن مەڭگۈلۈك بايلىق ئىدىم. بۇگۈنكىلەرنىڭلا قولىدا تۇغەپ ۋەيران بولۇشنى خالىمايمەن. ئىنسانىيەت يارالغاندىن تارتىپ تاكى مەڭگۈگىچە باراۋەر. سىلەر نېمە ئۈچۈن باراۋەرلىكنى كۆزۈڭلارغا ئىلمايسىلەر؟ نېمە ئۈچۈن ئۆزۈڭلارنىڭلا مەنپەئىتىنى ئويلايسىلەر؟ ئەۋلادلىرىڭلارچۇ؟ ئەۋلادلىرىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرىچۇ؟ مېنى ئۇلارغا قالدۇرمامسىلەر؟ ئەسلى مەندە ئۇلارنىڭمۇ ھەققى بار ئىدى، ئۇلارمۇ مەندىن پايدىلىنىپ ياشاشقا ھوقوقلۇق ئىدى. ئەجەبا، سىلەر ھەممىنى ئۈنتۈپ كەتتىڭلارمۇ؟ كەلگۈسى ئەۋلادلىرىڭلار ئۈچۈن گۈزەل بىر دۇنيانىڭ يارىتىپ قالدۇرۇشىڭلار كېرەك. ماڭا زىيان سېلىش ئۈچۈن سوزغان قوللىرىڭلارنى دەرھال تارتىۋېلىڭلار، مېنى بۇزۇۋەتسەڭلار ھاياتلىقنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تۇگەيدۇ، دۇنيا مەينەتچىلىك ئىچىدە قالىدۇ. سىلەرنىڭ قەلبىڭلارنى تېخىمۇ قارا باسىدۇ.

مەن خوتەندە ئۆسۈپ چوڭ بولغان، شۇنداقلا بۇگۈنكى كۈندە خوتەندىن ھىدلىنىۋاتقانلارنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، جاھان كۆزى تىكلىگەن بۇ ئەزىز ماكاننىڭ چۆللۈكلىرىنى بوستانلىق قىلىش، بوستانلىقلىرىنى تېخىمۇ مۇھاپىزەت قىلىش چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇش بىلەن بىرگە كەڭ دوستلارغا تۆۋەندىكىلەرنى سەممىيلىك بىلەن تەۋسىيە قىلغۇم كەلدى:

خوتەننىڭ ئەتراپىنى قۇم - بورانلىق ھاۋا رايى ئەگىپ تۇرىدۇ. سەللا بىخودلۇق قىلىدىغان بولساق، ئولتۇرۇۋاتقان ماكانىمىزنى قۇم ئۆز قوينىغا ئالىدۇ. بىز مۇھىتقا قانچە ئېھتىياجلىق بولساق، مۇھىتقا نىسبەتەن بىزلەرمۇ ئىنتايىن مۇھىم.

ئېسىڭىزدە بولسۇن، بۇگۈن بىز كۆرۈۋاتقان ھەر بىر خارابە ئۆتمۈشتىكى ئەڭ گۈللەنگەن بوستانلىقنىڭ شاھىدى. ئەجدادلارمۇ بۇ زېمىننىڭ مەڭگۈلۈك خوجايىنى بولالمىغانىدەك، بىزمۇ چەكلىك ۋاقىتتىن كېيىن بۇ زېمىندىن يوقىلىمىز، لېكىن يوقىلىشىنىڭ ۋاقىتى- سائىتىنى ئۆزىمىز ئازراق بولسىمۇ ئۇزارتالايمىز. ئۇنىڭ بىردىنبىر رېتسىپى خارابە تارىخىنى ئۈنتۇماسلىق، باغ بەرپا قىلىش، يەرنى ئاسراش، سۇ بايلىقىنى خوراتماسلىق، ئورمان ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى كۆپەيتىش، توغرا قارىنى، قۇشلارنى تېخىمۇ زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىش... ۋەھاكازالار. قېنى، بۇ رېتسىپلارنىڭ

تۈزۈلۈش تۈرتكىسىگە قۇلاق سېلىڭ، ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن ئاۋۋال تۆھپىكار شائىرىمىز ئابدۇللا سۇلايمانىڭ «بۇ — مۇھەببەت، بۇ — ياشلىق» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدىن ئېلىنغان «يۇرتداشلىق جاكارسى» ناملىق شېئىرىنى ئۇنلۇك ئاۋازدا جاكارلاش زۆرۈر.

قۇملۇقلار كەلدى سىلجىپ قېشىمىزغا،
چۈشمەكتە توپا - توزان ئېشىمىزغا.
تەبىئەت تەخرىسىنىڭ ئەزىيىدىن،
ياققۇسى قۇم بالاسى بېشىمىزغا.
يۇرتداشلار گۈيغىنايلى ئۇيقۇمىزدىن،
بۇ ئاپەت جاي ئالسۇن دىل تۈيغۇمىزدىن.

قانچىلاپ يەرنى قۇمغا تاشلاپ بەردۇق؟
قانچىلاپ تەرنى قۇمغا تاشلاپ بەردۇق؟
قېنى ئۇ قاياق شەھەر، كۆجۈم مەھەللە؟
قانچىلاپ گەرنى قۇمغا تاشلاپ بەردۇق؟
يۇرتداشلار قىلايلى بۇ ھەقتە ھېساب.
كىمگە خاس، كىمگە يات بۇ سەۋر، « ئىنساب» ؟

ئېكىنزار قۇچاقلىرى تارايماقتا،
بۇلاقلار قۇرۇپ، ئېقىن قارايماقتا.
قوشنىمىز تەكلىماكان رىزقىمىزغا،
ئۇزىتىپ قول داۋىما ئالايماقتا.
يۇرتداشلار، قوغدايلى كۆل بېغىمىزنى،
ئاسرايلى قار يېپىنغان تېغىمىزنى.

ھېلىمۇ پالتا، تىغ بار قولىمىزدا،
گورمانلار يېقىلدى كۈچ - سولىمىزدا.
يۇلغۇنلىق، توغراقلارنى قىلدۇق ۋەيران،
ئۈچرىسا كەسلەپ، كولاپ يولىمىزدا.
قىلمايلى تەبىئەتكە قوپال چاقچاق،
قۇرىمىز يۇرتنى قانداق، بۇزۇپ - چاچساق؟

يەتمەستە شەھىرىمىزگە قۇملار بېشى،
توسايلى ئۇنى ياساپ گورمان قېشى.

بۇرۇلۇش بەك ئاسان، قۇرۇلۇش تەستۇر ئاندىن،
ئاقمىسۇن كۆزدىن ئاخىر ھەسرەت يېشى.
تەبىئەت تەڭپۇڭىنى ساقلاش ئۈچۈن،
سالايلى ئىشقا ئەقىل، كۆچنى يۈتۈن.

خارابلەردىن خوتەن بوستانلىقىغا نەزەر

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز خوتەن ئارخېئولوگىيىسىدىن خەۋەردار بولسىڭىز ۋە ياكى « قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» دېگەن ئەسەرنى ئوقۇغان بولسىڭىز، قەدىمكى خوتەنده كۆپلىگەن مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بولغانلىقىنى، جۈملىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە بۇ قەدىمىي يۇرتتا بىر قانچە شەھەر دۆلىتى قۇرۇلۇپ، تارىم ۋادىسىنىڭ ھەر جەھەتتىن گۈللىنىشىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى تونۇپ يەتكەنسىز ۋە ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندە قانداق غايىب بولۇپ كەتكەنلىكى ھەققىده ئويغا پاتقانسىز.

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان خوتەن رايونى ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق بولۇپ، كۆپىنلۈن تېغىدىكى مۇز - قارلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ ئېقىنلىرىنىڭ كەڭ زېمىننى سۇغىرىشى بىلەن، ئىنسانلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىغا مۇۋاپىق بوستانلىق مۇھىتى ۋۇجۇدقا كەلگەن. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى III ئەسىر ئەتراپىدا، سۇ بويىغا يانداش ئولتۇراقلاشقان ئىنسانلار چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قەلئەلەرنى بەرپا قىلغان بولسىمۇ، كېيىن ھەممىسى ئارقا - ئارقىدىن جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە داڭقى چىققان قەدىمكى ئۇدۇن دۆلىتىگە بىرلىشىپ كەتكەن. ئۇدۇن بوستانلىق رايونى ئىنسانلارنىڭ ئەجرى بىلەن يېپەك يولىدا بىر مەزگىل گۈللەنگەن بولسىمۇ، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ مۇھىتى ئۇزلۇكسىز ياماناشىپ، كۆپلىگەن يەرلىرى قۇم ئاستىدا قالغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا كۆپىنلۈن تېغىدىن باشلانغان يۇرۇقاش دەرياسى بىلەن قارا قۇرۇم تېغىدىن باشلانغان قاراقاش دەرياسى ۋە كېرىيە دەرياسى مەرۋايىتتەك سۇيى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇنبەت يەرلەرنى ئانا سۈتىدەك قاندۇرۇپ، قەدىمكى يېپەك يولىدىكى مەرۋايىت ماكان — خوتەنده كۆجۇم بوستانلىقلارنى چۆرىدىگەن ئاساستا

قۇرۇلغان ئۇدۇن، ئۇزۇن تېتىر، گۈما، نىيە، چىرا، رۇئىلو، چەرچەن، ئەندىرە قاتارلىق چوڭ - كىچىك خانلىقلار خەلقىنىڭ بايلىقى تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ئاساس سالغانىدى. بىز ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخ كىتابى «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نى ئەستايىدىل كۆرۈپ چىقىدىغان بولساق، ئۇنىڭدىن يۇقىرىدا ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن خانلىقلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيمىز. «خەننامە» دە مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان:

1. ئۇزۇن تېتىر خانلىقى: مەركىزى ئۇزۇن تېتىر شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9280 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 3340 تۆتۈن، نوپۇسى 20040 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 354 نەپەر، بەگلىكتە بىر نەپەردىن نائىببەگ، ئوڭ - سول سەركەردە، ئوڭ- سول كاھىبەگ، ئوڭ - سول چەۋەندازلار بېگى، ئىككى نەپەر تىلماچىبەگ بار. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3553 چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇبى چىرا، شەرقىي شىمالى كۆسەن، غەربىي شىمالى قۇم (ئاقسۇ) بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربتىن خوتەنگە 390 چاقىرىم كېلىدۇ. ھازىرقى نامى «ئۇزۇن تېتىر» ئۇزۇن تېتىر بەگلىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە خوتەندە قۇرۇلغان خانلىقلار ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. بۇ بەگلىكنىڭ ھازىرقى ئورنى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ كېرىيە ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

2. ئۇدۇن (خوتەن) خانلىقى: مەركىزى خوتەن شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9670 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 3300 تۆتۈن، نوپۇسى 19300 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارايدىغانلىرى 2400 نەپەر، بىر نەپەر نائىببەگ، ئوڭ - سول سەركەردە، ئوڭ- سول چەۋەندازلار بېگى، شەرقىي - غەربىي شەھەر باشلىقى، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3947 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن، شىمالىي تەرىپى قۇم (ئاقسۇ) بىلەن تۇتىشىدۇ. خوتەننىڭ غەرب تەرىپىدىكى دەريالارنىڭ ھەممىسى غەربكە ئېقىپ، لوپنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ. قاشتېشى كۆپ چىقىدۇ. غەربىدىن گۈمىغا 380 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئۇدۇن (خوتەن) خانلىقى قەدىمكى دەۋردە غەربىي رايوندا بارلىققا كەلگەن 36 خانلىقنىڭ بىرى بولۇپ، تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ

ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، « مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا رەسمىي دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغان» . بۇ خانلىقنىڭ ئاھالىسى ئۇزۇن تېتىر بەگلىكنىڭ ئاھالىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تەنقىداتچىلار خوتەن شەھرىگە 10 كىلومېتىر كېلىدىغان باغچى بازىرىنىڭ ئاللاما كەنتىدىكى يونتان خارابىسىنى « ئۇدۇن خانلىقىنىڭ پايتەختى» دەپ قارىماقتا.

3. گۇما خانلىقى: مەركىزى پىشنان شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10050 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 500 تۆتۈن، 3500 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر، بىر نەپەردىن ئوق- سول سەركەردە، ئوق - سول كاھىبەگ، چەۋەندازلار بېگى، تىلماچىبەگلىرى بار. بۇ يەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4292 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن ياراققا 1340 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرەپتە ھىندىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمالدىن قۇم (ئاقسۇ) غا 1450 چاقىرىم كېلىدۇ. غەربىي جەنۇبىدا كەشمىر، بەلۇجىستانغا بارىدىغان يول بار. غەربىي شىمالدىن ياركەنتكە 380 چاقىرىم كېلىدۇ.

گۇما خانلىقى غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىقنىڭ بىرى. مىلادىيە IV ئەسىردىن كېيىن ئۇدۇن خانلىقىغا قارىغان. مەركىزى پىشنان (گۇما) ، بەزى مەنبەلەردە پۇشان خانلىقى دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى يەكەننىڭ شەرقىي جەنۇبى، خوتەننىڭ غەربىدە بولۇپ، ھازىرقى گۇما ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

4. نىيە خانلىقى: مەركىزى نىيە شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8820 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 48 تۆتۈن، 3360 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر، بىر نەپەردىن نىيە كاھىبەگى، ئوق - سول سەركەردە، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار، شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2723 چاقىرىم بولۇپ، جەنۇبتىن رۇڭلۇ خانلىقىغا تۆت كۈنلۈك يول، مەيدانى تار. ئۇنىڭ غەربىدىن ئۇزۇن تېتىر خانلىقىغا 460 چاقىرىم كېلىدۇ» .

نىيە خانلىقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىقنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى ھازىرقى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى «نىيە خارابىلىكى» غا توغرا كېلىدۇ. مىلادىيە III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇم بېسىپ كەتكەچكە، ئاھالىسى جەنۇبقا كۆچكەن، كېيىن پىشامشانغا قارىغان. بۇ خانلىق باشقا خانلىقلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەدەنىيەت جەھەتتە خېلى ئالغا ئىلگىرىلىگەن

بولۇپ، بۇ يەردىن نۇرغۇنلىغان ئالىي بىلىملىك كىشىلەر چىققان. بەزى ماتېرىياللاردا «مىلادىيە VI ، VII ئەسىرلەردە ياشاپ، پۈتۈن جۇڭگوغا داڭقى كەتكەن رەسسام ۋېيسارا باجىنا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ۋېيسارا سانكانى ئەسلىدە نىيىدىن يېتىشىپ چىققان» دەپ كۆرسىتىلىدۇ.

5. چىرا خانلىقى: مەركىزى جىيەندۇ شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9950 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 310 تۈتۈن، 2170 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 300 نەپەر، ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2852 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقى رۇڭلۇ خانلىقى، غەرب تەرىپى چاقىلىق بىلەن، شىمالى ئۇزۇن تېتىر خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

يۇقىرىقى بايانلارغا قارىغاندا، چىرا خانلىقى ھازىرقى لوپ ناھىيىسىنىڭ قۇمۇقىدا بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى، كېيىن ئۇدۇن خانلىقىغا قارىغان.

6. رۇڭلۇ خانلىقى: مەركىزى ھېيپىن شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8300 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 240 تۈتۈن، 1610 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 300 نەپەر، شەرقىي شىمال تەرىپىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2858 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي تەرىپى ئەندىرە، جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربى بولسا چىرا بىلەن تۇتىشىدۇ. ئورنى جەنۇبتىراق بولۇپ، يولدىن چەتتە قالىدۇ.

بۇ خانلىقنىڭ ئورنى ھازىرقى لوپ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، كېيىنچە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پىشامشان خانلىقى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، كېيىن يەنە رۇڭلۇ خانلىقى تىكلىنىپ ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۇدۇن (خوتەن) خانلىقىغا قارىغان.

7. چەرچەن خانلىقى: مەركىزى چەرچەن شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 6820 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 230 تۈتۈن، 1610 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 320 نەپەر، بىر نەپەردىن ناۋابەگ، ئوك - سول سەركەردە، تىلماچ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2258 چاقىرىم كېلىدۇ، شىمال تەرىپى كۆنچى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي تەرىپىدىن ئەندەرەگە ئۇچ كۈنلۈك يول، ئۇزۇم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ، غەربىدىن نىيىگە 2000 چاقىرىم كېلىدۇ.

بۇ خانلىقمۇ غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىقنىڭ بىرى بولۇپ، ئورنى كېرىيە ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. 1914 - يىلى كېرىيىدىن

ئايرىلىپ ناھىيە قىلىنغان. كېيىن بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا تەۋە بولغان.

8. **ئەندىرە خانلىقى** - ئەندىرە خانلىقى، مەركىزى ئۇزۇن تاتىراق شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 7210 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 150 تۈتۈن، 1050 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 200 نەپەر، بىر نەپەردىن ناۋىببەگ، ئوق - سول تۈتۈقبەگلىرى بار. ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگە مەھكىمىسىگە 2558 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي تەرىپى چاقىلىق بىلەن تۇتىشىدۇ. ئورنى جەنۇبتىراق بولۇپ، يولدىن چەتتە قالىدۇ.

ئەندىرە خانلىقىنىڭ ئورنى ھازىرقى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى چۆللۈكتە بولۇپ، ئاچچان ۋە قوراملىق ئەتراپىدا بولۇشى مومكىن. بۇمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى خانلىقلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن پىشامشانغا قارىغان. بۇ بەگلىكنىڭ مەركىزى ئۇزۇن تاتىراق شەھىرى بولۇپ، ھازىرقى چەرچەن بىلەن نىيىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چۆللۈكتىكى شەھەر، ھازىر قۇم بېسىپ كەتكەن.

بۇلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغان بۇ خانلىقلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قۇم ئاستىغا غەرق بولغان. بۇ خانلىقلار ئولتۇراقلاشقان تارىخىي ئېتىزلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، دەريا - ئېقىن بويىغا جايلاشقان، بوستانلىق كۆلىمى كېڭەيگەن، خانلىقنىڭ ئادەم سانىمۇ كۆپ. ئەكسىچە بولغانلىرىنىڭ ئادەم سانى ئاز. ئۇنداقتا قەدىمكى خوتەن بوستانلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى زادى قانداق ئىدى؟ بۇ ئويلىنىشقا، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە. چۈنكى، ھازىر خوتەن رايونىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىلىرى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان، يەنە كېلىپ بەزىلىرىدە دەريا - ئېقىنلارنىڭ خارابىلىرى ھېلىھەم ساقلانماقتا. ئاشۇنداق غايەت زور قىممەتكە ئىگە تارىخىي يادىكارلىقلار خارابىسى نېمە ئۈچۈن بۇگۈنكى بوستانلىقىمىزدىن خېلىلا يىراقتا تۇرىدۇ؟ سوئاللار نۇرغۇن، جاۋابلار بەك ئاز.

— مۇھىت ئېكولوگىيىسى بۇزۇلۇپ، بوستانلىقلار خارابلاشتى. قۇم - بوران ئاپىتى ئەسلىدىلا «يەرلىرى ھۆل - يېغىنسىز»، «بورانلىرى چاڭ - توزانلارنى ئۈچۈرۈپ تۇرىدۇ» غان خوتەن زېمىنىنى قاپلىدى. قۇم كۆچتى، يېشىل ۋادىلار ئۆتمۈشكە ئايلاندى ...

بۇ خىل جاۋاب گەرچە خېلى كۆپلىگەن كىشىلەرنى قايىل قىلسىمۇ، لېكىن ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ زادى قانداق كىرىزىسىنى

ئېلىپ كەلگەنلىكىنى قىياس قىلىش ھەممىلا ئادەمگە نىسبەتەن بولمىدى.

روشەنكى، خوتەننىڭ قەدىمكى تارىخىدا ھەقىقەتەن بوستانلىق مەدەنىيىتى شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت ھەر قايسى دەريا - ئېقىن بويلىرىدا رويابقا چىققان بولغاچقا، تاغ - دەريا تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا كەتكەن قۇرۇقلۇقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان خوتەن بوستانلىق رايونىنى جەنۇب تەرەپتە كوئېنلۇن تېغى ۋە چىڭخەي - تىبەت ئېگىزلىكى توغرىسىغا توسۇپ، ئىللىق نەم ھاۋا ئاسانلىقچە ئېقىپ كېرەلمەي، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئازىيىش نەتىجىسىدە ئېغىر كىرىزىسكە دۇچ كەلدى.

ئەينى ۋاقىتتا گۇللەنگەن خوتەن بوستانلىقىدا شەكىللەنگەن ئاھالىلەر توپى، بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە خارابىلىككە ئايلانغان. خوتەننىڭ نامىنى چەت دۆلەتلەرگە تونۇشتۇرۇشتا ئالاھىدە رول ئوينىغان نىيە خارابىسى، دەندان ئۆيلۈك، مازار تاغ، قارا دۆڭ.. قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق نوقتىلىرى نەچچە مىڭ يىللار بوزۇن گۇللەنگەن بوستانلىق مەركەزلىرى ئىدى. ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشى، قۇم - بوران ئاپىتى، دەريا - ئېقىنلارنىڭ يۆنىلىشىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىش، چەكلىك دائىرىدىكى بوستانلىقلاردىن پايدىلىنىدىغانلارنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىشى... دېگەندەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بوستانلىقنى چۆرىدەپ قۇرۇلغان چوڭ - كىچىك خانلىقلار ئۇن - تىنسىز يوقالدى. شۇڭا، ھەر قانداق خارابىلىكنىڭ ئۆتمۈشىنى خىيالەن تەسەۋۋۇر قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا مېھنەتسۆيەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ يېشىللىق بەرپا قىلىشقا كېچىكىپ قالغانلىقتىن، قۇم - بوران تەھدىتىگە ئۇچراۋاتقان سىمالىرى ۋە ياكى كۆچۈم مەھەللە - يېشىللىققا تولغان مەھەللە كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. مەلۇم بىر ئارخېئولوگ ئۆزىنىڭ خىزمىتى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: « مەن ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىمەن. ئىنسانلارنىڭ تولىمۇ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ يۈرگىنىم ھەمدە تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بۇگۈنكى تىرىك ئادەملەر بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرەلمىگىنىم ئۈچۈن چەكسىز پەخىرلىنىمەن. بىراق، ھەر قېتىم تارىم ئويمانلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، بىپايان چۆل - جەزىرىلەرنى كېزىپ يۈرۈپ قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى كۆرگىنىمدە ھەمدە قەبرىلەردىن ئاشۇ شەھەر ئادەملىرىنىڭ جەسەتلىرىنى قېزىپ چىقارغىنىمدا، كۆز

ئالدىمدا تۇيۇقسىز چەكسىز-چەكسىز بوستانلىقلار، كۆچلۈك خاندانلىقلار پەيدا بولىدۇ. كىملەرنىڭدۇر ماڭا چۈشىنىكسىز تىللار بىلەن نېمىلەرنىدۇر پىچىرلىغان ئاۋازى ئاڭلانغاندەك تۇيۇلىدۇ. ئاشۇ ئەڭ قەدىمكى ئىنسانلار جەمئىيىتىگە ئۇچۇپ كەتكەن خىيالىلىرىمنى تەستە يىغىپ بېشىمنى سىلكىگىنىمدە ماڭا قالغىنى يەنىلا ئاشۇ خارابىلەر ۋە قۇرۇپ كەتكەن جەسەتلەر بولىدۇ. مەن ھەمىشە ئاشۇ جەسەتلەر بىلەن، شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئەتراپلىرىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قاقشاللار ۋە كېسىلگەن ئورمانلار بىلەن ئۇن - تىنسىز سىردىشىمەن. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن ھەر بىر تال چاچ، قەدىمكىلەر ياساپ ئىشلەتكەن ھەر بىر تال تاش قورال، تۆمۈر قورال ۋە مىس قورال، ھەر بىر تال تۇرمۇش بۇيۇمى، ھەتتا ھەربىر تال ساپال قاچا پارچىسى مەن ئۈچۈن قەدىمكى ھەر بىر دەۋرنىڭ تارىخىغا مۇجەسسەملەنگەن مۇقەددەس كىتاب بولۇپ تۇيۇلىدۇ. ئاشۇ كىتابلارنى ئوقۇغانسېرى كۆڭلۈم شۇنچە يېرىم بولىدۇ، كۆزۈمدىن تارىلاپ ياش تۆكۈلىدۇ. سىلەر بىزدەك ئارخېئولوگلارنىڭ ھەسرىتى - نادامىتىنى، كۆز ياشلىرىنى قەتئىي ھېس قىلالمايسىلەر. بىزنىڭ كۆز يېشىمىز ئاشۇ قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرىگە، چەكسىز قوم بارخانلىرىغا سىڭىپ كەتكەن. مېنىڭ ياش تۆكۈشۈم ئازابتىنمۇ ئەمەس، شادلىقتىنمۇ ئەمەس، بۇ خۇددى مەن قېزىپ چىقىرىپ تەتقىق قىلغان سانسىزلىغان قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ ماڭا ھېچنېمىنى سۆزلەپ بېرەلمىگىنىگە ئوخشاشلا ئىش. پەقەت بىرلا نەرسە مېنى قىينايدۇ. ئۇ بولسىمۇ، مۇشۇ زېمىندا بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىللار ئىلگىرى گۈللەنگەن سانسىز بوستانلىقلار ۋە بۇ بوستانلىقتا ياشىغان ئىنسانلار يارانقان شانلىق مەدەنىيەتلەر، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىر گەۋدە قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى، يۇڭ توقۇمىچىلىقى، فار-فور بۇيۇمى، كۆن - خۇرۇم ياساش قاتارلىق سانائەتلەر، پۈتۈن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تۇتىشىدىغان سودا، مەدەنىيەت يوللىرى، دوستلۇق ئەلچىلىرى ... نىڭ نەگە يوقالغانلىقى ۋە نېمە ئۈچۈن يوقالغانلىقىدىن ئىبارەت. خېلى يىللارغىچە بۇ بىر سىر بولۇپ تۇيۇلغانىدى. لېكىن، بۈگۈن ئۇ ھېچ ئۈچۈن سىر ئەمەس. سىر بولمىغانلىقى ئۈچۈنلا ئۇ مېنى ۋە ماڭا ئوخشاش كەسىپتىكىلەرنى قىيناشقا باشلىدى. مەن ھەممە كىشىلەر بىلەن قايغۇ ۋە شادلىقتا بىللە بولسام دەيمەن. لېكىن، باشقىلار بىزدىن كۆپ يىراقتا، ئۇلار ھامان شەھەرلەردە بەخىرامان خىزمەت قىلىدۇ، كۆڭۈللۈك ياشايدۇ، بىز ھامان چەكسىز چۆللۈكتە قەدىمكى خارابىلەر بىلەن پىچىرلىشىمىز. بىز چۈشەنگەن

مۇھىم نۇقتىلارنى باشقىلارنىڭ چۈشىنىشى تەس. سىز شائىت يار بەرسە ئاشۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىگە بېرىڭ، مىرەن دەريا‌سى، چەرچەن دەريا ۋادىسى، ئەندىر دەريا ۋادىسى، نىيە دەريا ۋادىسى، كېرىيە، خوتەن دەريا ۋادىسى، زەرەپشان، ئۆگەن دەريا ۋادىسى، ئاقسۇ دەريا ۋادىسى ۋە كۈنچى دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى بوستانلىقلارنىڭ مىسكىن خارابىلىرىنى كۆرۈپ ھەرگىز ياش تۆكمەڭ. دۇنيادىكى ھەممە ئىشلارنىڭ سەۋەبى بولىدۇ. شۇ زامانلاردا، شۇ بوستانلىقلاردا بىزگە ئوخشاشلا يېمىسە، ئىچمىسە ئۆلىدىغان، ئۆزىنىڭكىنى تۈگىتىپ، باشقىلارنىڭ رىزقىغا قول سوزىدىغان قانائەتسىز ئىنسانلار ياشىغان. ئېچىنىشلىق ئاقىۋەت شۇ زامانداكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى بىلەن، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. ھەر بىر كونا خارابە، ھەر بىر كونا قەبرە بۇگۈنكى ئىنسانلار ئۈچۈن بىر ئاگاھلاندۇرۇش بەلگىسى بولۇپ قالغۇسى ①...

بۇ ئارخېئولوگ ھەقىقەتەن توغرا ئېيتىدۇ. « ھەر بىر كونا خارابە، ھەر بىر كونا قەبرە، بۇگۈنكى ئىنسانلار ئۈچۈن بىر ئاگاھلاندۇرۇش بەلگىسى». ھەقىقىي بىر بوستانلىقنىڭ نىشانى بولغان بۇ خارابىلەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر بىر مەۋجۇداتقا جانلىق دەرس ئۆتىدۇ. ئۆتكەندىمۇ بەئەينى بىر كۆيۈمچان ئۇستازدەك، رەت-رىتى، مەزمۇن تەرتىپى ... بويىچە ئۆتىدۇ. بۇ خارابىلەر بۇگۈنكى بوستانلىققا، ئەينى دەۋر بوستانلىقىنىڭ مەلۇم تەرىپىنى يورۇتىدىغان يادىكارلىقنى تەقدىم قىلسا، ئەتىسى يەنە بىرىنى، ئۆگۈنى يەنە بىرىنى ... تەقدىم قىلىدۇ. ئاخىرىدا بولسا بىر پۈتۈن بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ گۈۋاھچىلىرىنى بىز بىلەن دىدارلاشتۇرۇپ، بىزگە مەڭگۈلۈك سوئال قويىدۇ:

— قانداق؟! مېنىڭ شانلىق تارىخىم ۋە ئېچىنىشلىق ئاقىۋىتىم ياخشىمىكەن؟ دەققەت قىلمىسا « كالىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈن موزاينىكىمۇ بېشىغا كېلىدۇ». ئاقىۋىتىمىز ئوخشاش بولۇپ قالسا، بىزنىڭ قىممىتىمىز بولمايدۇ؟

راست، خارابىلەر توغرا ئېيتىدۇ. ئۇلارنىڭ گۇللەنگەن ئۆتمۈشى ۋە خارابلاشقان بۈگۈنى ئۇلارنى سۆزلىتىدۇ. سۆزلىتىش ئارقىلىق بىزلەرنى ئويغىنىشقا، بىر مىنۇت كېچىكىپ ئويغانساق، ھالاكەتكە يۈزلىنىش قەدىمىزنىڭ تېخىمۇ تىزلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى ئەقىل

① ئەركىن روزى: «بۇ يەردە كېينىكىلەرنىڭمۇ ھەققى بار». 20-21-بەتلەر.

كۆزىمىز بىلەن كۆرۈشكە، ئۇچ ۋاخ تاماق يېيىشنى ئۇنتۇمايدىغان ئەقلىمىز بىلەن ئويلاشقا دەۋەت قىلىدۇ ھەم تەرەققىياتقا ئىنتىلگەن ۋاقتىمىزدا « بۇزمىغۇچە توزگىلى بولمايدۇ» دېگەننى ھەممە يەرگە تەدىقىلماي، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى توزەشنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ « گۈللەندۇرمىگۈچە گۈللەنگىلى بولمايدۇ» دەپ شۇئار توۋلىشىمىزنى ۋە ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن ئىسپاتلىشىمىزنى، ئالدىغا بىر قەدەم ئالغاندا كەينىگە قاراشنى ئۇنتوپ قالماسلىقىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

خارابىلەردىن تۇغۇلغان ئويلار

ئومالىنكى، ئوتمۇش قانچىلىك سىرلىق، تارىخ قانچىلىك ئوڭلۇغ، ئىسلىمە قانچىلىك تاتلىق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ئىنك ھەممىسى ئۆتكەن زامانغا مەنسۇپ، ھاياتنا ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئىسلىمىسىدىن باشقا تەسەللىسى قالمىغان خەلق ئۇلۇمگە يۈز تۇتقان قېرى بوۋاينغا ئوخشايدۇ. بىزنىڭ ئۆتمۇشتىن ئىزدەيدىغىنىمىز يالغۇز تەسەللىيا ئەمەس، بەلكى ئۆتمۈشتىكى ھاياتىي كۈچىمىزنى بېغىلاپ تۇرىدىغان روھىي ئېنېرگىيىدۇر.

— ئىسەت سۇلايمان

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، ھېلىمۇ ئېنىق ئىسمىدە تۇرۇپتۇ: بۇندىن بىر قانچە يىل بۇرۇن « شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» نىڭ 1997 - يىل 2-ئاينىڭ 19-كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان خوڭ شەن ئىسىملىك ئاپتور نامىدىكى « نېمىنى ھالاك قىلغان باش جىنايەتچى كىم؟ » نامىلىق ماقالىسىنى ئوقۇغان ئىدىم. ماقالىدىكى نېمە خارابىسىنى ھالاكەتكە يۈزلەندۈرگۈچى سەۋەبلەرنىڭ خۇلاسىسى سۈپىتىدىكى « ...تەبىئەت ئامىلىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ، ئەمما ئاساسەن ئۆزگەرمەيدىغان قۇرغاقچىلىق، قۇملۇق، سۇ ئېقىمى قاتارلىق ئاملار ئالدىدا ئادەم ۋە جەمئىيەتنىڭ رولى ھالقىلىق ئامىل. جەمئىيەتنىڭ تەشكىللىك كۈچى ناچار تەبىئىي مۇھىتنى ئۆزگەرتەلەيدۇ ۋە تىزگىنلەيدۇ، شۇنداقلا ناچار تەبىئىي مۇھىتنىڭ ۋەيران قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئىنسانلارنى تېخىمۇ ئېغىر جازاغا ئۇچرىتالايدۇ. نېمە قاتارلىق قەدىمىي بوستانلىقلارنىڭ ۋەيران بولۇشى بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي كۈچ (مەسىلەن، ئۇرۇش، پاراكەندىچىلىك) نىڭ بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئەجەللىك زەربىگە ئۇچرىغان. ئاھالىلەر ياقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتكەن، ئەسلىدە

ئاھالە ئولتۇراقلاشقان جايلار خارابىگە ئايلىنىپ، بارا - بارا قۇم ئاستىدا قالغان. . . » دېگەن قۇرلارنى ئوقۇپ، نىيە خارابىسىنىڭ ھالاكىتىنىڭ سەۋەبى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئوخشايدۇ دەپ قاراپ كەلگەنىدىم. ئۆزۈمنىڭ تارىخقا، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيىگە بولغان قىزىقىشىم بويىچە شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىگە جۇملىدىن خوتەن ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر ماتېرىياللارنى توپلاپ ئوقۇش، ئۆگىنىش، خوتەندىكى قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىش ئەمگىكىم جەريانىدا، نىيە قاتارلىق خارابىلەرنىڭ قانداقتۇر خۇاڭ شەن ئېيتقاندەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەمەس، بەلكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭسىزلۇقنىڭ بۈزۈلۈشى نەتىجىسىدە رەھىمسىز قۇم - بوران ئاپىتىنىڭ خىرىس قىلىپ دەريا - ئېقىنلارنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئەسلىدىكى بىپايان بوستانلىقنى چۆللۈككە ئايلاندۇرغانلىقىدەك رېئاللىقنى تونۇپ يەتتىم. مۇبادا راستىنلا خۇاڭ شەن ئېيتقاندەك ئۇرۇش سەۋەبلىك بولغان بولسا، بۇ يەرنى ئىگىلىگەن يېڭى ھۆكۈمران، سۇ - تۈپرىقى مۇنبەت بولغان بۇ زېمىن خەلقىنى ئۆز يۇرتىدىن ئايرىغانىكەن، چوقۇم ئۆزى ئولتۇراقلىشىشى ۋە ياكى ئۆز ئادەملىرىنى ئولتۇراقلاشتۇرۇشى مۇمكىن ئىدى.

بىز خوتەنلىك بۇگۈنكى زېمىنگە تەۋە بولغان ناھىيە - شەھەرلەرگە جايلاشقان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە تېپىلغان قالدۇق بۇيۇملارغا ئاساسەن، نەزەرىمىزنى بۇندىن بىر قانچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئاغدۇرىدىغان بولساق، باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىر گۈزەل بوستانلىقنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز ۋە ئويغا پاتىمىز. نېمە ئۈچۈن دەۋرداش بولغان بىر قانچە بوستانلىق كۆپ ۋاقىت پەرقى بولمىغان ئاساستا خارابىلىككە ئايلىنىدۇ؟ بۇ بوستانلىق خەلقىنىڭ ھەمىسىنى قايسىدۇر بىر ھۆكۈمران بىر - بىرلەپ يوقىتىپ، ھاياتلىقتىن نىشان قويمىغانمۇ؟ زور كۆپ ساندىكى ئۇرۇش زېمىن تالىشىش سەۋەبلىك بولمىدىغان تۇرسا، بۇ بوستانلىق خەلقىنى يوقاتقان ھۆكۈمران نېمە ئۈچۈن ئۆزى بۇ يەردە ماكانلاشماي ئوخشاشلا بوستانلىقنىمۇ ۋەيران قىلىدۇ؟ مەلۇم بىر بوستانلىق خەلقى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق سالغان بولسا، نېمە ئۈچۈن ئاشۇلا گۈمران بولماي بارا - بارا ھەممىسى گۈمران بولىدۇ؟ سوئاللار ھەقىقەتەن قايمۇقتۇرىدۇ. لېكىن، شۇنىسى روشەنكى، يۇقىرىقى سوئاللار ھەقىقەتەن بىر تەرەپلىمە (پەقەت بىرىنچى سوئاللا قىممەتكە ئىگە) قاراشلارنىڭ مۇجەسسىمى.

چۈنكى، خوتەننىڭ قەدىمكى تارىخىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار ئاساسەن ئۆزلىرىگە قارام قىلىش ئۇرۇشىدىن ئىبارەت بولغان. ئەگەر راستتىنلا ئىلگىرى ئۇرۇش بولغان بولسا ۋە مەلۇم ھۆكۈمران ھەممىنى يوقاتقان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە تېپىلىۋاتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت - سەنئەت جاۋاھىراتلىرىمۇ زور دەرىجىلىك بۇزۇۋېتىلگەن ياكى بۇ يەردىن باشقا يەرگە ئېلىپ كېتىلگەن بولاتتى. يەنە بىرى، مەلۇم بىر بوستانلىق خەلقى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا زور دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزگەن بولسا، باشقىلىرى ئۆز ھالىتىدە تۇرسىمۇ، مۇھىتنىڭ ئاپىتىدىن يەنىلا قۇتۇلالمايدۇ. بىر نۇقتىدىكى بۇزغۇنچىلىق باشقا نۇقتىلارغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكىدە، خوتەندە ھازىرغىچە بايقالغان خارابىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنىڭ سۇ مەنبەسىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى بىلەن ئاھالىسى كۆچۈپ كېتىپ، خارابىگە ئايلىنىش قەدىمىنىڭ تىزلەشكەنلىكى ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلاندى. گەرچە مەلۇم جايىنىڭ ئېكولوگىيىسىگە يامان تەسىر پەيدا قىلىپ ئۇ جايدىن كۆچۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، تەبىئەت باشقا جايدا ئۇلارغا ئىللىق قۇچاق ئاچمايدۇ. تەبىئەتمۇ بەرگەنگە بېرىدۇ. ئەكسىچە تەبىئەتتىن ئالىدىغىنىنى ئېلىپ بولۇپ، ئۇنى ئۇنتۇسا بۇنداقلارغا ھېچ نەرسە مەنسۇپ بولمايدۇ. ئۇلارغا مەنسۇپ بولىدىغىنى پەقەت تۇپراقتىن تون كىيىشتىن ئىبارەت بولىدۇ، خالاس.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، يۇقىرىقلارنى ئوقۇپ بەلكىم سىز ماڭا سوئال قويۇشىڭىز مۇمكىن:

ھازىرغىچە بايقالغان يادىكارلىقلار ئەتراپىدا ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆللەرنىڭ خارابىلىرى، ھەر خىل دەل - دەرەخلەرنىڭ قالدۇقلىرى بار ئىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئەينى ۋاقىتتا بۇ خارابىلىكلەر تۇزۇلۇش جەھەتتىن قۇم - بوران ئاپىتىگە ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ. شۇنداق بولغانىكەن نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ خارابىلىشىشنى تەبىئىي ئاپەتلەردىن كۆرىمىز؟

سىزنىڭ بۇنداق سوئاللارنى سورىشىڭىز تامامەن توغرا. دەرھەقىقەت، خارابىلەر ئەتراپىدا ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريا - كۆللەرنىڭ ئىزلىرى، تۇرلۇك مېۋىلىك ۋە ئېھاتە ئورمانلىرىنىڭ قالدۇقلىرى بار. تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، ئۇ دەۋردە ياشىغان بوستانلىق خەلقى خۇددى بۈگۈنكى باغچىلارنىڭ ئىجادچىلىرىدەك قورشاۋ (يەنى بوستانلىقنىڭ ئىچى) ئىچىنىلا

ئاسراپ، بوستانلىقلارنى سىرتىدىن مۇھاپىزەت قىلىدىغان تەبىئىي يىپىنچا ئۆسۈملۈك، توغراق، جىڭدە، يۇلغۇن قاتارلىق دەل - دەرەخلەرنى ئوت - چۆپ ۋە ئوتۇن قاتارىدا ئىشلىتىپ، تەبىئەتتىكى نۇرغۇنلىغان زىياندىش ھاشاراتلەرنى يەيدىغان قۇشلارنى، ياۋايى ھايۋانلارنى كاۋاپ قىلىپ يەپ، ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى تېزلىكتە ئازىيىپ كەتكەچكە، ھاۋادىكى چاڭ - توزانلارنى، قۇم - بورانلارنىڭ ئاپىتىنى توسۇشتەك مۇشكۈل ۋەزىپە زەررىچە ھېسابتىكى دەل - دەرەخلەرنىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن. نەتىجىدە ئۇلار ھالسىزلىنىپ، ئورتاق تراگېدىيىنى ئىنسانلار بىلەن بىرلىكتە كۆتۈۋېلىشتەك ئازابلىق ئاقىۋەتكە دۇچار بولغان. بۇ سۆزىمىزنىڭ ئىسپاتىنى يەنىلا خارابىلەردىن ئىزدەيمىز.

مەلۇمكى، ھېلىھەم تېپىلىۋاتقان ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىلىرىدىن نىيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، قارا دۆڭ، يۇمىلاق قۇم قەدىمكى شەھىرى خارابىسى... قاتارلىقلارنىڭ تۆت تەرىپىدىن 10 - 20 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بىرەرمۇ قەدىمىي توغراقزارلىق ۋە ياكى ئورمانزارلىقنىڭ خارابىسىنى ئۇچراتقىلى بولماسلىقى كىشىنى ئويغا سالىدۇ. ئەگەر ئۇ جايلاردىن بىرەر دەل - دەرەخ، توغراقزارلىق، يۇلغۇنزارلىق خارابىسىنى ئۇچراتقان بولساق، يەنە كېلىپ خېلى يىللار ئىلگىرى يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردىكى، ساياھەتنامىلەردىكى خوتەن زېمىنىغا جايلاشقان دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئۆزگىرىش ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى ئوقۇمىغان بولساق ۋە ياكى شۇ خىل يازمىلار بىلەن رېئاللىقنى سېلىشتۇرۇپ كۆرمىگەن بولساق، تەبىئىي ھالدا شۇ خىل خارابىلەرنىڭ تراگېدىيىسىنى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەنگە ئىشىنىپ يۈرگەن بولاتتۇق. لېكىن، ھەقىقەت بىزگە شۇنى ئېنىق چۈشەندۈردىكى، خارابىلەرنىڭ تراگېدىيىسىنى بىز ئىنسانلار كەلتۈرۈپ چىقاردۇق، يەنى ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىزنىڭ مەڭگۈلۈك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ، تەبىئەتنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىگە ئېغىر دەرىجىدە خىلاپلىق قىلدۇق. ھالسىزلانغان تەبىئەت ئاخىرى غەزەپكە كېلىپ، بۇگۈنكى ئەۋلادلارغا ئۇلار كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان دەشت - قۇملۇقلارنى، چۆل-جەزىرىلەر ئىچىدە بويۇن قىسىپ تۇرغان سانسىزلىغان خارابىلىكلەرنى ئارمىغان قىلدى. ئەڭ گۇللەنگەن بوستانلىقنى ئىنسان بېرىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان سىرلىق چۆلگە، سۇلار ئېقىپ تۇرغان، بېلىقلار، ياۋا غازلار ئەركىن يايراپ تۇرغان دەريا - ئۆستەڭلەرنى،

تامچە سۇيى، بىر تال گىياھى بولمىغان قۇم ئاقمىدىغان گىزغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئەگەر تەبىئەت بىز گىنسانلارغا ھەقىقەتەن كەڭ قورساق بولمىغان بولسا، بىزگە ئويلىنىش پۇرسىتى بەرمىگەن بولاتتى. بۇ پۇرسەتنىڭ زادى قانداق پۇرسەت ئىكەنلىكىنى بىز يەنىلا قەدىمكى خارابىلەر ئىزلىرىدىن سوراپ بىلىمىز.

قەدىمكى دەۋرلەردە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بەھەيۋەت ئۆي - ئىمارەتلەر، ئۆي ئەتراپىدىكى باغ - ھويلىلار، كۆللەر ئەتراپىدىكى دەل- دەرەخلەر گەرچە قۇم ئاستىدا قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگلارنىڭ قېزىشى بىلەن ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى نامايان قىلدى. لېكىن، بىر قىسىم دەريا - ئېقىن ئىزلىرى تەكلىماكاننىڭ قاتتىق قۇم بورانلىرىدىمۇ ئىز - نىشانىنى يوقاتمىدى. سىزنىڭچە بۇ ھەيران قالارلىق ئەھمىمۇ؟ مەن شۇ سەۋەبلىك خارابىلەردىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىنى، تەبىئەتنىڭ بىزگە جانلىق ئېكولوگىيە دەرسى ئۆتۈش ئۈسۈلى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، شۇ تاپتا مەن خارابىلەر ئارقىلىق بۇگۈننى كۆرۈۋاتىمەن. سەلتەنەتلىك بوستانلىقلارنىڭ خارابلىشىشى ۋە بۇنىڭدىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ رولى بىر ئاچچىق رېئاللىق تۇرسا، مانا مۇشۇنداق رېئاللىق ئالدىدا ھېچقايسىمىز خارابىلەردىن تۇرغۇلغان ئويلىرىمىزنى بۇگۈنكى بوستانلىقلىرىمىزغا يۆتكىمەي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە.

چۆللىشىشنىڭ خوتەنگە كەلتۈرگەن ئاپەتلىرى

چۆللىشىش ھەلقىئارا جامائەتچىلىك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئون چوڭ تەبىئىي ئاپەت ئىچىدىكى ئەڭ ئېغىر ئاپەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىيەت. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ 1977 - يىلى ب د ت ئاچقان چۆللىشىش مەسلىسى يىغىندا، چۆللىشىشنى بىر مۇھىت مەسلىسى دەپ رەسمىي ئوتتۇرىغا قويغاندىن تارتىپ بۇگۈنكى كۈنگىچە بولغان ئارىلىقتا، ھەرقايسى ئەللەردە چۆللىشىش ۋە ئۇ ئېلىپ كېلىدىغان ئاپەتلەر ئۈستىدە ئىزدىنىش بىر مىنۇتمۇ توختاپ قالغىنى يوق. ب د ت مۇھىت مەھكىمىسى، ئاشلىق، يېزا- ئىگىلىك تەشكىلاتى، مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت تەشكىلاتى، ھاۋا

رايى تەشكىلاتى قاتارلىقلار تۈزگەن 1\25000000 ماسشتابلىق دۇنيانىڭ چۆللىشىش خەرىتىسىدە، يەرلەرنىڭ چۆللىشىشنىڭ مەزمۇنىنى مۇنداق يېغىنچاقلاشتۇردى: ① كۆچمە قۇملارنىڭ يۆتكىلىشى سادىر بولغان رايونلار؛ ② تاشلىق يەرلەر ۋە تاغ جىنسلىرىنىڭ ئۇستىنكى يۈزىنى شامال يالاپ كەتكەن ياكى كەڭ دائىرىدە ئېقىتىپ يالاپ كېتىلگەن رايونلار؛ ③ يالانغاچ ۋە يېمىرىلىشىنىڭ شەكىللىنىشى تېزلىشىش ئارىلىقىدىكى رايونلار؛ ④ يۈزى شورلاشقان رايونلار.

بىز چۆللىشىشنىڭ يۇقىرىقى تۆت تۈرلۈك مەزمۇنى بىلەن بۇگۈنكى كۈندە خوتەندىكى چۆللەشكەن ۋە چۆللىشىپ كېتىۋاتقان رايونلارنى سېلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، كۆچمە قۇملارنىڭ يۆتكىلىش سەۋەبلىك چۆللىشىۋاتقان رايونىنىڭ ھەقىقەتەن كۆپ ئىكەنلىكىنى، شۇڭىمۇ شۆھرەتلىك يازغۇچىمىز نۇرمۇھەممەت توختى ئەپەندىنىڭ «خوتەندە چىشلار غۇچۇرلايدۇ» ناملىق ماقالىسىدە: «ئەگەر سەن خوتەنگە تۇنجى كېلىپ قالغان بولساڭ، چىشلىرىڭنىڭ ئىختىيارسىز غۇچۇرلاپ - گىچىرلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىسەن ۋە ھەيران بولىسەن. ئالدىرىما، مېھمانخانىلارنىڭ ياسداق خانىسىدا ئولتۇرۇپ تېلېۋىزورنى ئاچ، خوتەن مېتېئورولوگىيە ئىستانسىسى بەرگەن ھاۋا رايىدىن ئالدىن مەلۇماتنى قولاق تۇت: كەلگۈسى 24 سائەت ئىچىدىمۇ قۇم توپا ياغىدىغانلىقىنى ئاڭلايسەن ۋە چىشلىرىڭنىڭ غۇچۇرلاپ - گىچىرلاپ كېتىۋاتقانلىقىدىكى سەۋەبىنى چۈشەنگەندەك بولىسەن. قۇم - توپا يېغىپ تۇرسا، ئېغىز - بۇرنۇڭدىن كىرىپ تۇرسا، چىشلىرىڭ غۇچۇرلىمايتتىمۇ؟...»

«بۇنىڭدىن بىر ئايچە ئىلگىرى ئاغىنىلەردىن بىرى كېلىشتۇرۇپ ھەزىل قىلدى: 15 كۈن يامغۇر ياغماي قالسا، غۇلجىلىقلار ئاسمانغا قاراپ تۇكۇرۇپ، بىر- بىرىگە يامغۇر ياغدۇرۇپ ئوينارمىش. 15 كۈن تېمپېراتۇرا 39℃ قا چىقماي قالسا، تۇرپانلىقلار مەشكە ئوت يېقارمىش. 15 كۈن توپا ياغماي قالسا، خوتەنلىكلەر بىر - بىرىگە توپا چېچىشىپ ئوينارمىش... بۇ خىلىلا قاملاشقان ھەزىل. ئۇنىڭ قاملاشقانلىقى ھەر قايسى جايلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىمىت ئالاھىدىلىكىنى نەزەرگە ئالغانلىقىدا. 15 كۈن توپا ياغمىسا خوتەنلىكلەرنىڭ بىر- بىرىگە توپا - قۇم چېچىشىپ ئوينىشى ناتايىن. ئەمما، چوقۇم ھەيران بولىدۇ... خوتەن دېگەن مانا مۇشۇنداق جاي: توپا - توزان يېغىپ تۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ چىشلىرى قۇم - توپا

دەستىدىن غۇچۇرلاپ - گىپچىرلاپ تۇرىدۇ ...»[1] دەپ يېزىشنىڭ چىن ئىكەنلىكىنى قايىللىق ئىچىدە بىلىپ يېتىمىز.

گەرچە چۆللىشىش دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يۈز بېرىۋاتقان ئورتاق ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يۈز بېرىش دەرىجىسى تامامەن بىردەك ئەمەس. ئېلىمىزنىڭ چۆللىشىش ئەھۋالىنى باشقا دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرساق، ئېلىمىز چۆللىشىش ئاپىتى ئەڭ ئېغىر بولۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرى. رايونىمىز شىنجاڭ بولسا ئېلىمىزدىكى چۆللىشىش سۈرئىتى ۋە كۆلىمى ئەڭ تېز ۋە كۆپ بولغان رايونلارنىڭ بىرى. ئېلىمىزدىكى 18 ئۆلكە (ئاپتونوم رايون، بۆلگە شەھەر) دىكى 470 ناھىيە (خوشۇن، شەھەر) چۆللىشىۋاتقان - چۆللەشكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۆلكە، رايونلار	چۆللىشىش كۆلىمى Km^2	چۆللەشكەن ناھىيە سانى
بېيجىڭ	53.90	1
تيەنجىن	14.46	2
خېبېي	24350.60	108
سەنشى	149289.73	30
ئىچكى موڭغۇل	659137.73	73
لياۋنىڭ	6898.14	6
جىلىن	2015.78	1
شەندۇڭ	6028.21	25
خېنەن	66.06	5
خەينەن	158.20	3
سىچۈەن	2344.49	3
يۈننەن	2147.07	10
شىزاڭ	435662.49	41
شەنشى	30160.06	12
گەنسۇ	198629.15	32
چىڭخەي	167275.58	16
نىڭشيا	28716.09	16
شىنجاڭ	1043749.05	86
مەملىكەت بويىچە جەمئىي	2622335.79	470

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئېلىمىزدىكى چۆللەشكەن كۆلەمنىڭ ئەڭ كۆپ قىسمىنى شىنجاڭدىكى 86 ناھىيە ئىگىلەيدۇ. بۇ 86 ناھىيىدىن خوتەنگە تەۋە بولغانلىرى بولسا، پۈتۈن تارىم ۋادىسىدىكى چۆللەشكەن كۆلەمنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

① «شىنجاڭ سەنئىتى»، 2002- يىل 6 - سانىغا قارالسۇن.

شۇڭلاشقا خوتەن ئاسمىنىدا كۆندە دېگۈدەك توپا يېغىپ «چىشلار غۇچۇرلايدۇ». پەقەت چىشلار غۇچۇرلىسلا مەيلىتتىى، ئەما چۆللىشىش نىسبىتىدە، نۇرغۇنلىغان تېرىلغۇ يەرلىرىمىز نابۇت بولدى.

ئۇنداقتا چۆللىشىش خوتەن خەلقىگە قانداق ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلار بويىچە تەھلىل قىلىش مۇمكىن.

1. چۆللىشىش تېرىلغۇ يەرلەرنى ۋەيران قىلدى.

مەلۇمكى، تېرىلغۇ يەر تىرىكلىكنىڭ كاپالىتى. مۇبادا تېرىلغۇ يەر كۆپلەپ ۋەيران بولسا، تىرىكچىلىكتىن نىشان قالمايدۇ. خوتەن ئەسلىدىنلا ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز رايونلارنىڭ بىرى بولغاچقا، كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان قۇم كۆچۈش ئاپىتى نۇرغۇنلىغان تېرىلغۇ يەرلەرنى نابۇت قىلدى. بۇ خىل نابۇت بولۇش خوتەننىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەندى. مەسىلەن، نىيە ناھىيىسىدە نىيە يېزىسىنىڭ غەربىدىكى ئۇچ كەنتىدە 1966 - يىلىدىن 1980 - يىلىنىڭ بېشىغىچە 4200 مو يەرنى قۇم بېسىپ كەتكەن. 270 ئائىلە كىرىيە ۋە چەرچەنگە كۆچۈپ كەتكەن. بۇ يەرنىڭ ئېتىزلىرىدا ئۇزۇنلۇقى 18 كىلومېتىر، كەڭلىكى 12 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 20، 30 مېتىر كېلىدىغان غايەت زور قۇم دۆۋىسى 15 يىل ئىچىدە شەكىللەنگەن. يەنە كېلىپ ئۆيلەرمۇ قۇم ئاستىدا قالىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن. گۇما، چىرا ناھىيىلىرىدىمۇ قۇملىشىش ئېغىر بولۇپ، بار بولغان چەكلىك دائىرىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرگە بارا - بارا قۇم بارخانلىرى «ماكانلاشقان». خوتەننىڭ ھەممە ناھىيىسىدە دېگۈدەك قۇم كۆچۈش سەۋەبلىك تېرىلغۇ يەرلەر نابۇت بولۇش ھېلىھەم مەۋجۇت.

2. چۆللىشىش خوتەن خەلقىنىڭ ئولتۇراق تۇرمۇشىغا تالاپەت ئېلىپ كەلدى.

مەلۇمكى، بۈگۈنكى خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئەتراپىدا دېگۈدەك قاقاسلىقلار ۋە قۇم - بارخانلىرى سوزۇلۇپ ياتىدۇ. ھەر قېتىم شامال چىقىپ، قۇم كۆچكەندە بوستانلىق ئەتراپىدىكى قۇم دۆۋىلىرى ئاستا-ئاستا سىلجىپ بوستانلىققا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ خىل ھالەت تەكرارلىنىش نەتىجىسىدە بوستانلىقتىكى ئاھالىلەر ئاستا - ئاستا ئۆي-ماكانلىرىنى قۇملارغا بوشىتىپ بېرىپ كۆچىدۇ. نەتىجىدە، ئۇزاقتا قالمايلا ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى قۇم ئاستىدا غەرق بولىدۇ. نىيە، چىرا ناھىيە مەركىزىنىڭ تارىختا بىر قانچە قېتىم يۆتكىلىشى ئەنە

شۇ چۆللىشىشنىڭ بىرىنچى سەۋەبى بولغان قۇم كۆچۈشتۇر.

3. چۆللىشىش ئاشلىق مەھسۇلاتىنى كېمەيتىۋەتتى.

چۆللىشىشنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى بولغان شامال ئارقىلىق يىمىرىلىش، تۇپراقنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى تۆۋەنلىتىپ زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى كېمەيتىۋېتىدۇ. چۈنكى، تۇپراق يىمىرىلىش جەريانىدا تۇپراقنىڭ ئۈستى قەۋىتىدىكى پايدىلىق ماددىلار شامال تەسىرىدە يۆتكىلىپ كېتىدۇ - دە، مەھسۇلاتقا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. خوتەندىكى تېرىلغۇ ئېتىزلار ئىچىدە بۇ خىل سەۋەب بىلەن ئۇنۇمسىزلىشىپ كەتكەن يەرلەرمۇ مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

4. چۆللىشىش ئوتلاقلارنى ۋەيران قىلىپ، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى زىيانغا ئۇچراتتى.

چۆللىشىش، مۇقەررەر ھالدا ئوتلاقلارنىڭ چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەر قېتىم چۆللەشكەن زېمىندىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر تۈرلۈك چارۋىلارغا يەم - خەشەك بولۇشتىن مەھرۇم بولغاچقا ھەمدە ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمىگە تەسىر كۆرسەتكەچكە، چارۋىلارنىڭ نورمال ئوزۇقلىنىشىنى دەخلى - تەرۇزغا ئۇچراتتى.

5. چۆللىشىش ئورمانلارنى نابۇت قىلماقتا.

خوتەن تارىختىن بېرى قۇم - بوراننىڭ تەھدىتىگە كۆپ ئۇچراپ كەلگەچكە، كىشىلەر ئىھاتە ئورمان بەرپا قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن قۇملۇقنىڭ ھۇجۇمىدىن تولۇق ساقلىنىپ كېتەلمىگىنى يوق. چۆللىشىشنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ سۇ بايلىقى زور دەرىجىدە كېمەيدى. نەتىجىدە، ئورمان بىنا قىلغان بىلەن، يېتەرلىك سۇغىرىلمىغاچقا، قۇملىشىش سۈرئىتى تېزلەشتى.

6. چۆللىشىش جانلىقلارنىڭ كۆپ خىللىقىنى زىيانغا ئۇچراتتى.

چۆللىشىش سەۋەبىدىن پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى كىچىكلەپلا قالماستىن، يەنە جانلىقلارنىڭ تۇرالغۇ ماكانى ۋەيران بولۇپ ئۈزۈلۈپ قالدى ۋە بۆلۈنۈپ كەتتى. مەنزىرە تىپى ئاددىيلاشتى. يەنە بىر تەرەپتىن تۈر توپى ۋە تۈركۈملەرنىڭ قۇرۇلمىسى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى تۆۋەنلىدى. تۈرلەرنىڭ ياشاش ئىقتىدارى ئاجىزلاشتى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان جانلىقلارنىڭ تۈرى زاۋاللىققا يۈزلەندى.

7. چۆللىشىش سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنى زىيانغا ئۇچراتتى.

چۆللەشكەن رايونلاردىكى دەريا ۋادىلىرىدا ئورمان، ئوت -

چۆپلەرنىڭ قاپلاش دەرىجىسى تۆۋەن بولغاچقا، سۇ - تۆپراقنىڭ ئېقىپ كېتىش ھادىسىسى ئېغىر. بۇنىڭ بىلەن سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىمەلىرىنىڭ نورمال ئايلىنىشى، ئىشلىتىلىشى ۋە كەلكۈننى بىر تەرەپ قىلىش ئىقتىدارى زور تەسىرگە ئۇچرىدى.

8. چۆللىشىش مۇھىت بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قۇرغاق شارائىتتا چىقىندىغان قاتتىق بوران چاڭ - توزانلارنى ئۇچۇرتۇپ، قۇم - بورانلىق ھاۋا رايىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئاتموسفېرانى بۇلغايدۇ. نەتىجىدە چۆللەشكەن رايونلاردا ياشايدىغان كىشىلەردە كۆز كېسەللىكلىرى، نەپەس سىستېمىسى كېسەللىكلىرى باشقا رايونلارنىكىدىن كۆپ بولىدۇ. مۇتەخەسسىسلەر يېقىندا ئاق قان كېسىلىنىڭ بۇاستە سەۋەبچىسى، ئەنە شۇنداق چۆللىشىش سەۋەبلىك مۇھىت بۇزۇلۇشتا ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

ئۇنداقتا، چۆللىشىشنىڭ خوتەنده شۇ دەرىجىده ئەۋج ئېلىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبى نېمە؟ نېمە ئۈچۈن خوتەنده پەرقلىق ھالدا چۆللىشىش يۈز بېرىدۇ. قانداق قىلغاندا چۆللىشىش قەدىمىنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ؟ ... ئارقا - ئارقىدىن قويۇلۇۋاتقان سوئاللارغا بىز تۆۋەنده تۇرلۇك يوللار بىلەن جاۋاب ئىزدەيمىز.

ئورمان بولمىسا، ھاياتلىق بولماس

ئورمان بايلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى بۇزۇۋىش بەدىلىگە ئىقتىسادنىڭ قىسقا مۇددەتلىك ئېشىشىنى قوغلىشىدىغان، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى دەپ، ئومۇمىيلىققا زىيان سالىدىغان، كەلگۈسىگە دەخلى يەتكۈزىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا قەتئىي بولمايدۇ. زور كۆچ بىلەن كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، ئورمان بايلىقىنى قوغداش، دۆلەت زېمىنىنى كۆكەرتىش قەدىمىنى تېزلىتىش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشىلاشقا سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇرىدىغان، ئومۇمىيلىققا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش سۈپىتىده مۇئامىله قىلىپ ۋە بۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى قەتئىي تەرتىپىي ئۇزاقتىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ھەققىي ياخشى تۇتۇش لازىم.

— «كۆۋۈيۈمنىڭ ئورمان بايلىقىنى قوغداپ، ئورماننى نابۇت قىلىپ يەر ئېچىش ۋە ئورمان بېرىنى قالايمىقان ئىگىلىۋېلىشنى توسۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» دىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز ماۋزۇدىكى «ئورمان بولمىسا،

ھاياتلىق بولماس» دېگەنلەرنى كۆرۈپ ئانچە ئېرەنشمىگەنسىز. چۈنكى، بۇ ناھايىتى ئاددىيلا ئېيتىلغان، پەردازلانمىغان سۆز. لېكىن، ئۇنىڭ ئىچىگە ئىنسانىيەت تەقدىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان كۆپلىگەن تەرەپلەر مۇجەسسەملەشكەن.

مەلۇمكى، سىز ۋە بىزلەر ياشاۋاتقان بۇ ئانا زېمىن، يەنى پۈتكۈل يەر شارى ئورمانلىقتىن ئىبارەت يېپىنچىدىن ئايرىلىپ قالسا نۇرغۇن رايونلاردا بوران سۈرئىتى 60%—80% تىزلىشىپ، نەچچە ئون مىڭ ئادەم بوران ئاپىتىگە ئۇچرايدۇ، يەر شارىدىكى 70% تاتلىق سۇ دېڭىزغا ئېقىپ كېتىپ، ئىنسانلار تاتلىق سۇ كرىزىسىگە دۇچار بولىدۇ. كۆمۈر زاپىسى 70% ئازلايدۇ. ئۆسۈملۈكلەر ۋە جانلىقلارنىڭ ئوكسىگېن چىقىرىشى 67% كە چۈشۈپ قالىدۇ. ئاتموسفېرادىكى كاربون IV ئوكسىدى زور مىقدارىدا كۆپىيىپ، يەر شارىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەپ كېتىدۇ. قۇرۇقلۇقتىكى جانلىقلارنىڭ 90% ى يوقىلىپ، 4 مىليون 500 مىڭ خىل ئۆسۈملۈك ۋە جانلىق نابۇت بولىدۇ. قۇرۇقلۇقتىكى ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ 90% ى قۇرغاقچىلىقنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرايدۇ. ھاۋانىڭ بۇلغىنىشى، شاۋقۇننىڭ كۆپىيىشى، سۇ مەنبەسىنىڭ بۇلغىنىشى، قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ كۈچىيىشى تۈپەيلىدىن ئىنسانلار ياشاشقا ئامالسىز قالىدۇ. قۇملۇقلار كېڭىيىش، سۇ تۈپراق زور دەرىجىدە ئېقىپ كېتىش، كەلكۈن، لاتا - شېغىل ئېقىنى، تاغ گۆمۈرلۈش قاتارلىق ئېغىر ئاپەتلەر يۈز بېرىدۇ...

ئورماننىڭ يەر شارى مەۋجۇتلۇقىدا ئوينايدىغان رولى ئەنە شۇنداق زور بولسىمۇ، لېكىن تارىم ۋادىسىدىكى جايلاردا، تەبىئىي ئاپەت كۆپرەك يۈز بېرىدىغان بۇ ئانا زېمىن خوتەنده، بىز ئىلگىرىكى مۇھىت سەۋەبلىك يۈز بەرگەن ئېچىنارلىق تارىخىمىزغا قايرىپ قويۇپ، يېقىنقى نەچچە ئون يىلدا ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرىمىزنى ئەسلەپ كۆرىدىغان بولساق، ئانا تەبىئىتىنىڭ ھېلىمۇ بىزنى پەپلەۋاتقانلىقىدىن خىجىللىق ھېس قىلماي تۇرالمايمىز.

سىز خوتەنده ياشاۋاتقان، خوتەننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن ئاز- تولا خەۋىرى بار كىشى بولسىڭىز، مەلۇمكى، خوتەنگە تەۋە بولغان نىيە، چىرىيە، گۇما قاتارلىق ناھىيىلەر بۈگۈنكى كۈندە قۇمنىڭ تەھدىتىگە ئەڭ كۆپ ئۇچراۋاتىدۇ. ئۇلار زادى نېمە ئۈچۈن قۇم - بوران تەھدىتىگە شۇنچە كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى، ئادەم سانىنىڭ كۆپىيىشى،

ئورمانلىقلارنىڭ ئازىيىشى خوتەنگە ئېغىر تەھدىت بولۇپ، قۇم - بوران بېسىپ كىرىشكە ئاساس ھازىرلاپ بېرىلگەن.

1776- يىلى 44 مىڭ 603 نوپۇسى بار خوتەن 1909 - يىلىغا كەلگەندە 419 مىڭ 122 نوپۇسى بار چوڭ خوتەنگە ئايلانغان. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىنلا قۇرغاق، قۇم - بوران ئېغىزى بولغان خوتەنده يەرلەرنى كۆپلەپ ئېچىش — ئاممىنىڭ تۇرمۇش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى بولۇپ قالغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان يەر ئېچىش دېگىنىمىزدە، گىيا ئۇنىمىدىغان قاقاس يەرلەرنى ئېچىش ئەمەس. بەلكى كۆپ ھاللاردا سۇ - تۇپراق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغان، دەل - دەرەخلىرى، ئوت - چۆپلىرى باراقسان ئۆسكەن يېشىلزارلىقلارنى ئېچىش كۆزدە تۇتۇلغان.

ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە، خوتەن رايونىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىپ كېتىشىگە تەبىئەت ھادىسلىرى ۋە سۇنئىي ھادىسلەر سەۋەب بولغان بولسا، يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، بوستانلىقلار مۇھىتىنىڭ كەسكىن ئۆزگىرىشى يەنىلا ئىجتىمائىي سەۋەبتىن بولدى. كىشىلەر تەبىئەت قانۇنىنى توغرا تونۇماي، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىلا كۆزلەپ، تەبىئەت قانۇنىغا خىلاپ ئۇرغۇن ئەخمىقانە ئىشلارنى قىلىپ، يامان ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، تۇرمۇشنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاھالە ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى ئەلۋەتتە كۆپ ئاشلىقنى، تېرىلغۇ يەرنىڭ تېخىمۇ كۆپ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇ سەۋەبلىك جايلاردا بوز يەر ئېچىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. مەسىلەن: ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە خوتەن ناھىيىسىدە 320 مىڭ مودىن جىقراق يەر بار ئىدى. 1959- يىلىغا كەلگەندە 425 مىڭ موغا يەتتى. قاراقاش ناھىيىسىدە 1949-يىلى 272 مىڭ 700 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى. 1958- يىلىغا كەلگەندە 348 مىڭ موغا يەتتى. كۆپ تېرىپ، ئاز ھوسۇل ئالىدىغان بۇنداق يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش شەكلى 50 - يىللاردا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە مەلۇم ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناغان بولسىمۇ، يەتمۇ تەرەققىي قىلىپ 1958- يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان، ئادەمنىڭ سوبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنىڭ رولى مۇبالىغە قىلىنغان، تەبىئەت قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىنغان « سول» چىل ئىدىيىسىنىڭ

يېتەكچىلىكىدە، « قۇمۇققا يۈرۈش قىلىش» شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، كەڭ كۆلەمدىكى ئورمانلار كېسىلىپ، ئوتلاقلار ۋەيران قىلىنىپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كېڭەيتىلگەن. 1958- يىلدىن 1960- يىلغىچە خوتەن رايونى بويىچە بىر مىليون 210 مىڭ مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە 780 مىڭ موسى ئورمانلارنى كېسىش، ئوتلاقلارنى بۇزۇش يولى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى بىر مىليون 890 مىڭ مودىن بىراقلا كۆپىيىپ 3 مىليون 580 مىڭ موغا يەتكەن، كۆپ قىسىم يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەر سۇ يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن ئاق تاشلاپ قويۇلۇپ، كەڭ كۆلەمدىكى يەر قۇمۇققا ئايلىنىپ كەتكەن. بالايىئاپەتلىك بولغان 10 يىل جەريانىدا « ئاشلىق تۇنقا قىلىنغان، دەرەخلەر كېسىپ تۈگىتىلگەن» . ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىققا، چەكسىز تەبىئەتنىڭ جازاسى ۋە ئۆچ ئېلىشى قوشۇلۇپ، خوتەننىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى بىردىنلا ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان، مۇھىتنىڭ ناچارلىشىشى كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە يەتكەن. 1958- يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشتە خوتەندىكى نۇرغۇن ئورمانزارلىق خارابلىككە يۈزلەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا چىرا ناھىيىسىدە بوز يەرنى تېزرەك ئېچىش ئۈچۈن دەرەخلەرنى كېسىش ئەمەس، بەلكى ئوت قويۇش، تۈركۈم - تۈركۈم كۆيدۈرۈپ تاشلاش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئەينى ۋاقىتتىكى بوز يەر ئېچىشتا: بىرىنچى تۈركۈم كىشىلەر بېرىپ دەرەخ كۆيدۈرگەن، ئىككىنچى تۈركۈم كىشىلەر بېرىپ يىلتىز قۇمارغان. ئۈچىنچى تۈركۈمدىكىلەر بېرىپ ئېتىز ئاچقان. چىرىيىدە 1958- يىلدىن بۇيان 30 مىڭ مودىن ئارتۇق بوز يەر ئېچىلغان، بۇنىڭدىن مۇستەھكەملەپ دېھقانچىلىق ئېتىزىغا ئايلاندۇرۇلغىنى ئاران 10 مىڭ مو ئەتراپىدا بولغان. كېرىيىدە 1950- يىلدىن 1980- يىلغىچە جەمئىي 375 مىڭ 700 مو بوز يەر ئېچىلىپ، دېھقانچىلىق ئېتىزىغا ئايلاندۇرۇلغىنى ئاران 170 مىڭ مو بولغان. خوتەندىكى باشقا ناھىيىلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇنىڭدىن ئانچە پەرقلەنمىگەن.

يەر ئېچىشتىن باشقا يەنە يەرلىك ئاھالىنىڭ ئولتۇراق ئادىتىدە ئادەتتە ئۇلار ئۆيلەرنى ئاساسەن ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سالغاچقا، كۆپەيگەن نوپۇسلار ئولتۇرىدىغان ئۆيلەر ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان دەرەخلەر كېسىلىپ، ئۆي سېلىنغان. يېقىلغۇ ئورنىدا قالانغان.

ئەنە شۇنداق قالايمىقان بوز يەر ئېچىش، ئورمان بايلىقىدىن

قالايمىقان پايدىلىنىش نەتىجىسىدە ئاپەت خوتەنگە ئالدىنى قىلغان. 1966- يىلدىن 1980- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا نىيە ناھىيىسى نىيە گۈڭشىسىنىڭ غەربىدىكى ئۇچ كەنتتە 4200 مو يەرنى قۇم بېسىپ كەتكەن. 270 ئائىلە كېرىيە ۋە چەرچەنگە كۆچۈپ كەتكەن. كەنت ئېتىزلىقىدا ئۆزۈنلۇقى 18 كىلومېتىر، كەڭلىكى 12 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 20-30 مېتىر كېلىدىغان غايەت زور بىر قۇم دۆڭىسى 15 يىلدا شەكىللەنگەن. گۈما ناھىيىسىنىڭ مۇجى يېزىسىدىكى 20 - كەنتنىڭ بۇرۇن بار تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 4200 مو بولۇپ، 1960 - يىلى ئازىيىپ 2300 موغا قالغان. 1978- يىلى يەنە ئازىيىپ 1500 موغا قالغان. 1980- يىلىغا كەلگەندە 1300 موغا قالغان، ئەمما، نوپۇس كۆپەيىپ تەبىئەتكە بولغان بېسىم كۈنسېرى ئېشىپ بارغان.

ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن خوتەنده قۇم تەھدىتىگە ئۇچراپ يۇرت - ماكانىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەنلەر كۆپەيىشكە باشلىدى.

1958- يىلدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، پولات تاۋلاش، كومموٰنا ئاشخانىسى، سۇ قۇرۇلۇش ھەربىكەتلىرى خوتەنىڭ نۇرغۇنلىغان ئورمان بايلىقىنىڭ خوراپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ھەربىكەتتە پەقەت چىرا ناھىيىسىدىلا چوڭ دەرەختىن 800 مىڭ تۈپتىن ئارتۇقى نابۇت بولدى. پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە بىر مىليون مودىن ئارتۇق ئورمان كېسىلىپ كەتتى. ئەگەر شۇ ئورمانلار بۇگۈنكى كۈندە بولغان بولسا، خوتەنىڭ قۇم - بوران ئاپىتىگە ئۇچرىشى مۇمكىن بولمايتتى. چۈنكى، 50 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بىر تۈپ دەرەخ ئىشلەپچىقارغان ئوكسىگېنىنىڭ قىممىتى 31 مىڭ 200 ئامېرىكا دوللىرىغا، ئاتموسفېرانىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش قىممىتى 62 مىڭ 500 ئامېرىكا دوللىرىغا، تۈپراقنىڭ خورىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئونۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش قىممىتى 31 مىڭ 250 ئامېرىكا دوللىرىغا، سۇنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىقلاردىكى قىممىتى 31 مىڭ 250 ئامېرىكا دوللىرىغا، ئاقسىل ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 2500 ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىدۇ. قىسقىسى بىر تۈپ دەرەخ ئىنسانىيەتكە 158700 ئامېرىكا دوللىرى، خەلق پۇلىدا بىر مىليون 428 مىڭ 300 يۈەنلىك پايدا يەتكۈزۈپ بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغاچقا، پەقەت چىرا ناھىيىسىدىكى نابۇت بولغان 800 مىڭ تۈپ چوڭ دەرەخ بار بولغان بولسا، چىرا بۇگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى «يېشىل جەننەت» كە ئايلانغان بولاتتى.

خوتەنلىكلەر كۆندۇزىمۇ، كېچىسىمۇ قۇم - توپا تەمىنى تېتىپ يۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلار قۇم - بوراننىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى، ئىنسانىيەتنىڭ قوغدىغۇچىسى بولغان ئورمانلارنى ۋەيران قىلىشنى بىلىپ - بىلمەي داۋاملاشتۇردى. ئازادلىقتىن ئىلگىرى تېكىلگەن كۆپلىگەن دەل - دەرەخلەر باراقسان ئۆسۈپ، مۇھىتنى ساپلاشتۇرۇشتەك مۇقەددەس بۇرچىنى خېلى ياخشى ئادا قىلغانىدى. بېشىللىقمۇ خېلى زور ئىدى. 1957- يىلى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېزىلىرىدا تېرىلغۇ يەر ئۇستىدىكى سۈنئىي ئورمان كۆلىمى تەخمىنەن 205 مىڭ مو بولۇپ، تېرەك 47% نى، جىگدە 24% نى، ئۇجمە دەرىخى 14% نى، سۆگەت 11% نى، باشقا دەرەخلەر 4% نى ئىگىلىگەن. بۇ 205 مىڭ مو سۈنئىي ئورمان ئىچىدە، 80% دىن كۆپرەكى ماتېرىيال قىلغىلى بولىدىغان دەرەخلەر بولغاچقا، پولات تاۋلاش، سۇ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارغا زور كۆلەمدە ئىشلىتىلىپ بىرلەپ قومۇرۇلۇپ تاشلاندى. ئۇنىڭدىن ئامان قالغانلىرى قاتناش ئالاقىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ جاي - جايلارغا يۆتكەپ سېتىلدى. شۇ ۋاقىتلاردىكى قىرغىنچىلىقلاردىن ۋە ئىلگىرىكى ئاپەتلەردىن «ئامان» قالغان ئاز سانىدىكى دەل - دەرەخلەر بۈگۈنكى كۈندە « تارىم ۋادىسىدىكى دەرەخ پادىشاھلىرى» دېگەن پەخىرلىك نام بىلەن قېرى ئەمما جۇشقون گەۋدىسىنى تىك تۇتۇپ تەبىئەت ئارقىلىق، بىز خوتەنلىكلەرگە ئىللىق قۇچاق ئېچىۋاتىدۇ. نەچچە يۈز يىللىق ئىسىق - سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ قەدىمىي دەرەخلەر تۇر سانى ۋە ساقلىنىش ۋاقتىنىڭ باشقا يۇرتلاردىكىدىن پەرقلىق بولۇشى سەۋەبى بىلەن مەخسۇس ساياھەت ئورنىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئىلىمىز ۋە چەت ئەل مېھمانلىرىنى كۈنسېرى جەلپ قىلىپ، ۋىلايىتىمىز ساياھەتچىلىكى ئىشلىرى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشتى. ناۋادا ئەينى ۋاقىتتا ۋەيران قىلىنغان ئورمانلاردىن 100/1 قىسمى مۇشۇ دەرەخ پادىشاھلىرىدەك بۈگۈنگىچە يېتىپ كېلەلىگەن بولسا، ئۇنىڭ ۋىلايىتىمىز ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەقىقەتەن مۆلچەرلىگۈسىز بولاتتى.

خوتەن زېمىنىدا يىلتىز تارتىپ، قۇم - بوراننىڭ خىرىس قىلىپ كۆكلەۋاتقان ئورمانلارنىڭ خاراب بولۇشى چوڭ سەكرەش ئېلىپ بېرىش جەريانى بىلەنلا تۈگىمىدى.

60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە شۇ چاغدىكى خوتەن يەرلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى خۇاڭ چىڭ « خوتەن ياڭىقىغا پۈتۈن مەملىكەت

خەلقىنىڭ ئېغىزىنى تەگكۈزۈش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئېتىز قىرلىرىغا ياڭاق تېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. كىشىلەر ياڭاق تېرىدى ھەمدە ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالما، ئامۇت قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنىمۇ تىكتى. نەتىجىدە ئىھاتە ئورمانلىرىنى بەرپا قىلىشنىڭ پۈرسىتى يوقالدى، ھەتتا ئىھاتە ئورمانلىرىنىڭ ئورنىنىمۇ ئىقتىسادىي ئورمانلار ئىگىلەپ، ۋاقىتلىق ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ھەل قىلىنغاز بولدى. ئەپسۇسكى، بۇلارمۇ داجەيدىن ئۆگىنىش، سالا ئېتىزى قۇرۇلۇشى، ئېتىز - ئېرىق، يول قۇرۇلۇشى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ... بىلەن ئامان قالالمىدى. ھىر قىسمى تەبىئىي ھالدا چىقىرىپ تاشلاندى.

80- يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، «ئېتىزلاردىن قوش قەۋەت ھوسۇل ئېلىش» نى پىلانلاپ، ئېتىز - ئېرىق قىرلىرىغلا ئەمەس، ھەتتا ئېتىزلىقلارغىمۇ سەگۈ تېرەك، بېيجىڭ توغرىقى قاتارلىق دەرەخلەرنى تىكىش تەشەببۇس قىلىندى. ئېتىزلىقتا ئەزەلدىن مېۋىسىز دەرەخ سېلىپ باقمىغان خوتەنلىكلەر ئۇچۇن بۇ بەكمۇ غەلىتىلىك بولۇپ تويۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا شۇنداق قىلماي بولمىدى. ئېتىزلىقلارغا قاتار - قاتار قىلىپ سەگۈ تېرەك سېلىندى. مۇشۇنداق قىلغاندا ئاستىدا بۇغداي - قوناقتىن، ئۇستىدە ياغاچ ماتېريالى — سەگۈ تېرەكتىن ھوسۇل ئالغىلى بولىدىكەن. بۇ ئىش سىياسىي ۋەزىپە قاتارىدا تۇتۇلغانلىقتىن، سەگۈ تېرەك سايە چۇشۇرۇپ، بۇغداي - قوناق ئوخشىمىغاندىمۇ، سەگۈ تېرەكتىن كېسەل تارقىلىپ، بۇغداي - قوناقنى پىت - كۈمۈتا بېسىپ كەتكەندىمۇ خوتەنلىكلەر غەلىتىلىمىدى.

ۋاقىت يېڭى ئەسىرگە يېقىنلاپ 90- يىللار يېتىپ كەلگەندە، ماۋجۇشىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا: «پىلە بېقىش ئۇچۇن ئاۋۋال ئۇجمە يېتىشتۇرۇش كېرەك، ئۇجمە يېتىشتۇرۇلسە ئاندىن پىلە باققىلى بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكىنىدەك ئۇجمە يېتىشتۇرۇش مۇھىم ۋەزىپىگە ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئېتىزلىقلارغا تىكىلگەن ھېلىقى سەگۈ تېرەكلىرى تېخى ياغاچ ماتېريالىغا ئايلانماستىنلا ئېتىزلاردىن، ئېتىز - ئېرىق قىرلىرىدىن يوق قىلىندى، كېسىپ - يۇلۇپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئېتىز - ئېرىق قىرلىرىغا ئۇجمە كۆچىتى تىكىش باشلاندى. ئۇجمە تىكىش بەكمۇ مۇھىم ۋەزىپە بولدى. ئۇجمە تىكىش ئۇچۇن ئېتىز - ئېرىق قىرلىرىدىكى ئۆرۈك - شاپتۇللارمۇ يۇلۇپ - كېسىپ تاشلاندى.

ئۇجمە كۆچمىتى تىكىش، ئۇجمە يېتىشتۇرۇش بەكمۇ تېز سۈرئەت بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. « چىرا ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزىسى 1991- يىلدىن 1994- يىلغىچە 6 مىليون 240 مىڭ 654 تۇپ ئۇجمە يېتىشتۇرۇپ، ئومۇمىي ئۇجمىسىنىڭ تۇپ سانىنى 6 مىليون 808 مىڭ 654 تۇپكە يەتكۈزدى، 3 مىليون 256 مىڭ 80 تۇپ ئۇجمىنى ئۇلاپ، سورتىنى ياخشىلىدى ...»

« لوپ ناھىيىسىنىڭ چاھارباغا يېزىسى 1994- يىلى 377 مىڭ 220 تۇپ ئۇجمە كۆچمىتى تىكىش، 630 مىڭ تۇپ ئۇجمىنىڭ سورتىنى ياخشىلاش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ۋەزىپىنى ئائىلىلەرگىچە ئەمەلىيلەشتۈردى...»

« قاراقاش ناھىيىسىدە 1994- يىلى سېلىنغان ئۇجمە كۆچمىتى 5 مىليون 437 مىڭ تۇپ بولۇپ، 1993- يىلدىكىدىن 54.9% ئاشتى ...»

ھەممە ناھىيە، ھەممە يېزىلارنىڭ ئۇجمە يېتىشتۇرۇش ئەھۋالىدىن سان - سىفىرلارنى نەقىل كەلتۈرۈپ يۈرمىسەكمۇ بولار. يۇقىرىقىلاردىنلا خوتەندىكى ئۇجمە يېتىشتۇرۇش سۈرئىتىنىڭ ئاجايىپ تېز بولغانلىقىنى، سېلىشتۇرغۇسىز تېز بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە يېتىشتۇرۇلگەن ئاشۇ سانسىزلىغان ئۇجمىلەرنىڭ سانسىزلىغان ئىھاتە ئورمانلارنى ۋە باشقا ئورمانلارنى نابۇت قىلىش بەدىلىگە يېتىشتۇرۇلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئەنە شۇنداق خىرىسلارنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان دەرەخلىرىمىز، بىر مەزگىل كېرىلىپ كۆككە تاقاشقۇدەك بوي تارتقان بولسا، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلارنىڭمۇ بېشى ئېگىلدى، يەنى پۈتكۈل ئائىلىلەرگىچە توك يەتكۈزۈش قۇرۇلۇشى باشلانغاندا، نۇرغۇنلىغان قەددى - قامەتلىك دەرەخلىرىمىز « سىم يولىغا تاقاشتى» دېيىلىپ كېسىپ تاشلاندى. مەسىلەن: قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ياۋا - قاراسای يېزىسىغا كىرىدىغان ئاسفالت يولىنىڭ توپاق ئاسىمىسى دېگەن يېرى ئەتراپىدا ئەسلى زەيكەش بولغانلىقى ئۇچۇن نەچچە رەت ئورمان تىكىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي قۇرۇپ كېتىپ تۇراتتى. ئەتراپتىكى دېھقانلارنى نەچچە يىل سەپەرۋەر قىلىپ توپا يۆتكەپ ئەكېلىش ئارقىلىق جىگدە ۋە ئورمان ئارىلاشتۇرۇپ سېلىنىپ دەسلەپكى قەدەمدە نەتىجە قازىنىپ 200 مېتىرغا يېقىن جايدا خېلى باراقسان ئورمانزارلىق بەرپا قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ كەڭلىكى 3-4

مېتر ئەتراپىدا كېلەتتى. يېقىندا سىم يولىنى رەتلەش جەريانىدا توك سىمى دەل ئاشۇ بىچارە دەرەخلەرنىڭ ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈلدى ۋە ئەمدىلا تومۇر - تومۇرلىرىغا سۇ يۈگۈرۈپ، بۇ يەرنىڭ تۈپرىقىغ ماسلىشىپ باراقسان ئۆسكەن دەرەخلەرنىڭ 70% ئەتراپىدىكىلەر ئېچىنىشلىق ھالدا كېسىپ تاشلاندى.

مەلۇمكى، يول قاتنىشىنىڭ راۋانلىشىشى، سودا - ئالاقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خوتەندىن مەخسۇس باشقا جايلارغا ياغاچ يۆتكەپ سېتىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار مەيدانغا كەلدى. ئۇلار بىر تال كۆچەت تىكىشنى ئويلىماي، تىكىلگەن، بويىغا يەتكەنلىرىنى نابۇت قىلىپ سېتىش، شۇ ئارقىلىق زور ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرىشىش كويىدا كۆپلىگەن ئۇسۇللارنى قوللاندى. باشقا جايلاردىمۇ ياغاچ بار تۇرسا، نېمە ئۈچۈن ئۇلار بۇ يەردىن ئالدۇ دېگەننى قىلچە ئويلاپ قويمىدى. قىسقىسى ئۇلار ۋاقىتلىق مەنپەئەتكىلا ئېرىلدى.

بىز خوتەن ۋىلايىتىدىكى ناھىيىلەرنىڭ بازار ئىچىنى ئارىلايدىغان بولساق، كۆپ قىسمىدا «قايتىدىن تۇزەش» ئېلىپ بېرىلىش سەۋەبىدىن، باراقسان ئۆسكەن، نەچچە ئون يىل خوتەن ھاۋاسىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈچ قوشقان ئىھاتە ئورمانلارنىڭ «زامانغا ياراشمايى» كېسىۋېتىلىپ، ئورنىغا كۆركەم كۆرۈنىدىغان مەنزىرە ئورمانلارنىڭ سېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ئورمانلار ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردە شۇنچە كۆركەم كۆرۈنگەن بىلەن، مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بىرگە ئۆزگىرىپ ماڭمىدۇ. مۇبادا قىش كۈنلىرى بولۇپ قالمىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ھالى تېخىمۇ بەتتەر بولۇپ كېتىدۇ.

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز يۇقىرىقى دادىلىنىشلىرىمنى ئوقۇپ «خوتەندە ئىھاتە بەرپا قىلىنمىدىمۇ؟» دەپ سورىشىڭىز مۇمكىن. دەرۋەقە، خوتەنلىكلەر ئورمان ئەھيا قىلىشقا خېلى كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ تەڭپۇڭلۇقى، يەنى كېسىش بىلەن سېلىشنىڭ مۇناسىۋىتى، دېگەندەك ياخشى بىر تەرەپ قىلىنمىدى.

كېسىلگەن، ۋەيران بولغان دەل - دەرەخلەر يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بوستانلىق ئەتراپىدا بولدى. ئۇلارنىڭ باراقسان ئۆسۈشى ۋە ئېچىنارلىق خارابلىقى ئاشۇ بوستانلىقلاردا يۈز بېرىپ، بوستانلىقلارنى چولاق قىلىپ قويۇش شەكىللەندى. ئۇنداقتا بەرپا قىلىنغان ئورمانلار قەيەردە يىلتىز تۇتتى؟

ئورمانلارنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالىدىن خەۋىرى بار كىشىلىرىمىزگە

مەلۇمكى، يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئورمانزارلىقلار ئاساسەن قۇملۇققا ھۇجۇم قىلغان ھالدا شەكىللەندى.

ئەگەر يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئورمان بايلىقىمىز ھەقىقەتەن خۇراپ كەتمىگەن بولسا، 90-يىلدىن 2000-يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە خوتەن شەھىرىنىڭ چاڭ - توزانلىق ۋاقتى 80% دىن ئېشىپ كەتمىگەن، خوتەن شەھىرى، قاراقاش ناھىيىسى ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئازىيىشقا قاراپ يۈزلەنمىگەن، چاڭ - توزانلىق ۋە قۇيۇنلۇق كۈنلەر ئەسلىدىكىدىن 30% — 25 ئاشمىغان، پۈتكۈل خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدە يىللىق ئوتتۇرىچە توپا ياغىدىغان كۈنلەر ئىلگىرىكى 30 يىلدىكىدىن 40-50 كۈن كۆپىيىپ 90-120 كۈنگە، يېنىك دەرىجىدىكىنى قوشقاندا 200 كۈنگە يەتمىگەن بولاتتى. نە ئامال، بىز ئۆزىمىز تاپقان بالا دەستىدىن كۆرۈنمەس خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتىمىز. مۇبادا خوتەن خەلقى خوتەن ناھىيىسىنى ئۆرنەك قىلىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان دەل - دەرەخ سانىنى تېخىمۇ كۆپەيتىپ، يېشىللىق بەرپا قىلسا (خوتەن ناھىيىسىدە ھەر بىر ئادەمگە ئوتتۇرىچە 521 تۈپ دەرەخ توغرا كېلىدۇ ۋە ئۇلارمۇ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مۇھىت پىلان مەھكىمىسى تەرىپىدىن «يەر شارىدىكى 500 ياخشى» نىڭ بىرى بولۇپ باھالانغان)، ھەقىقەتەن خۇشاللىنارلىق ئىش بولغان بولاتتى.

خوتەن خەلقى مۇھىت بۇزغۇنچىلىقىنىڭ خىرىسىنى كېچىكىپ بولسىمۇ ھېس قىلىپ، قايتىدىن جانلاندى. ئىلگىرىكى «سول» چىل ئىدىيىلەرنىڭ ئاسارەتلىرىدىن ئاستا - ئاستا قۇتۇلۇپ، يىراقنى كۆرەر رەھبەرلەرنىڭ ھەر تەرەپتىن يول كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە «قۇملۇق جېڭى» گە ئاتلاندى. سۈسىز چۆل - باياۋانلارنىمۇ يېشىللىق بەرپا قىلىش ئىستىكىدە، ھەتتا ئورمان كۆچەتلىرىنىڭ يىلتىزىنى سۇ قاچىلانغان بوتۇلكىلارغا سېلىپ تۇرۇپ تىكىش ئارقىلىق، ئورمانلارنىڭ تۈپراققا ماسلىشىۋېلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەردى. مۇبادا شۇ خىل ئۇسۇلدا تىكىلىگەن كۆچەتلەر ئايىنىسا ئۇ يەرگە ئاستا-ئاستا سۈنى راۋانلاشتۇرغىلى بولۇشى تەبىئىي ئىدى. قۇملۇققا ئاشۇنداق ھۇجۇم باشلاش ۋە باشقا خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق يېشىل كارىدور بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە، خوتەننىڭ قەدىمكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قەدەم ئېلىندى. بەزى جايلاردا دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ بېشىغا

ئىھاتە ئورمان سېلىنىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ قۇملىشىپ كېتىشىگ قارشى سېپىل ھاسىل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن خوتەنگە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن ئېكسكۇرسىيە ئۇچۇن كەلگەن ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر ۋىلايەتىمىزنىڭ ئورمانچىلىق قۇرۇلۇشىغا يۇقىرى باھالارنى بەردى. غەربىي شىمال ئورمانچىلىق ئىنستېتۇتىنىڭ پروفېسسورى ۋاڭ زومىن: «خوتەننىڭ ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشىنى كۆرۈپ ناھايىتى تەسىرلەندىم. دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدىكى ئىھاتە ئورمان قۇرۇلمىسىنى بۇنداق ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىلگىرى دەرسلىك كىتابتا سۆزلەنگەن، ئەمما كۆرۈلۈپ باقمىغان، بۇ يەردىكى ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى مەملىكەت ئىچىدىلا ئىلغار بولۇپ قالماستىن، بەلكى خەلقئارادىمۇ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ» دېدى. دۇنيا جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، گېرمانىيە ھامبورگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى خاس گېسىن خوتەننىڭ ئورمان بەلۋېغىنى كۆرگەندىن كېيىن: «سىلەر ئىنسانلارنىڭ قۇملۇقلارنى بويسۇندۇرۇپ، قۇملۇقتا ئىنسانلارغا بەخت يارىتىش يولىدا ئىنسانلارنى پۈتۈنلەي قايىل قىلارلىق نەتىجە يارىتىپسىلەر» دېدى. گېرمانىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق مەسلىھەتچىسى، دوكتور ھوندىل خوتەننىڭ ئورمان بەلۋېغىنى كۆرگەندىن كېيىن: «قۇملۇقتىكى بوستانلىقنى گويا يېشىل باغچىدەك گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىققانلىقىڭلارنى ئويلىماپتىكەنمەن، سىلەر بوراندىن ساقلىنىپ قۇمنى تىزگىنلەپ، بوستانلىقنى مۇستەھكەملەپ ۋە كېڭەيتىش جەھەتتە كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئۇلۇغ مۇۋەپپەقىيەت يارىتىپسىلەر» دېدى.

بىز يۇقىرىدا ۋىلايەتىمىز ئورمان بايلىقىنىڭ خوراش، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراش ئەھۋالى ئوستىدە توختالدۇق. ئەمدى ئورمانلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا ئوينايدىغان ئاجايىپ روللىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇ ئۇشبۇ ئەسىرىمىزنىڭ مەزمۇن تەلىپى، ئەلۋەتتە.

مەلۇمكى، ئورمانىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتا ئوينايدىغان رولى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرگە يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1) ئورمانلار ئوكسىگېن ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇت.
2) ئورمانلار ھاۋانى تازىلىغۇچى.
3) ئورمانلار سۇزگۈچلۈك رولىنى ئوينايدۇ.

ستاتىستىكا ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يېشىللىقلاردىكى چاڭ-توزانلارنىڭ مىقدارى كوچىلاردىكىدىن ئۆچتىن بىر ياكى ئۈچتىن ئىككى ئۈلۈش ئاز بولىدۇ. قارىغايلارنىڭ چاڭ - توزانلارنى سۈمۈرۈپ قېلىش نىسبىتى 2.32%، كاۋۇچۇكنىڭ 7.15%، تېرەكنىڭ 17.58%، ياڭاق دەرىخىنىڭ چاڭ - توزانلارنى كىمەيتىش مىقدارى 22.9g/m³ بولىدۇ. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ چاڭ - توزانلارنى سۈمۈرۈپ ئېلىش ئىقتىدارى ئۇنىڭ يوپۇرماق يۈزىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، بەزى يوپۇرماقلارنىڭ يۈزى يىرىك (قارا ياغاچ، تاۋۇزەك چاتقىلى)، بەزى يوپۇرماقلارنىڭ يۈزى پۈرمىلىك، يۈپۈرماق ئالقىنىدا تۈكچىلەر كۆپ (جىگدە)، ھەتتا بەزىلىرى يەنە ئېغىرلىق ماي ياكى شىلىمشىق قويۇق ماددىلارنى ئاجرىتىپ چىقىرىدۇ. دېمەك، بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى چاڭ - تۈزانلارنى توسۇش، سۈمۈرۈش، يېپىشتۇرۇش رولىنى ئويناىيدۇ. يەنە كېلىپ ئۆسۈملۈكلەر شامال سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ ھاۋادىكى چاڭ-توزانلارنى يوپۇرماق ئالقىنىغا چۈشۈرۈش رولىنى ئويناىيدۇ.

چاڭ - تۈزانلار ھەددىدىن كۆپ بولۇپ كەتسە، مۇھىتنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغاپ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكىگە خەۋپ يەتكۈزىدۇ. ئەگەر ھاۋادىكى لەيلەپ يۈرىدىغان چاڭ - تۈزانلارنىڭ مىقدارى 100mg/m³ قا يەتسە، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نەپەس ئېلىشى قىيىنلىشىدۇ، 200mg/m³ قا يەتسە، ياشانغانلار ۋە بەدەن ئاجىز كىشىلەرنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئېشىپ بارىدۇ، 300mg/m³ قا يەتسە، نەپەس يولى ۋە يۈرەك كېسەللىكلىرى بىلەن ئۆلىدىغانلارنىڭ سانى ئېشىپ بارىدۇ.

4) ئورمانلار تېمپېراتۇرىنى تۆۋەنلىتىپ نەملىكنى ئاشۇرۇش رولىغا ئىگە.

5) ئورمانلار تۈپراق ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

6) ئورمانلار بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، قۇمنى تىزگىنلەيدۇ.

7) ئورمانلار شاۋقۇننى ئازايتىدۇ.

بەزىلەر مۇنداق ئەمەلىي ئۆلچەش ئېلىپ بارغان: ئون مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغى شاۋقۇننى 20%، 20 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغى 40%، 30 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغى 50%، 40 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغى 60% پەسەيتىدىكەن. ئورمان بەلۋېغىنىڭ شاۋقۇننى پەسەيتىش رولى ئورمان بەلۋېغى كەڭلىكىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئاشىدۇ. دەل - دەرەخلەر باراقسان ئۆسكەن ئاممىۋى باغچىلار ۋە كۆكۈل ئېچىش سورۇنلىرى

كىشىلەرنى ۋاراڭ - چۇرۇك ۋە شاۋقۇن ئاڭلانمايدىغان تېخنىكىلىق جەمجەت شارائىتقا ئىگە قىلىدۇ.

8) ئورمانلار سۇ مەنبەلىرىنى تازىلايدۇ.

شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدىكى ئادەم ئىچكىلى بولىدىغان دەريا، كۆل، بۇلاق، سۇ ئامبىرى، ئېرىق - ئۆستەڭ، شۇنداقلا كۆلچەك سۇلىرى بەزىدە زاۋۇتلاردىن قويۇپ بېرىلگەن كېرەكسىز سۇلار ۋە ئاھالىلەر چىقىرىۋەتكەن يۇندىلار بىلەن بۇلغىنىپ، مۇھىت تازىلىقى ۋە خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە ئېغىر دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزىدۇ. ئەمما، ئورمانلار مۇشۇنداق مەينەت سۇلارنى مەلۇم دەرىجىدە تازىلاش ئىقتىدارىغا ئىگە. مەسىلەن: ئورمانسىز تاغ باغرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇلارنىڭ ھەر كۋادرات كىلومېتىردىكى ئېرىتكەن ماددىلىرى 61.9 تونىنا، ئورمانلىق تاغ باغرىدىن ئېقىپ چۈشكەن سۇلارنىڭ بولسا پەقەت 6.5 تونىنا بولۇپ، ئىككىسىنىڭ پەرقى 2.6 ھەسسىگە باراۋەر كېلىدۇ. دۇغ، ھەتتا سېسىق سۇلار كەڭرەك ئورمان بەلۋاغ رايونلىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن سوزۇلۇپ، سېسىق پۇراقلىرىمۇ ئۇزلۇكسىز ئازىيىدۇ. دۇغ سۇ 30-40 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھەر لىتىر سۇدىكى باكتېرىيە سانى ئورمان بەلبېغىدىن ئۆتمىگەن سۇدىكى باكتېرىيە سانىغا قارىغاندا يېرىم باراۋەر ئازىيىدۇ. 50 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلبېغىدىن ئۆتكەندىن كېيىن باكتېرىيە سانى 90% كۆپەرەك ئازىيىدۇ. ئورمان سۇ ئامبارلىرىدىكى سۇنىڭ تېمپېراتۇرىسىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئورمانلار ئاسراپ تۇرىدىغان سۇ ئامبارلىرىدىكى سۇنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئورمان يوق سۇ ئامبارلىرىدىكى سۇنىڭ تېمپېراتۇرىسىدىن كۆپ دەرىجىدە تۆۋەن بولىدۇ. سۇ تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى ئادەتتە «ئىسسىقلىقتىن بۇلغىنىش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسسىقلىقتىن بۇلغىنىش كېلىپ چىققاندا، سۇدا ئارانلا نورمال بولمىغان پۇراق (تەم) ۋە قۇرتلار پەيدا بولىدۇ ھەمدە سۇدىكى فىزىكىلىق، خىمىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە تەسىر يېتىدۇ. ئورمانلارنىڭ پاسكىنا سۇلارنى تازىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، پاسكىنا سۇدىكى بەزى بۇلغىغۇچى ماددىلار ئورمانلار ئۈچۈن ياخشى ئوزۇقلۇق بولىدۇ، شۇڭا ئورمانلار ئۇلارنى سۈمۈرۈۋېلىپ ئۆزى نورمال ھايات كەچۈرۈپلا قالماستىن، بۇلغانغان سۇلارنى تازىلاپ، ئىنسانلارنىڭ كېسەللىك مىكروبلىرىنى

سۇ مەنبەلىرى ئارقىلىق يۇقتۇرۇۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

9) ئورمانلار جانلىقلار تۈرلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ.

تاغدىكى تەبىئىي ئورمانلىقلاردا ياشايدىغان قۇش ۋە ھايۋاناتنىڭ تۇرى تۇزلەڭ رايوندىكى ئورمىنى شالاڭ جايلارغا سېلىشتۇرغاندا يەنىلا كۆپ، بۇنىڭ سەۋەبى تاغدىكى تەبىئىي ئورمانلىقلارنىڭ كۆلىمى كەڭ، ئورمانلار قويۇق، ئوزۇقلۇق كۆپ بولۇپ، قۇش ۋە ھايۋاناتنىڭ ھايات كەچۈرۈشىگە قولايلىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان جاي بىلەن تاغلىق رايونلاردىكى ئورمانلىقلارنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق بولغاچقا، ئىنسانلارنىڭ ئادەتتە تاغلارغا چىقىپ ئوۋ ئوۋلىشى ئانچە ئاسانغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا، قۇش بىلەن ھايۋانات كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان، دەرەخلىرى بۈك - باراقسان ئۆسكەن، كەنتتىن يىراق جايلاردا ماكانلىشىپ «خاتىرجەم» ھايات كەچۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. قۇش ۋە ھايۋانلارمۇ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىغۇچى مۇھىم تۈرلەر بولغاچقا، ئورمانلار ئۇلارنى پەيلەپ چوڭ قىلىپ تەبىئەتكە ھەر ئىككى تەرەپتىن بايلىقلىق ئاتا قىلىدۇ.

يۇقىرىدا بىز ئورمانلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشتىكى ئاجايىپ زور تۆھپىلىرىدىن نۇقتىلىق قىلىپ بىر قانچىنى تونۇشتۇردۇق. بۇلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئورمان بولمىسا ھايالىق بولمايدۇ. ھايالىق ئىزدەيدىكەنمىز، ئەلۋەتتە ئورمانلارغا موھتاج بولىمىز. شۇڭا، بۇ ئەزىز تۇپراقتىن نېئىمەت ئېلىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەر قانداق بىر كىشى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئورمانلارنى ۋەيران قىلىشقا سونۇلغان قولىنى يېغىشتۇرۇشى، ئىھاتە ئورمانلارنى مەمۇرىي بۇيرۇق بىلەن ۋە ياكى ئازراق سوۋغا - سالامنىڭ تۈرتكىسى بىلەن كېسىشكە بۇيرۇيدىغان ئەڭ ناچار قىلمىشنى سادىر قىلماسلىقى، ھەر نەپەستە كۆچەت تىكىش، ئورمان بەرپا قىلىش ئىستىكىدە بولۇشى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەل - دەرەخ ئېتىقادچىلىقىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ قانداقتۇر خۇراپىيلىق بولماستىن، بەلكى دەرەخنى ئۇلۇغلاش ئارقىلىق تەبىئەتنى قوغداش چارىسى ئىكەنلىكىنى بىلىشى، ئەپسانە - رىۋايەتلىرىمىزدىكى قەھرىمانلارنىڭ دەرەختىن ئاپىرىدە بولۇش تارىخىنىڭ چىن مەنىسىنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلىشى زۆرۈر.

قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى

قۇشلارنى ئاسراش - تەبىئەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئاسرىغانلىق، پۈتكۈل ھايانلىق ئېكولوگىيىسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئاسرىغانلىق. تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاسرىغانلىق بولىدۇ.

— ئابباس بۇرھان: «قۇشلار-ئىنسانلارنىڭ دوستى»دىن

ھېلىمۇ ئېنىق ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار بۇرۇن، مەھەللىمىزدىكى دوستلىرىم بىلەن ئېگىز - ئېگىز دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى قويۇق جايلىرىغا ئۇۋا قويغان قۇشلارنىڭ ئوچۇرما بولۇش ئالدىدا تۇرغان بالىلىرىنى ئېلىپ ئويناش ئۈچۈن دەرەخلەرگە خۇددى مايمۇندەك يامىشىپ چىققانىدىم. بىزنىڭ مەھەللىدە قۇشلارنىڭ ئۇۋا قويۇشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان دەل - دەرەخ ۋە ياكى ئەسكى تاملىق ئۆيلەر، قوتانلار كۆپ بولغاچقا، ھەر كۈنى دېگۈدەك كۆپلىگەن قۇش بالىلىرىنى ئانىسىدىن ئايرىۋېتىتۇق. بىر كۈنى مەھەللىمىزدىكى بىر مويسىپىت بوۋاي بىزگە قاراپ:

-ھەي، بۇ نېمە قىلغىنىڭلار، بېچارە قۇش بالىلىرىنى ئانىسىدىن ئايرىۋېتىپسىلەر ئەمەسمۇ؟-دېدى. بىز ئۇنىڭغا جاۋابەن:

بۇ قۇشقاچلارنى كاۋاپ قىلىپ يەيمىز - دېدۇق.

بۇ قۇشلارنىڭ گۆشىنى ھازىر يېسەڭلار بولمايدۇ؟ چۈنكى، قۇشلار ياز پەسلىدە كۆپلىگەن زىياندىاش ھاشاراتلارنى يەيدۇ. شۇڭا، بۇ پەسلىدە ئۇنى يېسەڭلار بەدىنىڭلارغا جاراھەت چىقىپ قالمدۇ؟ دېدى ئۇ بىزگە.

شۇنىڭدىن تارتىپ بىز قۇش بالىلىرىنى قەپەزگە سۇلاپ پادا باققىلى بارغاندا بىرگە ئېلىپ بارىدىغان، قورسىقى ئېچىپ قالغاندا ئۇزمە يېگۈزۈپ قويىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۈردۇق. سەۋەبى بىز بەدىنىمىزگە جاراھەت چىقىپ قېلىشتىن ئىنتايىن قورقاتتۇق ...

مانا ئاردىدىن ئون يىللار ئۆتتى. بىزلەرمۇ بالىلىق دەۋر بىلەن خوشلىشىپ ياشلىق دەۋرگە قەدەم قويدۇق. جەمئىيەتمۇ كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلىپ، زامانىۋى پەن - تېخنىكا يۈكسەلدى. شەھەرلىشىش، مەدەنىيەتلىشىش ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سېلىشتۇرغاندا، نەچچە قاتلام ئىلگىرى سۈرۈلگەن بولسىمۇ، تەبىئەتنىڭ ساپلىقىدا چېكىنىش يۈز بەردى. قارىماققا تەبىئەت كۆزنى

قاماشتۇرىدىغان ئېگىز - ئېگىز بىنالار، قۇرتتەك مىغىلداپ تۇرغان ئادەملەر توپى ۋە قاتناش ۋاستىلىرى توپى، ئاسمانغا تاقاشقان تۇرخۇنلار، مەنزىرە ئۇچۇن سېلىنغان ئازغىنا مەنزىرە دەرەخلىرى، سۇ مۇنارلىرى... قاتارلىقلار بىلەن گۇزەللىك لىباسىنى كىيگەندەك كۆرۈنسىمۇ، تېگى ماھىيىتىدىن گۇزەللىككە، ساپلىققا تويۇنمىدى. 100 يىللاپ ھاياتلىق ئۇچۇن گۇزەللىك بەخش ئېتىدىغان «خاسىيەتلىك» دەل - دەرەخلىرىمىز ھەم «دەرەخ پادىشاھ» لىرىمىز ئاستا - ئاستا نابۇت بولۇشقا باشلىدى. تەبىئەتتىكى جانلىقلار ئارىسىدىكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشتا رولى ئەڭ چوڭ بولىدىغان «قوغدىغۇچى» قۇشلار سانىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئازىيىپ بېرىشى نەتىجىسىدە ئورمانلىقلاردا ھەر خىل زىياندىاش ھاشاراتلار كۆپەيدى. قۇشلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرىنىڭ ئورنىغا زامانىۋى ئېلىكېتىر ئۇسكۇنىلىرىنىڭ گۇدۇكلىرى ئالماشتى. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە مەن كىچىك ۋاقتىمدا ھېلىقى مويسىپىت كىشىدىن ئاڭلىغان «قۇشلار ياز پەسلىدە كۆپلىگەن زىياندىاش ھاشاراتلارنى يەيدۇ، شۇڭا بۇ پەسلىدە ئۇنى يېسەڭلار بەدىنىڭلارغا جاراھەت چىقىپ قالىدۇ؟» دېگەن سۆزنىڭ تېگىگە يەتكەندەك بولدۇم. ئۇ ئەسلىدە بىزنى ئاشۇنداق دەپ قورقۇتۇش ئارقىلىق كۆپلىگەن قۇش بالىلىرىنىڭ ئوچۇرما بولۇپ كۆپىيىپ، نەچچە مىليونلىغان زىياندىاش ھاشاراتلارنى يوقىتىشقا پۈرسەت يارىتىش مەقسىتىدە شۇلارنى ئېيتقانىكەن ئەمەسمۇ؟

قۇشلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئالىملارنىڭ ھەر خىل قۇشلارنىڭ تاشقا ئايلانغان قالدۇق جىنسلىرىنى تەتقىق قىلىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن 135 مىليون يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەردە يەر شارىدا بىر مىليون 634 مىڭ خىل قۇش ياشىغانىكەن. بۇ سان ھازىرقى يەر شارىدا مەۋجۇت قۇشلار تۈرلىرىنىڭ سانىدىن ئاللىقانداق دەرىجىدە كۆپ، كېيىنكى كۆپ قېتىملىق جەددىي تەبىئەت ئۆزگىرىشلىرى نەتىجىسىدە نۇرغۇن قۇشلارنىڭ نەسلى تۈگەپ، ئىزى ئۇچۇپ كەتكەن. مۇلچەردىن قارىغاندا، ھازىر ساقلىنىپ قالغانلىرى 8580 خىل ئەتراپىدا ئىكەن. مەملىكىتىمىزدە 1175 خىل قۇش بولۇپ (قوشۇمچە تۈرلىرىنى بىرگە ھېسابلىغاندا 2077 خىل قۇش بار)، دۇنيا بويىچە قۇش بايلىقى ئەڭ مول بولغان دۆلەتلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ 340 نەچچە خىل قۇش بار. قۇشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەر خىل زىياندىاش ھاشاراتلارنى ھەمدە ياۋا ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۇرۇقىنى يەپ ئوزۇقلىنىدۇ.

ئالمىلارنىڭ تەكشۈرۈپ سىتتاتىستىكا قىلىشىدىن قارىغاندا، قۇشلارنىڭ 80% دىن كۆپرەكى پۈتۈنلەي زىيانلىق ھاشاراتلار بىلەنلا ئوزۇقلىنىدىكەن. زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ تۇرلىرى بولسا بىر مىليون 500 مىڭ خىلدىن كۆپرەككە يېتىدىكەن. بەزى زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارى ناھايىتى زور بولۇپ، بىر جۈپ چۈشن بىر يازدا كۆپىيىپ نەچچە مىليارد چۈشنغا ئايلىنىدۇ. بىر تال كۆك پىت كۆپىيىپ ئەۋلادلىرى ئۆلمەي تولۇق ئەي بولىدىغان بولسا، بىر يىلدا پۈتۈن يەر شارىنىڭ يۈزىنى بىر قەۋەت كۆك پىت قاپلاپ كېتىدۇ. بىر قارىلىغاچ بىر يازدا 250000 دانە پاشا، چۈشن تۈتۈپ يەيدۇ. بىر دانە مۈشۈك ياپىلاق بىر يازدا مىڭدىن ئارتۇق چاشقاننى تۈتۈپ يەيدۇ. بىر دانە يامغۇر قارىلىغچىسى بالا چوڭ قىلىۋاتقان مەزگىلدە 70000 دانە ھاشارات تۈتۈپ يەيدۇ. بىر دانە تۆمۈر تۈمشۇق بىر سائەتتە 100 مو يەردىكى ئورمانلىقنى ئارىلاپ چىقىرىپ زىياندىش قۇرتلارنى تۈتۈپ يەيدۇ. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، سۇپى - سۇپىياڭنىڭ ئوزۇقلۇقىدا ھەر خىل زىياندىش ھاشاراتلەر 95% نى، تۆمۈر تۈمشۇقنىڭ ئوزۇقلۇقىدا ھەر خىل زىياندىش ھاشاراتلەر 99% نى ئىگىلەيدىكەن. چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ چېكەتكىلەر راسا يامرىغان رايونلاردا، بىر جۈپ قارا قۇشقاچ بالا بېقىش مەزگىلىدە 200-150 كىلوگرام چېكەتكىنى تۈتۈپ يەيدىغانلىقى ئېنىقلاندى. سىناق قىلىش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بۇركۇت 1000 مېتىر ئىگىزلىكتە ئۇچۇۋاتقاندا، يەردىكى كىچىك بىر پارچە گۆشنى كۆرەلەيدىكەن. قارچۇغىمۇ ئاشۇنداق ئىگىزلىكتىن ئېتىزلاردا تىمىسقلاپ يۈرگەن چاشقانلارنى پەرق ئېتەلەيدۇ. 500 مېتىردىن يۇقىرى ئىگىزلىكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ھەر خىل قۇشلار دەرەخ شاخلىرىدا ياكى يەردە ئۆمىلەپ يۈرگەن قۇرت - قوڭغۇزلارنى كۆرەلەيدۇ. ئالمىلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئوزۇق ئىزلەۋاتقان لاچىننىڭ كۆزى ئادەمنىڭ كۆزىدىن 8 ھەسسە ئۆتكۈر بولىدىكەن. ياۋا قارىلىغاچ بالا بېقىۋاتقان مەزگىلدە، ئۇ ھەر بىر بالىسىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 100-90 گىچە چېكەتكە تۈتۈپ يېگۈزىدىكەن. بىر دانە كاككۇك بىر كۈندە 300 دىن كۆپرەك ھاشارات تۈتۈپ يەيدىكەن. قارا قۇشقاچنىڭ بالىلىرى ناھايىتى ئىشتەيلىك بولۇپ، تۈخۈمدىن چىققان ھامان ئانىسى ئۇلارنى ھەر خىل قۇرت - قوڭغۇزلار بىلەن ھەر كۈنى 100 قېتىمدىن ئارتۇق ئوزۇقلاندۇرىدۇ. ھېسابلاش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، قارا قۇشقاچ ئۇۋىسىدا بالا بېقىش مەزگىلىدە، ئەگەر بىر

جۇپ قارا قۇشقاچ ھەر كۈنى 360 گرام چېكەتكە توتۇپ 3 بالىسىنى باقسا، شۇ بىر جۇپ قارا قۇشقاچ ھەر ئايدا تەخمىنەن 10800 گرام چېكەتكە توتىدىكەن. شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، 100 جۇپ قارا قۇشقاچ بىر يازدا 22 تونىنا چېكەتكىنى يەۋېتىدۇ! (ئادەتتە بىر قارا قۇشقاچ كۈنلۈكى 200 دانە چېكەتكىنى يەۋېتەلەيدۇ!) بىر ئۇۋىدىكى قارا قۇشقاچلار ياز بويى 360 دانە يامغۇر قولۇلىنى توتۇپ يەيدىكەن. بىر دانە كاككۇك بالىسى بىر كۈندە 30 دانە ساراتون، ئۈچ دانە باھار كېپىنىكىنىڭ لىچىنكىسى، 43 دانە كاللەك بەسەي پەرۋانىسى قورچىغى، 5 دانە ماي قوڭغۇز لىچىنكىسى، 4 دانە ئۆمۈچۈك، 50 دانە سېرىق كېپىنەك قۇرتى قاتارلىقلارنى يەيدىكەن. قارىغاي ئورمانلىقىدىكى ئاساسىي زىيانداش ھېسابلىنىدىغان قارىغاي توكلۈك قۇرتى، قارىغاي گەز قۇرتى قاتارلىقلارنىڭ پوتۇن بەدىنىدە تىكەنگە ئوخشاش قاتتىق قىللىرى بولىدۇ. شۇڭا، ھاشاراتلار بىلەن ئوزۇقلىنىدىغان باشقا كۆپلىگەن قۇشلار ئۇلارنى يېيىشكە جۈرئەت قىلالمايدۇ.

ئەمما، كاككۇك مۇشۇ قۇرتلارنى ئاساسلىق ئوزۇق قىلىدۇ. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بىر دانە كاككۇك بىر سائەت ئىچىدە 100 دانە قارىغاي توكلۈك قۇرتىنى توتۇپ يەيدىكەن. يامغۇر قارلىغىچىنىڭ بالىسىنى ئوزۇقلاندۇرۇش قېتىم سانى بىر كۈندە 20 نەچچە قېتىمغا يېتىدۇ. بالا بېقىۋاتقان مەزگىلدىكى بىر دانە يامغۇر قارلىغىچىنى توتۇپ تەكشۈرگەندە ئۇنىڭ ئاغزىدا پاشا، چىۋىن، كۆك پىت قاتارلىق 300 دىن كۆپرەك ھاشارات بارلىقى ئېنىقلانغان. ئەگەر ئۇ بىر كۈندە بالىسىغا 20 قېتىم ئوزۇق يېگۈزىدۇ، دەپ ھېسابلىغاندا، جەمئىي 6000 دانە زىيانداش ھاشاراتنى يوقىتىدۇ دېگەن سۆز. ئۆي قارلىغىچى بالا بېقىۋاتقان مەزگىلدە، ھەر كۈنى 130 قېتىمدىن كۆپرەك سىرتقا چىقىپ كېلىپ بالىلىرىنى ئوزۇقلاندۇرىدۇ. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بىر ئۇۋا ئۆي قارلىغىچى پوتۇن ياز بويى بىر مىليون دانىدىن ئارتۇق ھەر خىل زىيانداش ھاشاراتلارنى يوقىتىدىكەن. بەزىلەر مەلۇم بىر رايوندا، ئەتىياز، ياز پەسلىدە، 23 دانە قارلىغاچنىڭ پوكىنىنى يېرىپ تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ يېگەن ئوزۇقلۇق ئىچىدە ھاشاراتلار 99.5% نى ئىگىلىگەن. بۇلار ئاساسلىقى پاشا، كۈمۈتا، چىۋىن، ئالتۇن قوڭغۇز، قارىغۇ چىرپاشكا قاتارلىق زىيانداش ھاشاراتلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىگى مەلۇم بولغان.

تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، بىر دانە مۇشۇكنىڭ يىلىق بىر ياز (5

ئاي) دا 315 دانە چاشقان تۇتۇپ يەيدىكەن. ئۇنىڭ يېگەن ئوزۇقلۇقىنىڭ 90% نى چاشقانلار تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەر بىر دانە مۇشۇك ياپلاق بىر يىلدا 600 دانە چاشقان تۇتۇپ يەيدۇ دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ كىشىلەر ئۈچۈن قوغداپ بېرىدىغان ئاشلىقى 2000 جىڭدىن ئارتۇق بولىدۇ. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئاشلىق تېرىلىدىغان بىنەملىكلەردە، دالا چاشقانلىرىنىڭ بىر ئۆۋىسىغا 5-4 يۇز جىڭ ئاشلىق ئەكىرىۋالىدىغانلىقى مەلۇم بولغان. ھۆپۈپ ئەتىدىن - كەچكىچە مېۋىلىك باغلار، سەي - كۆكتاتلىقلار ۋە ئېتىز - ئېرىقلاردا يۇرۈپ سىم قۇرت، ئۇزۇن بۇرۇت قوڭغۇز لىچىنكىسى، موزايۇبشى قاتارلىق ھەر خىل زىياندىش ھاشاراتلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. ئۇنىڭ يېمەكلىكىنىڭ 80% تىن كۆپرەكىنى ھاشاراتلار تەشكىل قىلىدۇ. سۈپى - سۈپىيانجۇ ھاشارات يوقىتىشتا تۆھپىسى ئالاھىدە قۇشلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ يېگەن ئوزۇقلۇقىنىڭ 95.17% نى ھەر خىل زىياندىش ھاشاراتلار تەشكىل قىلىدۇ...

يۇقىرىقى قۇرلارنى يېزىۋاتقىنىمدا كۆز ئالدىمغا ئاجايىپ ھەيران قالارلىق تۇرمۇش مەنزىرىسى كېلىپ، نۇرغۇنلىغان زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئەنە شۇ قۇشلار تەرىپىدىن ئوزۇققا ئايلىنىۋاتقانلىقى نامايان بولدى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ھەر خىل زىياندىش ھاشاراتلار كۆپىيىپ كېتىپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ئۆز ئۈنۈمىنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ بىر نۇقتىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىپ يورۇقلۇقتا چىقىرىشى نەتىجىسىدە، زىياندىش ھاشاراتلارنى ئۆلتۈرىدىغان دورىلار ياساپ چىقىلىپ، كۆپلىگەن زىياندىش ھاشاراتلارنى يوقاتتى. ئەمما، ئۇلار زىياندىش ھاشاراتلارنى يەيدىغان قۇشلارنىڭ ئۇلارنى ئىستېمال قىلىپ ھاياتىدىن ئايرىلىپ قېلىۋاتقانلىقىنى كىچىكىپ ھېس قىلدى. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان پايدىلىق قۇشلىرىمىز ۋاقتىسىز نابۇت بولدى...

بىز تارىخىمىزنى ۋاراقلايدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردە قۇشلارنى ئالاھىدە ئۇلۇغلىغان، ئۆسۈملۈك، دەل - دەرەخلەرنى ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى نىجاتكار، بىلىپ ئۇلارنى مۇقەددەسلەشتۈرگەن ۋە ئاخىرىدا ئېتىقاد ئادىتىنى پېتىلدۇرگەن. بۇ نوقتا ئاللىبۇرۇن تارىخ تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. ئەجدادلىرىمىز قۇشلارنى ئۇلۇغلىغاچقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئورۇن بەردى:

كاككۇكنىڭ ئاشىقى زېنەپ،
بىرى تاغدا، بىرى باغدا.
كاككۇك سايرىغان چاغدا،
مەن يارىم بىلەن باغدا.

*

قارلىغاچ، ھەي قارلىغاچ،
قاناتلىرى ئالماش.
لېۋىڭگە ناۋات سالاي،
بېرى كەل، بولغىن ئاداش.

*

ئۇچۇپ كەلگەن كاككۇكلار،
قوندى گېگىز تېرەككە.
دېھقانلارنىڭ غەيرىتى،
كۆتۈرۈلدى پەلەككە.

بىز مەيلى قوشاق مەيلى چۆچەك، ماقال - تەمسىل، ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى ئوقۇيلى، ھەر قايسىدىن مۇئەييەن دەرىجىدە قۇشنى ئۇلۇغلاش ئېتىقاد ئادىتىنىڭ ساقلانغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تەبىئەت دۇنياسىدا قۇشلار يوقالسا، ھەر خىل زىياناداش ھاشاراتلار كۆپىيىپ دەل - دەرەخ، ئۆسۈملۈكلەرنى نابۇت قىلىدۇ. دەل - دەرەخلەر يوقالسا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ ئىنسان ھاياتىغا خەۋپ يەتكۈزىدۇ. شۇڭا، بىز ئالدى بىلەن قۇشلارنى ئاسرىشىمىز. خالىغانچە تۇتۇپ تۇگەتمەسلىكىمىز، ئۇلارغا ئۇۋا قويۇش پۇرسىتىنى يارىتىپ بېرىشىمىز زۆرۈر ئەلۋەتتە.

ھازىر مەملىكىتىمىز، جۇملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدا تەبىئىي قۇش بايلىقىنى ئاسراش، ئۇنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى رەڭدارلىقىغا تويۇندۇرۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن مەخسۇس قانۇن - تۈزۈملەر ئورنىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن جايلاردا يەنىلا دۆلەت تەرىپىدىن مەخسۇس قوغدىلىدىغان قۇشلارنى تۇتۇپ سېتىش، ئۆلتۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپەيمەكتە.

يېقىندا مەن «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى» نىڭ 1999-يىل 10-ئاينىڭ 27-كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان «لاچىنغا سوزۇلغان قارا قولنى كېسىپ تاشلايلى» ناملىق تەپسىلىي خەۋەرنى ئوقۇپ ئىنتايىن ئازابلاندىم ۋە غەزەبلەندىم. ئۇنىڭدا خەلقئارا قاراڭغۇ بازاردا 20-30

مىك ئامېرىكا دوللىرىغا سانقىلى بولىدىغان، دۆلەت تەرىپىدىن 2-دەرىجىلىك نۆقتىلىق قوغدىلىدىغان لاچىننىڭ ئەتكەسچىلەر قولىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنغانلىقى، يەنى 329- قېتىملىق خەلقئارا نۆۋەتچى ئايروپىلاندىكى يۈك - تاقلار ئارىسىغا ناركوز قىلىنغان يەتتە دانە لاچىننى سېلىپ مېڭىشقا تەرەددۇتلىنىۋاتقاندا، ساقچىلار تەرىپىدىن بايقىلىپ ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، مەمەت ئازاد قاتارلىقلارنىڭ قولىدىن 19 دانە لاچىننى قوتقۇزۇۋېلىپ ھاۋاغا قويۇپ بېرىلگەنلىكى يېزىلغانىدى. بىر قانچە يىللار بۇرۇن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993-يىللىق 1-سانىدىن تالانتلىق يازغۇچى ئەختەم ئۆمەرنىڭ «تىنالماي ياشاۋاتقانلار» ناملىق ئاخباراتىدىكى «ۋەتەنگە شۇڭقار كېرەك» دېگەن كىچىك ماۋزۇ ئاستىدىكى «بىزنىڭ ئادەملىرىمىز تەكرىتاغلىرىنىڭ چوققىلىرى، تارىم ۋادىسىدىكى ئىپتىدائىي توغراقلىقلاردا ياشاۋاتقان چىرايلىق شۇڭقارلارنى مەخپىي ھالدا تۇتۇپ، ئازغىنا پۇل ئۈچۈن چەت ئەللىكلەرگە ساتتى. بولمىسا چەتتىن كەلگەن ئەتكەسچىلەر بۇ زېمىندىن ھەرگىزمۇ شۇڭقار تۇتالمايتتى. ئۇلار بىزنىڭ نادان خەلقىمىزنىڭ پۇلغا ئامراقلىقىدىن پايدىلىنىپ، ۋەتەن ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلىپ يۈرگەن قىممەتلىك شۇڭقارلارنى تۇتقۇزۇپ ئېلىپ كەتتى. خونجىراپ تاموژنىسىدىكى ئەزىمەتلەر چايدان، ئۇنئالغۇ قاپلىرىغا، يەشكىلەرگە بەنت قىلىپ ئېلىپ مېڭىلغان 97 دانە ئېسىل شۇڭقارنى چەت ئەللىك ئەتكەسچىلەرنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇپ، ۋەتەن زېمىنىغا قايتا قويۇپ بەردى» دېگەن قۇرلارنى ئوقۇپ، 97 دانە ئېسىل شۇڭقارنىڭ ۋەتەن ئاسمىنىدا قايتىدىن قانات قاققانلىقىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرگەنىدىم. بۇ شۇڭقارلارغۇ تاموژنا خادىملىرى تەرىپىدىن ۋەتەن زېمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. يەنە قانچىلىغان قىممەتلىك قۇشلىرىمىز مەخپىي يوللار بىلەن ئېلىپ كېتىلگەنىدۇ؟! قانۇنسىز ھالدا ئوۋلاپ مېڭىلغان قۇشلارنىڭغۇ ئامالىنىڭ بارچە تۇتۇپ قالىدىكەنمىز، ئەمما يۇقىرىنىڭ تەستىقىنى ئالغان «قانۇنلۇق ئوۋچى» لارغا ئۇنداق مۇئامىلە قىلالمايمىز. ئەسلىدە دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان قۇشلار ھەر قانداق سەۋەب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ۋەتەن ئاسمىنىدىلا پەرۋاز قىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، ئىش بىز ئويلىغاندەك ئەمەس. 1997- يىلى «تەكرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1-سانىغا ھاجى قۇتلۇق قادىرنىڭ «خەير خوش، مۇساپىر شۇڭقارلار» ناملىق ئەدەبىي خاتىرىسى بېسىلدى. بۇ ئەدەبىي خاتىرە ھەجمىنىڭ

كىچىكلىكىگە قارىماي نۇرغۇنلىغان مەزمۇنلارنى ئۆزىگە سىڭدۇرغاندى. ئۇنىڭدا ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكىنىڭ شاھزادىسى شەيخ خەلىپە بىن زايىد ئەلنەھايانىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى مۇھەممەد ئابدۇلكەرىم زارۇانى ئەپەندىم باشچىلىقىدا كەلگەن «شۇڭقار تۇتۇش» ئۆمىكىدىكىلەرنىڭ ئالاھىدە رەسمىيەتلەرنى بېجىرگەندىن كېيىن، سايرام كۆلى ۋە خەلقئارالىق ئوۋ مەيدانىدا كەپتەرنى يەمچۈك قىلىپ شۇڭقار تۇتۇش ئېلىپ بارغانلىقى، بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنىڭ ئۇلارغا پايىپىتەك بولۇپ خىزمەت قىلغانلىقى، ھەر يىلى ئەۋلاد قالدۇرۇپ تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بىر قانچە چىشى شۇڭقارنىڭ «قانۇنلۇق ئوۋچى» لارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ يىپ- يېڭىنە بىلەن ۋەھشىيانە ھالدا كۆزلىرىنىڭ تېكىۋېتىلگەنلىكى... قاتارلىقلار نۇقتىلىق يېزىلغانىدى. بۇ ئەدەبىي خاتىرىدىكى «ھەر يىلى بۇ يەرگە ئامېرىكا، گېرمانىيە، مېكسىكا، كانادا قاتارلىق دۆلەتلەردىكى خەلقئارا ئوۋچىلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى كېلىپ، ئالاھىدە رەسمىيەتلەر بىلەن» ئوۋ ئوۋلاپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلار بىلەن ھەر يىلى بىر ئىككى چەت ئەللىكنىڭ يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئوۋ ئوۋلىغىلى كېلىپ ئارقار ئوۋلاپ تېرىسى بىلەن بېشىنى دورىلاپ ئېلىپ كېتىپ، ئۆيىگە ئېسىپ قويىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلارنى ئوقۇغىنىمىزدا ئەجەبلەنمەي تۇرالمايمىز.

بىز يۇقىرىدا ئىسىمنى تىلغا ئالغان ئەدەبىي خاتىرىنىڭ ئاخىرىغا مۇنداق بىر قىزىقارلىق، ئەمما كىشىنى ئويغا سالىدىغان بىر قىسقا ھېكايە كىرگۈزۈلگەن: «ئامېرىكىنىڭ قايسى بىر شەھىرىدە يىگىرمە قەۋەتلىك بىر كونا ئائىلىكلەر بىناسىنى چېقىپ يېڭىدىن سالماقچى بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت بۇ بىنادىكى بارلىق ئاھالىلەرنى كۆچۈرۈپ، ئەتىسى چاقماقچى بولۇپ بىنانىڭ ئۆگزىسىنى تەكشۈرسە، ئۆگزىدە بىر جۈپ كۆك كەپتەر تۇخۇم قويۇپ باچكا چېقىرىشقا باشلىغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن تەكشۈرگۈچىلەر بۇ ئەھۋالنى دەرھال ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگا خەۋەر قىلىپتۇ. ھۆكۈمەت ئەزالىرى دەرھال قارار چىقىرىپ، بۇ بىر جۈپ كۆك كەپتەر تۇخۇم بېسىپ ئۆز باچكىلىرىنى چىقىرىپ ئۇچۇپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن بۇ بىنانى چېقىشقا بولىدۇ. بولمىسا ئۇچار قۇشلارنى قوغداش قانۇنىغا خىلاپلىق قىلدى دەپ قۇرۇلۇش ئەترىتى سوتقا تارتىلىپ جەرىمانە قويۇلۇش بىلەن بىرگە جازالىنىدۇ، دەپتۇ ۋە كەپتەرلەر باچكىسىنى چىقىرىپ ئۇچۇپ كەتكۈچە، قۇرۇلۇش ئەترىتى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ».

ئويلاپ باقايلى، چەت ئەللىكلەر قۇشلارنى نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئەزىزلەيدۇ؟ ھەتتا بەزى دۆلەتلەر قۇشلار خاتىرە مۇنارى تىكلەيدۇ؟ جاۋاب بىرلا، ئۇلار قۇشلارنىڭ ئەڭ زور بايلىق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. بىلىمگەنلىرى ئاچچىق ساۋاقتىن كېيىن بىلدى ئەمەسمۇ؟

1744- يىلى پروسىيە پادىشاھى فىرىدىرىخ خۇددى ئىككىنچى ئايال سىزىك مەزگىلىدە ئاللىنېمىلەرگە ئۆچ بولۇپ قالغاندەك، ئاق قۇشقاچنىڭ ۋىجىرلاپ سايرىشىنى ياقتۇرمايدىغان بولۇپ قالغان ۋە ئاق قۇشقاچقا «گىلاس مېۋىسىنى ئوغرىلاپ يەۋالدى» دېگەن بەتنامنى ئارتىپ يوقىتىشقا بۇيرۇغان. قۇشقاچنى كۆپ تۇتقانلارنىڭ كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەر قاتاردا تارتۇقلىغان. شۇنىڭ بىلەن پروسىيە تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شاھنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئاق قۇشقاچنى تېخىمۇ كۆپلەپ تۇتقان. نەتىجىدە زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ تەبىئىي كۇشەندىسى تۇگەپ كەتكەچكە، دەل - دەرەخلەردە ھەر خىل قۇرت شىددەت بىلەن كۆپىيىپ، يوپۇرماقلارنى پاك - پاكىز يەپ تۇگەتكەن. بۇرۇن مېۋىسىنى قۇشقاچ «يەۋالغان» گىلاسمۇ قۇرۇق شاخقا ئايلىنىپ قالغان. ئاخىر پادىشاھ قۇشقاچ تۇتۇش توغرىسىدىكى پەرمانىنى ئاشكارا ئەمەلدىن قالدۇرغان. چەت ئەلدىن قۇشقاچ يۆتكەپ كىرىپ كۆپەيتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ دۆلەتنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاچچىق ساۋىقى كۆپلىگەن دۆلەتلەرگە ئىبرەت تەربىيىسى بولغاچقا، ئۇلار ئۆز دۆلىتىدىكى قۇشلارنى جېنىدىن ئەزىز بىلىپ ئاسرىغان، لېكىن بىزدىچۇ؟

1860- يىلى كۈچار خەلقىنىڭ بېشىغا ھۆكۈمرانلىق قامچىسىنى ئويناتقان مۇستەبىت بەگ ئۇرچىن ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكلىرى شەھۋەتپەرەسلىكتە ھەددىدىن ئاشقان بولۇپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىشقان. بەگنىڭ مەخسۇس دەللاللىرى بازار - رەستىلەردە ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ سىياقىغا كىرىۋېلىپ، يوقسۇللۇق دەردىدىن تېنەپ يۇرۇشكەن ئاجىز، سەبىي قىزلارنى ئالداش، ئازدۇرۇش، زورلاش، بۇلاش قاتارلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ بەگكە ئەكېلىپ بېرىشكەن. يەرلىك خۇشامەتچى ئەمەلدارلارمۇ بەگنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆز تەۋەسىدىكى گۈزەل قىزلارنى ئۇنىڭغا ئەكىرىپ بەرگەن. نەتىجىدە، ئامبال «ئارمانغا چۈشلۈق دەرمان يوق» ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن كۈچار خەلقىگە ئاق قۇشقاچ ئالۋىڭى قويغان. ئامبالنىڭ ئۆلىمالىرى تۇتۇپ كېلىنگەن قۇشقاچلارنىڭ ئەركەك، چىشسىنى

ئايرىپ، ئەركەك قۇشقاچنىڭ مېڭىسىدە ئامبال ۋە چېرىكلەرگە ئەرلىك قابىلىيەتىنى ئاشۇرىدىغان دورىلارنى ياساپ بەرگەن. بۇ ئىش ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقاچقا دېھقانچىلىق ئىشلىرى توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، خەلق ئاچارچىلىقتا قالغان.

1911- يىلدىن 1924- يىلغىچە قەشقەردە ماتىتەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئاق قۇشقاچ يەنە بىر قېتىم ئېچىنىشلىق قىسمەتكە دۇچ كەلگەن. ما فۇشىڭ ئۇچىغا چىققان ساختىپەز، شەھۋەتپەرەس ئادەم بولۇپ، زورلۇق ۋاستىسى بىلەن 40 نەپەر خوتۇن ئالغان. ئۇ 60 ياشتىن ھالقىغاندا جىسمانىي جەھەتتىن ھالسىراپ، تېۋىپلارغا قۇۋۋەت دورىسى ياستىتىش ئۈچۈن يۈرتقا ئاق قۇشقاچ ئالۇنكى قويغان. شەھەر ھاكىملىرى، يېزا بەگلىرى ۋە يۇز بېشىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئالۋاڭ سانىنى نەچچە ھەسسە ئاشۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ھەددى - ھېسابسىز ئاق قۇشقاچ يوقالغان.

زامان شاھىتلىرىنىڭ ئەسلەپ بېرىشىچە، 1960- يىلىنىڭ ئالدى- كەينىدە ئۇچار قۇشلار يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىققا ئۇچرىغان.

بۇ ھەقتە خوتەندىكى تارىخچى رەجەپ يۈسۈپ مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ: «يۇقىرىدىن ئاق قۇشقاچ ئۆلتۈرۈش پەرمانى كېلىۋىدى، ھەممىمىز يېڭىمىزنى شىمايلاپ جەڭگە ئاتلىنىپ كەتتۇق. ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممە كىشى بىر قولىمىزغا كالتەك، بىر قولىمىزغا كونا داس ياكى كونا لېگەن ئېلىپ جاڭكىلدىتىپ ئۇرۇپ، مەھەللىمۇ مەھەللە چارلاش ئېلىپ باراتتۇق. ئۇچار قۇشلارغا دەرەخكە قونۇش ياكى يەرگە چۈشۈش پۈرسىتى بەرمەي ئەتىگەندىن قاراڭغۇ چۈشكىچە تەلۈلەرچە قوغلايتتۇق. يولۇققانلا يەردە تاش، داڭگال ئېتىپ ئۆلتۈرەتتۇق. گەرچە يۇقىرىدىن ئاق قۇشقاچ ئۆلتۈرۈش پەرمانى چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىز ئايرىپ ئولتۇرمايلا يولۇقتۇرغانلىكى قۇشنى سوقۇپ تاشلايتتۇق. چاڭگىلىرىنى چۈۋۈپ، تۇخۇملىرىنى، تۈكسىز بالىلىرىنى يانجىپ، مىجىپ، تولىمۇ دەھشەتلىك مەنزىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدۇق. ئۇياق - بۇياققا توختىماي ئۇچۇپ، ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن بىچارە قۇشلار خۇددى بوران سوققان ئالمىدەك يەرگە پوك - پوك چۈشەتتى. كىم توختىماي يۇگۈرسە شۇ باتۇر، كىم جىق ئۆلتۈرسە شۇ قەھرىمان ھېسابلىناتتى. بۇ ئىشنى توسۇشقا، ئەيىبلەشكە ھېچكىم پېتىنالمايتتى، ھەتتا سەنئەت ئۈمەكلىرى:

قاغا، قۇشقاچ ھەم چاشقان،
بۇغدايلارنى كېمىرىدىغان...

دېگەندەك قوشاقلارنى سەھەنگە ئېلىپ چىققان، قۇشلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئۆلتۈرۈشكە چاقىرغان. قۇشلارنىڭ قانچە كۆپ ئۆلتۈرسەك زىرائەتلىرىمىز شۇنچە كۆپ ھوسۇل بېرىدۇ، دېگەن ئەخمىقانە قاراش تومۇر - تومۇرلىرىمىزغىچە سىڭىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، قۇشقاچ ئۆلتۈرۈش جەريانىدا ئېتىزدىكى زىرائەتلەرنىڭ دەسسەپ - چەيلەشكە چىدىدۇقكى، بىرەر تال قۇشقاچنىڭ قېچىپ كېتىشىگە چىدىمايلا قوغلاپ يۈرۈپ ئۆلتۈردۇق. زىرائەتلىرىمىز ئۇسسۇزلۇقتىن قۇرۇپ، مال - چارۋىلىرىمىز ئۆلۈپ كېتىۋاتسىمۇ، ئۇلارغا قاراشقا چولىمىز تەگمىدى. شۇ قېتىمقى قۇشقاچ تۇتۇش جېڭىدە نۇرغۇن كىشى خىزمەت كۆرسىتىپ، دېھقاندىن كادىرلىققا، ئادەتتىكى كادىرلىققىتىن ئەمەلدارلىققا ئۆستۈرۈلدى. قۇشقاچ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى ئىككى - ئۈچ يىل داۋاملىشىدى، ئېتىزلاردا ھەر خىل قۇرت ۋە زىياندىاش ھاشاراتلار شىددەت بىلەن كۆپەيگىلى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن كالتەكتىن ئامان قالغان قۇشلار ئارامخۇدا ياشاش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. بىز ھاشارات ئۆلتۈرۈشكە ئاتلاندۇق...»

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، بىزلەر قۇشلارنىڭ يوقاپ كېتىشىنىڭ ئېلىپ كېلىدىغان غايەت زور زىيانلىرىنى بىلمەي تۇرساقمۇ، لېكىن يەنىلا ئۇنى ئۆلتۈرۈپ تۇردۇق. بۇلار خېلى بۇرۇنقى يىللاردا يۈز بەرگەن ئىش. ئەمدى بىز يېقىنقى يىللارغا نەزەر سالىدىغان بولساق، مۇھىتنىڭ خىرىسىغا ئەڭ كۆپ دۇچ كېلىدىغان خوتەندە قۇشقاچلارنى خالىغانچە تۇتۇپ ساتىدىغان، دورا راسلايدىغان ئىشلار ئەڭ كۆپ يۈز بېرىۋاتىدۇ، ھەتتا قۇشقاچ تۇتۇشنى مەخسۇس كەسىپ قىلىپ كۇننى ئالىدىغان، قۇشقاچ سودىسى بىدىكلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئەمما قۇشقاچنى يەپ كەتمەسۇن دەپ تېرىق تېرىمايدىغان بىر خىل كىشىلەر دەل خوتەندىن، بىز بىلەن بىر يەردە تۇرۇۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدىن چىقىۋاتىدۇ. ئەنە شۇنداق قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بىر چاغلاردا قۇشقاچ مىلتىقىنى ئېسىپ يۈرۈپ ئۇچرىغانلىكى قۇشلارغا ئوق ئۇزەتتى، يەل مىلتىقلىرى ئىشلىتىش مەنئى قىلىنغاندىن كېيىن تور سېلىپ تۇتۇش بىلەن شۇغۇللاندى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار قايتا - قايتا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ قۇشقاچ تۇتۇپ سېتىشنى چەكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇنۇمى يۇقىرى بولالمىدى. ئاشكارىلىقتىن يوشۇرۇنلۇققا ئۆتتى.

خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ناھىيىلەردىن قاراقاش ناھىيىسىدە قۇشقاچ تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئەڭ كۆپ بولۇپ، بۇ ناھىيىنىڭ قاراسايى، كۇيا يېزىلىرىنى ئارىلايدىغان بولساق، ھېلىمۇ قۇشقاچلارغا تور سېلىۋاتقانلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ، ھەتتا بۈگۈنكى كۈندىمۇ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ بازىرىدا «قۇشقاچنى تۇتۇپ كاۋاپ قىلىپ ئۇچنى بىر يۈەندىن ئوغرىلىقچە ساتىدىغان» لار مەۋجۇت.

خوتەنلىك قۇش بايلىقى ئەنە شۇنداق ئۇسۇللار بىلەن تۇتۇلۇپ، «ئەرلىكنى قۇۋۇۋەتلەندۇرگۈچى» دورىلارنىڭ يېگانىسىگە ئايلىنىپ قېلىشى نەتىجىسىدە، قۇشلار يېقىنقى يىللاردا ھەددىدىن زىيادە يوقاپ، ئاز قېلىپ تەبىئىي ئاپەتلەر ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەردى، بولۇپمۇ قۇشقاچنىڭ ئاساسلىق ئۇزۇقى بولغان باھار گەزلىمە قۇرتى تېز سۈرئەتتە كۆپىيىپ، خوتەن بوستانلىقىدىكى كۆكلەيدىغانلىكى دەرەخ، ئورمانلارنىڭ يوپۇرماقلىرىنى يەپ تۈگىتىپ، نۇرغۇنلىغان ئورمانلىرىمىزنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋە بەرمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمدىلىكتە ئۆزىمىز قۇرت تۇتۇش جەڭگە ئاتلاندۇق. گېزىتلەردە قۇرت ئاپىتى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان خىزمەتلىرىمىزنىڭ «نەتىجە» لىرى خەۋەر قىلىنىشقا باشلىدى:

«قاراقاش ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم يېزىلىرىدا باھار گەزلىمە قۇرتىنىڭ نابۇت قىلىشىغا ئۇچرىغان كۆلەم 200 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى. كۇيا، زاۋا قاتارلىق تۆت يېزىدىكى دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى قۇرت يەپ بولدى».

«قاراقاش ناھىيىسىدە (1999-يىلى) ئېلىپ بېرىلغان قۇرت تۇتۇش پائالىيىتىدە 202 تونىنا باھار گەزلىمە قۇرتى تۇتۇلۇپ كۆيدۇرۇلدى»...

دېمەك، ھەر يىلى باھار پەسلى كېلىدىغان بولسا، خوتەندىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار، كادىرلار، ھەر ساھە ئامما قوللىرىغا بوتۇلكىلارنى ئېلىپ، دەل - دەرەخلەردىكى قۇرتلارنى تۇتۇپ بوتۇلكىلارغا سېلىپ، بىر يەرگە يىغىپ كىرسىن چېچىپ ئۆلتۈرۈش ئادەتكە ئايلاندى. گەرچە كىچىككىنە قۇرتنى بىر - بىرلەپ تېرىپ يوقىتىش جاپالىق بولسىمۇ، خوتەن خەلقى ئۆزى تاپقان بۇ بالادىن قوتۇلۇشقا ئىنتىلدى. بۇ جەريانىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ نۇرغۇن ۋاقتى سەرپ قىلىندى.

«2000-يىل 19-ئاپرېلغىچە ۋىلايەت بويىچە باھار گەزلىمە قۇرتى پەيدا بولغان كۆلەم 773 مىڭ مو، ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇلغان كۆلەم 561 مىڭ مو، ئەڭ ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان كۆلەم 266 مىڭ مو، قۇرت تۇتۇشقا قاتناشقانلار 372 مىڭ ئادەم قېتىم، تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلگەن قۇرت 416 مىڭ كىلوگرام...»

«2001-يىلى ۋىلايەت تەۋەسىدە باھار گەزلىمە قۇرتىنىڭ زىيان سېلىشقا ئۇچرىغان كۆلەم بىر مىليون 292 مىڭ 230 موغا يەتكەن. 30- ئاپرېلغىچە قۇرت 68 مىڭ 910 مو يەردىكى ياڭاقتا، 51 مىڭ مو يەردىكى تېرەككە، 537 مىڭ 995 مو يەردىكى ئۇجمىگە، 17 مىڭ 300 مو مېۋىلىك باغقا... زىيان سالغان. بۇاستە ئىقتىسادي زىيان 52 مىليون 73 مىڭ 500 يۈەنگە، ۋاستىلىق زىيان 90 مىليون 838 مىڭ يۈەنگە يەتكەن...»

«2001-يىلدىكى قۇرت تۇتۇشقا قاتناشقانلار 1 مىليون 462 مىڭ 872 ئادەم قېتىم بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆكۈمەت خادىملىرى 73 مىڭ 806 قېتىم، ئوقۇغۇچىلار 365 مىڭ 400 ئادەم قېتىم، دېھقانلار 1 مىليون 23 مىڭ 666 ئادەم قېتىم بولدى»...

قۇرت ئاپىتى خوتەن خەلقىنى ئاشۇنداق زور زىيانلارغا دۇچار قىلدى. ئاپىتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە دۆلەتلىك ئورمان مۇداپىئە باش كومىتېتى خوتەندە يۈز بەرگەن بۇ خىل ئاپەتكە ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، 2001- يىلىي ئاپرېلدا خوتەندىكى ئاپەت يۈز بەرگەن رايونلارغا ھاشارات يوقىتىدىغان دورا چېچىش ئۈچۈن ئايروپىلان ئەۋەتىپ بەردى. ئايروپىلان 5000 مودىن ئارتۇق كۆلەمگە دورا چاچقان بولسىمۇ، چاڭ - توزان، بوران قاتارلىق ناچار ھاۋا كېلىماتى تۈپەيلىدىن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش توسالغۇغا ئۇچرىدى. ئارقا - ئارقىدىن ئاشۇنداق تالاپەتلەرگە ئۇچرىغان خوتەنلىكلەر ئاخىرى قۇشقاچ تۇتۇشنى مەنئى قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتتى. 2001-يىلى 12-ئاينىڭ 13-كۈنى خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تېلېۋىزىيە ئارقىلىق «قۇشقاچ تۇتۇشنى مەنئى قىلىش» توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى ئېلان قىلىپ، تەكشۈرۈشنى كۈچەيتتى، شۇنداقتىمۇ ئوغرىلىقچە قۇشقاچ تۇتۇش تۈگىتىلمىدى. بۇ جەھەتتە قاراقاش ناھىيىسىدىكىلەر تېخىمۇ قاتتىق تەدبىر قوللىنىش كېرەك ئىدى.

بوستانلىق قاراۋۇلى - توغراق

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز تارىم ۋادىسىدا چوڭ بولغان بولسىڭىز توغراقلارنىڭ كۆز پەسلىدىكى ئاجايىپ جۇلاسىدىن بەھر ئالغان، ئۇ قوغدىغان بوستانلىقلاردا ساپ ھاۋادىن تويۇنغان، ئۇنىڭدىن ياسالغان ئۆي جاھازلىرى بىلەن ئۆيىڭىزنى زىننەتلىگەن بولۇشىڭىز مۇمكىن. چۈنكى، توغراق تارىم ۋادىسىدىكى، جۇملىدىن خوتەن خەلقىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك ئەمەسمۇ؟

مەلۇمكى، توغراق ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى. بىز 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان قەدىمكى نىيە شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان ياغاچتىن ياسالغان ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولساق، توغراقنىڭ ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ناھايىتى تېزلا ئايدىڭلاشتۇرۇۋالالايمىز. نىيە قەدىمكى شەھىرى قاتارلىق تارىخى ئۇزۇن خارابىلىكلەردىن تېپىلغان ياغاچ بۇيۇملارنىڭ 90% دىن ئارتۇقى توغراق ياغىچى بولۇپ، مەيلى تۇرمۇش بويۇملىرى، ھويلا - ئارام‌لارنىڭ ئىشكىلىرى ۋە ئۆينىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولسۇن پۈتۈنلەي توغراقتىن ياسالغان. شۇڭىمۇ بۇ بۇيۇملار نەچچە مىڭ يىل قۇم ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلى ھالىتىنى يوقاتمىغان.

خوتەندەك توغراققا ئەڭ ئېھتىياجلىق رايوندا ئۆسۈپ چوڭ بولغان كىشىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى توغراقنى ئوبدان بىلىدۇ. كۆكلىگىنىنى كۆرمىگەنلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوچاق بېشىدا غېرىبسىنغان توغراق ئوتۇنىنى ئەلۋەتتە كۆرگەن. توغراق تەبىئەت دۇنياسىدىكى دەل - دەرەخلەر ئىچىدە تەبىئەتكە قوشىدىغان تۆھپىسى ئەڭ جىق، ھايات كەچۈرۈش، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، چىدامچانلىقى كۈچلۈك دەرەخلەرنىڭ يېگانىسىدۇر. توغراقلار ئادەتتە بوستانلىقتىن سەل چەتتىرەك تۇرغان بىلەن، لېكىن ئىنسان پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىلا توغراقلار بىزنىڭ ئەركىن نەپەس ئېلىشىمىز ئۈچۈن تەييارلاپ قويۇلغان، بىزنى قوغداشقا، كۆكلىتىشكە، غېرىبلىقتىن ساقلاشقا يارالغان. مۇشۇ مۇقەددەس ۋەزىپىلىرى ئۈچۈن، ئۇ ياشىرىپ 1000 يىل، قۇرۇشقا تىز پۈكمەي يەر يۈزىدە تىك تۇرۇپ 1000 يىل، يېقىلغاندا يەرنى باغاشلاپ 1000 يىل ياشاشقا ۋەدە قىلغانمىش.

قانچىلىگەن سەركەردىلەر ئۇنىڭ ھىمايىسىدە لەشكەر تارتىپ

مۇشكۈل سەپەرلەردە نىشانغا يەتكەن؛ قانچىلىگەن پادىشاھلار ئۇنىڭ ھمايىسىدە سەلتەنەت سۈرۈپ جاھانغا نامىنى تارىتقان؛ قانچىلىگەن سەييا‌ھلار، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئاچقۇچىلىرى، قىتئەنىي قىتئەگە، ماكاننى ماكانغا، كۆكئولنى كۆكئولگە ئولىغوچى ئەلچىلەر ئۇنىڭ ھمايىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئولۇغ ئىشلىرىنى تاماملىغان؟ قانچىلىگەن كىشىلەر ئۇنىڭ باغرىنى تېشىپ، ئۇنىڭ شىرنىسىنى شوراپ ئوسۇزلۇقىنى قاندۇرغان؟ قانچىلىگەن مۇساپىر بەندىلەر، يېتىم - ئاجىزلار ئۇنىڭ خىسلەتلىرى بىلەن ساقلانغان نەملىكتە جېنىنى ياشارتقان، ئۇنىڭ سايىسىدە ئولتۇرۇپ يۇلتۇزلارنى سانىغان، ئۇنىڭ بىلەن مۇڭداشقان، ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا ساتارلار تارىنى چەككەن، ھاياتلىق تېڭىنى كوتكەن. قىسقىسى، توغراقلار مۇشۇ زېمىننى قوغداپ، مۇشۇ زېمىننى بېقىپ ياشارتىپ كەلگەن، بۇ زېمىندىكى خەلقنى تىز پۈكمەس، قەيسەر، ئىرادىلىك قىلىپ يېتىلدۈرگەن، چەكسىز قۇم بارخانلىرى بىلەن چۆللۈكلەر ئۇچراشقان جايلاردا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان توغراقلار ئارىسىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇت تېنىنى، قېلىن، قاتمۇ قات قوۋزاقلىرىنى، چىرايلىق ياپراقلىرىنى مېھرىبانلىق بىلەن سىلىغىنىڭىزدا ياكى قۇملۇققا يېپىنچا بولۇپ يېيىلغان غازاڭلارنى ئاۋايلاپ دەسسەپ توغراقلار ئارىسىدا سەيلە قىلغىنىڭىزدا، ئۆزىڭىزنى ھەقىقىي تەبىئەتنىڭ قوينىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىسىز.

خوتەندىكى توغراقلارنىڭ تەقدىرىمۇ خۇددى باشقا جايلاردىكى توغراقلارنىڭ تەقدىرىدەك بىر قاتار ئېغىر قىسمەتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. شۇڭىمۇ توغراقلارنىڭ كۆلىمى خوتەننىڭ تەبىئىي شارائىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ناھايىتى ئاز نىسبەتنى ئىگىلىدى. 1957- يىلى خوتەن ژىلايىتى تەۋەسىدىكى پۈتۈن توغراق كۆلىمى 1 مىليون 800 مىك مو ئىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ 1979- يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار «چوڭ سەكرەش» لەر نەتىجىسىدە، توغراقلار كۆلىگە ئايلاندى. پولات تاۋلاش ... دېگەندەك تۇرلۇك ناملار بىلەن ئاتالغان ھەرىكەتلەر خوتەن دىيارىدىكى توغراقلارنى بىر - بىرلەپ يېقىتىپ، بوستانلىقلارنىڭ تونجى مۇھاپىزەتچىسىنى «ئىشتىن بوشاتتى». قۇم - بوراننىڭ ئاڭ ئىشەددىي دۈشمىنى بولغان توغراقلارنىڭ كېسىلىشى بوستانلىق ئەتراپىدىكى باشقا ئورمانلارغا بولغان بېسىمنى كۈچەيتتى. ئۇلارمۇ كېسىلگەندىن كېيىن بوستانلىق بوران - قۇملارغا «ۋاشاڭ بولدى». شۇنداق قىلىپ، 1957- يىلدىكى 1 مىليون 800 مىك مو كۆلەمدىكى تەبىئىي توغراقلىق 1979- يىلغا

كەلگەندە ئەڭ زور دەرىجىدە كېمىيىپ 270 نەچچە مىڭ موغا قالدى. 1957- يىلدىكى شۇنچە كۆپ توغراقلىق كۆلىمىنىڭ بىردىنلا شۇنچە ئازلاپ كېتىشى، خوتەندىكى پېشقەدەملەرنى ھەقىقەتەن چۆچۈتكەندى. نەتىجىدە، ساقلىنىپ قالغان ئاز ساندىكى توغراقلارغا كەلكۈن سۈيىنى باشلاش، توغراقلارغا ئاندا - ساندا كەلكۈن سۈيىنى باشلاش، ئاندا-ساندا مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق 1985- يىلغىچە بولغان 6 يىل ئىچىدە خوتەندىكى توغراقلىق كۆلىمى كۆپەيتىلدى. قاراقاش ناھىيىسىدە 330 مىڭ مو، گۇما ناھىيىسىدە 40 مىڭ مو، خوتەن ناھىيىسىدە 60 مىڭ مو، لوپ ناھىيىسىدە 310 مىڭ مو، چىرا ناھىيىسىدە 40 مىڭ مو، كېرىيە ناھىيىسىدە 70 مىڭ مو، نىيە ناھىيىسىدە 350 مىڭ مو كۆلەمدىكى توغراقلىق بەرپا قىلىندى. گەرچە يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان توغراقلىق كۆلىمى خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن قەدىمىي توغراقلارغا ۋە يېتىلمۇاتقان توغراقلارغا قارا قولىنى سوزىدىغانلارنىڭ كۈنسېرى كۆپىيىشى كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ.

روشەنكى، خوتەن نامرات رايون. كىشىلەر مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ نامراتلىقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى، مۇھىت نامراتچىلىققا دۇچار قىلىش يولىغا قەدەم ئالماسلىقى كېرەك ئىدى. خوتەننىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا تېخىچە ئوتۇن قالاشتەك ئەھۋال مەۋجۇت بولغاچقا، بازاردا ئوتۇنغا بولغان ئېھتىياج تۇگىگىنى يوق. شۇ سەۋەبلىك ئازغىنا پۇل ئۈچۈن نۇرغۇن جاپا تارتىپ كۆنۈكۈپ كەتكەن بىر قىسىم دېھقانلىرىمىز ئارىسالدى ۋاقىتتىدىن پايدىلىنىپ، ئوتۇن ئاچىقىپ سېتىپ تۇرمۇشنى قامدايدۇ. قارىماققا ئۇلار ھەر قېتىم ئاچىققان ئوتۇن قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن، تەبىئەتكە يېشىللىق ئاتا قىلىش ئىقتىدارىدىن قالغاندەك بولغاچقا، «قۇرۇپ قالغان توغراقلارنى ئاچىقىپ سېتىپ خەجلىسە مەيلى ئەمەسمۇ؟» دەيمىز. لېكىن، كۆزىتىدىغان بولساق، 20-30 يىلدىن بۇيان تۇركۈم-تۇركۈملەپ كىرىپ، توغراق ئوتۇنى ئاچىقىۋاتقانلارنىڭ بىرەرسىمۇ ھۆل توغراقنى ئاچىقمايدۇ. بۇنىڭ سىرى شۇكى، ئوتۇن ئاچىقىپ سېتىشنى ئۆزىنىڭ كەسپى قىلىۋالغان بىر قىسىم كىشىلىرىمىز ھەر قېتىم ئوتۇنغا كىرگەندە باراقسان كۆكلەۋاتقان توغراقلاردىن بىر قانچىنى كېسىپ يانتۇز ۋۇجۇتىپ چىقىدۇ. كېسىلگەن توغراقلار يازنىڭ پىژغىرىم ئىسسىقىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ قۇرۇغاندىن كېيىن، شەھەرلەرگە ئەكىرىلىپ سېتىلىدۇ. توغراق

سۈيى ئادەتتە يۇقىرى قان بېسىم قاتارلىق كۆپلىگەن كېسەللىكلەرگە شىپا بولغاچقا، قىسمەن تېۋىپلار ۋە ھاجەتمەنلەر قۇملۇقلارغا قالقان، بوستانلىقلارغا قاراۋۇل بولۇۋاتقان توغراقلىقلارغا بېرىپ ئۆتكۈر پالتىلار بىلەن كۆكلەۋاتقان توغراقنى كېسىپ، توغراق غولىدىن ئاققان سۈلارنى ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇلار شۇ جەريانىدا نۇرغۇنلىغان توغراقلارنى كېسىۋېتىدۇ. شۇنداق سەۋەبلەر بىلەن كېسىلگەن توغراقلار ئۇزاققا قالمايلا «ئوتۇن» غا ئايلىنىپ بازارغا كىرىدۇ. سىز خوتەننىڭ چوڭ - چوڭ بازارلىرىغا بارسىڭىز ۋە ياكى قۇملۇققا يېقىن يوللاردا يۈرۈپ باقسىڭىز، ھارۋا، ماشىنا، قول تراكتورى قاتارلىقلارغا بېسىلىپ ئۆز ماكانىدىن «كۆچۈرۈلۈۋاتقان» توغراقلارنى ھېلىمۇ ئۇچرىتىسىز. ئۇنىڭ-ئۇستىگە خوتەن ۋىلايىتىدە «ئوتۇن» لارنى قالايدىغان خىش، ھاك خۇمدىنىدىن 200 دىن ئارتۇقى بولۇپ، ھەر يىلى توغراق ۋە يۇلغۇندىن 10 مىليون تونىنا كۆيدۈرىدىكەن. ھەر مو يەردىن 5000 كىلوگرام «ئوتۇن» چىقتى دېسەك، ئۇلار ھەر يىلى 2000 مو يەردىكى ئورمانىنى كۆلگە ئايلاندۇرغان بولىدۇ.

گەرچە خوتەننىڭ توغراق بايلىقىنىڭ خوراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر قايسى ناھىيىلەردە مەخسۇس توغراق باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، خادىم ئاجرىتىلىپ قوغداش كۈچەيتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۈچ يېتىشمىدى. ئەڭ مۇھىمى خەلقنىڭ ئىدىيىسىدە تەخىرسىزلىك تۈيغۇسى ئويغانمىدى. شۇنداق سىرى ھېكمەت ئېسىمىزدە بولسۇن: قۇملۇقلارنىڭ بوستانلىقلارغا ھۇجۇم قىلىشىنى بىۋاستە توسىدىغان توغراقنىڭ ئاشۇنداق جايلاردا باراقسان ئۆسۈشى ھەرگىزمۇ ئاددىي قانۇنىيەت ئەمەس. مۇبادا بىز توغراقلارنى ۋەيران قىلساق ئېگىمىزنى خاپا قىلىپ قويىمىز. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىزنى جازالاشقا قۇم - بوراننى ئەۋەتىدۇ.

مەلۇمكى، توغراق سوغۇققا، شورغا چىداملىق بولۇپ، قۇرغاق، قۇملۇق رايونلاردىكى دەرەخلەرنىڭ سەركىسى. توغراققا بىر قېتىم سۇ قۇيۇلسا تۆت - بەش يىلغىچە سۇ تەلەپ قىلمايدۇ، ئۇ يەر ئاستىغا 16 مېتىر يىلتىز تارتىپ سۇ سۈمۈرىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن. خوتەندەك ئېقلىمى قۇرغاق، تۆپرىقى قۇملۇق رايونغا نىسبەتەن توغراق «ئەڭ ئۈنۈملۈك دورا» بولالايتتى. 20-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى بۈك - باراقسان بوستانلىق ھېلىھەم مەۋجۇت بولغان بولسا، 1000 يىلدىمۇ ئېگىلمەيدىغان قامىتى بىلەن خوتەنگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىدىغان تۇرلۇك ئاپەتلەرگە تاقابىل قىلغان بولاتتى.

بېغى بارنىڭ تېغى بار

ئاز - كۆپ بولسىمۇ ئۆز داستىخىنىڭدىكى نانىنى يە، بۇ ياشقىلارنىڭ ھالۋىسىنى بېگىندىن ياخشىدۇر.

— نىزامى گەنجەۋى

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، سىز مۇنۇ ئىبرەتلىك ھېكايەتنى ئاڭلىغانمۇ؟

ئۇدۇن پادىشاھى ۋەزىرلىرى ۋە سەركەردىلىرى بىلەن شەھەر چېتىدىكى مەھەللىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئىبراھىم ئاتا ئىسىملىك قېرى بوۋاينىڭ ھەدەپ كۆچەت تىكىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ.

— ئاتا، — دەپتۇ ئۇنىڭغا پادىشاھ، — تەرلەپ - پىشىپ كېتىپسىز، نېمىگە شۇنچە ئاۋارە بولىسىز؟ بىر پۈتىڭىز گۆرگە ساڭگىلىغاندا ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز جاپا تېپىپ؟ بۇ كۆچەتلەر مېۋە بەرگۈچە ياشايمەن، دەپ ئۈمىد قىلىۋاتامسىز؟

— ئاتا - بوۋىلىرىمىز تىككەن كۆچەتلەرنىڭ مېۋىسىنى بىز يەۋاتىمىز، بىز بىنا قىلغان باغلاردىن ئەۋلادلىرىمىز پايدىلانسا ئەجەب ئەمەس. مانا شۇنداق ياخشى نىيەت بالام، مېنى ئەمگەك قىلدۇرۇۋاتقان، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئىبراھىم ئاتا.

— بۇغۇ ياخشى، لېكىن سىزگە ئېچىنىۋاتىمەن. بۇ يەرلەرنى باغۇ - بوستانغا ئايلاندۇرۇشقا ياشلارمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. قىلغان ئەمگىكىڭىز بىكارغا كېتىپ، كىشىلەرنىڭ مەسخىرىسىگە قالمىسىڭىز بولاتتى دەپ ئەندىشە قىلىۋاتىمەن، — دەپتۇ پادىشاھ.

— بار كۆچۈم يەتمىسە ئالەمپاناھتىن مەدەت - ياردەم سورارمەن، — دەپتۇ بوۋاي.

— دۆلەت مەبلىغىنى سۇدا ئاقتۇرۇۋېتىشنى ئۆزۈمگە مۇناسىپ كۆرمەيمەن، — دەپ يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ پادىشاھ.

ئىبراھىم ئاتا بولسا ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

ئاردىدىن بىر قانچە يىللار ئۆتۈپ، پادىشاھ يەنە ئاشۇ مەنزىلدىن ئۆتۈپ قاپتۇ. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرىلىك بىر باغ نامايان بوپتۇ. پادىشاھ ھەمراھلىرى بىلەن بۇ يەرگە كىرسە، كۆل بويىدىكى سالقىن سۇپىدا بىر قېرى بوۋاي ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ مېھمانلارنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ، باغنى سەيلە

قىلدۇرۇپتۇ.

بۇ باغ پادىشاھقا شۇ دەرىجىدە يېقىپ قاپتۇكى، بۇ يەردە ئۇچ كۈن مېھمان بوپتۇ، يولغا چىقىش ئالدىدا بوۋايغا مۇنداق دەپتۇ:

— مەن بېغىڭىزدا بەكمۇ راھەتلەندىم، ئۇنىڭ ئابىھاۋاسى ساپ ۋە مېۋىلىرى شېرىن - شەربەتلىك ئىكەن. ئۇيقۇسىزلىق كېسىلىم تۈگىدى. كەيپىياتىممۇ كۆتۈرۈلۈپ قالدى. ھەمراھلىرىممۇ ئىنتايىن خۇرسەن بولۇشتى. سىزگە مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن سوۋغا تەقدىم قىلماقچىمەن. قېنى ئېيتىڭچۇ، كۆڭلىڭىز نېمىنى خالايدۇ؟ بىلىپ قويۇڭ، سىزنىڭ خالىغان نەرسىڭىزنى ھازىر قىلىشقا قۇربىم يېتىدۇ.

— رەھمەت، ئالەمپاناھ، ماڭا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس، سوۋغا- سالامسىز بۇ يەرگە كېلىۋېرىڭلار، ئىشىكىم مېھمانلارغا دائىم ئوچۇق.

— سىز خالىغىنىڭىزنى ئېيتمىغۇچە كەتمەيمەن.

— ئۇنداق بولسا ئىلتىماسىم شۇكى، سوۋغا سۈپىتىدە ماڭا شاپتۇل، ئۈزۈم ۋە باشقا مېۋىلەردىن ئېلىپ كېلىڭلار...

— ھۆرمەتلىك ئاتا، مېنىڭ پادىشاھلىقىمنى بىلىپ تۇرۇپ شەنىمگە مۇناسىپ بولمىغان نەرسىلەرنى تەلەپ قىلىۋاتسىزغۇ. كىشىلەر بۇنى ئاڭلىسا نېمە دەيدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە سىز ئېيتقان مېۋىلەرنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يەنە كېلىپ سەرخىللىرى بېغىڭىزدا مەي باغلاپ پىشىپ تۇرۇپتۇ. داستىخانغا ئۆزۈڭىز قويغان مېۋىلەرگە ئېغىزمۇ تەگمىدىڭىز، ئەمدى قويۇپ بىزدىن ئۆزۈڭىزگە مېۋە سوۋغا قىلىشنى ئېيتىۋاتىسىز. بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلسەك بولامدۇ؟

— ھە، ئالەمپاناھ، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىڭىز ئېيتىمەن.

— ئېيتىڭ.

— سىز 12 يىلنىڭ ئالدىدا مۇشۇ يەرگە كۆچەت تىكىۋاتسام بۇ ئىشنىڭ پايدىسى يوق، دېگەنىدىڭىز، يەنە نېرىراق بېرىپ ۋەزىرلىرىڭىزگە ياشلىق قىلىپ «ئەگەر مۇشۇ قېرى ياشاپ، ئۆزى قويۇۋاتقان مۇشۇ كۆچەتلىرىنىڭ مېۋىسىدىن يېسە، خوتۇنۇم مېنىڭ تالاق بولسۇن» دەپ قەسەم ئىچىۋەتتىڭىز. مانا بىر نەچچە يىللاردىن بۇيان مەن پادىشاھىمىزنىڭ خوتۇنلىرى مېنىڭ تالاق بولمىسۇن، دەپ بېغىمنىڭ مېۋىسىنى ئاغزىمغا سالغىنىم يوق. باشقىچىرەك قىلىپ ئېيتقاندا، مەن ئۇچۇن «كۆرمەك بارۇ، يېمەك يوق» بولدى.

— شۇ قېرى بوۋاي سىزمۇ؟

— ھە، مېنى ئىبراھىم ئاتا دېيىشىدۇ، شۇ چاغدا 85 ياشتا ئىدىم، ھازىر 97 گە كىردىم.

— ئاپىرىن، مېنى مات قىلدىڭىز، كەچۈرۈم سورايمەن.

ئۇدۇن پادىشاھى ھەمراھلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، باغدا يەنە ئىككى كۈن تۇرۇشنى قارار قىپتۇ. ئۇ خوتۇننى ۋە بىر قانچە ئۆلىماسىنى چاقىرتىپتۇ. ئاندىن ھەمراھلىرىنىڭ ئالدىدا داستىخاندىكى مېۋىدىن ئىبراھىم ئاتىنىڭ ئاغزىغا ساپتۇ. شۇ چاغدا پادىشاھنىڭ ئۆتكەنكى قەسىمگە ئاساسەن، ئىبراھىم ئاتا رازىلىق بېرىپ، ئۆلىما پادىشاھ بىلەن ئۇنىڭ خوتۇنىنى قايتا نىكاھلاپ قويۇپتۇ.

كىشىنىڭ ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ ۋەقەنىڭ گۇۋاھچىلىرىدىن بولۇپ تۇرغان ئوردا ئەمەلدارلىرى، ئۆلىمالار ۋە باشقا نوپۇزلۇق كىشىلەر ئىبراھىم ئاتىنىڭ دانالىقىغا قايىل بولۇشۇپتۇ.

پادىشاھ ئىبراھىم ئاتا بىلەن ئاتا - بالا بولۇشۇپتۇ ۋە باغ ئوتتۇرىسىدىكى تۆپىلىككە ھەشەمەتلىك ساراي سالدۇرۇپ، ئۇنى ئىبراھىم ئاتىغا سوۋغا قىپتۇ.

ئىبراھىم ئاتىنىڭ داڭقى پۈتۈن خانلىققا يېيىلىپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئېلىپ، نۇرغۇنلىغان يېڭى باغلارنى بەرپا قىلىشىپتۇ.

بۇ ھېكايەت زامان - زامانلاردىن بېرى ئۇزۇلمەي ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇ تىرىشچان، ئۈمىدۋار، ئەمگەكچان، قەيسەر ئىرادە يېتىلدۇرۇشنى، ئەڭ مۇھىمى باغ بەرپا قىلىپ، كېيىنكىلەرگە ۋە ئۆزىگە «يېشىللىق دۇنياسى» بەرپا قىلىشنى تەۋسىيە قىلىدىغانلىقى بىلەن بۈگۈنمۇ، ئەتىمۇ، ئۆگۈنمۇ جەلپكارلىق ئالاھىدىلىكىنى داۋام ئېتىدۇ. مەيلى گۈللەنگەن بوستانلىق بولسۇن، ۋە ياكى ئەمدىلا ئادەم ئولتۇراقلىشىۋاتقان جايدا بولسۇن مۇقەررەر ھالدا مۇۋاپىق مىقداردىكى باغ بىنا قىلىش خوتەنلىكلەرگە ئاتا - بوۋىسىدىن قالغان ئۇدۇم بولۇپ، ئۇي ئەتراپىغا ئاساسەن تۇرلۇك مېۋە دەرەخلەرنى تىكىش، خوتەن خەلقىگە نىسبەتەن يېقىنقى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى يىراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ روشەن يالدامىسىدۇر.

بىز بۇ تېمىدا خوتەننىڭ باغۋەنچىلىكى ھەققىدە توختىلىدىغان بولغاچقا، ئالدى بىلەن باغۋەنچىلىكنىڭ خوتەندىكى تارىخى توغرۇلۇق بىر - ئىككى ئېغىز سۆز قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

بىز خوتەن ئارخېئولوگىيىسى ھەققىدە دەسلەپ نەتىجىنى قولغا

كەلتۇرگەن ئاۋرىل ستەيىننىك «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ناملىق كىتابىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئوقۇيدىغان بولساق ۋە كېيىنكى تەرەققىيات - ئارخېئولوگىيىلىك تەرەققىيات نەتىجىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىدىغان بولساق، خوتەننىڭ باغۋەنچىلىك تارىخى ھەققىدە خېلىلا مۇكەممەل چۈشەنچىگە كىلەلەيمىز. ئاۋرىل ستەين ئۆز كىتابىدا مۇنداق يازىدۇ: «بۇ خارابىلىكنىڭ ئاجايىپ ئالاھىدىلىكى شۇكى (نىيە خارابىسىنى دېمەكچى - ئا) بۇ يەردە تۇرۇپ ئۇنىڭ يېنىغا جايلاشقان مېۋىلىك باغنىڭ ئورنىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. قۇم ئۈستىدىن 8～10 فۇت ئېگىزلىكتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ كەتكەن غوللىرى كۆادرات ۋە تىك تۆتبۇلۇڭ شەكىللىك دەرەخلىك يولنى ھاسىل قىلغان بولۇپ، بۇنداق مەنزىر قەشقەردىن كېرىيىگىچە بولغان بوستانلىقلاردىمۇ ئۇچرىتىلى بولىدۇ. دەرەخلەر مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇپ تىكىلگەنىدى. باغنى ئوراپ تۇرغان، يىكەندىن ياسالغان چىتلاقنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا خېلى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغانىدى. مەن پارالليل قىلىپ ياسالغان ئىككى چىتلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋاتقىنىمدا، خۇددى بۇنىڭدىن 1600 يىل بۇرۇنقى يېزا يوللىرىدا كېتىۋاتقاندەك ۋاقىت كۆز قارىشىنى يوقاتقان غەلىتە بىر ھېسسىياتقا كېلىپ قالدىم. ساپال پارچىسى، ياغاچ كۆمۈر ۋە بۇ يەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئاھالىلىرى دەسسەپ ئۆتكەن، چېرىپ كەتكەن دەرەخ يوپۇرماقلىرى شامالدا چىتلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يول يۈزىگە چىقىپ قالغانىدى. چىتلاقنىڭ ئاستىنى ئاختۇرۇۋاتقىنىمدا، مەن ھېلىقى قەدىمىي ھاسا بىلەن تېرەك ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ غازاڭلىرىنى ئۆرۈپ كۆردۇم. غازاڭلار ئېھتىمال يېقىن ئەتراپتىكى قاتار كەتكەن دەرەخلەردىن چۈشكەن بولسا كېرەك. ئىشلەمچىلەر بۇ قەدىمىي باغنىڭ چېرىپ كەتكەن ئىزنالىرىغا قاراپ، خۇددى ئۆزۈمنىڭ بېغىدىكى مېۋىلەرنى پىششىق بىلگەندەكلا ئۇلارنىڭ شاپتۇل، ئامۇت، ئۆرۈك، ئۈزمە دەرەخلىرى ئىكەنلىكىنى ئاسانلا پەرق ئەتتى»، «2-ئاينىڭ 13-كۈنى (1901-يىلى)، تۆگە كارۋىنىم ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرىغا قاراپ يولغا چىقتى. نەچچە ھەپتىلەردىن بېرى، ئالدىراش ئىشلىگەن خارابىلەرنى بېسىپ ئۆتكىنىمدە، شاخلىرى قۇرۇپ كەتكەن مېۋىلىك باغدىن ھەر خىل ئەۋرىشكىلەرنى يىغىۋالدىم. كۆڭلۈمدە ئىمپېراتورا قەيسەر (Caesar) رىم ئىمپېرىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ۋە گرېك يېزىقى ھىندى دەريا ۋادىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىغاندا تىكلىگەن ئاق تېرەك ۋە مېۋىلىك

دەرەخلەر ئارىسىدا قايتا سەيلە قىلىپمۇ يۈرەرمەنمۇ؟ دېگەنلەرنى ئويلاپ قالدىم.»

ستەينىنىڭ 1901- يىلدىكى بايقىشىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش پائالىيىتى جەريانىدا، نىيە خارابىسىدىكى 150 كە يېقىن تارقاق جايلاشقان تۇراغۇ ئۆي خارابىسى ئەتراپىدىن شاپتۇل، ئۆرۈك، جىگدە ۋە ياڭاق قاتارلىقلار تېپىلغان، شۇنداقلا خېلىلا مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان بىر ئۇزۇملۇك باغ ئۇچرىتىلغان بولۇپ، بۇ ئۇزۇملۇك باغدا ھازىر 9 رەت سېلىنغان 80 تۈپكە يېقىن ئۇزۇم كۆتىكىنىڭ قالدۇقلىرى بار. بۇ ئۇزۇملۇك باغنىڭ قۇرۇلمىسى بۇگۈنكى خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئۇزۇملۇك بېغىنىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن ئاساسەن دېگۈدەك ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ، ئارخېئولوگلار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان بۇ ئۇزۇملۇك باغنى «تەكلىماكاندا ئېنىقلانغان بىرىنچىسى» ئاتاش قەدىمكى ئۇزۇملۇك باغ ھېسابلىنىدۇ» دېگەن يەكۈننى چىقاردى. ئۇنىڭدىن باشقا دەندان ئۆيلۈك خارابىسىدىنمۇ ئۇزۇملۇك باغنىڭ قالدۇق ئىزى تېپىلغان بولۇپ، يۇقىرىقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار خوتەنىنىڭ باغۋەنچىلىك تارىخىنى يورۇتۇشتىكى بىرىنچى قول مەنبە ھېسابلىنىدۇ. ئەمدى بىز دەققەت نەزەرىمىزنى تارىخىي كىتابلارغا ئاغدۇرىدىغان بولساق، ئۇلاردىنمۇ خوتەنىنىڭ باغۋەنچىلىك تارىخىنى يورۇتىدىغان ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلارغا ئېرىشەلەيمىز.

«سۇينامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە، ئۇدۇندا «يەرلىرىگە كەندىر، بۇغداي، تېرىق، شال ۋە بەش خىل مېۋىنى كۆپ تېرىيدۇ، باغ ئورمانلىرى كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئۇلۇغ تاغ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە، ئۇدۇن «زىرائەت تېرىشقا مۇۋاپىق، مېۋىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ» دېيىلگەن. «قامۇس» تا، «ئۇ جايىنىڭ سۇيى مول، تۇپرىقى قۇم - شېغىللىق، كىلىماتى مۆتىدىل، شال ۋە بۇغداي تېرىشقا باب كېلىدۇ، ئۇزۇم ۋە كۆكتات كۆپ تېرىلىدىكەن...» دېيىلگەن. ماركوپولو ئۇزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە خوتەنىنىڭ ئۇزۇمچىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ: «بۇ جايدا بايلىق مول، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك نەرسىلەر ئىنتايىن تولۇق، پاختا، زىغىر، تۇرلۇك ئاشلىق، مەي - شاراب ۋە باشقا بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. خەلق ئاشلىق تېرىيدۇ. تاللىق ۋە گۈللۈك يېتىشتۇرىدۇ» دەپ يازغان. «ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل تارىخى» دا تېخىمۇ جانلىق ۋە تەپسىلىي بايان قىلىنىپ: «بۇ جايدىكى مېۋىلىك

دەرەخلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى مول مەھسۇلات بېرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە نەشپۈت ئەڭ ئوخشايدۇ. مەن باشقا جايلاردا تېخىچە بۇنداق ياخشى نەشپۈتنى كۆرۈپ باقمىغان، بۇنى دۇنيادا تەڭداشسىز دېيىشكە بولىدىكەن... كۇز پەسلىدە قەشقەر ۋە ئۇدۇندا مېۋە ساتىدىغان ئادەت يوق، لېكىن ھېچكىمنىڭ مېۋە ئۇزۇشى چەكلەنمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مېۋىلىك دەرەخلەر كۆپىنچە يول بويىغا سېلىنغان، ھەر كىم ئۆزى خالىغانچە ئۇزۇپ يېيەلەيدۇ» دېيىلگەن.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، خوتەننىڭ باغۋەنچىلىك تارىخى ھەقىقەتەن ئۇزۇن. ئەمدى بىز يېقىنقى نەچچە ئون يىللىق باغۋەنچىلىك ئەھۋالاتىمىز ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. خوتەننىڭ باغۋەنچىلىكى مۇنداق تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

1. 1949 - يىلدىن 1957- يىلغىچە تەرەققىي قىلىش باسقۇچى.

ئازادلىقتىن كېيىن، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلىپ، ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەر يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى، ھۆل مېۋە بىرلىك مەھسۇلاتى بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ، تېز تەرەققىي قىلدى. مېۋىلىك كۆلىمى 1949- يىلدىكى 71 مىڭ 600 مودىن 1957- يىلى 90 مىڭ موغا كۆپەيدى؛ ھۆل مېۋە 1949- يىلدىكى 69 مىڭ 200 تونىدىن تەرەققىي قىلىپ 1957- يىلى 109 مىڭ 500 تونىغا يەتتى.

2. 1958- يىلدىن 1966- يىلغىچە ئاستا - ئاستا چېكىنىش باسقۇچى.

مۇبالىغىچىلىك شامىلى ۋە تەبىئىي ئاپەت تەسىرى تۈپەيلىدىن، خوتەننىڭ مېۋىچىلىكىمۇ چېكىنىپ كەتتى، كۆلەمىمۇ يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ، ھوسۇل تۆۋەنلىدى. 1966- يىلغا كەلگەندە، ھەر خىل مېۋىلىك كۆلەم 73 مىڭ 700 مودىن چېكىنىپ، 1949- يىلدىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. ئومۇمىي ھوسۇل ئاران 58 مىڭ 400 تونىنا بولۇپ، 1949- يىلدىكى ھوسۇلدىن تۆۋەنلەپ كەتتى.

3. 1967- يىلدىن 1976- يىلغىچە تېز تۆۋەنلەش باسقۇچى.

1966- يىلدىن 1976- يىلغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە، مېۋىلىك كۆلەم ۋە ھوسۇلى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى. 1978- يىلغا كەلگەندە، ئۇلايەت بويىچە ئومۇمىي مېۋىلىك كۆلەم سەل - پەل كۆپەيىپ، 90 مىڭ موغا يەتتى. ئەمما، ھوسۇلى ئاران 26 مىڭ 500 تونىنا بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىنكى ئومۇمىي ھوسۇل تارىخىدا ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى.

4. 1979- يىلدىن 1984- يىلغىچە ئەسلىگە كەلتۈش باسقۇچى. خوتەن باغۋەنچىلىكى 1979- يىلدىكى 90 مىڭ مودىن تەرەققىي قىلىپ 1984- يىلغا كەلگەندە 133 مىڭ 600 موغا، ئومۇمىي ھوسۇلى 1978- يىلدىكى 26 مىڭ تونىنىدىن كۆپەيىپ 1984- يىلغا كەلگەندە 58 مىڭ 100 تونىنغا يەتتى. بۇ 1966- يىلدىكى سەۋىيىگە باراۋەر.

5. 1985- يىلدىن 1990- يىلغىچە تەرەققىي قىلىش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا مېۋە كۆلىمى ۋە ھوسۇلى تەك قەدەمدە تېز كۆپەيدى، بولۇپمۇ 1985- يىلدىن 1988- يىلغىچە مېۋە كۆلىمى ئەڭ تېز كۆپەيدى. 1985- يىلنى 1984- يىلغا سېلىشتۇرغاندا 57 مىڭ مو كۆپەيدى. 1986- يىلنى 1985- يىلغا سېلىشتۇرغاندا 73 مىڭ مو كۆپەيدى. 1987- يىلنى 1986- يىلغا سېلىشتۇرغاندا 53 مىڭ مو كۆپەيدى. 1988- يىلنى 1987- يىلغا سېلىشتۇرغاندا 21 مىڭ مو كۆپەيدى. تۆت يىل ئىچىدە مېۋە كۆلىمى ساپ 203 مىڭ مو كۆپەيدى. 1988- يىلى ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي مول ھوسۇلى 111 مىڭ 900 تونىنغا يەتتى. 1984- يىلدىكىدىن 2 ھەسسە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە مېۋە كۆلىمى 299 مىڭ 700 موغا، ھۆل مېۋە ھوسۇلى 124 مىڭ 300 تونىنغا يەتتى.

6. 1990- يىلدىن 2002- يىلغىچە ئەڭ تېز تەرەققىي قىلىش باسقۇچى.

1990- يىلدىن 2002- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا خوتەن باغۋەنچىلىكىدىكى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋر بولۇپ، باغ كۆلىمى 1990- يىلدىكى 299 مىڭ 700 مودىن تەرەققىي قىلىپ 511 مىڭ 700موغا يەتتى. مېۋىلىك دەرەخ تۈرلىرىمۇ ئىلگىرىكىدىن كۆپەيتىلىپ، خوتەننىڭ ھەقىقىي مېۋە - مېۋە ماكانى ئىكەنلىكى نامايان قىلىندى.

خوتەن باغۋەنچىلىكىدە ئۇزۇم ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. خوتەن دېھقانلىرى ۋە ياكى ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئۆي ئەتراپىغا چۆگىلىتىپ تال سېلىشنى ئۇزۇلمەس ئېقىندەك ھېلىھەم داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوتەندىكى قەدىمكى خارابىلىكلەردىكى باغلاردىمۇ ئۇزۇم ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن. 1991- يىلى ئۇزۇم كۆلىمى 146 مىڭ 70 موغا يېتىپ، 1949- يىلغا سېلىشتۇرغاندا 77.3 ھەسسە ئاشقان. دېمەك، خوتەن باغۋەنچىلىكىدە ئۇزۇم ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرغان.

ئىلگىرىكى دەۋرلەردە، شاپتۇل خوتەن باغۋەنچىلىكىدىكى

ئۇزۇمدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مېۋىلەرنىڭ بىرى ئىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شاپتۇل كۆلىمى بارا - بارا ئازىيىپ، ئاندا - ساندا بولغان شاپتۇلنى كۆرگىلى بولىدىغان ھالەت شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرلۇك ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن شاپتۇللار پىشىشقا يۈزلەنگەندە قۇرتلاپ كېتىش ۋە يىلىملاپ كېتىشتەك ئاقىۋەتكە دۇچار بولۇپ، ھوسۇل زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ بازار باھاسى گۆشنىڭ باھاسى بىلەن تەڭلىشىدىغان دەرىجىگە بېرىپ قالدى. نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا بىر چارەك شاپتۇل قېقى ئالغىلى بولىدىغان پۇلغا، بۈگۈنكى بىر كىلو شاپتۇلنى تەستە ئالغىلى بولىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

بىز يېقىنقى يىللاردىكى باغ كۆلىمىدىن ھەقىقەتەن سۆيۈنمىز. لېكىن، ھوسۇلدىن، ھوسۇلنىڭ تەم - قۇۋۋىتىدىن تازا رازى بولۇپ كېتەلمەيمىز. چۈنكى، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا تولا بۈزغۇنچىلىق قىلىشىمىز سەۋەبىدىن ھاۋا كۆپ دەرىجىدە بولغاندى. قۇرت - ھاشاراتلارنى ئوزۇق قىلىدىغان قۇشلار بىزنىڭ ئوزۇقلىمىزغا ئايلانغاچقا، قۇرتلار يايراپ بىزنىڭ ئوزۇقلىمىزنى تارتىۋېلىۋاتىدۇ. ئۇلار يىلتىزلىرى بىلەن يەرنى باغاش ئەتكەن مېۋىلىك دەرەخلىرىمىزنى ئۆزىنىڭ «سىپاتىس تېز تاماقخانىسى» غا ئايلاندۇردى. خوتەن تۈپرىقىدا يامرىغان باھار گەزلىمە قۇرت ئاپىتى ئەڭ ئالدى بىلەن مېۋىلىك دەرەخلەرگە ئاپەت بولدى. باھارنىڭ ئىللىق ھىدى كېلىپ دەل - دەرەخلەر بىخلىنىپ، مېۋىلىك دەرەخلەر چېچەكلەشكە باشلىغاندا، قۇرتلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ چېچەكلەرنى پاك-پاكىز تۆكۈۋېتىپ باردۇ، ھەتتا ئۇلار ئەمدىلا مېۋە تۈتۈشقا باشلىغان يالاڭاقلارنىمۇ يەپ تۈگەتتى. بۇ يەردە مۇنداق بىر مىسالنى كەلتۈرۈپ ئۆتەي.

2000- يىلى 4-ئايدا، قاراقاش ناھىيىسىدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر دەم ئېلىش كۈنلىرىدىن پايدىلىنىپ، قۇرت تۈتۈش ھەرىكىتىگە ئاتلاندۇرۇلغانىدى. ھەر قايسى يېزا - بازارلاردىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز تەۋەلىكىدىكى باغلارنى ئاساس قىلغان ھالدا قۇرت تۈتۈش ھەرىكىتىنى باشلىۋەتتى. ھەر بىر ئوقۇغۇچىنىڭ قولىدا بىردىن بوتۇلكا ۋە سەل ئۆزۈنراق تاياقچە بار ئىدى. ئۇلار مېۋىلىك دەرەخلەردىكى قۇرتلارنى تاياق بىلەن چۇشۇرۇپ، ھەتتا ئىرغىتىپ قۇرت تۈتۈشتى. شۇ ۋاقىتتا مەن تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولغان كەنتكە

ببرىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ قۇرت تۇتۇش ھەرىكىتىنى كۆزەتتىم، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەس، بەلكى قۇرتلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزەتتىم. 20 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچى چوڭ بىر تۈپ ياڭاق تۈۋىدە قۇرت تۇتۇۋاتاتتى. بىر ئوقۇغۇچى ياڭاق ئۈستىگە چىقىپ قۇرتلارنى ئىرغىتىپ چۈشۈرۈۋاتاتتى. ھەر قېتىم ياڭاق شاخلىرى سىلكىگەندە سانسىزلىغان قۇرتلار خۇددى پاراشوتچى ئەسكەرلەردەك تور بىلەن يېنىككىنە چۈشۈۋاتاتتى. مەن ئۇ بالىغا:

— ھەي ئۇكام ئاستىراق سىلكىگىن، ياڭاق مېۋىلىرى چۈشۈپ كەتمىسۇن، — دېيىشىمگە، كۆزىگە ياش ئېلىپ ئولتۇرغان 50 ياشلار چامىسىدىكى بىر ئايال:

— مەيلى بالام ئىرغىتسۇن، ياڭىقىم بۇ يىل مېۋە بەرمىسىمۇ مەيلى، لېكىن قۇرت دەستىدىن قۇرۇپ كەتمىسۇن، بۇ يىلنى ئامان چىقىرىۋالسا، كېلەر يىلى بولۇپمۇ قالار. ھەر يىلى بۇ ياڭاقنى سېتىپ يىلنى - يىلغا ئولاپ كەلگەنىدىم. بۇ يىلنى ئۆتكۈزۈشكىمۇ خۇدايىم بىرەر ... دېدى.

قۇرت بالاسىنىغۇ بىلىپ - بىلمەي كەلتۈرۈپ چىقاردۇق. ئەمما، ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەبلەرمۇ بار، يەنى شۇنچە چىرايلىق باغ بىنا قىلغان ئادەم باغ ئىچىگە مۇداپىئە ئورمانلىرىنى، يەنى مۇداپىئە رولىنى ئويلايدىغان مېۋىلىك دەرەخلەرنى سالماپتۇ. بىر باغقا مەخسۇس ئالما سالسا، يەنە بىرىگە ئۆرۈك، يەنە بىرىگە ئۈزۈم ... پېشقەدەملەردىن قالغان باغۋەنچىلىك رىسالىلىرىدە بىر باغدا تۈرلۈك مېۋىلەر بولسا، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەيدىغان بايانلار خاتىرىلەنگەن. رېئال ئەھۋالنى ئېلىپ ئېيتساق، خوتەن تارىخىدىكى ئەڭ كاتتا باغ — زاۋا يېزىسىدىكى شاخلىق قورۇسىنىڭ بېغىدا شىنجاڭدىن ئاز تېپىلىدىغان مېۋىلىك دەرەخلەر يەتكۈزۈلگەن بولۇپ، مېۋە مەھسۇلاتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولغان.

ئىلگىرىكى دەۋرلەردە باغنىڭ ئەتراپىنى چىتلاپ، چىتان تۈۋىگە كەندىر تېرىيدىغان ئەھۋال مەۋجۇت ئىدى. ئادەتتە كەندىر پۇرىقى تۈرلۈك ھاشاراتلارنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى بولغاچقا، مېۋىلەرگە ھۈجۇم قىلالمايتتى. كەندىر تېرىش چەكلەندى. ئاقىۋەت يەنىلا مېۋىلەرگە، ئەڭ مۇھىمى بىزگە زىيان ئەڭ چوڭ بولدى.

باغ بىنا قىلىش، ماھىيەتتە بىر چالمىدا نۇرغۇن پاختەك سوقۇش بولۇپ، باغلاردىكى تۈرلۈك مېۋىلەر باھار پەسلىدە رەڭگارەڭ ئېچىلىپ خۇشبۇي تارقىتىپ، تەبىئەتكە «ئەتىر» چاچىدۇ؛ مېۋىلەرنىڭ غازاڭلىرى باشقا ئىھاتە ئورمانلىرىغا ئوخشاشلا ھاۋانى

ساپلاشتۇرۇش، چاك - توزان سۈمۈرۈش، تېمپېراتۇرىنى تۇراقلاشتۇرۇش، نەملىكنى ساقلاش ... قاتارلىق ئىقتىدارلارغا ئىگە بولۇپ، باغ كۆلىمى قانچە كۆپ بولسا، مۇھىتنىڭ ساپلىق دەرىجىسى شۇنچە ئاشىدۇ؛ مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسى ۋە باشقا ئەزالىرى (پوستى، شاكىلى، ئۇرۇقى، مېغىزى) ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئوزۇقلۇقى ۋە ساقلىق ساقلاش گۆھىرى بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇرلۈك ئۈسۈللار بىلەن پايدىلىنىشقا بولىدۇ؛ مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى چارۋىلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئوزۇقى؛ مېۋىلىك دەرەخلەر بىر ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي تۈۋرۈكى...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، خوتەن — تارىم باغرىدىكى ئانا ماكانى بولغىنىمىزدا، قەدىمىي مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭمۇ ماكانى. بۇ يەردە ئۈزۈم، ياڭاق، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالما، نەشپۈت، ئۈزمە، ئانار، جىگدە، ئەنجۈر، توغاچ، چىغان، بادام، ئالراھەت، پورتىخان، قارا ئۆرۈك، چىلان، ئامۇت ... كەبى نۇرغۇنلىغان مېۋىلەر يېتىشتۇرۇلۇش بىلەن بىرگە، يەنە باشقا ئىلايەتلەردە بولمىغان قەدىمىي مېۋىلىك دەرەخلەرمۇ بار. ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. غەزمەت (ياۋا تاغ ئالمىسى): بۇنى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا جەز ئالما (مايمۇنەك) دەپ ئىسىم قويۇپ، مايمۇن ئالمىسى دەپ ئاتالغان. بۇ ئالما چىرا ناھىيىسىنىڭ نۇرى، چاقار يېزىلىرى، شۇنداقلا خوتەننىڭ شەھەر - يېزىلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ. ئاز ئۇچرايدۇ. ھەر خىل رەڭلەردە بولىدۇ. 8-، 9- ئايلاردا پىشىدۇ.

2. قىمىز ئالما: بۇ ئالما ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ تىلغا ئېلىنغان. بۇ باشقا جايلاردا ئەسلى نۇسخىسى قالمىغان مېۋىلىك دەرەخ بولۇپ، 8-ئاينىڭ باشلىرى پىشىدۇ، بۇ خىل ئالمىنىڭ سىرتقى يۈزى قوتۇر، پۈلاش كېلىدۇ، قىزىل، يېرىم سېرىق رەڭلەردە بولۇپ، كېيىنچە قارىيىپ كېتىدۇ. پۈراقلىق، تاتلىق مېۋە، ھەر بىر تال مېۋىنىڭ ئېغىرلىقى 40-45 گرامغىچە كېلىدۇ. بۇ خىل ئالما چىرا ناھىيىسىنىڭ نۇرى، چاقار قاتارلىق يېزىلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ. بۇ كىشىلەرگە ئانچە تونۇش بولمىغان ئالاھىدە مېۋە بولۇپ، باشقا ھېچقانداق جايدا تېپىلمايدۇ.

3. بوغىنە: بۇ نىيە ناھىيىسىنىڭ تېرەك ئۆستەڭ، قاراسۇ قاتارلىق جايلىرىدىن چىقىدۇ. مېۋىسى قىزىل، جىگەررەڭ بولۇپ، 4- ئاينىڭ 20- كۈنلىرى چېچەكلەپ 9- ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. سېرىق، ئاق رەڭلىك خىللىرىمۇ تېپىلىدۇ. يوپۇرمىقى ئۇششاق،

جىگدە يوپۇرمىقىدىن ئىنچىكە بولىدۇ. سۆگەت يوپۇرمىقىغا ئوخشاش سىلىق بولىدۇ. دەرىخى تىكەنسىز چانقال بولۇپ، 5.1-2 مېتىرغىچە ئېگىزلىكتە ئۆسىدۇ.

يۇقىرىقىلار سان جەھەتتە ناھايىتى ئاز قالغان، يوقىلىش گىردابىدا تۇرۇۋاتقان مېۋىلىك دەرەخلەر بولۇپ، ئۇلار خوتەن تۇپرىقىدا تا بۈگۈنگىچە ھايات كەچۈرۈپ تۇرۇۋاتىدۇ، بەلكى يەنە نۇرغۇنلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئەگەردە خوتەن باغۋەنچىلىكىدە يۇقىرىقىدەك نەسلى قۇرۇشقا يۇزلەنگەن مېۋىلىك دەرەخلەرنى كۆپلەپ يېتىشتۇرسەك، بۇ خوتەن ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مۇھىتنىڭ كۆركەملىشىشىدە ھەقىقەتەن زور رول ئوينىغان بولاتتى.

سۇ يەرنىڭ قېنىدۇر

گۈللەنگەن ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ بەرپا بولۇشى ئۆز ۋەتىنىدىكى سۇ بايلىقى بىلەن بېۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. دەرۋەقە، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ژاراقلايدىغان بولساق، بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولغان ھەرقانداق جانلىق ھامان سۇ قوغلىشىپ ھايات كەچۈرگەن بولىدۇ. سۇ بار يەردە ھاياتلىق بار، ھاياتلىق بار يەردە سۇ بار. بۇ دۇنيا سۇ بىلەن دۇنيا، بۇ دۇنيا سۇ بىلەن تىرىك، بۇ دۇنيا سۇ بىلەن پاكىز، سۇ بىلەن گۈزەل، بۇ دۇنيا سۇ بىلەن مەۋجۇت. دۇنيادىكى قايسى بىر قىتئەدىكى، قايسى بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى سۇدىن ئايرىلغان دەيسىز؟ ئەڭ قەدىمكى زاماندىكى ئېفرات دەرياسى بىلەن دىگراس دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى تۈزلەڭلىكتە ئۇلۇغ مىسىسىپوتامىيە مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەندىن باشلاپ، ئىنسانلار نىل دەرياسى، ھىندى دەرياسى، خۇاڭخې دەرياسى ھەمدە تارىم دەرياسى ۋادىلىرىدا ئۆزلىرىگە خاس شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتتى. ئاشۇ دەريالار، ئاشۇ ئۇزۇلمەس ئېقىنلار ئىنسانلارنى ئۇزلۇكسىز ئاۋۇتتى، چېنىقتۇردى. قەدىمكى مەدەنىيەتلەر ئاشۇ ئېقىنلار بىلەن بۈگۈنگىچە يەتكۈزۈلدى. دېمەك، دۇنيادىكى بارلىق مەدەنىيەتلەر ئاشۇ دەريالار بويلىرىدا تونۇلدى. ئادەمنى ئادەم قىلغان ئەڭ دەسلەپكى كەشپىياتلار ئاشۇ دەريالار بويلىرىدا يارىتىلدى. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئاشۇ دەريالار بويلىرىدا يېزىلدى. مەدەنىيەت ۋە تەرەققىياتنىڭ سۇدىن ئايرىلالماسلىقى ئەملىيەتتە ئادەملەرنىڭ سۇدىن ئايرىلالماسلىقى

بولۇپ، بۇ بىر مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت. دۇنيادىكى ھەربىر شانلە مەدەنىيەتنىڭ، ئۆزىنىڭ مەيدانغا كەلگەن يېرىدە خارابلىشىشنىڭ سەۋەبىنى ئاشۇ دەريالاردىن سورىساق بىلمۇالايمىز. خۇدد شۇنىڭدەك، خوتەننىڭ قەدىمكى بوستانلىقلىرىنىڭ ھايات كاپالىتى بولغان دەريا — ئېقىنلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بىلسەك، يۇقىرى كۆرسىتىپ ئۆتكەن بوستانلىقلىرىمىزنىڭ بۇگۈنكى كۆندە بىر قىسمىنىڭ خارابلىككە ئايلىنىشىنىڭ، زور بىر قىسمىنىڭ يەنە گۇللەپ ياشنىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيمىز.

قەدىمكى دەۋرلەردە خوتەن زېمىنىدا كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلار بار بولۇپ، بۇلار خوتەنده بوستانلىق مەدەنىيىتى شەكىللىنىشىدە بىۋاستە رول ئوينىغانىدى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دەريا - ئېقىنلار بارا - بارا قىسقىراپ، بوستانلىق دائىرىسىنىڭ كىچىكلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى، بولۇپمۇ يېقىنقى 100 يىل مابەينىدە دەريا-ئېقىنلارنىڭ يۇنىلىشى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى. مارك ئاۋرېل ستەيىننىڭ 1900 ـ، 1901 - يىللىرى خوتەنده ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشىنىڭ نەتىجىسى بولغان «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ناملىق كىتابقا، ئەينى دەۋردىكى خوتەن دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇلار خوتەننىڭ 100 يىل ئاۋۋالقى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مەلۇم بولغىنىدەك، ئون نەچچە ئەسىرلىك تارىخنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن خوتەن زېمىنىنىڭ سۇ بايلىقى ئەزەلدىن خېلىلا زور بولۇپ، تارىختىن بېرى خوتەن زېمىنىنىڭ يېشىللىققا پۈركىنىشىدە ئاكتىپ رول ئويناپ كەلگەن. ئەمما، تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دەريالارنىڭ ئېقىش يۆنىلىشى كۈنسېرى ئۆزگىرىش ياساپ، بوستانلىقنىڭ ئالمىشىشىغا بىۋاستە سەۋەب بولغان. بىز قەدىمكى تارىخنىڭ يازما ئىسپاتلىرىغا مۇراجىئەت قىلىدىغان بولساق، خوتەننىڭ تارىختىن بۇيانقى سۇ بايلىقىنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتى ھەققىدە مۇئەييەن چۈشەنچىگە كېلەلەيمىز. بۇنىڭدىن 15 يىل مۇقەددەم شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن يولداش يىن چىڭ خوتەننىڭ ئېكولوگىيىسى ئۆستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «خوتەن سۇ سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە بوستانلىقلارنىڭ گۈللىنىشى - خارابلىشىشى توغرىسىدا تارىخىي تەكشۈرۈش» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ئەسىرىنى يېزىپ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر

تەنقىداتى» دا ئېلان قىلغانىدى. ئۇ مەزكۇر ماقالىسىدە خوتەنلىك قەدىمكى سۇ يوللىرىدىن تارتىپ تاكى يېقىنقىي زامانىدىكى سۇ يوللىرىغىچە بولغان تارىخنى تۇرلۇك تارىخىي ئەسەرلەرنى مەنبە قىلىپ يورۇتقان بولۇپ، بۇلار بىزنى قەدىمكى خوتەنلىك سۇ بايلىقى جەھەتتە مول بىلىمگە ئىگە قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن مەن بۇ ماقالىنىڭ ئۇشبۇ قىسمىغا ئۇنىڭ مەزكۇر ماقالىسىنىڭ 2 - بۆلىكىدىن باشلاپ تولۇق كىرگۈزدۇم. بۇ ئەسىرىمىزنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ئاشۇرۇشتا مۇئەييەن رولغا ئىگە ئەلۋەتتە (ماقالىنىڭ باش قىسمى سەھىپە ئېتىبارى بىلەن قىسقارتىۋېتىلدى).

كوئېنلۇن ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى مۇزلۇقلار بىر قەدەر مۇقىم ۋە ئىشەنچلىك سۇ بايلىقى، خوتەنلىك هازىرقى سۇ رايى ستاتىستىكا ماتېرىيالىدىن قارىغاندا، خوتەن دائىرىسىدىكى دەريالارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارىدا ئاز - پاز ئۆزگىرىش بولسىمۇ، تەكرار ئايلىنىپ تۇرغان، تۆۋەنلەپ كېتىشكە يۈزلەنگەن ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس. بىز تەكشۈرگەن تارىخىي دەۋر، تەبىئەت ئالىمىنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانى بىلەن سېلىشتۇرغاندا قىسقىغىنا بىر دەقىقە. بۇ ۋاقىت ئىچىدە ئاتموسفېرانىڭ ئايلانما سىستېمىسى ئاساسەن ئوخشاش بولغان. سۇ مىقدارىدىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولمىغان. لېكىن، پەسىل خاراكتېرلىك دەريا - ئېقىنلىرىدا هەر يىلى كەلكۇن كەلسىلا لاي - قۇملارنى ئاياغقا ئېقىتىش بىلەن دەريا يوللىرى ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، قەدىمكى ئەھۋال بىلەن هازىرقى ئەھۋال ئوتتۇرىسىدا كۆپ ئۆزگىرىش بار.

«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇن جەنۇبىي تاغ تۇۋىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ دەريا شىمالغا قاراپ ئېقىتىپ، پامىر (ئوسرىشان) دەريا بىلەن قوشۇلۇپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ لوپنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ هەقتە «جۇ سۇلالىسى تارىخى. يات رايونلار تەزكىرىسى» دە تېخىمۇ تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن: (ئۇدۇن) «شەھىرىنىڭ شەرقىدە 20 چاقىرىم يىراقلىقتا چوڭ دەريا بولۇپ شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. بۇ، شۇبو، يەنى سېرىق دەريا دېيىلىدۇ. شەھەرنىڭ غەربىدىمۇ 15 چاقىرىم يىراقلىقتا چوڭ دەريا بولۇپ، دالى دەريا دېيىلىدۇ. بۇ دەريامۇ سېرىق دەريا بىلەن شىمالغا قاراپ ئېقىپ، جىرۇكدا قوشۇلىدۇ». بۇ خاتىرىدە بىر قانچە نۇقسان بولسىمۇ، شۇنىسى شەكسىزكى، شىمالىي شەھەرنىڭ شەرقىدە 20 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دەريا هازىرقى يۇرۇكقاش دەريا سى، شەھەرنىڭ غەربىدە 15 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دەريا هازىرقى

قاراقاش دەرياسى، ئەمما جىرۇكنىڭ قايسى يېر ئىكەنلىكى بۇ يەردە ئوچۇق ئېيتىلمىغان. «قامۇسنامە. ئۇدۇن مادداسى» دا بىر ئابزاس سۆز بار، ئۇ بىزگە مۇنۇلارنى ئۇقتۇرىدۇ: «شۇبو دەريانىڭ سېرىق دەريا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ شىمالغا قاراپ ئېقىپ 700 چاقىرىم يىراقلىققا بارغاندا جىرۇك دەريانىڭ قوشۇلۇپ، جەشۇ دەريانى، يەنى پامىرنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا بىلەن بىللە لوپنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ». يۇقىرىقى بايانداڭ شۇنىڭى روشەنكى، شىمالغا قاراپ ئاققان شۇبو دەريانىڭ دېگىنى ئۇدۇن دەريانىڭ بىلەن پامىرنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا قوشۇلغان جاي جىرۇكدا بولۇپ، ئۇدۇننىڭ شىمالىدا 700 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان، ئەمدى جىرۇكنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى تۆۋەندە يەنە بايان قىلىمىز. بىراق بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن ئاۋۋال، تارىختا ئېنىقلانماي كېلىۋاتقان جەنۇبىي دەريا مەسىلىسى ئۈستىدە ئازراق چۈشەنچە بېرىشىمىز زۆرۈر.

«دەريالار قامۇسى ئىزاھى» دىكى خاتىرىدە: دەريا سۇيى «چىما جىلغىسىدىن ئۆتىدۇ. جىلغىدىن چىقىپ ئىككى دەريا بولۇپ ئايرىلىدۇ، بىر دەرىا شەرققە قاراپ ئېقىپ... تاشقورغان دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتكەندە، يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ گۇما دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ». «شى سىنىڭ غەربكە سىياھەت خاتىرىسى» دە: «دەريا سۇيى شەرققە قاراپ 3000 چاقىرىم ئاققاندا، ئۇدۇنغا بېرىپ ئەگىپ شەرقىي شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ... جەنۇبىي دەريا يەنە شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، ئۇزۇنتات دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ...، جەنۇبىي دەريا يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، نىيە دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ، جەنۇبىي دەريا يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، چەرچەن دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ...، يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ ئۇك تەرەپتىكى چەرچەن (ئانۇدا) دەريانى بىلەن قوشۇلىدۇ... قوشۇلما سۇ شەرققە بارغاندا، ئومۇملاشتۇرۇپ جۇبىڭ (注宾) دەريانى دېيىلىدۇ. جۇبىڭ دەريانى يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، پىشامشان دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ...، ئۇنىڭ سۇيى شەرقتىكى لوپنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، لوپنور كۆلى كىررۇران دۆلىتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، مىران شەھىرى شۇ يەردە...، شۇڭا لوپنور كۆلى رۇران دېگىزى دېيىلىپ كەلگەن». يۇقىرىقى بىر ئابزاس سۆزنى ئوقۇغاندا، مېنىڭچە، گۇما، ئۇدۇن، ئۇزۇنتات، نىيە دۆلەتلىرىنىڭ شىمالىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە توغرا كېسىپ ئاقىدىن يەنە بىر دەريا، يەنى شىمالىي دەريا (تارىم دەريانى) بىلەن پۈتۈنلەي پارالىلىل

ئاقسۇغان يەنە بىر دەريا (جەنۇبىي دەريا) بار ئوخشايدۇ دەپ چۈشەنمەسلىك كېرەك. «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: «جەنۇب ۋە شىمال تەرەپتە چوڭ تاغ بار، ئوتتۇرىسىدا چوڭ دەريا بار» دېيىلگەن، بۇ شىنجاڭنىڭ تاغ ـ دەريالار تۈزۈلۈشىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، گۇما، ئۇدۇن، ئۇزۇنتات ۋە نىيىنىڭ شىمالىدا جەنۇبىي دەريانىڭ ئىزى تېپىلمايدۇ، ئۇنى تېپىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر شۇنداق شەرقتىن غەربكە توغرا كېسىپ ئاققان جەنۇبىي دەريا بولغان بولسا، تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرىسىدا كەڭ بوستانلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن بولاتتى. نىيە «زېمىنى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ»، قۇملۇققا يېقىنلىشىپ قالمىغان بولاتتى، مىلادىيە II ئەسىر ئەتراپىدا قۇرغاقچىلىق تۈپەيلىدىن تاشلىنىپ قالمىغانمۇ بولاتتى، شۇنىڭدەك ئۇزۇنتاتنىڭ كەڭ زېمىنىنمۇ كېيىنكى ۋاقىتتا قۇم پۈتۈپ كەتمىگەن، پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا بۇگۇنكىدەك ھالەت شەكىللەنمىگەن بولاتتى. «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىدە: «پىشامشاندىن جەنۇبىي يول دېيىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. بەزىلەر جەنۇبىي يول بىلەن «دەريانى بويلاپ غەربكە يۈرسە» چوقۇم جەنۇبىي دەريا مەۋجۇت، دەپ ئويلايدۇ. ئەمەلىيەتتە «خەن سۇلالىسى تارىخى» دا ئېيتىلغان سۆزلەرنى باش ـ ئايىغىنى بىرلەشتۈرۈپ ئەتراپلىق چۈشىنىش كېرەك. ئۇ بايانداً غەربىي رايوننىڭ تاغ ـ دەريا تۈزۈلۈشىنى «جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە چوڭ تاغ بار، ئوتتۇرىسىدا دەريا بار، شەرقتىن غەربكە 6000 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ» دېيىلگەن. يەنە شۇنىڭغا ئولاپلا: «يۇمبەن، ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىدىن غەربىي رايونغا چىققاندا ئىككى يول بار: پىشامشاندىن جەنۇبىي تاغنىڭ شىمالى بىلەن دەريانى بويلاپ غەربكە يۈرۈپ يەكەنگە بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دېيىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ «ئوتتۇرىسىدا دەريا بار» دېگەن سۆز بىلەن «دەريانى بويلاپ غەربكە يۈرۈپ» دېگەن سۆز ئەمەلىيەتتە بىر گەپ بولۇپ، ئوخشاشلا تارىم دەرياسىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. يېغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، تارىم دەرياسى غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. غەربكە يۈرگەندە «دەريانى بويلاپ» ماڭىدى دېيىشمۇ ئەقىلگە سىغىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان بويلاپ دېگەن سۆز دەريانىڭ ساھىلى ئەمەس، يۆنىلىشى بويىچە ماڭغانلىق كۆزدە تۇتۇلۇپ ئېيتىلغان، ئەلۋەتتە. قارۇشتى يېزىقىدىكى خەت ـ چەكلەردىكى ئالاقىدار مەزمۇندىن قارىغاندا، نىيەدىن چىقىپ ئۇدۇنغا بارغۇچە يول

ئۇستىدە سۇ ئېلىۋېلىش لازىمكەنتۇق، بۇنىڭدىن يولغا يېقىن جايلارد بويلاپ ماڭخۇدەك دەريانىڭ يوقلۇقىنى بىلگىلى بولىدۇ. «غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇن دەريا شىمالغا قاراپ ئېقىپ پامىر دەريا بىلەن قوشۇلىدۇ» دېيىلگەن. پامىر دەريا «قامۇسنامە» دە ئېيتىلغان پامىرنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا، ھەرگىز ئۇنىڭدىن باشقە يەنە بىر جەنۇبىي دەريا يوق. لى داۋيەن «دەريالار قامۇسى» نى ئىزاھلىغاندا، ئېھتىمال ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسلىنىپ پامىرنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا بىلەن جەنۇبىي دەريانى پەرق ئېتەلمەي، ئەقلىي ھۆكۈم بىلەن ئۆزگەرتىپ مۇشۇنداق خاتا چۈشەنچىگە كېلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇدۇن دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ كۆچۈپ تۇرغانلىقىمۇ تارىخىي خاتىرىلەردە ئارىلاشتۇرۇپ قويۇش خاتالىقىنى پەيدا قىلىشقا ئوبيېكتىپ سەۋەب بولغان. تارىخىي پاكىتتىن سۈرۈشتۇرگەندە، ئۇدۇن دەريا بىلەن پامىرنىڭ جەنۇبىدىكى دەريانىڭ قوشۇلغان جايى ھازىرقى تارىم دەريا سىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن قارىغاندا، تارىم دەريا سىنىڭ قەدىمكى قىسمى ھازىرقى قىسمىنىڭ جەنۇبىدا يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقلىقتا قالغان. «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» دىكى تۆۋەندىكى ماتېرىيال ئېھتىمال، «قامۇسنامە» دە ئېيتىلغان جىنچىڭنى يەنى جىرۇڭ دەريا ئېغىزى ئەتراپىدىكى جايىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «تارىم دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا تەخمىنەن 100 چاقىرىم يىراقتا، يەنى ئاقدۇيانىڭ جەنۇبىدا 20 چاقىرىم يىراقلىقتا شەرققە قاراپ ئاققان بىر قۇرۇق دەريا قىسمى تېپىلدى. دەريانىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 200 مېتىر، ئىككى قېبىشنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ، دەريانىڭ ئوتتۇرىسى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، قۇملىرى يۇمشاق، رەڭگى كۈمۈشتەك ئاق. خوتەن دەريا سىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. قۇرۇق دەريانىڭ يېنىدا قەدىمىي يولمۇ بار، غۇۋا بىلىنىدۇ، يول ئەتراپىدىن قىزىل ساپال پارچىلىرى، مىس پارچىلىرى، ئونچە - مارجان ۋە ئۇرۇش ئوتىنىڭ داشقاللىرى يېغىۋېلىنىدى، يول ياقىسىدا يەنە مۇھاپىزەتچىلەر تۇرغان ئىمارەتلەر بولغانلىقى ئېھتىمال، ئەپسۇسكى، تاپالمىدۇق. بۇ يادىكارلىقلارنى ئېنىقلاپ بېكىتكەندە، ئۇنىڭ VII ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى نەرسىلەر ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى، بۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن شۇنىسى مەلۇم بولدىكى، بۇ قۇرۇق دەريادا سۇ بار چاغلاردا، شەرقتىن غەربكە

سوزۇلغان يولمۇ مۇشۇ دەريانى بويلاپ سوزۇلغانلىقى مۇقەررەر» (خۇالك ۋېنبېي: «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تارىخ - جۇغراپىيەسىگە دائىر مۇھاكىمە ئەسەرلەر توپلىمى» ، 51-بەت) . يەنە «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: شەرققە قاراپ ئاقسۇغان جىشى دەريا‌سى كۇسەننىڭ جەنۇبىدا 300 چاقىرىم يىراقلىقتا ئىكەنلىكى ئېيتىلغان. بۇمۇ بىزگە ئەينى ۋاقىتتا جىشى دەريا‌سى دەپ ئاتالغان ئۇدۇن دەريا‌سى تارىم دەريا‌سىغا قوشۇلغان جاي هازىرقى دەريانىڭ جەنۇبىدا ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئەگەر بىز بۇنى «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى. گويۇەنجېڭ تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە بىرلەشتۇرسەك، يۇقىرىدا ئېيتىلغان جىرۇك دەريا‌سى ئېغىزىنىڭ ئورنىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىسپاتلاپ بېرەلەيمىز.

بۇ خاتىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئاۋۋال ساگې ئاسنا كۆلچاي سادىق بىلەن چېقىشالماي، ئۆز ئارا بىر قانچە قېتىم بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقان بولسىمۇ، ئاسنا كۆلچاينىڭ ئەسكەرلىرى ئاجىز بولغاچقا، تەڭ كېلەلمىگەنىدى. گويۇەنجېڭ مەركەزگە ئىلتىماس يېزىپ، ئاسنا كۆلچاينى مەركەزگە يۆتكەپ كېتىشنى، ئۇنىڭ قەبىلىسىنى گۈاجۇ، ساجۇ ئوبلاستلىرىغا ئەكېلىپ ئىدارە قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئاسنا كۆلچاي چەرچەن شەهىرىگە كەلگەندە، باسقاق بەگ، ئۇڭ قانات هەيۋەتلىك مۇداپىئە سانغۇن جۇيىتى بىلەن ئۇچراشتى... ئۇنىڭ گېپىگە كىرىپ، قوشۇننى باشلاپ ئۇدۇن شەهىرىگە هۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئالتۇن، گۆھەر ۋە ئەسىر غەنىيمەت ئالدى، ئادەم ئەۋەتىپ زۇڭ چۆكې، جىچۇنالارغا پارا بەردى... چۆكې قاتارلىقلار ئاسنا كۆلچاينىڭ پادىشاهىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىپ، شۇڭا تەكلىپ بېرىپ مۇۋەققەت ئوردا تەپتىش بېگىنىڭ ئوتتۇرانچى بېگى پىڭ جيابىڭنى ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن ئاسنا كۆلچايىدىن هال سوراشقا ئەۋەتتى... ، ئاسنا كۆلچاي جىشۇ دەريا‌سىنىڭ ئېغىزىدا كۆتۈپ تۇرۇپ، پىڭ جيابىڭ بىلەن كۆرۈشتى. ساگې قوشۇنى يوشۇرۇن يېتىپ كېلىپ، ئاسنا كۆلچاينى تىرىك تۇتۇپ، پىڭ جيابىڭ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى» .

بەزى خاتىرىلەردىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، تۇركەشلەرنىڭ باشلىقى ساگې ئاسنا كۆلچاي سادىق بىلەن چېقىشالمىغان، ئاسنا كۆلچاي جۇيىتىنىڭ پىلانى بويىچە، قوشۇن تارتىپ ئۇدۇن شەهىرىگە هۇجۇم قىلىپ كېرىپ، ئالتۇن - گۆھەر غەنىيمەت ئېلىش بىلەن ئوردا نوپۇزلۇقلىرىدىن زۇڭ چۆكې قاتارلىقلارغا پارا بەرگەن، شۇندىن كېيىن جىشۇ دەريا‌سىنىڭ ئېغىزىغا بېرىپ، ئەلچىلىك خىزمى

بىلەن ھال سوراشقا كەلگەن. پېك جيابىك قاتارلىقلارنى كۆتۈۋ
تۇرغان. ئاسنا كۆلچاي ئۈدۈن دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈۋ
يېتىپ بارغان قاتناش توگۈنىدىكى جىشۇ دەرياسىنىڭ ئېغىزى
شەكسىزكى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈدۈن دەرياسى بىلەن تارى
دەرياسى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ يول يېنىدا قوشۇلغان
جىرۇك دەرياسى ئېغىزىدىن ئىبارەت. جىشۇ (计舒) بىلەن جىرۇك
(戎计) ۋە «شىمالىي سۇلالە تارىخى» ، «ۋېي سۇلالىسى تارىخى»
نىڭ ئۈدۈن ماددىلىرىدىكى جىشى (计式) ، «قامۇسنامە» دىكى
جىچىك (计成) ، جىشۇ (计首) دېگەن خەتلەرنىڭ شەكلى
ئوخشايدۇ ياكى ئاھانى ئوخشاش بولۇپ، ھەممىسى بىر جايىنىڭ نامى،
بۇ قەدىمكى كىتابلارنىڭ ئۆرۈپ - چۆرۈپ كۆچۈرۈلۈش جەريانىدىكى
خاتالىق ياكى ئىسىملار تەرجىمىسىدىكى پەرقتىن ئىبارەت. بۇلا
ئەمەس، ياپونىيىلىك تېڭتىيەن فىڭبانىڭ تەتقىقاتىدىن قارىغاندا،
ستەين دەندان ئۇيلۇكتىن تاپقان تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى دەۋرىدىكى
خەنزۇچە خەت - چەكلەردىن بىرىدە ئېيتىلغان گايىسىتا (؟) ،
جىيىشىيې 杰谢 دېگەن كەنت (جىك) مۇجىرۇك بىلەن بىر جاي بولۇشى
مۇمكىن. بۇ مۇھاكىمە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولىدىكەن. ئۇ چاغدا،
تاڭ خاندانلىقى غەربىي رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە تەسىس
قىلغان گايىسىتا كەنتىنىڭ نامى دەريانىڭ نامىدا قويۇلغان بولۇشى
مۇمكىن. بۇمۇ دەندان ئۇيلۇك بىلەن جىرۇك دەرياسى ئۈدۈن
دەرياسىنىڭ زىچ مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھازىرقى
ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەن
دىنىڭ ئەينى زامانىدا ئۈدۈن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى شەرققە قاراپ
ئېقىپ دەندان ئۇيلۇككىچە بارغان دەپ ئويلىغانلىقىمۇ ئېھتىمال.

قەدىمكى خوتەننىڭ شىمالىدا شەرقتىن غەربكە توغرا كېسىپ
ئاقىدىغان جەنۇبىي دەريا مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دائىرىدە ئېگىز
تاغلاردىكى قارنىڭ ئېرىشى بىلەن ھاسىل بولغان دەريا ئېقىنلىرىدىن
خوتەن دەرياسى بىلەن كېرىيە دەرياسىنىڭ ئۆزاق جايلارغىچە ئېقىپ
تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان
دەريالار ھەممىسى كۆنلۈن تېغىدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ،
قۇملۇققا بارغاندا يوقاپ كەتكەن.

ھازىرمۇ خوتەن رايونى بويىچە مۇشۇنداق چوڭ - كىچىك دەريا-
ئېقىنلىرىدىن جەمئىي 30 ى بولۇپ، يىللىق ئېقىن مىقدارى 7
مىليارد 382 مىليون 920 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

تارام - تارام ئېقىنلارنىڭ كۆكەرتىشى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن بوستانلىقلار بۇك - باراقسان گىياھلار بىلەن قاپلىنىپ، ھاياتىي كۆچ نامايان بولۇپ تۇراتتى. تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى ئىنتايىن ئېغىر تەبىئىي شارائىتتا، يىپەك يولى بويىدا ئۆتكەن دانىشمەنلەر رەڭگارەڭ غەربىي رايون مەدەنىيىتىنى يارىتقان. بىراق بىراق قەدىمكى دەۋردە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھاۋاسى قۇرغاقلىشىپ كەتكەندىن كېيىن، كەلكۇن سۇلار ھەر يىلى كۆپ مىقداردىكى لاي-قۇملارنى ئويمانلىققا ئېقىتىپ كىرىشى بىلەن مول قۇم مەنبەسىگە ئايلانغان، غەربىي شىمال ۋە شەرقىي شىمال بورانلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆچىيىشى بىلەن ئاقما قۇمنىڭ بوستانلىق رايونىغا بولغان تەھدىتى تەدرىجىي كۈچەيگەن. دەرۋەقە، ئەينى ۋاقىتتا يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ ئىدى، ھەممىلا يەرنىڭ تەبىئىي يېپىنچىسى بولۇپ، كەڭ تەبىئەت ئېپتىدائىي تەڭپۇڭلۇقتا تۇراتتى، بوراننىڭ تۇرتكىسى بىلەن قۇملار ئېقىپ تۇرسىمۇ، چەكلىك ئاھالە يەنىلا تۇرار جايدىن غەم قىلمايتتى. «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: ئۇزۇنتات دۆلىتىنىڭ «شەرقىي شىمالى كۈسەنگە، غەربىي شىمالى ئاقسۇغا تۇتىشىدۇ»، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ «شىمال تەرىپى ئاقسۇغا تۇتىشىدۇ»، كۈسەن دۆلىتىنىڭ «جەنۇبى تەرىپى نېمىگە، شەرقىي جەنۇبى چەرچەنگە، غەربىي جەنۇبى ئۇزۇنتاقا تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي بېشى بىلەن شىمالىي بېشىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تۇتاش ئىكەنلىكى ئەينى ۋاقىتتا ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ كەڭ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، خۇددى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ بىزگە ئۇقتۇرغىنىدەك، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇن، ئۇزۇنتاتنىڭ شىمالىدا، مازار تاغدىن دەندان ئۆيلۈك — قارا دۆڭ — نىيە — چەرچەنگىچە بولغان لىنىيىدە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى ساقلانغان. يېقىنقى يىللاردا يېڭىدىن تېپىلغان تۇرالغۇ جاي ئىزلىرى بۇ ئەھۋالنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ ۋە كىشىلەرنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردا بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەتكەن راۋان يوللارنىڭ بولغانلىقىغا ئىشەندۈرىدۇ.

كۇچىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، شىمالىي پاراللىل 29°31′نىڭ جەنۇبىدىكى بۇ كەڭ رايوندا، كىشىلەر ئۇزۇن ۋاقىتلىق تۇرمۇش ئەھۋالىيىتىگە ئاساسەن، سۇ، يەر شارائىتى ياخشىراق جايلارنى تاللاپ ئولتۇراقلاشقان. ئاساسلىقى، دەريا ئېقىنلىرى تاغدىن چىققاندىن

كېيىن ھاسىل بولغان لاتقا، تىندۇرمىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن قىسمى بۇلاق تېشىپ چىقىدىغان جايلار ئەتراپىدا ياكى دەريالارنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى ۋە ئاخىرىدىكى قۇرۇق دېلتىلاردا ئولتۇراقلاشقان. ئالدىنقىسى نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ، سۇ بىلەن تەمىنلىشى تولۇق بولغان بوستانلىق كۆلىمىمۇ چوڭراق بولغان، مەسىلەن، يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، قاراقاش دەريا‌سىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئۇدۇن بوستانلىقىنىڭ مەركىزىگە ئوخشاش. كېيىنكىسى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئاخىرى ياكى تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ بويلىرىغا جايلاشقان. مەسىلەن، نىيە، قارا دۆڭ، دەندان ئۆيلۈككە ئوخشاش. ئاھالىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشى، سۇنىڭ يېتىشمەسلىكى، دەريا - ئېقىنلىرىنىڭ ئېقىش مۇساپىسىنىڭ تەدرىجىي قىسقىراپ كېتىشى ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئېقىن يولىنىڭ ئۇزگىرىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، ئاھالىلەر بۇ جايىنى تاشلاپ، دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى بۇلاق سۇلىرى تېشىپ چىقىدىغان جايلارغا كۆچكەن. تارىختا ئۇزگىرىش كۆرۈنەرلىك بولۇپ، خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن بوستانلىقلار مۇشۇ خىلدىكى بوستانلىقلاردۇر. نىيە، ئۇزۇنتاتنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىشىدىكى تۈپ سەۋەب مۇشۇنىڭدا. نىيە دۆلىتىنىڭ خارابىسى ھازىرقى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا 130 چاقىرىم يىراقلىقتىكى قۇمۇقتا بولۇپ، بۇ يەر نىيە دەريا‌سىنىڭ ئاخىرى ۋە تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ دەريا بويىدىكى دېلتىغا جايلاشقان. بۇ يەرنىڭ ھاۋا‌سى ئىللىق، يەر تۈزۇلۇشى تەكشى، تۈپرىقى مۇنبەت، بولۇپمۇ سۇ باشلاش ئەپلىك بولۇپ، كىشىلەرنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش جايى بولغان. خارابىنىڭ دائىرىسى كەڭ. نىيە دەريا‌سى شىمالغا قاراپ ئېقىپ بۇ يەرگە كەلگەندە يېيىلىپ تارقاقلىشىپ كەتكەچكە، يەلپۈگۈچ شەكلىدىكى بوستانلىق رايونى ھاسىل بولغان. خارابە ئىچىدە ئۆي - ئىمارەتلەر قاتار - قاتار زىچ جايلاشقان، شەرق قىسمىدا ھازىرغىچە ئىككى بېشىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۇچ مېتىر، كەڭلىكى بەش مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 مېتىر كېلىدىغان ياتا تام ساقلىنىپ كەلگەن، بۇ سېپىل دېيىلۈاتىدۇ، تېخى بېكىتىلمىدى. دەريانىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئېتىزلىقلار، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئانچە - مۇنچە پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. سۇ چىقىرىپ سۇغىرىش ئۇچۇن ئەينى ۋاقىتتىكى ئادەملەر دەريا قىنىغا قۇزۇق قېقىپ دەرەخ شاخلىرىنى بېسىپ سۇنى توسۇپ، دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تېرەك تىكىلگەن ئۆستەڭگە كىرگۈزگەن. ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالغان. يېقىن ئەتراپتا دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرى،

مېۋىلىك باغلىرى، ئۈزۈمزارلىق، كۆلچەك، تۈگمەن قاتارلىقلار بولغان. ئېتىزلارنىڭ ھەممىسى يۇلغۇن، تىكەن، قۇمۇچلار بىلەن قورشاۋغا ئېلىنىپ، بوران - قۇمدىن مۇداپىئە كۆرۈلگەن. سۇنىڭ يوقاپ كېتىشىدىن، توپا قاتلىمىدىكى تىندۇرمىدىن قارىغاندا، نىيە دەريا سىنىڭ ئاخىرىدىكى نىيە خارابىسى قۇملۇققا يېقىن جايلاشقان. ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا ئۇچ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قەبرىستانلىق بۇ ۋاقىتتا ئاقما قۇم رايونى بولغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە نىيىنىڭ ئاھالىسى ئاز بولۇپ، «480 ئۆيلۈك، 3600 نوپۇسى بار ئىدى». خارابىنىڭ دائىرىسى ۋە ئاھالىنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىدىن قارىغاندا، نوپۇسنىڭ كۆپەيگەنلىكى ئېنىق. ئۇ چاغدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە جېدەل - ماجىرا بولۇۋاتقان، زەئىپلەشكەن شەرقىي خەن خاندانلىقىنىڭ غەربىي رايونىدىكى سىياسىي كۈچى سۇلىدىن كەتكەن، غەربىي رايون دورغابى بىر مەھەل جەنۇبتىكى ئۇدۇندا تۇرۇپ، كېيىن لوپنۇرغا يۆتكەلگەن، نىيە دۆلىتى پىشامشانغا تەۋە بولۇپ، نۇرغۇن قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن دوستانە ئارىلاش ئولتۇرغان، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقمۇ خېلى راۋاجلانغانىدى. يېڭىدىن تېپىلغان «ئاشلىق مەھكىمىسى تامغىسى» ئەينى ۋاقىتتا بۇ يەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەشكىلى قۇرۇلۇپ، تېرىقچىلىق قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇنداق بولغاچقا، سۇ مەنبەسى يېتىشمەي، كۆپلىگەن ئاھالە جەم بولۇپ، ئۆتكۈنچى ھالەتتە يەر ئېچىپ، بوستانلىق سىغدۇرالايدىغان چەكتىن ئاشۇرۇۋەتكەن. دەريا سۈيىنىڭ ئېقىش مۇساپىسى كۈنسايىن قىسقىراپ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىشنى تەمىن ئېتىش ئۇچۇن، سۇغىرىش - سۇ باشلاش ئىشلىرىنى ئىنتايىن قاتتىق تىزگىنلىگەن. بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، شەخسىي يەرلەرنى سۇغارغاندا، ھۆكۈمەتتىن رەسمىي تەستىقلاپ كېچىرىم قىلىنغانلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى سۇ ھەققى تۆلىگەن. تەكشۈرۈپ تۇرۇش ئۇچۇن كىشىلەرنىڭ ھەر قېتىم ئېتىزلىرىغا قويغان سۈيى خاتىرىلەپ تۇرۇلغان. سۇ بىلەن تەمىنلەشتە يەر كۆلىمى بويىچە نورما بەلگىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. سۇنى ئۆتنە ببرىۋېتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلسە، تەكشۈرۈپ سۈرۈشتە قىلىنغان، شۇنداقتىمۇ ئېغىر سۇ قېينىچىلىقىنى بەربىر ھەل قىلالمىغان، كىشىلەر مىلادىيە III ئەسىردىن كېيىن بۇ جايىنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان، شۇنىڭ بىلەن نىيە دۆلىتى جەنۇبىي يول بويىچە بوستانلىقتىكى بىرىنچى يوقالغان شەھەر دۆلىتى بولۇپ قالغان. «ۋېي سۇلالىسى

تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: «چەرچەننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى قۇم بىر نەچچە يۈز چاقىرىم ئاققان» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن نىيە بوستانلىقىنىڭ ئاقما قۇم قاپلاپ كېتىپ تاشلىنىپ كەتكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان. مىلادىيە 644- يىلى شۇەنزاڭ قايتىپ بۇ يەرگە كەلگەندە، نىيىنى قۇم بېسىپ كېتىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسى جەنۇب تەرەپتىكى نىراڭ شەھىرىگە يۆتكەلگەن بولغاچقا، «ئەترايى 34 چاقىرىم كېلىدىغان يەر چوڭ سازلىق ئىچىدە قالغان، سازلىق ئىسسىق، نەم، كېچىپ مېڭىش قىيىن، قۇمۇچ بېسىپ كەتكەن، قايتىشقا يول يوق، شەھەر يولى بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلدى، شۇڭا بىرىش - كېلىشتە بۇ شەھەردىن ئۆتمەي بولمىدى، جۇملىدىن قۇستانانى شەرقتىكى مۇداپىئە قوۋۇقىكەن دەپ ئويلىدۇق» دەپ يازغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نىيە نىراڭ شەھىرى ئىدى. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى» دىكى بايان بويىچە ئالغاندا، نىيە جەنۇبقا 70 كىلومېتىرچە يۆتكەلگەن، قۇمۇچ بېسىپ كەتكەن سازلىققىچە، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ يولدا مېڭىش قىيىن بولغان، «قۇمۇچ بېسىپ كېتىپ، قايتىشقا يول قالمىغان»، گۇللەنگەن يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىدا «كارۋانلار ھەر قانداق ۋاقىتتا ئۇزۇلمەي مېڭىپ تۇراتتى»، ئۇزۇن ئۆتمەيلا، قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتكەن. شەھەردىن چىقىپ «شەرققە قاراپ يۈرسىڭىز، چوڭ قۇملۇققا كىرىسىز، قۇم ئېقىپ ھەممىلا يەرنى قاپلىغان، ئادىمىزاتنىڭ ماڭغان ئىزى تېپىلمايدۇ. يول تېپىپ ماڭغىلى بولمايدۇ، تۆت ئەتراپ بىپايان قۇملۇق. ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ قېپقالغان سۆڭەكلىرى بەلگە قىلىنىدۇ» دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇننىڭ شەرقىي چېگرىسىدا قۇرغاقچىلىق ئېغىر، بوران كۆچلۈك بولۇپ، قۇم ئايىتى كۆپ بولغان، جەنۇبىي يولنىڭ چۆلدەرەپ كېتىشىگە مۇھىتنىڭ يامانلىشىشى مۇھىم سەۋەب بولغان.

قەدىمكى نىيىنىڭ بىپايان قۇملۇققا ئايلىنىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، كەڭ تارقالغان گىبرورو加 洛劳葛 (؟) شەھىرىنىڭ قۇمدا كۆمۈلۈپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى ھېكايە كىشىلەرگە ئۇزۇنتات بوستانلىقنىڭ بەختسىز تەقدىرىنى يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بىشارەت بېرەتتى.

«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: ئۇزۇنتات دۆلىتىنىڭ خانى «ئۇزۇنتات شەھىرىدە تۇرىدۇ»، ئۇنىڭ

جۇغراپىيىلىك ئورنى «جەنۇب تەرىپى چىرىغا، شەرقىي شىمال تەرىپى كۇسەنگە، غەربىي شىمال تەرىپى ئاقسۇغا تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن. ئۇزۇنتاتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇسى، ئەسكىرىي كۈچى، يېرى كەڭ، ئادەمى شالاڭ بولغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى، «ئائىلە سانى 3340، نوپۇسى 20 مىڭ 40 خىل ئەسكىرى 3540 ئىدى». ئۇدۇندىن سەل پەرقلىق بولۇپلا قالماي، چوڭ دۆلەت ئاتالغان يەكەن، سۇلىمۇ دەسلەپتە تەڭ كېلەلەيتتى. بىراق، بوستانلىقتىكى شەھەر دۆلىتى بولغاچقا، سۇ بايلىقىنىڭ يېتىشمەسلىكى ئۇنى چەكلەيدىغان پايدىسىز شارائىت ئىدى. ئۇزۇنتات بوستانلىقىنىڭ مەركىزى، يەنى ئۇنىڭ پايتەختى — ئۇزۇنتات شەھىرى ياكى بىمۇ شەھىرى بۇگۇنكى كۇندە چىرىدىكى كونا دامىكۇ جىلغىسى ئەتراپىدىكى قۇملۇقتا قالغان. بۇ يەر كەڭ تىندۇرما تۇزلاڭلىك بولۇپ، نەچچە ئون چاقىرىم ئەتراپىدا زىچ مەدەنىي يادىكارلىق ساقلانغان، ئورنى نۇرى دەرياسىنىڭ ئاخىرى ياكى تۆۋەنكى ئېقىمغا توغرا كېلىدۇ، (ھازىر دامىكۇ جىلغىسى، فۇناق جىلغىسى دېيىلىدۇ)، بۇ دەريا ئۇزۇنتات بوستانلىقىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىن ئەتكەن. ئۇزۇنتات بوستانلىقى، دەندان ئۆيلۈك خارابىسى قوشۇلۇپ، شىمال تەرىپى مازار تاغدىن نىيىگىچە بارىدۇ، جەنۇب تەرىپى چىرىنىڭ تاغلىق رايونىغا تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى ئۇدۇنغا تۇتىشىدۇ. شەرق تەرىپى نىيىگە ئۇدۇل كېلىپ، دەريا بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ كەڭ بوستانلىقتىكىلەرنىڭ بۇرۇن ئۇدۇن دەرياسى (جىرۇڭ دەرياسى)، كېرىيە دەرياسىنىڭ سۇلىرى بىلەن تەمىنلەنگەن - تەمىنلەنمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىشقا ۋە تەقسىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

تارىخىي خاتىرە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، دەندان ئۆيلۈك ئۇزۇنتاتنىڭ يەرلىرى ئاساسلىقى يۇقىرىدا ئېيتىلغان دەريالار بىلەن سۇغىرىلىپ كۆكەرتىلگەن. بىز كونا دامىكۇ جىلغىسىنىڭ شىمالىدىكى خارابىلىكتە چۆللۇكنىڭ ئوتتۇرىسىدىن توغرا ئېلىنغان، بەزى يەرلىرى تۇتۇق، بەزى يەرلىرى ئېنىق بىلىنىدىغان، جەنۇبتىن شىمالغا ئاققان بىر ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنتات ئۆستىگى ئارقىلىق توپتوغرا تېخىمۇ شىمال تەرەپتىكى دەندان ئۆيلۈك خارابىسىگە تۇتاشقانلىقىنى ھېلىمۇ كۆرەلەيمىز، بۇ يەر ئېگىزلىككە جايلاشقان، يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن كېرىيە دەرياسىنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان... ئۆستەڭ چاپقۇچىلار ئالاھىدە تاللىغان ئەڭ مۇۋاپىق ئورۇن ... ئەڭ ئېگىز ئۇپۇق سىزىقىدا مۇنداق بىر

ئۆستەڭنى ساقلاپ قالغاندا، كەڭ كۆلەمدىكى سۇغىرىش رايونىنى تىزگىنلەش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تەبىئىي سۇ چىقىرىۋېتىش يولىنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پۈتلىكاشاڭدىن ساقلىنىشىمۇ بەك ئاسانغا توختايتتى» («قەدىمكى خوتەن»، 287-بەت). يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، دائىرىسى كەڭ، يەرلىرى مۇنبەت بولغاچقا، كۆچمەنلەر كۆپىيىپ، تېرىقچىلىق كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، دەريا سۇيى ئېھتىياجنى تەمىن قىلالماي، دائىم سۇ ئۈزۈلۈپ قېلىش ئەھۋالى يۈز بېرىش بىلەن ئېقىن مۇساپىسى بارا - بارا قىسقىراپ كەتكەن. «ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى» دە بايان قىلىنغان ئۇدۇن «شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا يۈز نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا غەربىي شىمالغا قاراپ ئاققىدىغان چوڭ دەريا بار ئىدى. دۆلەت خەلقى شۇ سۇ بىلەن يەر سۇغىراتتى، بۇ دەريانىڭ سۇيى كېيىن ئۈزۈلۈپ قالغان». بۇ، چىرا دەريا‌سى قاتارلىق ئېقىنلارنىڭ سۇيى يېتىشمەي، نورمال ئۇنۇملۇك سۇغىرىشى تەمىن ئېتەلمىگەچكە، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يېتىپ، ئەل - يۇرتنىڭ تەشۋىشتە قالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «دېھقانلارنىڭ جېنى ئاشتا»، «ئاش يېمىسە ئۆلىدۇ»، ئۆلۈم خەۋپى كەلگەندە قانداق قىلىش كېرەك؟». ئۇدۇن تىلىدا يېزىلغان خەت - چەكمۇ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇننىڭ گەنجۇ ئوبلاستىدا، يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇزۇنتاتنىڭ قەدىمكى جايلىرىدا، سۇ ئىنتايىن قىس بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ يەر سۇغىرىدىغان سۇيىنى باش ئەمەلدار تەستىقلىغان. ئەمدى بىز «غەربىي رايون خاتىرىسى» نىڭ رىۋايىتىدىكى ئەپسانىۋى نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۇدۇننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دەريا سۇلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن بارغانسېرى كېمىيىپ، ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى ۋە ئاخىرى بوستانلىقنىڭ تاشلىنىشىغا سەۋەب بولغانلىقى ئۈستىدە ئىزدىنىمىز. بۇرۇن سىتەيىن: «دەريا سۇلىرىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىكى ئەڭ يېقىنقى سەۋەبنى شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، دەريا سۇيىگە مەنبە بولۇپ كەلگەن تاغدىكى مۇزلارنىڭ كۈنسايىن ئازلاپ كەتكەنلىكىدىن بولغان» دەپ قارىغان. قەدىمكى دەۋردىكى سۇ رايى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە كەمچىل بولغاچقا، بۇ مەسىلە ئۈستىدە تازا ئاساسلىق يەكۈن چىقىرىش قىيىن. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، سىتەيىن «قۇرۇپ كېتىش» مەسىلىسىگە ھۆكۈم قىلىشتا، دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان

تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتىكى ئەھۋالغا سەل قارىغان: 1. ئىقتىسادىي ئېچىش، نوپۇس كۆپىيىش قاتارلىق ئىجتىمائىي سەۋەبلەردىن تەكشۈرۈشى؛ 2. خوتەننىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى يەر ئۈستى ئېقىنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشى كەم بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى پېما ياكى كەنچىك دەپ ئاتالغان قەدىمكى ئۇزۇنتات نوپۇسى كۆپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەن شەھەر بولۇپ، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى. مىلادىيە XIII ئەسىردە ماركوپولو بۇ يەردىن ئۆتكەندە، ئۇنى فېيىن ئوبلاستى دەپ ئاتىغان، «ئىچىدە سان - ساناقسىز شەھەر - كەنت ۋە قورغان بار ئىكەن» دېگەن. بىراق مۇشۇ گۈللەنگەن دەۋردە، دەريا - ئېقىنلىرىنىڭ ئېقىش مۇساپىسى قىسقىراپ كېتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەم تۇرىدىغان جاي شىمالدىن جەنۇبقا چېكىنگەن. بىز بۈگۈنكى كۈندە دامىكو جىلغىسىدا ئۇچرايدىغان تېتىرلىق خارابىسى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدىلا كىشىلەرنىڭ دەريانىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا كۆچكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. VII ئەسىردىن كېيىن، دەندان ئۆيلۈك تاشلۇبتىلگەن، XIV ئەسىردىن كېيىن، ئۇزۇنتاتنىڭ ئىز-دېرىكى بولمىغان. تەخمىنەن XIX ئەسىردىن كېيىن، كونا دامىكو جىلغىسىدىمۇ يەرنى نورمال سۇغرىش مۇمكىن بولماي، ئاھالە جەنۇبقا كۆچۈشكە باشلىغان. يۇز يىلدىن بۇيانقى «ئۇچ قېتىم كۆچكەن»، «يەتتە قېتىم كۆچكەن» دېگەن سۆزلەر ئۇزۇن يىللار داۋامىدا قۇملۇشىنىڭ تەدرىجىي ئېغىرلىشىپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ كۈنسايىن يامانلىشىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. پۈتكۈل ئۇزۇنتات بوستانلىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەندە، قۇرغاقچىلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى ئۇدۇن دەريا (جىرۇك دەريا)، كېرىيە دەريا (جىيەندىلى دەريا ياكى بىمۇ دەريا) نىڭ ئۆزگىرىشى بىلەنمۇ خېلى كۆپ مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بېشىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى جەنۇب تەرەپ شىمال تەرەپتىن ئېگىز بولۇپلا قالماستىن، غەرب تەرەپمۇ شەرق تەرەپتىن ئېگىز، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قىيپاش بولۇپ، ئېگىز تەرىپى پەس تەرىپىدىن 1000 مېتىرغا يېقىن پەرقلىنىدۇ. يۇرۇڭقاش دەريانىڭ شەرقىگە جايلاشقان لوپ ناھىيىسى دەريا قىنىدىن 30 مېتىر تۆۋەن. شۇڭا، يۇرۇڭقاش دەريانىڭ شەرقىي يېنىدىكى تارماق ئېقىنىنىڭ يۇنىلىشى كۆپ بولۇپ، ئۆستەڭلەر خۇددى تورەك جايلاشقان. مازار تاغقا يېقىن جايدا شەرقىي شىمالغا قاراپ ئەگرى - بۈگرى سوزۇلغان ئىككى

قۇرۇق دەريانىڭ تېپىلغانلىقى ئەنە شۇ خىل يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خۇاڭ ۋېنبېي ئەپەندى 1929- يىلى خوتەننىڭ توۋاق دېگەن يېرىدىن قۇملۇق ئارقىلىق شەرققە قاراپ يۈرگەندە، «بىر قۇرۇق دەريا بولۇپ، ئىككى قىرغىقىدىكى قاتار ئېگىز قوۋم تاغنىڭ دەريانى ئارىغا ئېلىپ، شەرقىي شىمالغا باشلاپ ماڭغان» لىقىنى كۆرگەن. كېيىن داۋاملىق سۈ ياغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، شىمال تەرەپتە شەرقىي شىمالغا قاراپ ئاققان بىر قۇرۇق دەريانى، قۇرۇق دەريانىڭ يۆنىلىشىگە قارشى شەرقىي شىمالغا قاراپ يۈرۈپ، يول بويىدا شېغىل تاشنىڭ كۆپلۈكىنى، ئىككى تەرىپىدىكى توغراقلارنىڭ ئورمان بولۇپ كەتكەنلىكىنى، بۇ يەردە قەدىمىي دەريا ئېقىنى ئۆتكەن ئىزنى كۆرگەن («تارىم ئويمانلىقى توغرىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرە»، 5-باب). ئېيتىشلاردىن قارىغاندا، شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدىكى بۇ قۇرۇق دەريانىڭ سۈيى بۇرۇن دەندان ئۆيلۈك، ھەتتا شايارنىڭ تېرىم دېگەن يېرىگىچە ئېقىپ بارغانكەن. 1980- يىلى باھاردا مەن بۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىمۇ بىر ئۇزۇلۇپ، بىر داۋاملاشقان قۇرۇق دەريانى كۆرگەن، بۇنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 100 مېتىر كېلىدۇ. شەرقىي شىمالغا قاراپ سوزۇلغان. ئۇستىدىكى نېپىز بىر قەۋەت شېغىلنىڭ ئاستى پۈتۈنلەي كۈمۈشتەك يۇمشاق قوۋم بولۇپ، يۈرۈكقاش دەرياسىنىڭ قۇمىغا تامامەن ئوخشايدۇ. يەنە جەنۇب تەرەپتە تاش يولنىڭ شىمالىغا يېقىن جايدا، شەرقتىن شىمالغا قاراپ ئاقىدىغان يەنە بىر قۇرۇق دەريا بولۇپ، دەريا قىنىدىن شېغىل تاشلارنى تاپقىلى بولىدۇ، بۇ «تارىم ئويمانلىقى توغرىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرە» دە بايان قىلىنغان قەدىمكى ئاق سېپىل شەھىرىدىن ئۆتكەن قۇرۇق دەريا يولى بولۇپ، «دەريا قىنىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى غۇلاچچە، كەڭلىكى بىر چاقىرىمچە كېلىدۇ، ئىككى تەرىپىدىكى قوۋم ئىزى ئەگرى - بۈگرى كەتكەن، تۈرۈپ ئۇزۇلۇپ، تۈرۈپ داۋاملىشىدۇ». ئۆز دەۋرىدە غارقىراپ ئاققان بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈندە ئىزىنى تېپىش قىيىن بولغان قەدىمكى دەريانىڭ سۈيى ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي شىمال تەرەپتىكى ئۇزۇنتات بوستانلىقىغىچە بېرىپ، چىرا دەريا‌سى، نۇرى دەريا‌سى ۋە كېرىيە دەريا‌سى بىلەن قايچىلىشىپ، ئۇزۇنتات بوستانلىقىنى گۈللەندۈرگەن، شۇنىڭدەك قۇملۇقنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنى ئۇنۇملۇك توسۇپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغدىغان. ئەمما، يۈرۈكقاش دەريا‌سى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرى لاي - قۇم بىلەن

ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتكەن. 1985-يىلى خوتەن دەريا سۈ تەكشۈرۈش ئەترىتى ئىلان قىلغان «خوتەن دەريا سۇ ئوتتۇرا، تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى ئۇنۇملۇق پايدىلىنىش توغرىسىدا دوكلاتى» دىكى مۇلچەر بويىچە خوتەن دەريا ئاستىدىن قارىغاندا، يۇرۇڭقاش دەريا سۈيىدىكى يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم مىقدارى 16.5 كىلوگرام / كۇب مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم چۆشۈش مىقدارى 11 مىليون 970 مىڭ تونا، تارماق ئېقىنلىرىنىڭ قۇم مىقدارى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ، تىنىپ كېتىش ھالۇق دەريا ئېقىنلىرىنىڭ پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك، كەلكۈن مەزگىلىدىن باشقا كۆپ ۋاقىتتا سۇ كەم بولىدۇ، سانلىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، ھەر يىلى ئېقىن ئۈزۈلۈپ قالىدىغان مەزگىلدە، قۇمنىڭ بوراندا دۆۋىلىنىشى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، كەڭ ھەم تېيىز دەريا قىنى ئۈزۈلۈكسىز تىنىپ ئېگىزلەپ تۇرغاچقا، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ لايلىرىنى ئادالاپ تۇرۇش قىيىن بولغان، ئۇزۇن ۋاقىتلىق ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنىڭ ۋەيران قىلىشى بىلەن، تېخىمۇ يامانلىشىپ، ئاساسلىق دەريا يوللىرى دائىم ئۇياق - بۇياققا يۆتكىلىپ تۇرغان، تارماق ئېقىنلار توسۇلۇپ قېلىش، ئېقىن يولى ئۈزگىرىپ كېتىش ھادىسىلىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇرغان، ھازىرقى يۇرۇڭقاش دەريا سۇنىڭ شەرقىدىكى قەۋەتلىنىپ كەتكەن نۇرغۇن قەدىمىي دەريا يوللىرى — سۇ سىستېمىسىدىكى ئۈزگىرىشنىڭ تارىخىي گۇۋاھچىسى. سۇ يوللىرى تىنىپ ئېتىلىپ قالغاچقا، ئۇدۇن دەريا‌سى ئۈزۈنتات بوستانلىقىغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان سۇ مىقدارىمۇ بارا-بارا ئازلاپ كەتكەن. ئۇنىڭ شەرقىدىكى جىيەندىلى (يەمۇ) دەريا‌سىمۇ، ئۈزۈنتات بوستانلىقىنىڭ شەرقىگە ئۈزلۈكسىز يۆتكەلگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ جايدا قۇرغاقچىلىق تېخىمۇ ئېغىرلاشقان. ھازىرقى كېرىيە دەريا‌سى، يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جىيەندىلى دەريا‌سىنى ئالساق، كېرىيە ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى يەتكۈزۈپ بەرگەن ماتېرىيالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ قەدىمكى يولى ھازىرقى دەريا يولىنىڭ غەربىدە 20 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى شەنبە بازار ئەتراپىدا ئىكەن. خوتەن رايونى بويىچە بۇ ئۇچىنچى چوڭ دەريا قەدىمكى ئۈزۈنتات بوستانلىقىدا يەر سۇغۇرۇشنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ، لاي-قۇملىرى پەۋقۇلئاددە كۆپ، ھازىر كەلكۈن مەزگىلىدە ئېلىپ كېلىدىغان لاي-قۇم قاتارلىقلار 0675. 6/ كۇب مېتىر بولۇپ، تىنىپ كېتىش ئەھۋالى ئېغىر، شۇڭا دائىم يۆتكىلىپ كېلىۋاتىدۇ. غەرب تەرەپ ئېگىز،

شەرق تەرەپ پەس، دەندان ئۆيلۈك خارابىسى ھازىرقى كېرىيە دەريا‌سى قىنىدىن 60-70 مېتىر ئېگىز بولغاچقا، شەرققە يۆتكەلگەندىن كېيىنكى كېرىيە دەريا‌سى ئۇزۇنتات بوستانلىقىنىڭ مەركىزىگە سۇ يەتكۈزۈپ بېرەلمىگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەدرىجىي قۇرغاقلىشىپ تاشلۇۋېتىلگەن. سۇ ئېقىنلىرىنىڭ كۆكەرتىشى بىلەن شەرق تەرەپتە كېرىيە بوستانلىقى گۈللەنگەن. XI ئەسىردىكى ئەرەب ساياھەتچىسى ماروۋازىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «قەشقەردىن يەكەنگە بېرىشقا تۆت كۈن، يەكەندىن خوتەنگە بېرىشقا 10 كۈن، خوتەندىن كېرىيىگە بېرىشقا بەش كۈن، كېرىيىدىن شاجۇ ئوبلاستىغا بېرىشقا 150 كۈن كېتىدىكەن» («ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام»، 1-قىسىمى، 67-بەت). ئۇ بىزگە بۇ بوستانلىقنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا بىرىنچى قېتىم خەۋەر بەرگەن. كېرىيە دېگەن نام ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، تۇراقسىز دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. دەسلەپتە دەريا‌غا قارىتا ئېيتىلغان، بۇ يەردە ئېيتىلۋاتقىنى روشەنكى، دەريا يولىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ يېڭىدىن گۈللەنگەن كەنتنىڭ نامى. VIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېزىلغان «تارىخىي رەشىدى» دىمۇ بۇ ئۆزگىرىش بايان قىلىنىپ: «ئاتۇشتىن ئۇدۇن چېگرىسىدىكى كېرىيە ۋە چىرىغىچە بىر ئايلىق مۇساپە» دېيىلگەن. ئۇزۇنتات بوستانلىقى خارابلىشىپ، ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە شەرقىي جەنۇبىدا ئىككى يېڭى بوستانلىقىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن خوتەن رايونىدىكى شەھەر، كەنتلەرنىڭ جايلىشىشى جەھەتتىكى يېڭى ھالەت شەكىللەنگەن. «تارىخىي رەشىدى» دە تىلغا ئېلىنغان چىرا، تەبىئىيكى، ھازىرقى چىرا شەھىرى ئەمەس، چىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئالتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇمىلۇقنىڭ قىرغىغا جايلاشقان ھازىرقى راۋاق خارابىسىدىن ئىبارەت. ئۇ يەردىن تېپىلغان پۇلدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى تاڭ دەۋرىدە بولسا كېرەك. ئۇدۇن خەت - چەكلىرىدە ئېيتىلغان چىرا مۇشۇ يەرگە قارىتىلغان («ئۇدۇن تىلىدىكى خەت-چەكلەر توپلىمى» (K.T) 4-توپلام، 104-بەتكە قارالسۇن). كېرىيە دەريا‌سىنىڭ سۈيى چىرا دەريا‌سىنىڭكىدىن كۆپ بولغاچقا، ئۇنىڭ كۆكەرتكەن بوستانلىقى، يەنى ھازىرقى كېرىيە ناھىيىسى دائىرىسى كەڭ، خەلقى باي، ھازىرمۇ خوتەن رايونى بويىچە تاۋار رايون ھېسابلىنىدۇ. بوستانلىق سۇ ئېقىنلىرىغا ئەگىشىپ ئۇزۇلۇكسىز ئۆزگىرىپ بارغان تارىخىي جەريانىدا، بىر قەدەر تۇراقلىق بولغىنى

يەنىلا كەلكۈن لانقىلىرى، تىنىدۇرما يانتۇلۇقلارنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن قىسمى، يوشۇرۇن سۇلار تېشىپ چىقىدىغان جايلار ئەتراپىدىكى يەلپۇگۈچ شەكىللىك بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ.

مەشھۇر خوتەن بوستانلىقىنىڭ مەركىزى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ماكانى ئىدى. ئۇدۇن دۆلىتى دەسلەپتە بۈگۈنكى خوتەن ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى، قاراقاش ناھىيىسى ۋە خوتەن شەھىرىنىڭ دائىرىسىگە باراۋەر كېلەتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، ئۇنىڭ تەۋە زېمىنى ئۆزلۈكسىز كىچىكەيگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىككى دەريانىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى يەر ئاستىدىن سۇ تېشىپ چىقىدىغان جايلار بۇ دۆلەتنىڭ پۈت تىرەپ تۇرۇش بازىسى بولغان. بوستانلىقنىڭ مەركىزى ئىنسانلار ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىپ كەلگەن ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغان كونا بوستانلىقلاردۇر. قەدىمكى ئۇدۇنىنىڭ پايتەختى جايلاشقان جاي — غەربىي شەھەر، جۈملىدىن ھازىرقى خوتەن ناھىيىسىنىڭ بۇزاق، باغچى، توساللا ئەتراپىنىڭ تۆپرىقى مۇنبەت، توپا قاتلىمى قېلىن، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، سۇ باشلاشقا ئەپلىك بولۇپ، ھازىرمۇ بايلىقات دېھقانچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى بىر قانچە ئون يىللىق دىنىي ئۇرۇش بۇ جايىنى كۆپ ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتقان بولسىمۇ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە سۇ، تۆپراق شارائىتى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇنغا قالماي يەنە نوپۇسى زىچ تېرىقچىلىق رايونى بولۇپ ئەسلىگە كەلگەن. بوستانلىقنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى جايلارنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن كېيىن بارا-بارا قۇم يۇتۇپ كەتكەن. خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدا 30 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چىنماچىن دەپ ئاتالغان قۇملۇقتا، ئىككى دەريا ئارىلىقىنى سانجاق-سانجاق قۇم تاغ ئىگىلەپ كەتكەن، بىز 1984- يىلى يازدا بۇ يەرگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ تەكشۈرگەندە، نۇرغۇن جايدا ئۆي - ئىمارەت ئىزلىرى ۋە قەدىمكى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئۇچراتتۇق. بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىدىكى تام سۇرەتلىرى يەنىلا كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، ساپال پارچىلىرى كۆپ، قۇم ئارىسىدىن خەن، جىن سۇلالىلىرىنىڭ پۇللىرى تېپىلىدۇ. بۇ يەر دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكى لوپنىڭ قەدىمكى ئاق سېپىل شەھىرى ۋە راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسىگە ئۇدۇل كېلىدۇ، بۇ ئەھۋال لوپ ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى 50 كىلومېتىر كېلىدىغان دائىرىنىڭ ھەممىسى بۇرۇن بوستانلىق بولۇپ، ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلغان جاي

ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. قەدىمكى ئاق سېپىل شەھىرى ئۇرۇش ئاپىتى بىلەن سۇغىرىش سىستېمىسى ۋەيران بولۇپ، ئادەمزات قالماي، بىتام قۇملۇققا ئايلىنىپ، تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن.

قەدىمكى ئۇدۇننىڭ غەربىدە گۇما بوستانلىقى بولۇپ، «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە گۇما دۆلىتى دەپ ئاتالغان، بۇنىڭ ئورنى شەرق تەرىپى ئۇدۇنغا 380چاقىرىم، غەربىي شىمال تەرىپى يەكەنگە 380 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ھازىرقى گۇماناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ دائىرىدە، ئازەي غوجا (؟) دىن مۇگۈيىيادىكى قەدىمىي دەريا يولىغچە بولغان جايدا ساقلانغان ۋەي - جىن سۇلالىلىرىنىڭ پۇلى قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلار ئۇزلۇكسىز ئۇچراپ كەلگەن. «ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى» دە: «خان شەھىرىنىڭ غەربىگە 300 نەچچە چاقىرىم يۇرگەندە، بۇ جايى شەھىرىگە يېتىپ بارىدۇ» دېيىلگەن. بۇ مۇشۇ يەرگە قارىتىلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ شەرقىدىكى زاڭگۇي خارابىسىمۇ گۇما قەدىمىي شەھىرى دېيىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇما بوستانلىقى قۇم - بوراننىڭ ئېغىر زىيىنىغا ئۇچراپ، چوڭ يوللىرىمۇ توسۇلۇپ قالغان. «خان شەھىرىنىڭ غەربىدە 150_160 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان چوڭ قۇملۇقتىكى يولدا، يولدىكى قۇمنى ئىتتىرىپ ئادالىغۇچى بار ئىدى». «چوڭ يولنى قۇم بېسىپ دۆڭ ھاسىل بولۇپ، ھەممە يەرنى قۇم قاپلاپ»، گۇما بوستانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە گۈللىنىشىگە ئېغىر تەھدىت سالغان. ئۇ گۇما دەرياسى، سانجۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى لانتا، تىنداۋرمىغا جايلاشقان بولغاچقا، شارائىتى ناچار بولسىمۇ، زۆرۈر سۇغىرىش ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتەلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بوستانلىقتىكى قەدىمىي شەھەرلەر قۇملۇقنىڭ مۇھاسىرىسىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇۋەرگەن. پايتەختى ئۇياق - بۇياقتا كۆچۈپ تۇرغان بولسىمۇ، ھەممىسى ھازىرقى گۇما شەھەر بازىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا.

يۇقىرىقى بايانلاردىن بوستانلىقنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى، دەريا، ئۆستەڭ ئېقىنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن كۆپ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى ياكى ئاخىرىدىكى قۇرۇق دېلتىلارغا جايلاشقان نىسبەتەن ئۇزۇنتات بوستانلىقنىڭ تەقدىرى يەر ئۈستى ئېقىنلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

تۆپەيلدىن، مۇقەررەر خارابلىشىشتىن خالىي بولالمىغان. يەر ئاستىدىن تېشىپ چىقىدىغان جايلاردىن خوتەن، گۈما بوستانلىقى سۇ مىقدارى مۇقىم بولغاچقا، تەبىئىي مەنزىرىسىمۇ نورمال ھالەتنى ساقلاپ قالغان، مىك نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ، راۋاجلىنىپ كەلگەن، چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغان. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بوستانلىقنىڭ ئۆزگىرىشىدە شىمالدىن جەنۇبقا، يەنى يەر ئاستىدىن سۇ تېشىپ چىقىدىغان جايغا قاراپ يىغىلىش ئەھۋالى كۆرۈلگەن. بۇنىڭغا مۇناسىپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرگەنلىكىمۇ پاكىت. مۇھىت ئۆزگىرىشىدىكى بۇنداق يۆزلىنىش چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلەككە كەلتۈرۈپ، نوپۇس تېز كۆپەيگەن، كۆپ مىقداردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىنغاندىن كېيىن، بارغانسېرى گەۋدىلەنگەن، دەريانىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرىقى ئېقىملىرىدا توسما ياساپ سۇ توسۇۋېلىنغان، قۇملۇققا تۇتاش تۆۋەنكى ئېقىمدىكى جايلار ئېغىر قۇرغاقچىلىققا قالغان. چېرىنىڭ كونا دامىكۇ جىلغىسىدىكى قۇملۇشىپ كېتىپ تاشلىۋېتىلگەن كەڭ يەرلەرنى بۇگۈنكى كۈندە سۇلا بولسا شۇئان تېرىغىلى بولىدۇ. بۇ ئەھۋال دەريا، ئۆستەڭلەردىكى سۇ ئېقىنلىرىنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ بوستانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشىدا ھەل قىلغۇچ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خوتەن رايونىنىڭ جەنۇبىدىكى كوئېنلۇن تېغىدىن چىقىپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ قۇملۇققا كېرىدىغان بىر مۇنچە دەريالاردىن قۇملۇق ئىچىدە يوقالماي قېپقالغان ئىككى دەريا بار، بۇلار ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 480 مىليون كۇب مېتىر كېلىدىغان يۇرۇڭقاش دەريا‌سى بىلەن قاراقاش دەريا‌سى، بۇ ئىككى دەريا قوشلاشتا قوشۇلۇپ، ئومۇمىي ئۆزۇنلۇقى 1127 كىلومېتىر كېلىدىغان خوتەن دەريا‌سىنى ھاسىل قىلىدۇ. يەنە ئېقىن مىقدارى 700 مىليون كۇب مېتىردىن ئارتۇق بولغان كېرىيە دەريا‌سى بار، بۇ دەريامۇ قەدىمكى زامانىدا تارىم دەريا‌سىغا ئېقىپ كىرەتتى. كەلكۇن مەزگىللىرىدە بۇ ئىككى دەريانىڭ سۇيى غارقىراپ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بېشى بىلەن شىمالىي بېشىدا دەريانى بويلاپ ئەگرى - بۈگرى سوزۇلغان ئىككى يېشىل كارىدورنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ئۇ قۇملۇقنىڭ كېڭىيىشىنى توسۇپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداشتا پايدىلىق رول ئوينىپلا

قالماستىن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىرغىقىدىكى قۇملۇق توسۇۋالغان قاتناشقا ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتقا قارىتا مۇھىم سىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

خوتەن دەريالىرى بويىدىكى يول، قەدىمدىن تارتىپ جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇدۇل يول بولۇپ كەلگەن. بۇ ھەقتە كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان نۇرغۇن تارىخىي خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ «شىمالى قۇم دۆلىتىگە تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن. قۇم — ھازىرقى ئاقسۇغا توغرا كېلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي بېشى، شىمالىي بېشىدىكى ئىككى بوستانلىق شەھەر دۆلىتى يىراقتىن بىر - بىرىگە ئۇدۇل كېلىدۇ. «قۇمنىڭ جەنۇبىدىن ئۇدۇنغا ئاتلىق ماڭسا 15 كۈندە بارىدۇ». بۇنىڭدا ئوتتۇرىسىدىكى يولنىڭ مۇساپىسى كۆزدە تۇتۇلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بەنچاۋ غەربىي رايوندا بىرلىككە كەلتۈرۈش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغاندا، جەنۇبىي يولدىكى ئۇدۇن، يەكەن بىلەن شىمالىي يولدىكى قۇم (ئاقسۇ)، كۇسەننى كۆپ قېتىم ئۇچراشتۇرغان. ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنى ناھايىتى تېز بېرىش - كېلىش قىلىشقان. بۇلارنىڭ ئالاقىسى دەل مۇشۇ ئۇدۇل يول ئارقىلىق بولغان. تارىختا مۇشۇ يول بىلەن مېڭىپ بىرىنچى بولۇپ كونكرېت خاتىرە قالدۇرغۇچى جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىب فاشىيەن ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ يىلنامىسى لۇئۆئەننىڭ 3- يىلى (مىلادىيە 399- يىلى) فاشىيەن خۇيجىن، داۋجىڭ قاتارلىقلار بىلەن ھەمراھ بولۇپ، ھىندىستانغا بۇددا تەلىماتىنى (دارمانىنى) ئۆگىنىشكە بارغاندا، مىڭ مۇشەققەت بىلەن قۇم تاغ ئارقىلىق پىشامشاندىن ئۆتۈپ ۋۇيى (قارا شەھەر) دۆلىتىگە بارغاندىن كېيىن، ئۇدۇنغا قاراپ يولغا چىقىپ، «توپتوغرا غەربىي جەنۇبقا قاراپ يۈرگەن، يولدا ئاھالە يوق، چۆل، سۇ كېچىپ يۈرۈش قىيىن، تارتقان ئازابىنى دەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. بىر ئاي بەش كۈن يۈرۈپ ئۇدۇنغا يېتىپ بارغان» («فاشىيەن تەزكىرىسى»). شەكسىزكى، فاشىيەن ھازىرقى خوتەن دەرياسىنى بويلاپ ئۇدۇنغا بارغان. ئەمما، ئۇ ئادەتتىكى يول بىلەن ماڭغان بولسا، كۇسەن (ھازىرقى كۇچا) دىن ئۆتۈپ، ئۇدۇن دەرياسى، يەنى خوتەن دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبقا قاراپ ماڭاتتى، ئۇنىڭ كۇسەندىن چەتلەپ توپ - توغرا غەربىي جەنۇبقا قاراپ يۈرۈشىدە، ئېھتىمال، يولنى قىسقارتىشنى كۆزلىگەن بولسىمۇ، يەنە بۇنىڭغا بۇ جايلارغا بۇددا

دىنىمىڭ ھىنايانا مەزھىپىي تارقالغان بولغاچقا، فاشىيەن قاتارلىق ماھايانا مەزھىپىنىڭ مۇرتلىرىنى قارشى ئالمايدىغانلىقى، ئۇلارنى ئوبدان كۈتمەيدىغانلىقى سەۋەب بولغان. ئۇ پۈتۈنلەي دەريانى بويلاپ ماڭماي، قۇملۇقنى كېسىپ ماڭغان بولغاچقا، قاتتىق جاپا چەككەن. بۇ «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىكى بايانغا تامامەن ئوخشايدۇ. تارىخ كىتابلىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۆۋەنبىي خوتەن دەرياسىنى بويلاپ ئاتلىق جەنۇبقا قاراپ ماڭغان. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى. غەربىي رۇخلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئاسناشىر كۈسەنگە قوشۇن تارتىپ يۈرۈش قىلغاندا، ئۇدۇن خانى فۇ دۇشىن قورقۇپ، ئوغلى ئارقىلىق قوشۇنغا 10 مىڭ 300 تۆگە ھەدىيە قىلغان. قوشۇن باشلىقى شۆۋەنبىي ئاسناشىرغا: « ھازىر كۈسەن ئىلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ، دۆلەت كۈچىگە كەلدى، مۇشۇ پۇرسەتتە چەۋەندار بىلەن ئۇدۇن خانىنى قولغا چۈشۈرسەك» ، دېگەن تەكلىپىنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاسناشىر شۆۋەنبىينى 50 چەۋەندار قوشۇپ ئۇدۇنغا ئەۋەتكەن، شۆۋەنبىي ئۇدۇن خانىنىڭ قۇرقۇنچتا تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئوردىغا بىرىپ تەخرى خاقان بىلەن كۆرۈشۈشكە ئۇندىگەن. شۇنىڭ بىلەن فۇدۇشىن شۆۋەنبىي بىلەن بىللە ئوردىغان بارغان». يېقىندىن بۇيان تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، شۆۋەنبىي قوشۇنى ئەينى ۋاقىتتا شايارداتۇرغان. ئۇ شۇ يەردىن يولغا چىقىپ، چەۋەندازلىرىنى باشلاپ خوتەن دەرياسى بويى بىلەن ئۇدۇل خوتەنگە بارغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» دە: جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى 12- ئايدا، كۇنچيۇ ئايمىقىنىڭ باش سەرداری ئاسناشىرنىڭ قوشۇن تارتىپ بېرىپ كۈسەننى ئىشغال قىلغانلىقى، كېيىنكى يىلى، يەنى 23- يىلى 7-ئايدا فۇدۇشىننىڭ شۆۋەنبىي بىلەن بىللە پايتەختكە بارغانلىقى، شۆۋەنبىينىڭ بۇ نۆۋەت ھېچقانداق قورال كۈچى ئىشلەتمەي، تاسادىپىي مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى بايان قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىش كۆپەيگەن، خوتەن دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكانىنى كېسىپ ئۆتكەن قاتناش لىنىيىسىگىمۇ كىشىلەر كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولغان. جىيادەن: «چېگرا ئوبلاستلىرىدىكى قوۋملار يۈرتىغا بېرىش يوللىرى خاتىرىسى» دە، بۇ يولنى تۆۋەندىكىدەك كونكرېت خاتىرىلىگەن: «بارخاننىڭ جەنۇبىدىن

شەرقىدە قاراپ مېڭىپ، كۇنگاك ئارقىلىق قىزىل دەريا (قەشقەر دەرياسى) دىن ئۆتۈپ، يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، سىرلىق تاغ (山神)، چاۋياك، توزلۇق كۆلدىن ئۆتۈپ، يەنە جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، سۇ شۇ ئارقىلىق 930 چاقىرىم يۇرگەندە ئۇدۇن شەھىرىگە بارىدۇ». بارخان — خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇم، يەنى ئاقسۇ، ھازىرقى ۋىنسۇ ناھىيىسى دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ. سىرلىق تاغ — خوتەن دەرياسى بويىدىكى مازار تاغ. بۇ ئۇدۇل يولدا يۇرۇش جاپالىق بولغاچقا، ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بۇ يولدىن كۆپرەك پايدىلىنىلغان. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئاسنا كۆلچاي سادىق قوشۇن تارتىپ ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلىپ كەنچىك شەھىرىنى ئالغاندىن كېيىن، جىرۇك دەرياسى ئېغىزىغا بېرىشتا مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. مىلادىيە 670 - يىلى (شەنخىنىڭ تۇنجى يىلى) تۇبۇتلار ئۇدۇن قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە بارخان شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىمۇ مۇشۇ دەريانى بويلاپ ماڭغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكۈك - سۆيگىن توپىلىڭىدىن كېيىن، تۇبۇتلار تارىم ئويمانلىقىنى ئىشغال قىلىپ، مازار تاغدا مۇداپىئە قوشۇنى تۇرغۇزغان، بۇنىڭ سەۋەبىمۇ بۇ يەرنىڭ جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۇگۇنى بولغانلىقىدۇر. يېقىنقى زامان ئارخېئولوگلىرى بۇ يەردىن داۋاملىق تۇرە نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، جۈملىدىن ئۇدۇنچە، تىبەتچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە ۋە خەنزۇچە يېزىلغان خەت - چەكلەرنى تاپقان. بۇ ئەھۋال خوتەن دەرياسى بويىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇ «سىرلىق تاغ» نىڭ ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. خوتەن، قاراقاشلارنىڭ ھازىرقى ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىمۇ بۇنىڭغا دائىر جانلىق خاتىرىلەر بار. قەدىمكى زامانىدا ھەربىي يۇرۇش قىلغانلار دائىم مۇشۇ يولدا ماڭغاندىن باشقا، تارىخنامىلەردە يېزىلىشىچە، كۆپرەك راھىبلارنىڭ ماڭغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. سۇئ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بۇددا راھىبلىرىنىڭ غەربكە قىلغان سەپەرلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان دۇنخۇاڭ پۈتۈكلىرىدىن «غەربكە (ھىندىستانغا) بېرىش يوللىرى» دا: «قۇم دۆلىتىدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ يەنە 10 كۈن مېڭىپ، ئۇدۇن دۆلىتىگە بارىدۇق»، دېيىلگەن. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك «سۇئ سۇلالىسى تارىخى. ھىندىستان تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىدە ئېيتىلىشىچە، شاك چىن باشچىلىقىدىكى 157 كىشىلىك راھىبلار ئۆمىكى ھىندىستانغا بۇددا تەلىماتىنى ئۆگىنىشكە بارغاندا مۇشۇ يول بىلەن ماڭغانىكەن. تارىخنىڭ

تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتنىشىنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي دېڭىز يولى ئىگىلىگەن. ئۇدۇن تارىخ سەھنىسىنىڭ مەركىزىدىن جىممىدە چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتىدىغان بۇ يول، ھەربىي ئېھتىياجنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بارا-بارا بۇرۇنقى شەرەپلىك نامىنى يوقاتقان بولسىمۇ، خوتەن بىلەن كۇچانىڭ سودا كارۋانلىرى بۇ يولدا زادىلا ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرغان، بولۇپمۇ يول بويى ئوت - چۆپ ئۈزۈلمەيدىغان بولغاچقا، چارۋا ھەيدەپ ماڭىدىغانلار ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرغان. 1895 - يىل 8- ئايدا سۈيئنھېدىن مەكتتىن يولغا چىقىپ خوتەن دەرياسىغا قاراپ ماڭغاندا، يول باشلىغۇچى خاتالاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار سۇ يوق ئۆلۈشكە تاسلا قالغان. «ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى سەپەر خاتىرىسى» دە سۈيئنھېدىن قاتارلىقلار مازار تاغدا مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا دەريانى بويلاپ كېلىپ - كېتىۋاتقانلارنىڭ ئۈزۈلمىگەنلىكىنى كۆرگەن:

5- ئاينىڭ 9 - كۈنى «بىرەر يۈز ئېشەكلىك كارۋاننىڭ نۇرغۇن رەختنى ئارتىپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ خوتەندىن ئاقسۇغا كېتىۋاتقانلىقىنى تاسادىپىي كۆرۈپ قالدىم». «مەن ئولتۇرۇپ، ئاق ياغلىق ئارتىۋالغان ئۇچ سودىگەرنى كۆردۈم... ئۇلار بىر كۈن بۇرۇن ئاقسۇدىن خوتەنگە بارىدىغان يولدا ئىدى».

5- ئاينىڭ 12- كۈنى «دەريا قىنىدا ئاقسۇدىن جەنۇبقا قاراپ كېتىۋاتقان بىر توپ كارۋاننى كۆردۈق، ئۇلار خوتەنلىك نۆۋەت سودىگەرگە ئوخشايتتى».

سۈيئنھېدىن خوتەن دەرياسى جىلغىسىنى بىرنەچى بولۇپ بېسىپ ئۆتكەن چەت ئەللىك ئەمەس. ئېيتىشلاردىن قارىغاندا، روسىيىلىك پېرژېۋالىسكى يېقىنقى زامانداا ئالدى بىلەن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ يۇرگەن ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ساياھەتچى ئىكەن، «ئونىڭدىن بۇرۇن بىرەرمۇ ياۋروپالىق ئۇ يەرگە بېرىپ باقمىغان». پېرژېۋالىسكى 1885- يىل 9-ئاينىڭ 5- كۈنى خوتەندىن مېڭىپ، 10- ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ بارغان. يەنە «شىنجاڭنىڭ تەكشۈرۈش تارىخىي» دا يېزىلىشىچە، شۇ يىلى ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارى ئا. د. كارىي ۋە شىنجاڭ بىلەن سودا ئالاقە قىلىشنى تەرغىب قىلغۇچى ئا. داگلىشلارمۇ خوتەن دەرياسىنى بويلاپ كۇچاغا يېتىپ بارغان. شۇنىڭدىن كېيىن 1908-

يىلى ئەنگلىيىلىك ئا. ستېيىنمۇ خوتەن دەريا‌سى ئارقىلىق ئاقسۇغا بارغان ۋە مازار تاغدىن نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىقنى ئېلىپ كەتكەن. يەرلىك ئاھالىدىن بۇ يولدا جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا قاتنايدىغانلارنىڭ كۆپى سودىگەرلەر ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دە بۇ يول تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنغان: «شەھەرنىڭ شىمالىدا 40 چاقىرىم يېراقلىقتا سۇ بارمىدى (؟)، 310 چاقىرىم يېراقلىقتا قوشلاش لەڭگىرى بار، بۇ يەردىن شەرقىي شىمالغا قاراپ كۆچا ئارقىلىق 740 چاقىرىم يۇرگەندە ۋېنسۇدىكى يېڭى چازىغا بارىدۇ، ئاندىن ۋېنسۇنىڭ جەنۇبىدىكى تارماق يولغا تۇتىشىدۇ». ئەينى ۋاقىتتا بۇ يولدا سودىگەرلەر ئۇزلۇكسىز مېڭىپ تۇرغان، گۇاڭشۈيىنىڭ 26-يىلى (1900 - يىلى) خوتەنلىك سودىگەرلەر، قاراقچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندە، ئاندىن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتى قوزغىلىپ، ئۆتكەن - كۆچكەنلەرنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش ئۈچۈن قوشلاشتا بېكەت تەسىس قىلغان. بۇنىڭدىنمۇ شۇنى بىلگىلى بولىدۇكى، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا بۇ يول ئارقىلىق ماڭىدىغانلار كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇزۇلمەي دائىم مېڭىپ تۇرىدىغانلار بولغاچقا، ھۆكۈمەت بۇ تەدبىرنى قوللانغان. يالڭ زېڭشىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، مەمۇرىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، قاتناشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، يېشىل كارىدورىدىن ئۆتىدىغان بۇ ئۇدۇل يولغا دەرھال ئەھمىيەت بەرگەن. 1917- يىل 10-ئاينىڭ 26-كۈنى يازغان «كۈچادىن خوتەنگە بارىدىغان ئۇدۇل يولنى ئېچىپ، قاتناشقا قولايلىق يارىتىش توغرىسىدىكى ئىلتىماس» تا نەقىل كەلتۈرۈشكە ئەرزىيدىغان تۆۋەندىكىدەك بىر ئابزاس سۆز بار:

«كۈچادىن شايار، ئاقسۇ ئىككى ناھىيىنىڭ چېگرىسى بىلەن خوتەنگە بارىدىغان ئۇدۇل يولنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمىزدە، بۇ يول قۇملۇق بىلەن چاتقاللىق ئارىلىقىدا بولۇپ، ئاھالە يوقكەن. سۇ، ئوت- چۆپلىرى تەييار بولۇپ، ئارىلاپ ئۈيغۇرلار چارۋا باقىدىكەن، شۇنىڭدەك يەرلىك ئۈيغۇر سودىگەرلەر ئات - ئۇلاغلارغا ئۇششاق - چۈششەك مالىلىرىنى ئارتىپ ئوتتۇرىدا بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىكەن. ئەمما، يول ئۇستىدە دەئ - سارىي يوقكەن، بۇ يول بىلەن يۈرگەندە ئوچۇقلۇقتا يېتىشقا توغرا كەلگەچكە، تەۋەككۇلچىلىك بىلەن ماڭىدىغانلار كۆپ ئەمەسكەن. جۈملىدىن بۇ يولنى ئامال قىلىپ

راۋانلاشتۇرماقچى بولۇپ، خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى چېن جىشەنگە بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈپ چىقىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىلگەنىدى. يېزىلغان مەلۇماتتىن قارىغاندا، كۆچادىن چىقىپ چىغىر يول بىلەن 22 كۈندە خوتەن شەھىرىگە بارغىلى بولىدىكەن، چوڭ يولنىڭ يىراقلىقى، ئات - ئۇلاغلارنىڭ چارچاشلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، يېرىمدىن ئارتۇق يولنى قىسقارتقىلى بولىدىكەن ھەم بەك قۇلايلىق ئىكەن. يەنە بىر تەرەپتىن، يول بويىدىكى چۆلنىڭ سۇ بار جايلىرىنى تەكشۈرگەندە، ئۆستەڭ چېپىپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىمكانىيىتىمۇ بار ئىكەن. بۇ يول راۋانلاشتۇرۇلسا، ئون يىلغا قالماي، يېقىن ئەتراپتىكى مەھەللە - كەنتلەر ئاۋاتلىشىپ كەتكۈدەك. خوتەن شەھىرىدىن ئاقسۇ دەرياسى ئېغىزىغىچە 1120 چاقىرىم، ئاقسۇ دەرياسى ئېغىزىدىن كۇچانىڭ جەنۇبىي كەنتىگە 400 چاقىرىم كېلىدىكەن. ھەر 70 چاقىرىمدا بىردىن ئۆتەڭ قۇرماقچى... يېقىر يالڭ زېمىشىن بۇ يولنى قايتا تەكشۈرۈپ راۋانلاشتۇرسام، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلار، سودا ئىشلىرى ئۇچۇنمۇ ئالاھىدە پايدىسى بولاتتى، شۇنىڭدەك ئۆستەڭ چېپىپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ، ئادەم كۆچۈرۈپ، چېگرىنى پۇختىلاپ، ئەمەلىي ئىشلارنى گۈللەندۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشنىڭمۇ ئەلا تەدبىرى بولاتتى» («ئىستېغ-چارخاندا يېزىلغان مەكتۇپلار»، 1- توپلام، 2- قىسمى).

يالڭ زېمىشىنىڭ ئەينى ۋاقتىتا بۇ يولنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن قوللانماقچى بولغان تەدبىرى قالاق، ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇنىڭغا ۋاقتىدا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە چارە بەلگىلىگەن، بۇ ئۇنىڭ ھەقىقەتەن يىراقنى كۆرەلىگەنلىكى بولۇپ، ماختاشقا ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ بېجىرىش ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە ھازىر ماتېرىيال بولمىغاچقا تەپسىلىي بىر نېمە دېيىش قىيىن. شۇ يىلى 6 - ئايدا كۆچادىن ئۆتكەن شې بىن «شىنجاڭدىكى سایاھەت خاتىرىسى» دە بۇ يول توغرىسىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازغان: «كۇچانىڭ بىر يېقىن يولى بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىلەن قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ جەنۇبتىكى ئۇدۇنغا ئاتلىق 10 كۈندە بارغىلى بولىدىكەن»، «ۋېنسۇدىن جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ ئالتە كۈندە ئۇدۇنغا بارغىلى بولىدىكەن». يۈرگەن ۋاقىتنى توغرا دەپ ئېيتىش قىيىن بولسىمۇ، ئەينى ۋاقتىتا يولنىڭ راۋان ئىكەنلىكىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ يولدا ماڭغانلارنىڭ ھەممىسىلا يازما خاتىرە قالدۇرمىغان، شۇنىڭدىن ئون يىل كېيىن، جۇڭگو ئارخېئولوگى

خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەندى شايارداىن چىقىپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كېسىپ ئۆتۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، ئاندىن بىزگە بۇ يولنىڭ ئۆتمۈش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك بېرىپ قالدۇرغان: «2 - كۈنى قوشلاشقا باردۇق، بۇ — خوتەن دەريا‌سى (زىلى 子里 دەريا‌سىمۇ دەيدىكەن) تارىم دەريا‌سىغا قوشۇلىدىغان جاي ئىكەن. زىلى دەريا‌سى، خوتەن دەريا‌سى، تارىم دەريا‌سىغا قوشۇلىدىغان جايدىكى كونا دەريانىڭ قىسمىكەن، ئۇنىڭ غەربىدە يەنە بىر دەريا بولۇپ، يېڭى دەريا دېيىلىدىكەن، ھازىر سۇيى يوق، قۇرۇقكەن. . . زىلى دەريا‌سىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئورمانلىقتا بىر كىچىك يول بولۇپ، كۆچا، شايار، ئاقسۇلۇقلارنىڭ خوتەنگە بارىدىغان ئۇدۇل يولىكەن. دەسلەپتە سودىگەرلەر ماڭغان بولسىمۇ، كېيىن ياسىلىپ دەريا بويلاپ بېكەت تەسىس قىلىنىپ، قۇدۇق قېزىلىپ، يېقىندىن بۇيان ئەمەلدار، سودىگەرلەر قاتنايدىغان چوڭ يول بولۇپ قاپتۇ». ئېھتىمال، يالڭ زېڭشىن رىياسەتچىلىكىدە، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى بۇ يول ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ھالەتكە كەلگەن. خۇاڭ ۋېنبىي ئەپەندى 3- ئاينىڭ 31- كۈنى شايارداىن چىقىپ، 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سەپەرگە قەدەم قويۇپ، 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى خوتەنگە يېتىپ بارغان. يول يۈرگەن ۋاقتى بىر ئاي ئالتە كۈن بولۇپ، بۇنى 1500 يىل بۇرۇنقى فاشىيەننىڭ يۈرگەن ۋاقتىغا سېلىشتۇرغاندا، بىر كۈنلا ئارتۇق، بۇنىڭغا يول ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقى سەۋەب بولغان. 1946 - يىلدىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، بۇ يولنى تەكشۈرۈپ يول بويى ھەربىي بېكەت تەسىس قىلغان. تەكشۈرگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 790 كىلومېتىر، «ئاقسۇدىن خوتەن دەريا‌سى قوشۇلىدىغان جايغىچە ھارۋا قاتنىيالايدۇ، بۇ قوشۇلۇش نۇقتىسىدىن قوشلاققىچە بولغان ئارىلىقتا كۆپىنچە خوتەن دەريا‌سىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ يۈرىدۇ، ئاھالە ۋە ئۆي - ئىمارەت بەك ئاز». «ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە پەقەت ئات، تۆگە ماڭالايدۇ، قىش پەسلىدە سايلىق توڭلاپ، دەريا سۇيى قۇرۇغاندا، دەريا قىنى بىلەن تاش يولدا ماڭغاندەك ماڭغىلى بولىدۇ. قوشلاقتىن جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا، يول ئىككىگە ئايرىلىدۇ، بىرى قاراقاشقا، يەنە بىرى خوتەنگە بارىدۇ. سىمئاۋاتتا ئۇدۇل لوپقا بارىدىغان يول بار». 50 - يىللاردىن كېيىن، ھەر جەھەتتىكى قۇرۇلۇشى ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، خوتەن دەريا‌سى داۋاملىق

تەكشۈرۈلدى. 1960- يىلنىڭ بېشىدا، جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كۆچا — خوتەن تاش يولى قۇرۇلۇش رەسمىي باشلانغان، جەنۇب، شىمال ئىككى باشتىن تۇتۇش قىلىش پىلانلىنىپ، جەنۇب تەرىپى قاراقاشتىن باشلىنىپ، 150 نەچچە كىلومېتىر ئارىلىق ياسىلىپ بولۇپ، مازار تاغنىڭ جەنۇبىدا 20 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايغىچە يېتىپ كەلگەنىدى. قۇرۇلۇش ئۇزۇن ۋاقىت توختاپ قالغاچقا، ياسالغان يول يۈزىدىن ھازىر 8-9 دەك يەرنى دەريا سۈيى بۇزۇۋەتكەن. ھازىرقى ئېچىش - گۈللەندۇرۇش جەريانىدا، بۇ يولنى يېڭىۋاشتىن ياساش پىكرى يەنە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1984- يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش كومىتېتى بىلەن پەن - تېخنىكا كومىتېتى تەشكىللەنگەن خوتەن دەرياسىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈپ يازغان دوكلاتىدا، خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى كاربىدورنى تىزگىنلەش ۋە مۇھاپىزەت قىلىشنىڭ مۇھىملىقى ۋە زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويغان. دوكلاتتا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: بۇ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك يول ئارقىلىق كوئېنلون تېغىنىڭ شىمالىي تۆپلىكىدىكى ئىقتىسادىي رايون بىلەن تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىككى ئىقتىسادىي رايونىنى زىچ بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ، «خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى كاربىدورنى بويلاپ كۆچاغا بېرىش قەشقەر بىلەن ئايلىنىپ بېرىشتىن 550 كىلومېتىر يېقىن، ماراليېشى بىلەن ئايلىنىپ بېرىشتىن 350 كىلومېتىر يېقىن»، بۇ يول زور ئىقتىسادىي، سىياسىي ئەھمىيەتكە ۋە دۆلەت مۇداپىئە ئەھمىيىتىگە ئىگە.

خوتەن دەرياسى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتىدىغان يېشىل كاربىدوردىن باشقا، يەنە كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى يېشىل كاربىدورمۇ ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ. كېرىيە دەرياسى كوئېنلۇن تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئورنى شەرق تەرەپتېرەك، ئېرىگەن مۇز - قار سۈيى 70.7% نى، ھۆل - يېغىن سۈيى 9.2% نى، قوشۇمچە يەر ئاستى سۈيى 20.1% نى ئىگىلەيدۇ، يىللىق ئېقىن مىقدارى 701 مىليون كۇب مېتىر. ئۇنىڭ قار - مۇزدىن ئېرىپ كېلىدىغان سۈيى ئانچە مول بولمىسىمۇ، تاغ رايونىدىكى ھۆل - يېغىن تەمىنلەيدىغىنى كۆپ، تاغدىن چىققاندىن كېيىن لانقا، تىندۇرمىلاردا چوڭقۇر پەسلەپ، يەر ئاستى ئېقىنىنى ئاسان قوبۇل قىلمۇالغاچقا،

سۇ مىقدارى كۆرۈنەرلىك كۆپەيمەپ، ئېقىش مۇساپىسى ئۇزىرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قۇملۇقنىڭ مەركىزىگىچە بارىدۇ، قەدىمكى زاماندا تارىم دەرياسى بىلەنمۇ قوشۇلغان. ھازىر ئۇنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا پەس دېلتا يەرلەر ساقلىنىپ قالغان، بۇنى كېرىيە دەرياسى (تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جەيەندېلى دەرياسى دېيىلگەن) نىڭ ئايىغى ئۇزۇن زامان يالاپ پەيدا قىلغان. بۇ دېلتا ھازىر شايار ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، تەكلىماكان قۇملۇقىغا 150 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرىپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرىغا يېقىنلاشقان. كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى بۇ يېشىل كارىدور خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ قاتناشتىكى ئۇدۇل يول ئىدى. «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: «دەسلەپتە، ئېرسى سانغۇن لى گۇاڭلى فەرغانغا ھۇجۇم قىلغان، ئۇ يەنە ئۇز ۇنتاتتىن ئۆتكەندە، ئۇز ۇنتات شاھزادىسى لەيدەن كۈسەندە تۇرغاق بولۇپ تۇر ۇۋاتاتتى، لى گۇاڭلى كۈسەننى ئەيىبلەپ: «چەت ئەلنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە تەۋە تۇرسا، كۈسەننىڭ ئۇز ۇنتات ئادەمىنى تۇرغاق قىلىۋېلىشقا نېمە ھەققى بار؟» دەپ، لەيدەننى پايتەختكە ئەكىرىپ كەتكەن» دېيىلگەن. ئەگەر كېرىيە دەرياسىنىڭ بويىدىكى بۇ ئۇدۇل يول بولمىغان بولسا، لى گۇاڭلى قانداق قىلىپ كۈسەن بىلەن تېز ئۇچرىشالايتتى ۋە لەيدەننى بىرگە ئېلىپ پايتەختكە قايتالايتتى. قەدىمكى دەۋردىكى دەريا، بولۇپمۇ كېرىيە دەرياسى ئۇز ۇنتات بوستانلىقىنىڭ مەركىزىدىكى ئاھالە توپلاشقان جايدا ئەمەس، ئۇنىڭ شەرقىي يېنىدا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىقى ئېقىمدا ئېقىننى توسۇپ سۇ باشلىغۇچىلار ئاز بولۇپ، سۇنىڭ كۆپ قىسمىنى تۆۋەنكى ئېقىمغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خوتەن دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، شايارنىڭ جەنۇبىغا كەلگەندە كېرىيە دەرياسى بىلەن قوشۇلغان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا ئۇ پەيدا قىلغان يېشىل كارىدورمۇ قۇملۇقنىڭ ئىككى بېشىنى تۇتاشتۇرالمىغان. قەدىمقى شۇكى، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرى يالاپ ھاسىل قىلغان پەس دېلتا يەرلەر غەربىي جەنۇبقا يۇزلەنگەن بولۇپ، خوتەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى قوبۇل قىلمۇالغاندەك بىلىنىدۇ. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ماركوپولو خوتەننىڭ شەرقىدىكى پېيىن (pein) ئوبلاستىغا بارغاندا، «پۇتۇن ئوبلاستنى توغرا كېسىپ ئاقىدىغان بىر دەريا بار ئىكەن. دەريا قىنىدا مول قاشتېشى رۇدىلىرى ساقلىنىۋېتىپتۇ» دېگەن. شەكسىزكى، بۇ

كېرىيە دەرياسىغا قارىتىلغان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرگە مەسلىھەت ئامبىلى بولغان خې نىڭ يازغان «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە: كېرىيە دەريا سى «شىمالغا قاراپ 300 چاقىرىم ئېقىپ چوڭ دەريا غا قوشۇلىدۇ» دېگەن. ئاندىن 100 يىل ئۆتكەندە يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» دىكى بايانىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، باشقىچە قاراشتا، «كېرىيە دەريا سى قۇملۇقتا بارغاندا قۇمدا كۆمۈلۈپ قېلىپ، كۆچانلىق جەنۇبىي چېگرىسىغا يېتىپ بارالمىغان» دېگەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، كېرىيە بوستانلىقىنىڭ ئېچىلىشى، بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنىڭ راۋاجلىنىشى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرىقى ئېقىملىرىدا سۇنى توسۇپ ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە باشلاپ كەتكەچكە، ئېقىن مۇساپىسى پەيدىنپەي قىسقىراپ كەتكەن. 1896- يىل 1- ئاينىڭ 25 - كۈنى شۆبتسىيىلىك سۈبنھېدىن كېرىيە دەريا سى بويىدىن تارىم دەريا سىغا تەخمىنەن 340 كىلومېتىر كېلىدىغان ئارىلىقتىكى لاگېردىن يولغا چىقىپ، 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى تارىم دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا يېتىپ بارغان. ئۇنىڭ «ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى سەپەر خاتىرىسى» دىكى بايانىدىن قارىغاندا، ئۇ چاغدا كېرىيە دەريا سىنىڭ ئېقىن مۇساپىسى ھازىرقىدىن ئۇزۇن ئىكەنلىكى ئېنىق. سۈبنھېدىن يول ئۈستىدە ھەممە يەردە قورقۇنچلۇق قۇمنى ئۇچرىتقان ئەمەس. ئالدىنقى قىسمىدا ئورمان، ئوتلاق، ئېقىن سۇ ئۇزۇلمىگەن، ئاخىرقى قىسمىدا گەرچە بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قۇم دۆڭلىرىنى ئارىلاپ ماڭغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا دەل - دەرەخ، قۇمۇچ بولۇپ، «ئاخىرى قويۇق قەدىمىي ئورمانلىققا كىرىپ كەتكەن». 2 - ئاينىڭ 21- كۈنىدىكى خاتىرىدە: «دەريا قىنىنىڭ قانداقسىگە تەدرىجىي كىچىكلەپ كەتكەنلىكىنى بىلدۇق، ئەمدى بىزگە كۆرۈنگىنى ناھايىتى شالاڭ بىر قانچە تۇپ ئاق تېرەكلا بولۇپ قالدى» دېگەن. ئەينى ۋاقىتتا سۈبنھېدىن كۆرگەن سۇ ئېقىنى يوقالغان جاي تارىم دەريا سىغا تەخمىنەن 130 كىلومېتىر يىراقلىقتا ئىكەن. «2- ئاينىڭ 14- كۈنى قۇم دۆڭلىرى ئارىسىدا كونا دەريا ئىزىنى يەنىلا پەرق ئېتەلىدۇق». ئۇنىڭ ماڭغان سۈرئىتى بويىچە ھۆكۈم قىلغاندا، ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە دەريا سىنىڭ ئاخىرى تارىم دەريا سىغا تەخمىنەن 100 كىلومېتىر يىراقلىقتا بولغان. قۇرۇق دەريانىڭ كونا ئىزىدىن ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە دەريا سىنىڭ قىسقىراۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

شۇنىڭدىن سەل كېيىن يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، بۇ ئارىلىقتىكى مۇساپە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «شەھەرنىڭ شىمالىدا 40 چاقىرىم يىراقلىقتا بوستان، ئۇ يەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا تۆۋەن قىر (؟)، ئۇ يەردىن 60 چاقىرىم يىراقلىقتا مازار، ئۇ يەردىن 55 چاقىرىم يىراقلىقتا تاقاق، ئۇ يەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا قاسقان، ئۇ يەردىن 60 چاقىرىم يىراقلىقتا مىسانەي، ئۇنىڭدىن 45 چاقىرىم يىراقلىقتا بىلەڭگەر، ئۇ يەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا يۇۋاڭكۆن، ئۇ يەردىن 45 چاقىرىم يىراقلىقتا ئاقچات، ئۇ يەردىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا تاشقىن، ئۇ يەردىن 45 چاقىرىم يىراقلىقتا قوچقا بېشى، ئۇ يەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا توپاق ئۆلگەن، ئۇ يەردىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا پىچالىق، ئۇ يەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا ئۈزگە دوبكە (؟)، ئۇ يەردىن 55 چاقىرىم يىراقلىقتا بوستان توغراق، ئۇ يەردىن 45 چاقىرىم يىراقلىقتا ئۆتۆچى، ئۇ يەردىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا كۆنمە قۇدۇق، ئۇ يەردىن 45 چاقىرىم يىراقلىقتا جىگدە قۇدۇق، ئۇ يەردىن 45 چاقىرىم يىراقلىقتا قىچاش، ئۇ يەردىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا قۇملۇق بار»، بۇ — خەلق چاڑۋا باقمىغان يول. ئېيتىشلاردىن قارىغاندا، ھەر بىر جايدا سۇ قۇدۇقى بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەندە قۇملۇق ئارقىلىق كۆچاغا يېتىدىكەن. «شىنجاڭدىكى ساياھەت خاتىرىسى» دە: «ئۇدۇن، كۆچا سودىگەرلىرى كۆپىنچە مۇشۇ يول بىلەن ماڭىدۇ» دېگەندە، نېمىگە ئاساسلانغانلىقى مەلۇم ئەمەس. 1986- يىل 10 - ئايدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى لەنجۇ قۇملۇق تەتقىقات ئىنستىتوتى ۋە ئىتتىپاق گېرمانىيەسى بېرلىن ھۆرلۈك ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بىرلەشمە قۇملۇق تەكشۈرۈش ئەترىتى شىنجاڭنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىنى تەكشۈرگەندە، كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، قۇملۇقنىڭ مەركىزىگە 263 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرگەن. ئۇلار كېرىيە دەرياسى سۈيى بىلەن كۆكەرگەن بۇ قۇملۇق ئىچىگە كىرىپ كەتكەن يېشىل كارىدورغا بەك قىزىقىپ، يۇقىرى باھا بەرگەن. ھازىرقى كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى دېلتا ئەينى ۋاقىتتا تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق ئىدى. «ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىۋالغان ئېكولوگىيە تەسىرى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماي، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەركىزىي جايلىرىنىڭ ئۇزۇنغا قالماي ئېچىلىشى ئۇچۇنمۇ بىر غايىۋى يول ۋە قىممەتلىك

بازا ساقلاپ قالغان». تەكشۈرۈش گەتربتىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن قارىغاندا، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئېقىن مۇساپىسى قىسقىراۋاتقان، دەريا بويىدىكى يېشىل كارىدورمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ ناچارلىشىپ كېتىۋاتقان، «كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى قۇرۇق دەريا قىسمى ئۇزىراپ، كەلكۈن سۇنىڭ لاي يانقۇزۇش ۋاقتى خېلى قىسقارغان ... 20 نەچچە يىلدا، كەلكۈن سۇيىنىڭ ئېقىش مۇساپىسى 15 كىلومېتىر قىسقارغان، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى ئۆچ مېتىر ئەتراپىدا تۆۋەنلىگەن، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەنكى ئېقىمى ھازىر ئۆزىنىڭ تەۋرىنىش ۋە قىسقىراش جەريانىنى تېزلىتىۋاتماقتا».

يۇقىرىدا بىز يېمن چېگىنىڭ خوتەن سۇ سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالاتى ھەققىدىكى ماقالىسىنى كۆرۈپ ئوتتۇق. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، تارىختا خوتەندە سۇ بايلىقى مول بولغاچقا، چوڭ-كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان كۆپلىگەن دەريا - ئېقىنلار شەكىللىنىپ، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك بوستانلىق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغان. سۇ بايلىقىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانماسلىق، نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، تەكرار - تەكرار قۇم كۆچۈش نەتىجىسىدە ئەينى دەۋردىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ كۆپ قىسمى خارابىلىككە ئايلانغان، شۇنداقتىمۇ جانلىق ئېكولوگىيە دەرسى ئوتتىدىغان سېخىي تەبىئەت بۇگۈنكى كۈنگە يەتە چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان 36 دەريا-ئېقىننى يەتكۈزۈپ بەرگەن بولسىمۇ، بۇ دەريالارنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى پەرقلىق بولغاچقا ھەمدە خوتەننىڭ يەر ئۈستى سۇ بايلىقى يىلدىن - يىلغا خوراۋاتقاچقا، بىر قىسىم دەريا - ئېقىنلار ئاستا - ئاستا قۇرىماقتا.

كۆپچىلىككە مەلۇم، گەرچە خوتەننىڭ يەر ئۈستى سۇيىنىڭ يىللىق ئېقىش مىقدارى 7 مىليارد 770 مىليون كۇب بولسىمۇ، بىراق سۇ ئىشلىتىش زۆرۈر بولغان پەسىللەردە سۇ ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولۇپ كەلمەكتە. بۇ يەدە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، سۇ يەرنىڭ قېنىدۇر. مۇبادا قان تولۇق بولمايدىكەن، ئاقىۋەت ھالاكەتنىن دېرەك بېرىدۇ.

يېقىنقى يىللاردا ۋىلايەتلىك سۇ رايى خىزمەتچىلىرى ئوتتۇرا، غەربىي كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي قاپتىلىدىكى خوتەن ۋىلايىتىنى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە سۇ رايى ئامىللىرىغا ئاساسەن مۇنداق ئالتە ئېقىن رايونغا ئايرىدى: كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي قاپتىلىدىكى گۇما دەريا ۋادىسى ئېغىر قۇرغاقچىلىق رايون. بۇ رايون،

گۈما ناھىيە ئىچىدىكى گۈما، سانجۇ، قاراسۇ، سۇلىغاز، پوسكا دۇۋا دەريا‌سى قاتارلىق ئالتە دەريانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەر سۈيىنىڭ مىقدارى پۈتۈن ۋىلايەت يەر ئۈستى سۇ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 8.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەر ئۈستى مىقدارى 752 مىليو كۇب مېتىر؛ خوتەن دەريا ۋادىسى كېچىكسۇ كېلىدىغان كەلكۇن ئاپىتى رايونىغا كىرىدۇ. ئۇ خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسى قاراقاش ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى قاتارلىق ئۈچ ناھىيە، بىر شەھەردىكى يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، قاراقاش دەريا‌سى، ئاچچىق دەريا‌سىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەر ئۈستى سۇ مىقدارى 4 مىليار 630 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، پۈتۈن ۋىلايەت يەر ئۈستى سۈيىنىڭ 52.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي قاپتىلىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى كىچىك دەريالار قاتتىق قۇرغاق ۋە قۇم - بوران رايونىغا كىرىدۇ. ئۇ چىرا، كېرىيە، نىيە ناھىيىسىدىكى چىرا دەريا‌سى، چاقا دەريا‌سى، ئۇلۇقساي دەريا‌سى، نۇرى دەريا‌سى، سايباغ دەريا‌سى، بوزاق دەريا‌سى، ئىمامىلا دەريا‌سى، قارا سۇ دەريا‌سى، كېرىيە دەريا‌سى، ئاتچان دەريا‌سى، پىشكە دەريا‌سى، تومىا دەريا‌سى، نىيە دەريا‌سى، چىچخان دەريا‌سى، يېيىق دەريا‌سى، ياتوقغۇز دەريا‌سى، ئەندىر دەريا‌سى قاتارلىق 23 دەريا ۋە كەلكۇن سەل جىلغىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ يەر ئۈستى سۇ مىقدارى 370 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، پۈتۈن ۋىلايەت يەر ئۈستى سۇ مىقدارىنىڭ 4.2% تىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ كوئېنلۇن تېغى شىمالىي قاپتىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغلىق ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونى بۇ ئاساسلىقى كېرىيە ناھىيىسى، نىيە ناھىيىسىدىكى كېرىيە دەريا‌سىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرىپىدىكى بەلۋاغنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ يەر ئۈستى سۇ مىقدارى 573 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، پۈتۈن ۋىلايەت يەر ئۈستى سۇ بايلىقىنىڭ 6.5% تىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقىلىرى تاشقى ئېقىن رايونلىرى، بۇ ئاساسلىقى ھىندىستانغا ئېقىپ بارىدىغان چېچاپ دەريا‌سى، چاۋنىلى دەريا‌سى، چاتلۇق دەريا‌سى قاتارلىق كىچىك دەريالارنى كۆرسىتىدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يەر ئۈستى سۇ بايلىقىدىن يىلىغا تەخمىنەن بىر مىليارد 180 مىليون كۇب مېتىرى تارىم دەريا‌سىغا، 293 مىليون كۇب مېتىرى ھىندىستانغا كېتىدۇ (1995 - يىلقى مەلۇ مات). قالغان قىسمى بولسا پۈتكۈل خوتەن بوستانلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. خوتەنده نوپۇس بىرقەدەر كۆپ، يەر ئاز بولغاچقا

كۇنسايىن تىرىشىپ يەر ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. يەر ئېچىشتا ئالدى بىلەن سۇغا تايىنىدىغان بولغاچقا، بار بولغان بوستانلىققا سۇ يېتىشمەيۋاتقان شارائىتتا يەر ئېچىشنى مەلۇم دائىرىدە، پىلانلىق ۋە يېراقنى كۆرەرلىك بىلەن ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار بۇرۇن، خوتەندىكى ھەرقايسى دەريالاردىن باشقا كىچىك ئېرىق- ئۆستەڭلەردىنمۇ ئاساسەن سۇ ئۈزۈلمەيتتى. يېزا - مەھەللىلەردىكى كىچىك كۆللەرگىچە سۇ توشۇپ تۇراتتى. ئاشۇ دەريالار يېراق - يېراقلاردىن تاشتىن - تاشقا، قاشتىن - قاشقا ئۈزۈلۈپ پاكلىنىپ، قۇياش نۇرىغا، ئىنسانىنىڭ تېنىگە ۋە ئەقلىگە پايدىلىق بولغان ھەممە تەركىبلەرگە تويۇنۇپ كېلەتتى. يېراق، بوز يەرلەرنى ئېچىپ، ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا ئۈزۈن ھەم چوڭقۇر زەيكەشلەرنى قېزىپ، ئاشۇ زەي سۇلارنىڭ ئايىغىنى دەريالىرىمىزغا ئۇلاپ قويۇۋىدۇق، دەريا سۇيىنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتتى؛ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى قوغلىشىپ، يەرلىرىمىزگە خىمىيىلىك ئوغۇت - دورىلارنى ھەددىدىن زىيادە تۆكۈۋىدۇق، ئۇ دورىلار تۇرلۇك يوللار بىلەن دەريالارغا ئېقىپ كىردى. زاۋۇتلىرىمىزغا پاكىز سۇ ئىشلىتىپ، ئۇنى پاسكىنا سۇغا ئايلاندۇرۇپ يەنە دەريالىرىمىزغا، مۇنبەت تۇپراقلىرىمىزغا قويۇپ بەردۇق. مانا ئەمدى بىزنىڭ قانلىرىمىزغا، تەنلىرىمىزگە، ئاشقازان- ئۇچەيلىرىمىزگە بۇلغانغان سۇلار ھۇجۇم قىلىپ، بىزنى غەلىتە، ئەزەلدىن ئاڭلاپ باقمىغان كېسەللەرگە گىرىپتار قىلدى. بىز تەبىئەتكىمۇ قىلدۇق. ئۆزىمىزگىمۇ قىلدۇق. ئۇنىڭ سورىقى ھېلىھەم باشلىنىۋاتىدۇ، داۋاملىشىۋاتىدۇ. سۇنىڭ بۇلغىنىشىدىن پەيدا بولغان كېسەللىكلەر ۋە كېسەل ئازابىدىن قىينىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ سانىنى كۆرسەتمىسەكمۇ ھەممىگە ئايان.

خەلقىمىز قەدىمدىن تارتىپ بۇ زېمىندىكى دەريالارنى بويلاپ سۇ قوغلىشىپ، سۇنى قەدىرلەپ، ھەتتا سۇغا چوقۇنۇپ ياشاپ كەلگەن. خەلقىمىز يەنە سۇسىز قالغاندا، قۇرغاقچىلىقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقاندا، پاك- ئېتىقادىنىڭ قۇدرىتى بىلەن تاغ باغرىغا، دەريا بويلىرىغا توپلىشىپ كېچە - كۈندۈز ئىبادەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتكە قىلغان يامانلىقلىرى، گۇناھلىرى ئۈچۈن ئاللادىن سۇ تىلىگەن، قارا- يامغۇر تىلىگەن. بۇ كۈنلەرنى خەلقىمىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ. باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئەزىمەتلىرىمىزنىڭ، قانچىلىگەن پەرھادلىرىمىزنىڭ ئەل - يۇرت بەختى ئۈچۈن تاغلارنى تېشىپ سۇ

باشلاپ كېلىپ، جانان ۋەسلىگە يەتكەنلىكىنى تېخىمۇ ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

بىزدە ئىچىدىغان سۈنى ياغشىلاش مەسىلىسى كېچىكىپ بولسىمۇ، ئېتىبارغا ئېلىندى. قانچىلىگەن كىشىلەرنىڭ (ھەتتا ئۆزىمىزمۇ كىچىك چاغلىرىمىزدا شۇنداق ئىدۇق) ئۇزاقتىن بۇيان لاي سۇلارنى كۆللەرگە تولدۇرۇپ، ئاشۇ كۆللەر قۇرتلاپ سېسىپ كەتسىمۇ، ئايىغىنى چىقىرىۋېتىپ ئېچىپ كەلگەنلىكىنى ھەممىمىز بىلەتتۇق. جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ رەئىسى لى رۇيخۇەن ئەپەندىنىڭ سەمىمىي ئىلتىپاتى بىلەن «بەخت قۇرۇلۇشى» — «قۇدۇق كولاش دولقۇنى» قوزغالدى. تارىخنىڭ بۇ قۇرلىرىنى خەلقىمىز مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

تۆۋەندىكى سانلار بىزنى ئويغا سالىدۇ. يەر شارىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 510 مىليون كۋادرات كىلومېتىر؛ يەر شارىدىكى سۇنىڭ كۆلىمى 360 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر؛ ئومۇمىي سۇ مىقدارى 140 چىتىرىليون تونىنا، تاتلىق سۇ مىقدارى ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ 2.7% نى ئىگىلەيدۇ (بۇنىڭ ئىچىدە مۇزلۇق 2% نى ئىگىلەيدۇ).

مۇنۇ سانلارغا قاراپ باقايلى، بىر تونىنا كۆمىمىسۇناق ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 700 تونىنىدىن 1300 تونىنىغىچە سۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر تونىنا گۈرۈچ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 1400 — 2000 تونىنىغىچە سۇ ئىشلىتىلىدۇ؛ بىر تونىنا پولات تاۋلاش ئۈچۈن 20 — 40 تونىنىغىچە سۇ ئىشلىتىلىدۇ؛ بىر تونىنا نېفىت ئېلىش ئۈچۈن 30 — 50 تونىنىغىچە سۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر تونىنا قەغەز ئىشلەش ئۈچۈن 300 تونىنا سۇ سەرپ قىلىنىدۇ. بىر تونىنا سۈنئىي تالا ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 1200 — 1700 تونىنىغىچە سۇ سەرپ قىلىنىدۇ.

سۇ بولمىسا ماددىي مەدەنىيەت، مەنىۋى مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا دېگەنلەر بولامدۇ؟ مەدەنىيەت نۇرلىرى ھامان ئاشۇ سۇ دولقۇنلىرى، سۇ تامچىلىرى ئارا چاقنايدۇ. دۇنيادىكى قانچىلىگەن مەشھۇر شەھەرلەر، كۆللەر، دەريالار سۇ بولمىغاچقا، يەر يۈزىدىن مەڭگۈلۈك غايىب بولغان.

بىز يەنمۇ زامانىۋى، يەنمۇ مەدەنىي، يەنمۇ بايىاشات تۇرمۇش كەچۈرۈشىمىز كېرەك، جەمئىيەت سىجىل تەرەققىي قىلىشى كېرەك، كېيىنكى ئەۋلادلارمۇ بۇ زېمىندا قۇياش نۇرىنى، سۈزۈك

سۇلارنى، ساپ ھاۋانى كۆرۈشى، ئونىڭدىن ھۇزۇرلىنىشى كېرەك. بىز بۇنىڭ ئۈچۈن تۆلىگەن بەدىلىمىز بىلەن سۇنى قارىغۇلارچە ئىچىش، سۇنى بۇلغاش ئۈچۈن تۆلىگەن بەدىلىمىزنى سېلىشتۇرۇپ باقايلى، نۆۋەتتە قايسى بىسىپ چۈشمەيكەن.

مۇتەخەسسىسلەر بۇ زېمىننىڭ ئىنتايىن قۇرغاق، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇنىڭ ئىنتايىن قىسلىقىنى، سۇ بۇلغىنىشىنىڭ ئېغىرلىقىنى، سۇ بۇلغىنىشى بۇ زېمىننىڭ ھەر بىر سېقىم توپىسىنى، ھەر بىر تۇپ گىياھنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپلا قالماستىن، يەنە بۇ زېمىندا ياشاۋاتقان ئىنسانلارنىڭ قېنىنى، تېنىنى كېرەكتىن چىقىرىۋاتقانلىقىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىسپاتلاپ، ھەممەيلەننىڭ دىققەت - ئېتىبارىنىڭ قوزغىلىشىنى، ھاياتلىققا كۆڭۈل بۆلۈشنى تەلەپ قىلماقتا.

ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلىرى نازارىتىدىكى بىر ياش ئىنژېنېر مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ سۇ بايلىقىمىزنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى كىشىنى چۆچۈتىدۇ. سۇلار بۇلغىنىپ كېتىۋاتقانلىقى ئۈستىگە، سۇ بايلىقىنى ئېچىشنىڭ قارىغۇلارچە ئېلىپ بېرىلىشى، سۇنى ئىشلىتىش ئۇنۇمىنىڭ تۆۋەن بولۇشى يەنىلا بىزنىڭ سۇنى چۈشىنىش ۋە سۇنى قەدىرلەش ئېڭىمىزنىڭ تۆۋەنلىكىدىن بولغان. سۇ ئىشلىتىشتە بىز بۇ چاغقىچە پەقەت كۆز ئالدىمىزدىكى مەنپەئەتنىلا كۆزلەپ، تۆت - بەش يىللىق پىلان تۈزۈپلا كەلدۇق. بۈزۇلۇشى، بۇلغىنىشى بىلەن كارىمىز بولمىدى. قانۇنلار، مەمۇرىي بۇيرۇقلار پايدىنى كۆزلەپ سۇ، تۇپراقنى دەپسەندە قىلغۇچىلارنىڭ بىرەر تال تۈكىنىمۇ تەۋرىتەلمىدى، ھەتتا بەزىلەر ئومۇمىيلىقنى، بۇ زېمىندىكى كەلگۈسى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى، بۇ زېمىننىڭ كەلگۈسى ۋارىسلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزگە ئىلمىدى. يەر ئۈستى سۇيى نەپ بەرمىسە، قۇدۇق قېزىشقا كىرىشتى. قۇدۇقلار كۆپەيگەنسېرى، قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئاشقانسېرى، يەر ئۈستىگە چىقىۋاتقان سۇ ئازايدى، چۈنكى يەر ئۈستى سۇيى ئىنتايىن مول جايلاردا يەر ئاستى سۇيىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا بولىدۇ، يەر ئۈستى سۇيى بىلەن يەر ئاستى سۇيىنىڭ مىقدارىنى، سۈپىتىنى، ئۆز ئارا ئايلىنىشىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق باھالاپ ئاندىن يەر ئاستىغا قول سوزساق ياخشى بولىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ مەنبەسى يەنىلا يەر ئۈستىدە! خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلار يەرلەرنى، سۇنى كۆپەيتىش پىلانىنى يولغا

قويۇپ ھە دەپ قۇدۇق قېزىۋاتىدۇ. مەسىلەن، خوتەن ۋىلايىتى ئۆچ يىل ئىچىدە 1360 قۇدۇق قازىدىغانلىقىنى، قەشقەر ۋىلايىتىمۇ شۇ يىل ئىچىدىلا 1200 قۇدۇق قازىدىغانلىقىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلاشتى (شىنجاڭ گېزىتىدە)، ئۇلارنىڭ روھىغا بارىكاللا! ئەپسۇس، شۇ جايلاردىكى يەر ئاستى، يەر ئۈستى سۇيى باھالاندىمۇ - يوق؟ ئۇلار قۇدۇق كولاشقا ئىشلەتكەن، قەرز ئالغان پۇللىرىنىڭ ئورنىنى قانداق تولدۇرىدۇ؟ سۇ پۇلىنى قانچىلىك ئۆلچەم بويىچە يىغىۋالىدۇ؟ ئاشۇ قۇدۇقلارنىڭ سۇ چىقىرىش ئۈنۈمى زادى قانچىلىك؟ بۇ مەسىلىلەر ئۈنداق ئاددىي ئەمەس...»①

كۆپچىلىككە مەلۇم، ھالا بۇگۈنكى يىللارغا كەلگەندە يەر ئۈستى سۇ بايلىقىمىز ئىلگىرىكىدىن خوراشقا باشلىدى. يولداش ۋاڭ لىچۈەن: «خوتەن ۋىلايىتى تەشەببۇسكارلىقىنى ئىگىلەيمەن دەيدىكەن، يېزا ئىگىلىكىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇشى، بۇنىڭ ئۈچۈن قۇدۇق قېزىپ يەر ئاستى سۇيىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشى كېرەك»②دەپ ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ جىڭچىيەن: «بۇ يولىورۇق خوتەننىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇپ، مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، بىز چوقۇم سۇ ئىنشائاتىغا ئالدىن تۈتۈش قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، قۇدۇق قېزىشنى سۇ، تۈپراقنى ئېچىشتا ئالدىنقى قاتارغا قويۇپ، ئىلمىي پىلانلاپ ۋە ئورۇنلاشتۇرۇپ، سۇ بايلىقى رايونلىرىنى ياخشى قوراشىمىز كېرەك. بۇ يىلدىن باشلاپ (1998 - يىلى كۆزدە تۈتۈلىدۇ) ئۆچ يىل ئىچىدە، ئاز دېگەندە 300 مىليون يۈەن مەبلەغ توپلاپ، قۇدۇق قېزىش ئۈچۈن سەرپ قىلىشىمىز كېرەك. نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى، يېزا ئىگىلىكىنى ئۈنۈمۈرسال ئېچىش مەبلىغى، پاختا بازىسى قۇرۇش مەبلىغى، ئىش تېپىپ بېرىش يولى بىلەن قوتقۇزۇش مەبلىغىنى مەركەزلەشتۇرۇپ ئىشلىتىپ، قۇدۇق قېزىش مەبلىغىنى كۆپ تەرەپلىمە توپلاپ، پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ھەر يىلى ئاز دېگەندە 400 قۇدۇق قېزىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك» دەپ يولىورۇق بەردى. گەرچە ھەرقايسى ناھىيىلەر تەلەپ بويىچە قۇدۇق قازغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلمىي ھالدا قۇدۇق قېزىشقا

---

① ئەركىن روزى: «بۇ يەردە كېيىنكىلەرنىڭمۇ ھەققى بار». 64 — 74 - بەتلەر.
② ۋاڭ جىڭچىيەن: «خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نۆۋەتتىكى يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا ئىقتىسادىدا تەرەققىيات تەدبىكى ھەر قانچە مەسىلە». «شىنجاڭ پارتىيە خەۋىرى»، 1998 - يىل 8 - سان، 29 - بەت.

ئەھمىيەت بەرمىگەچكە، بىر قىسىم جايلاردىكى قۇدۇقلار ئاز كۈن ئۆتمەي سۇ چىقىرىش ئىقتىدارىدىن قالدى، يەنە ئولار قۇدۇق قېزىشتىن ئاۋۇال قۇدۇق قېزىلماقچى بولغان جاينىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى تەپسىلىي ئۆلچەپ چىقمايلا قېزىش ئېلىپ بارغاچقا، ئوزاق ئۆتمەيلا يەر ئاستىدىكى بار سۇ زاپىسى تۆۋەنلەپ قۇدۇق قازغانلىقى دېيەرلىك ئونۇمى بولمىدى. مەسىلەن، قاراقاش ناھىيىسىنىڭ جاھانباغ يېزىسى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان گۈرۈچ ئىشلەپچىقىرىش بازىسى. بۇنىڭدىن نەچچە يىللار بۇرۇن بۇ يېزىنىڭ شال ئېتىزلىرىغا كۆپلىگەن قۇدۇقلار قېزىلغانىدى. كىم بىلسۇن، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، يەنى 10 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بۇ شال ئېتىزلىرى يېتەرلىك سۇ مەنبەسىگە ئېرىشەلمەي بارغانسېرى ھۆللۈكنى يوقىتىپ ئاستا - ئاستا قاغجىرىماقتا. ئەينى ۋاقىتلاردا سۇلار شىلدىرلاپ تۇرىدىغان شال ئېتىزلىرىغا ئەمدىلىكتە بۇغداي، قوناق، كېۋەز تېرىلىشقا باشلىغاچقا، توپا - چاڭ ئۆرلەپ تۇرىدۇ. مۇبادا قۇدۇقلارنى قېزىشتىن ئاۋۇال بۇ يەرنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى ئوبدان تەتقىق قىلىپ ئاندىن قازغان بولساق، بۈگۈنكىدەك ئاقىۋەت كېلىپ چىقماس ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە قېزىلىۋاتقان قۇدۇقلار شۇجى ۋاڭ جىگچيەننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە «ئىلمىي پىلانلاپ ۋە ئورۇنلاشتۇرۇپ» قېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسىنىڭ «ئىلمىي» قېزىلغانلىقىغا ئىشەنچ قىلماق تەس. چۈنكى، بىزدە ئەمەلىي ئىشتىن دەپدەپە سەل كۆپرەك ئەمەسمۇ؟

خوتەندە سۇدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش، مۇكەممەل سۇغىرىش ئىشلىرىنى — تۇزۇمىنى بەرپا قىلىش 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولۇپ، بىز قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەرگە نەزەر ئاغدۇرىدىغان بولساق، ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق جەريانىدا سۇدىن پايدىلىنىش ئادىتىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز. بۇلار ھەر دەرىجىلىك سۇغىرىشقا ئەمەلدارلارنىڭ ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: كارۇشتى يېزىقىدىكى 72 - نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە: «... بۇغداي 2، 3 قېتىم سۇغىرىلدى (بۇ سۇلاغ خاتىرىسى — تىزىملاش جەدۋىلى قىسقارتىلدى)» دېيىلگەن.

160 - نومۇرلۇق تارشا پۈتۈكتە: «سىز كېرا تونانى بۇ يەرگە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەنىدىڭىز، سۇ ۋە ئۇرۇق ئىشىغا تاقالدى... بۇ جاينىڭ خان ئالىيلىرى ھۆزۈرىدىن تاپشۇرۇپ ئېلىنىش

ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ جاي سىزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزىدا. يېنىڭىزدا سۇ ۋە ئوزۇقلا دائىر ھەرقانداق ئۆز قەلىمىڭىز بىلەن يېزىلغان خەت ياكى ئەھۋاللار تەپسىلىي بولغان بۇيرۇقنامە بولسا، تېپىپ بۇ يەرگە يەتكۈزۈپ بېرىشىڭىز كېرەك. ئەگەر بۇنىڭغا دائىر (خەت - چەك) بولمىسا، سۇ راسخوتى ۋە ئوزۇق راسخوتىنى ئەۋەتىپ بېرىشىڭىز كېرەك. تېرىلغۇ بۇ يەردە ئېلىپ بېرىلمىدۇ...» دېيىلگەن.

502 - نومۇرلۇق تارشا پۇتۇكتە بولسا: «خان ئالىيلىرى قاتارلىقلار... راھىب ماچا بولىيانىڭ مەن قاتارلىقلارغا دوكلات قىلىشىچە سۇنى ئابۇنىيە ئارىيەتكە ئەكەلگەن. ئۇ ئارىيەتكە ئەكەلگەن سۇنى باشقىلارغا بەرگەن. سىز بۇ مۇھۇر بېسىلغان تارشىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندا چوقۇم تەپسىلىي تەكشۈرۈپ كۆرەرسىز. بۇ سۇنى ئابۇنىيە ئارىيەتكە ئەكەلگەنمۇ - يوق؟ ئارىيەت ئەكەلگەن سۇنى باشقىلارغا بەردىمۇ - يوق؟ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر سۇ چىقىرىۋېتىش ئېغىزىنى تەييارلاپ بولالمىغان بولسا، ئابۇنىيەدىن زىيانىنى تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ھوقۇقى يوق. ئەگەر بۇنداق بولمىغان بولسا...» دېيىلگەن.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن، شۇ چاغلاردا بىر يۇرۇش مۇكەممەللەشكەن باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ بارلىقى، دېھقانلار سۇ راسخوتى ۋە ئوزۇق راسخوتى تاپشۇرۇشى، سۇلاغ قىلغاندا خاتىرە قالدۇرۇشى كېرەكلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە مەخسۇس سۇ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىدارە - ئورگانلار تەسىس قىلىنىپ، بىر تۇتاش سۇغىرىش سىستېمىسىنى بەرپا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بىر قىسىم جايلاردا سۇغا مەسئۇل كىشىلەرنىڭمۇ تونۇشى ئۆسىمەي قارىغۇلارچە خىزمەت قىلماقتا. ئۇلار دېھقان - چارۋىچىلارغا سۇنى ئاسراشنىڭ ئۇنۇمىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن سۆزلەپ چۈشەندۈرمەي، ھە دېسىلا «سۇنى جىق باشلاپسەن»، «يار ئېلىپ كېتىپتۇ»... دېگەندەك سەۋەبلەر بىلەن جەرىمانە ئېلىش، ئەمما ئۆزى بۇزۇپ - چاچسا كارى بولماسلىقتەك ئەھۋاللار بار.

يۇقىرىدا خوتەننىڭ سۇ بايلىقى ۋە ئونىڭدىن پايدىلىنىش ھەققىدە سان - سىپىرلىق ھەم مۇلاھىزىلىك بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتتۇم. ئەجدادلىرىمىز «كۆكتىن تامدۇق، يەردىن ئوندۇق» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. سۇ يەرنىڭ قېنى، يەر يېتەرلىك قانغا ئىگە بولغاندا ئاندىن ئىنسانغا، بارلىق جانلىققا يېگى قان ئاتا قىلىدۇ.

ئاناڭمۇ يەر، ئاناڭمۇ يەر

مەلۇمكى، ئاتا بىلەن ئانا سەۋەبلىك كېيىنكى ئەۋلاد ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. يەر سەۋەبلىك پۈتكۈل مەۋجۇدات بارلىققا كېلىدۇ. مۇبادا ئاتا - ئانا ئەزىزلەنمىسە، ھاياتلىق رېتىمى بۇزۇلىدۇ. يەر ئەزىزلەنمىسە پۈتكۈل ھاياتلىق گۈمران بولىدۇ. ئەل سۆيگەن، يۇرت سۆيگەن پەرزەنتتە ئاتا - ئانىغا ھۆرمەت شەكىللىنىدۇ. ئاتا - ئانا سۆيۈنچ ھېس قىلىپ نۇرغۇن - نۇرغۇن بىلىملەر قاتارى ئانا يەرنى سۆيۈش، سۆيگەندىمۇ بىر چىمدىم تۈپراقنىڭچە سۆيۈشنى ئۆگىتىدۇ. ھاياتلىق رېتىمى مانا مۇشۇنداق. قەيەردە يەر قەدىرلەنسە ھاياتلىق ئاساسى مۇستەھكەملىنىدۇ.

خوتەن تېپىك دېھقانچىلىق رايونى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تېرىلغۇ يەر بايلىقىنى ئاساس قىلىپ تارىخنى بۇگۈنگە ئۇلىدى. ئەمما، خوتەننىڭ تۈپراق ئالاھىدىلىكى، ھاۋا كىلىماتى تارىم ۋادىسىدىكى باشقا رايونلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا روشەن پەرقلەرگە ئىگە بولغاچقا، چەكلىك دائىرىدىكى بوستانلىقلارغا مەركەزلەشكەن تېرىلغۇ يەر ئارقىلىق خوتەن زېمىنىدىكى بارلىق خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتە كۆپلىگەن توسالغۇلارغا دۇچ كەلدى.

خوتەن ئارخېئولوگىيىسىدىن مەلۇمكى، نېيە قەدىمكى شەھىرى خارابىسى قاتارلىق قەدىمىي ئىزلاردىن تېپىلغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى، سايمانلىرى، ئېتىزلىرى ۋە دېھقانچىلىققا ئائىت يازما ۋەسىقىلەر بىزگە خوتەندە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقنىڭمۇ خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىز خوتەننىڭ قەدىمقى ۋە يېقىنقى زامان تېرىلغۇ يەر ئەھۋالىدىن كۆرە، يېقىنقى نەچچە ئون يىللىق يەر بايلىقىنى ئېچىش، خورىتىۋېتىش، يەنە ئېچىشتەك ئەھۋاللىرىغا نەزەر سالايلى:

ئازادلىقتىن بۇرۇن خوتەن رايونىنىڭ نوپۇسى بىر قەدەر ئاز، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق دەرىجىدە ئىدى. نوپۇسنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشى بىلەن تېرىلغۇ يەر قىسلىقى كېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە رەھىمسىز قۇم - بوران ئاپىتى، شورلىشىش قاتارلىقلار خوتەننىڭ بىنەم يەرلىرىگە ھۇجۇم باشلاپ تېرىلغۇ يەر

قىسلىقىنى زىيادە ئاشۇرۇۋەتتى. ئەنە شۇنداق رېئاللىقنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغان ھەر بىر خوتەنلىك تېرىلغۇ يەرنىڭ خوراپ كېتىشىنى ئۆزىدىن ئىزلەپ كۆرمەي، ھە دېسىلا خوتەننىڭ «قۇم - بوراڭلىق» ھاۋارايىدىن كۆردى. مۇبادا ئۇلار ئۆزىنىڭ ئانا تەبىئىتىگە قىلغان - ئەتكەنلىرىنى بىر - بىرلەپ ئەسكە ئالىدىغان بولسا، خوتەندىكى بارلىق خورىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمىنى تەقدىرىنى ئۆزلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئاللىبۇرۇن بىلگەن بولاتتى. بىز خوتەن ئېكولوگىيىسى ھەققىدە يېزىلغان تۈرلۈك ماتېرىياللارغا دىققەت قىلمىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىدە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ۋەيران بولۇشى خاتىرىلەنگەن: «نىيە ناھىيىسىدە 1966 - يىلىدىن 1980 - يىلىغىچە 4200 مو يەرنى قۇم بېسىپ كەتكەن»، «گۇما ناھىيىسىنىڭ مۇجى يېزىسىدا ئەسلىدە 4200 مو يەر بولۇپ، 1960- يىلى ئازىيىپ 2300 مو قالغان. 1975 - يىلى يەنە ئازىيىپ 1500 مو قالغان. 1980 - يىلىغا كەلگەندە 1300 مو قالغان »... بۇنداق مىسالالار ناھايىتى كۆپ. ئۇلارنى بىرمۇ بىر ئەسلىتىش بىھاجەت. ئەڭ مۇھىمى ئەنە شۇنداق ئاپەتنىڭ بېۋاستە سەۋەبچىسىنى كۆرسىتىش زۆرۈر. بۇنىڭدا مۇنداق ئۈچ سەۋەب ھالقىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

بىرىنچى، بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش

خوتەن ۋىلايىتىدە 1958 - يىلى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشنى يولغا قويغاندا، مىليون مو بوز يەر ئېچىشقا، قۇملۇققا يۈرۈش قىلىشقا چاقىرىق قىلىنغاندىن كېيىن، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، «قۇملۇقتىن ئاشلىق ئېلىش، ئوغۇت ئېلىش شوئارى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان. توغراق، يۇلغۇن قاتارلىق دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان بىنەم يەرلەردىن ئاشلىق ئېلىش ئۈچۈن مۇقەررەر ھالدا دەرەخلەرنى قومۇرۇشقا، ھەتتا يىلتىزلىرىنمۇ كولاپ ئېلىۋېتىشكە توغرا كەلگەن. قۇملۇقتىن ئوغۇت ئېلىش ئۈچۈن، قۇم دۆۋىلىرى ئۈستىدىكى يانتاق، چاكاندا قاتارلىق ئۇششاق ئوت - چۆپلەرنمۇ قويماي يىغىشقا توغرا كەلگەن. دېمەك، يىلتىزىنى كولاش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يېپىنچىسىنى ئېچىپ، قۇم دۆۋىسىنىڭ ھەممىسىنى «ئازاد» قىلغان. بوز يەر ئاچقاندىن كېيىن سۇ كەم بولغاچقا، بوزدىن كەچكەن، ئۇنى تاشلىۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن قۇملىشىش تېخىمۇ تېزلەشكەن. چىرا ناھىيىسىدە بوز يەرنى تېزرەك ئېچىش ئۈچۈن دەرەخلەرنى كېسىش ئەمەس، بەلكى ئوت قويۇش، تۈركۈم - تۈركۈملەپ كۆيدۈرۈپ تاشلاش ئۇسۇلى قوللانغان. ئەينى

ۋاقىتتىكى بوز يەر ئېچىشتا: بىرىنچى تۈركۈمدىكى كىشىلەر دەرەخ كۆيدۈرگەن. ئىككىنچى تۈركۈمدىكى كىشىلەر يىلتىز قومۇرغان. ئۈچىنچى تۈركۈمدىكىلەر ئېتىز ئاچقان. چىرىدا 1958 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە 30 مىڭ مودىن ئارتۇق بوز يەر ئېچىلغان. بۇنىڭدىن مۇستەھكەملەپ، دېھقانچىلىق ئېتىزىغا ئايلاندۇرۇلغىنى ئاران 10 مىڭ مودىن ئارتۇق بولغان. كېيىنىدە 1950 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە جەمئىي 375 مىڭ 700 مو بوز يەر ئېچىلغان. ئەمما، دېھقانچىلىق ئېتىزىغا ئايلاندۇرۇلغىنى ئاران 170 مىڭ مو بولغان. باشقا ناھىيىلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇنىڭدىن ئانچە زور پەرقلەنمىگەن. ئىھاتە بولۇش رولىنى ئويناپدىغان دەل - دەرەخ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ۋەيران قىلىنغاندىن كېيىن، قۇم كۆچۈش شىددەت بىلەن كۆپىيىپ ئەسلىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى قۇم بېسىپ كەتكەن.

ئىككىنچى، ئوتۇن ئېلىش

خوتەن رايونى ئېنېرگىيە مەنبەسى كەمچىل جاي بولغاچقا، قالايدىغان، ئىشلىتىدىغان، ئونىڭ ئۈستىگە بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا لازىملىق ياغاچ ماتېرىياللىرىنىڭ ھەممىسىدە تەبىئىي يېپىنچىلارغا تايانغان. شۇڭا، خەلق كومۇناسى ۋاقتىدا جامائەت ئاشخانىسى قۇرغاندا، پولات - تۆمۈر تاۋلاشتا، خىش پىشۇرۇش قاتارلىقلاردا ئوخشاشلا توغراق ھەم يۇلغۇنغا «ھوجۇم» قىلغان.

ئوتۇن ئېلىشتا، ئاۋۇال يېقىندىن، كېيىن بىرنەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىن، ئونىڭدىن كېيىن بىر نەچچە ئون كىلومېتىر يىراقلىقتىن ئېلىپ كەلگەن. ھازىر نەچچە يۈز كىلومېتىر يىراقلىققىچە كەتكەن. بۇ ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋال. بۇنداق قىلىش بوستانلىقنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرىدىغان بارلىق توسۇقلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ تاشلاش بولىدۇ. بەزىلەر يېقىلغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، زور پايدا - مەنپەئەت ئۈچۈن زامانىۋى قاتناش قوراللىرى بىلەن زەنجىر تاپان تراكتورلارنى ئىشقا سېلىپ، بوستانلىق ئەتراپىدىكى تەبىئىي ئورمانلىققا تازا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئەك چوڭ، ئەك قەدىمىي توغراقلارنى كېسىپ ئېلىپ كەتكەن. توغراقزارلىقلار بوستانلىقتىن — دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدىن يىراقلىغانسېرى، ئۆزىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالماي، بىنەم يەرلەرنى قۇم - بورانلارغا تاشلاپ بەرگەن. نەتىجىدە، چۆللىشىش - قۇملىشىش بارا - بارا مەھەللىلەرگىچە بويۇن سوزۇپ تۇرغان. بۇ ھالەت ھېلىمۇ ساقلانماقتا.

ئۇچىنچى، سۈنى توپلاپ ئىشلىتىش

دەريا - ئۆستەڭلەرنى ئۆزگەرتىش، دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، قۇمدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئېتىبار بەرمەسلىك.

مەلۇمكى، سۇلا بولسا قۇملۇقمۇ قورقۇنچلۇق ئەمەس. ئەمما، سۇ بولمىسا، ھەرقانداق نەرسە قورقۇنچلۇق. خوتەندىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ چۆللىشىپ كېتىشىدە سۇ يوللىرىنىڭ قالايمىقان ئۆزگەرتىش، ئۆز يولىدا قويماسلىق قاتارلىقلارمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەينى يىللىرى نېمە ئاھىيىسى نېمە يېزىسىنىڭ غەربىدىكى ئۇچ كەنتنىڭ قۇم بېسىپ كەتكەن يەرلىرى ئەسلىدە مەھەللىنىڭ ئاۋات جايلىرى بولۇپ، بۇ يەردىكىلەر ئوغلاق ئوينىسا، سەيلە قىلسا شۇ جايدا قىلىپ كەلگەنكەن. ئۆرۈك، شاپتۇللىرى زىچ، ئاھايىتى كۆپ بولغانكەن. بۇ جاينىڭ شىمالىي تەرىپىدە تەكلىماكان چۆلۈ قۇملۇقىنىڭ ئېگىز - ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئارىدا نېمە دەريا سۇلى بولغاچقا، ئۆتەلمەيدىكەن. ئاھايىتى بەختەر كەلگەنكەن. كېيىنكى ۋاقىتتا سۇ قۇرۇلۇشى قىلىپ، ئەگرى - دوناياقلارنى ئوڭلاپ تۈپتۈز قىلىشقا توغرا كەلگەچكە، دەريا ئېقىنى ئۆزگەرتىلگەن. نەتىجىدە، پەقەت 15 يىل ۋاقىت جەريانىدىلا قۇم دۆۋىلىنىپ ھازىرقىدەك ھەم ئۇزۇن ھەم سېرىق ئەجدىھالار (بۇ ئېتىزلىقلاردا ئۇزۇنلۇقى 18 كىلومېتىر، كەڭلىكى 12 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 20 — 30 مېتىر كېلىدىغان قۇم دۆۋىسى شەكىللەنگەن) ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇنىڭدىن روشەنكى، سۇ يوللىرىنى نامۇۋاپىق ئۆزگەرتىشمۇ غايەت زور ئاپەت ئېلىپ كەلگەن.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر بىلەن خوتەننىڭ تېرىلغۇ يەر بايلىقى كۇندىن - كۇنگە خورىغان. ئەنە شۇنداق تەكرار مەغلۇبىيەتلەردىن چۆچۈگەن خوتەنلىكلەر ئاستا - ئاستا يەر ئېچىش جەھەتتە ئويغىنىشقا باشلىدى. رەھبەرلىكىنىڭ ھەر قايسى جەھەتلەردىن بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىشى نەتىجىسىدە، بەزىبىر خىزمەتلەر تەرتىپلىك ئىشلەندى.

خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ جىڭچىيەن خوتەنگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، پۈتۈن ۋىلايەتتىكى 86 يېزا - بازار ئىچىدىكى 51 يېزا - بازارغا بىرىپ ئەمەلىي تەكشۈرۈپ، پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ماكرولۇق ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ھەر تەرەپلىمە ئىگىلەش ئارقىلىق، «خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نۆۋەتتىكى يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا

ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى بىر نەچچە مەسىلە» تېمىسىدىكى لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ بۇ لايىھىسى خوتەننىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ ماس كەلگەن بولۇپ، بىزنىڭ تېرىلغۇ يەر مەنبەئىمىنى ئېچىپ پايدىلىنىشىمىزدا مۇئەييەن رولغا ئىگە. تۆۋەندە بۇ لايىھىدىكى يەر بايلىقىنى ئېچىشقا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

«يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئەڭ ئاساسلىقى سۇ بايلىقى، يەر بولۇشى كېرەك، بوستانلىق يېزا ئىگىلىكىنى مۇھىم ئالاھىدىلىك قىلغان خوتەن ۋىلايىتىدە تېخىمۇ شۇنداق قىلىش كېرەك. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر ئاز بولۇش خوتەننىڭ نامرات بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى... خوتەندە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر 1.7 مو بولۇپ، بىر مو يەرگە ئاشلىق تېرىغاندىن باشقا ئېشىپ قالغان 7 پۇڭ يەرگە باشقا زىرائەت تېرىلىدۇ... خوتەن ۋىلايىتىدە يېزىلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ بېيىتىشتا بوستانلىقلارنى قوغداش، بوستانلىقلارنى كېڭەيتىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى كۆپەيتىش، سۇ بايلىقىنى كۆپەيتىش جەھەتتە زور كۈچ سەرپ قىلىپ، سۇ، تۇپراقنى يېڭىدىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، سۇ، تۇپراقنى ئېچىشنى مۇھىم نۇقتا قىلغان يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمۇبرسال تەرەققىي قىلدۇرۇشنى خوتەننىڭ بىر تۈرلۈك ناھايىتى جىددىي ئىستراتېگىيىلىك ۋەزىپىسى قاتارىدا ئورۇنداش كېرەك. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ئوتتۇرىغا قويغان سۇ، تۇپراقنى ئېچىش نىشانى ۋە ۋەزىپىسى: 1995- يىلدىن باشلاپ كېيىنكى ئەسىرنىڭ ئالدىنقى بەش يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە يەرنى كىشى بېشىغا بىر مودىن كۆپەيتىش، يەنى ۋىلايەت بويىچە 1 مىليون 700 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنى يېڭىدىن كۆپەيتىش، بىرىنچى قەدەمدە، يەنى 1995 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە، ئالدى بىلەن يەرنى كىشى بېشىغا يېرىم مودىن كۆپەيتىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش كېرەك. ئالدىنقى 3 - يىلدا 300 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى ئاز دېگەندە 180 مىڭ مو يەر ئۆزلەشتۈرۈش كېرەك. ئىككىنچى قەدەمدە، يەنى 2001 - يىلدىن 2005 - يىلغىچە يەرنى كىشى بېشىغا يەنە يېرىم مودىن كۆپەيتىش كېرەك.

خوتەندە سۇ، تۇپراقنى ئېچىش ئۈسۈلى ئىككى خىل: بىرى بوستانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۈزەش شەكلىدە قاقاس يەرلەرنى

ئېچىش، يەنى ئارىلىقتا قالغان قاقاس يەر، تاشلاندۇق قاقاس يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش؛ يەنە بىرى، بوستانلىقنىڭ سىرتىغا قاراپ كېڭەيتىش شەكلىدىكى بوز يەر ئېچىش. سۈ، تۇپراق ئېچىشتا چوقۇم تۆتىنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك: بىرىنچى، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەت بىلەن يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتنى بىرلەشتۈرۈش؛ ئىككىنچى، ئېچكى قىسمىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن سىرتقى قىسمىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈش؛ ئۈچىنچى، پارچە - پارچە يەرلەر بىلەن كۆلەم بويىچە تۆتاش كەتكەن يەرلەرنى بىرلەشتۈرۈش؛ تۆتىنچى، سۈ، تۇپراقنى ئېچىش بىلەن پىلانلىق تۈغۈتنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇپ، شارائىتقا يارىشا ئىش كۆرۈپ، بىر ناھىيىدە بىر تەدبىر بولۇش، بىر يېزىدا بىر تەدبىر بولۇش، ھەتتا بىر كەنتتە بىر تەدبىر بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك. سۈ، تۇپراقنى ئېچىشتىكى مەقسەت دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىپ، ئۇلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش. بۇ بىزدىن كۆز ئالدىمىزدىكى مەنپەئەت بىلەن يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتنى بىرلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بوستانلىقنىڭ ئېچكى قىسمىدا بوز يەر ئېچىش ئۆزگىچە ئەۋزەللىككە ئىگە، ئۇ يېزىلارغا يېقىن، ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە يوللار تەييار. يەنە كېلىپ بەزى يەرلەر ئەسلىدىنلا ئاق تاشلۇۋېتىلگەن بوز يەرلەر، ئاچقان ھامان بۇاستە ئاشلىق، شال، كېۋەز تېرىغىلى بولىدۇ. پۇل، ماددىي ئەشيا، كۈچ تېجەپ قالغىلى بولىدۇ. ئۇنۇم تېز كۆرۈلىدۇ. ئاز كۈچ سەرپ قىلىپ زور ئۇنۇم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. بىراق، قۇملۇققا يۈرۈش قىلىپ، بوستانلىقنى كېڭەيتىپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيتىش شەكلىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە زور كۆلەمدە تۆتاشتۇرۇپ ئاچقاندىلا، ئاندىن ئۇنۇم ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئىلمىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئالدى بىلەن ئوت - چۆپ، ئورمان ئارقىلىق يەرنى قوغداپ، بىرىنچى يىلى بوز يەر ئېچىپ، ئىككىنچى، ئۈچىنچى يىلى يەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تۆتىنچى يىلى ئاندىن ئاشلىق، كېۋەز تېرىش كېرەك. ئەگەر يېشىل توسۇق بولمىسا، يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەرلەر قۇم - بوراننىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. تېرىقچىلىق

قىلىشقىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. شۇڭا، ھازىرقى بوستانلىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىنى داۋاملىق مۇكەممەللەشتۈرۈش، بوستانلىقنىڭ ئەتراپىدا بوز يەر ئاچقاندا ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشىنى ئاۋۋال تۈتۈپ، بىر پارچە يەر ئېچىلسا، بىرپارچە ئورمانلىق بەرپا قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

سۇ، تۇپراق بايلىقىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى خوتەننىڭ بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىدىكى ئەڭ چوڭ چەكلىگۈچى ئامىل. تارىختا خوتەن ئۈزلۈكسىز تۇرده بوز يەر ئاچقان بولسىمۇ، بىراق بىر تەرەپتىن بوز يەر ئېچىپ، بىر تەرەپتىن ئاق تاشلاپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن كۆپ يىللاردىن بۇيان ئاشلىق، كېۋەز تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش قىيىن بولۇپ كەلدى. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب سۇ بايلىقىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش مەسىلىسى ياخشى ھەل قىلىنمىدى... بىز چوقۇم سۇ ئىنشائاتىغا ئالدىن تۇتۇش قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، قۇدۇق قېزىشنى سۇ، تۇپراقنى ئېچىشتا ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، ئىلمىي پىلانلاپ ۋە ئورۇنلاشتۇرۇپ، سۇ بايلىقى رايونلىرىنى ياخشى قۇرۇشىمىز كېرەك...

قاراقاش، خوتەن ناھىيىسىگە ئوخشاش ئاھالىسى زىچ، يەر كۆلىمى ناھايىتى ئاز جايلاردا بىر كەنتتىن 40، 50 ئائىلىنى كۆچۈرۈپ، يېڭى ئېچىلغان يەرلەرگە تارقاقلاشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئۇلار كۆچۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇچ يىلغىچە ئەسلىدىكى تېرىلغۇ يېرى قايتۇرۇۋېلىنمايدۇ، ئۇلارنىڭ تامىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. يېڭىدىن ئېچىلغان يەرلەردە دەل - دەرەخ تىكىپ، ئوت - چۆپ تېرىپ، ئۇچ، توت يىلدىن كېيىن، ئاشلىق، كېۋەز تېرىغىلى بولغاندا ئاندىن ئەسلىدىكى تېرىلغۇ يەرلىرى قايتۇرۇۋېلىنىپ، كۆچمىگەن دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كۆپەيتىلىدۇ...»①

خوتەن ۋىلايىتىدە يۇقىرىقى پرىنسىپ بويىچە يەر ئېچىش، پايدىلىنىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنۇمى خېلى يۇقىرى بولدى. ئەسلىدە بۇ ۋىلايەتتە شورلاشقان تېرىلغۇ يەر تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 35% نى تەشكىل قىلغان بولسا، بارا - بارا نىسبەت ئازىيىشقا قاراپ يۈزلەندى.

① «شىنجاڭ پارتىيە خەۋەرلىرى»، 1998 - يىل 8 - سانىدىن.

مەلۇمكى، ئالىملار يەر شارىدا بىر مېتىر قېلىنلىقتىكى يەر قاتلىمىنىڭ ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن 40 مىڭ يىل كېتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سۇ، تۇپراقنىڭ ئېقىش كېتىشى ۋە يەر ئۈستى سۈيىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى ئېغىر بولغان جايلىرىدا 100 يىل ئىچىدىلا بىر مېتىر قېلىنلىقتىكى يەر قاتلىمى يوقايدىكەن. خوتەنده ئىلگىرى يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر بىلەن خېلى كۆپ يەر قاتلىمى خورىغاندى. يەرنىڭ خورىشى كەلتۇرۈپ چىقىرىدىغان ئېغىر ئاپەتلەردىن ئازراق بولسىمۇ خەۋەردار بولغان خوتەن خەلقى بۈگۈنكى كۈندە تۇپراقنى — يەر بايلىقىنى ئاسراش جەڭگە تۇنجى قەدەمنى ئالدى. خەيرلىك ئىشلار ئۈچۈن بېسىلغان ھەرقانداق قەدەمنىڭ غەلىبە بىلەن تاماملىنىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئەمما، خوتەن رايونىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا خىمىيىلىك ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سۈلياۋ يوپۇق قاتارلىق دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان خىمىيىلىك بۇيۇملارنى ئۆلچەمدىن ئارتۇق ئىشلەتكەچكە، تۇپراقنىڭ ئورگانىك ماددا مىقدارى تۆۋەنلەپ، فىزىكا، خىمىيىلىك خۇسۇسىيىتى ئاجىزلاپ، تۇپراق سۈپىتى ناچارلاپ كېتىۋاتىدۇ، شۇنداقتىمۇ نوپۇسنىڭ كۆپىيىش بېسىمى تۇپەيلىدىن يەنىلا خىمىيىلىك ئوغۇتنى كۆپ سېلىش ئارقىلىق مەھسۇلاتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ. خوتەن رايونىدىكى كۆپ قىسىم تۇپراقلارنىڭ ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەن، ئاساسلىق ئوزۇقلۇق ئۇنۇملۇك ئازوتنىڭ مىقدارى 6ppm . 25، فوسفورنىڭ مىقدارى 4ppm، تۇپراق تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى 0.845%، ئۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا - تۆۋەن مەھسۇلاتلىق ئېتىز خوتەن رايونى ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ 81.5% نى ئىگىلەيدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ جەھەتته تېخىمۇ ھوشيار بولۇش، كىچىككىنه نەتىجه بىلەن ئىشنى بولدى قىلماسلىق ھەمده تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئالاھىده ئەھمىيەت بېرىش كېرەك:

1. تېرىلغۇ يەرنىڭ قىممىتىنى يېڭىۋاشتىن تونۇش

تېرىلغۇ يەرلەردىن پايدىلىنىش قىممىتى پەقەت بازار باھاسى ئەكس ئەتتۇرگەن ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئېچىگە ئىشلەتكۈچىلەر بىۋاسىته قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان مۇھىت ئۇنۇمى ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇم قاتارلىق سىرتقى ئالاھىدىلىك ئۇنۇمى يوشۇرۇنغان بولىدۇ. شۇڭلاشقا، سىجىل تەرەققىيات تەلىپىگە ئاساسەن تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ قىممىتىگە

يېڭىۋاشتىن باھا بېرىپ، تېرىلغۇ يەرنىڭ جەمئىيەتكە، ئېكولوگىيىگە ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا بولغان قىممىتىنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنۇمىگە قوشۇپ باھا بېرىپ، تېرىلغۇ يەرنىڭ زىيانغا ئۇچرىغان سىرتقى تەننەرخىنى ئىچىگە قوشۇپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغۇچىلار يېتەرلىك بەدەل تۆلەپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ سۈپىتى ۋە كۆلەمنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىنىڭ ئورنىنى تولۇقلاپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى قوغداشنىڭ يېڭى تېپتىكى ئىقتىسادىي مېخانىزمىنى قۇرۇپ چىقىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ۋە سۈپەتنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

2. تېرىلغۇ يەرلەرنى قوغداش سىياسىتى ۋە قانۇن سىستېمىسىنى تۈرغۇزۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش

نوپۇسنىڭ ئېشىشىنى كونترول قىلىپ ئېھتىياج تەلىپىنى يېنىكلىتىش، يېزا ماۋارىپىنى چىڭ تۇتۇپ نوپۇسنىڭ ساپاسىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش، تېرىلغۇ يەردىن ئىبارەت بۇ يېزا ئىگىلىك تۈۋرۈك بايلىقىنىڭ پايدىلىنىش ئېھتىيات سىزىقىنى بېكىتىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىشلىتىشتە يەر تولۇقلاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ھەرىكەتچان تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش، تېرىلغۇ يەردىن يۇقىرى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىش ۋە كېڭەيتىشنى كۈچەيتىپ، تېرىلغۇ يەرلەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم.

3. بازار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى تۈرغۇزۇپ ۋە ياخشىلاپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى مۇۋاپىق كۆلەمدە باشقۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى توپ سېتىش بازارلىرىنى مەركەز قىلغان مەھسۇلات بازار سىستېمىسىنى كۈچەيتىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرىنى مەركەز قىلغان بازار سىستېمىسى ۋە يۆتكەپ سېتىش سودا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش بازلىرىنى تەشكىللەش ۋە بازار قائىدە - قانۇنلىرى قاتارلىق بازار ئىقتىسادىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنىڭ قاتتىق شەرتىنى ۋە يۇمشاق شەرتىنىڭ قوشۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، بازار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى قۇرۇپ ۋە ياخشىلاپ، يېزا مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالمىشىش پرىنسىپىغا، يېزا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەركىن ئېقىشى بىلەن ئۆزئارا قىممەتنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم، شۇنداقلا يېزا ئىقتىسادىنى ئاكتىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يوللىرىنى كېڭەيتىپ،

دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلەردىنلا كىرىم قىلىش بىقىنداىلىقىنى تۆۋەنلىتىش، تېرىلغۇ ئىگىدارچىلىق تۈزۈمىنى ياخشىلاپ، دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ۋە بازاردىكى گەۋدىلىك ئورۇنىنى تولۇرغۇزۇش، تېرىلغۇ يەر بازىسىنى يېتىشتۇرۇپ ۋە تولۇقلاپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇۋاپىق ئېقىش ۋە قىسمەن مەركەزلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇۋاپىق كۆلەمدە باشقۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، تېرىلغۇ يەرلەردىن سىجىل پايدىلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

4. يېزا ئىگىلىك كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، تېرىلغۇ يەرلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش مۇھىتىنى ياخشىلاش

خوتەن رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كەمچىل، يېزا ئىگىلىك ئونۇمى تۆۋەن، سانائىتى ئارقىدا، يېزا ئىگىلىك بايلىقلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى كەڭ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى ئاجىز بولغان ئەھۋال ئاستىدا، يېزا ئىگىلىكىنى سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇشتا چوقۇم يېزا ئىگىلىكىگە مەبلەغ سېلىشنى ئاشۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش لازىم.

يېزا ئىگىلىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشى مەبلىغىنىڭ پۈتۈن رايوندىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سالغان مەبلەغ ئىچىدىكى سالمىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تۈپراقنىڭ قۇملىشىپ كېتىشى، شورلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشىلاشنى قوللاش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، يەنە - تېخنىكىغا مەبلەغ سېلىشنى كۈچەيتىش، تېرىلغۇ يەرلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش تېخنىكا تەرەققىياتىنى تېزلىتىش، تېرىلغۇ يەردىن پايدىلىنىش شارائىتىنى ياخشىلاش، تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش كۈچىنى ئاشۇرۇش ھەمدە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئونۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش لازىم. خەلق ئىگىلىكىنى سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇش نىشانىنى چىقىش قىلىپ، مىللىي دارامەت تەقسىمات ئەندىزىسىنى تەڭشەپ، يېزا ئىگىلىكىدىكى نىسپىي مەنپەئەتنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك بايلىقنىڭ غەيرىي يېزا ئىگىلىكىگە ئۆزگىرىپ كېتىش يۆنىلىشىنى توسۇپ، بايلىقتىن پايدىلىنىشنى يەن - تېخنىكىلاشتۇرۇپ، ئونۇمنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتلىق بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

5. تۈپراقنىڭ سۈلياۋ قاتارلىقلاردىن بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى

ئېلىش

كېۋەز تېرىغاندا ئىشلەتكەن سۇلياۋ يوپۇقلار تۇپراق قاتلىمىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، تۇپراقنىڭ ئۇنۇمدارلىقى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ - دە، مەھسۇلات مىقدارى كېمىيىدۇ. بارا - بارا تۇپراقتا شورلىشىش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپ، تۇپراق خورايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېتىزلارنىڭ پاكىز بولۇشىنى، يەنى سۇلياۋ پارچىلىرىنىڭ تۇپراق ئاستىدا قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك.

6. ھە دېسىلا ئورگانىك ئوغۇت بىلەن يەر تېرىشنى بارا - بار ئۆزگەرتىش

ھەرقانداق زىرائەت تېرىشتىن ئاۋۋال مەھەللىۋى ئوغۇت بىلەن يەر ئاغدۇرۇشقا دىققەت قىلىش كېرەك. بۇنىڭدىكى سەۋەب مەھەللىۋى ئوغۇت تەركىبىدىكى ھەر خىل ماددىلار بىر تەرەپتىن تۇپراقنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇندۇ. ئەمما، ئورگانىك ئوغۇتلار بولسا، تۇپراققا قارىغاندا مەھسۇلاتقا كۆپرەك مەنپەئەتلىك. بىراق، تېرىلغۇ يەر دائىم ئورگانىك ئوغۇت بىلەن ئوغۇتلىنىۋەرسە، يەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارى، شۇنداقلا مەھسۇلاتنىڭ تەبىئىي قۇۋۋىتى دېگەندەك يۇقىرى بولمايدۇ.

بۇلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، تۇپراق ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشكە ئىنتىلىش، ھاياتلىق كاپالىتىگە ئىنتىلىش، يېمەك - ئىچمەك، مۇھىت ساپلىقىغا ئىنتىلىشتۇر. يەر ئانا ھەم ئاتىدۇر.

قۇملۇق قالپىقى

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت تەڭپۇڭلىقىنى ئۆزۈن يىللىق كۆزىتىش، تەتقىق قىلىش جەريانىدا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ماھىيىتىنى «قۇملۇق قالپىقى» ئىكەنلىكىنى، مۇبادا بۇ «قالپاق» ئېلىۋېتىلسە، قۇملۇق ئۆز جىلۋىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ ھەقىقەتەن توغرا ئېيتىلغان باھا.

مەلۇمكى، ئىلگىرى خوتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى كۆپ تارقالغان. مەيلى يۇلغۇن بولسۇن ۋە ياكى چۆچۇكبۇيا، چاكاندا، يانتاق... لار بولسۇن خېلى كۆپ نىسبەتنى

ئىگىلەيتتى. ئەمما، ھەرقايسى جايلاردا بىر مەزگىللىك قانات يايغان چۈچۈكبۇيا، چاكاندا، توشقان زەدىكى كولاشلار، مال - چارۋىلارنىڭ سانىنى ھەسسىلەپ كۆپەيتىشلەر نەتىجىسىدە خوتەننىڭ كۆپلىگەن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ۋەيران قىلىندى. توغراقلا قىلىنغان ھۇجۇم بىر مەزگىل پەسكويغا چۈشكەندىن كېيىن، يېڭى نىشان يۈلغۇنغا بۇرالدى. يۈلغۇننىڭ يوپۇرمىقى، تالاسى، شېخى، غوللىرى تۇرمۇشتا كۆپلەپ ئىشلىتىلىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭدا توشقان زەدىكى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل پارازىت ئۆسۈملۈك ياشىغاچقا (بۇ تېبابەتچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان قىممەتلىك دورا بولۇپ، باھاسى يۇقىرى، 0.7km² يۈلغۇنلۇقتىن 3t ھۆل توشقان زەدىكى يىغىۋالغىلى بولىدۇ)، ئۇنى ئىشلەش مەقسىتىدە نۇرغۇنلىغان تەبىئىي ۋە سۈنئىي يۈلغۇنزارلىق ۋەيران بولدى. بۇ ماھىيەتتە بوستانلىقنى چۆللەشتۈرۈش ئىدى. يەنە كېلىپ دېھقانلارنى چارۋىچىلىققا يۈزلەندۈرگەندىن كېيىن ھە دېسىلا مال - چارۋىلار كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئاشۇ مال - چارۋىلارنىڭ ھاياتلىق مەنبەئى بولغان يايلاقلىرىمىزنىڭ كۆلىمى ئىلگىرىكىدىن خېلىلا كىچىكلەپ كەتتى. بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار بۇرۇن خوتەننىڭ جايلىرىدىكى مەھەللىلەرنىڭ ئوتلاق يەرلىرى بار ئىدى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ قىسقىراپ بېرىشى نەتىجىسىدە لاي ئېقىتىش ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان ئوتلاقلار تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن مال - چارۋىلارنىڭ ئوزۇقىنى يېراق جاڭگاللاردىن ئېلىپ كېلىشكە توغرا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، توغراقلاردىن ئايرىلغان بوستانلىقنىڭ ئاخىرقى نىجاتكارى بولغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر مەھەللىلەرگە توشۇلۇپ، ئائىلىۋى ئوغۇت قاتارىدا مۇئامىلىگە ئۇچرىدى. ئەڭ ئېچىنارلىقى شۇكى، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئەينى يىللاردا يانتاق غولىغا قوغۇن - تاۋۇز ئولاپ ئەنئەنىۋى باغۋەنچىلىكنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەنىدى. توغراق - يۈلغۇنلارنى قالايمىقان كېسىش، يانتاق، قۇمۇش، چۈچۈكبۇيا، سوكسوك... قاتارلىق تەبىئىي يېپىنچىلارنى يىلتىزىدىن قومۇرۇۋېتىشلار سەۋەبلىك، چۆللەردىكى يانتاقلارمۇ بارا - بارا يوقاپ كەتتى. شۇڭا، بۈگۈنكى ئەۋلادلىرىمىز يانتاق غولىدىن ئۈزۈق ئالغان شېرىن تەملىك قوغۇنلارنى مەززە قىلىپ يېيىش بەختىدىن مەھرۇم قالدى.

خوتەننىڭ بۈگۈنكى كۈندە بار بولغان 200 دىن ئارتۇق چوڭ-كىچىك بوستانلىقىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تەبىئىي يېپىنچىلار بار.

بىراق ئۇلاردىن پايدىلىنىش مىقدارى ھەقىقەتەن ئېشىپ بېرىۋاتقان بولغاچقا، ئاستا - ئاستا ئەسلى ھالىتىنى يوقاتتى.. مۇتەخەسسىسلەر تارىم ۋادىسىدىكى ھەرقايسى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بار بولغان چارۋا تۇياق سانى بىلەن ئاشۇ چارۋىلارنى سىغدۇرۇش كۆلىمىگە ئېگە يايلاقلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، خوتەن ۋىلايىتىدە بېقىلىۋاتقان چارۋىلارنىڭ ئوتلاقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا خېلىلا يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. بۇ ئىسپاتلاش قانداقتۇر مال سانىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرسەتمىگەن ئەمەس، بەلكى ھازىر بار بولغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ ھەقىقەتەن ئاز ئىكەنلىكىنى، مۇبادا تەدبىر قوللىنىپ يايلاقلارنىڭ سىغىمچانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمىسە، بارلىق ئوتلاقلارنىڭ بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، چۆللىشىشكە قاراپ يۈزلىنىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىش ئىدى. بىز ئۆزىمىزنىڭ ئوتلاق باشقۇرۇش تەدبىرىمىز بىلەن باشقا ئەللەرنىڭ ئوتلاق باشقۇرۇش تەدبىرىنى سېلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، ئوتلاق ئېكولوگىيىسىگە قىلغان - ئەتكەنلىرىمىزدىن ئۈيلىمىز.

ياپونىيىدە ئوتلاق قۇرۇلۇشى بىرقەدەر مۇكەممەللىشىپ، ئوتلاقتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ئاساسەن ئومۇملاشقان. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئوت - چۆپ يېپىنچىسىنىڭ قاپلىنىشى ۋە ئاسرىلىشى ناھايىتى ياخشى بولۇپ قاقاس، چۆل - جەزىرە، ئوت - چۆپ ئۇنمەيدىغان يەرلەرنى ئۇچرانقىلى بولمايدۇ. ھەممە جاي ئومۇمەن ئوت- چۆپ بىلەن قاپلانغان، ئوتلاقلار پۈتۈنلەي سىم تور بىلەن قورشالغان، بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە چارۋا - ماللارنىڭ ئوت - چۆپ، يەم - خەشەككە بولغان ئېھتىياجى تولۇق كاپالەتلەندۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ قوللانغان تەدبىر - تۈزۈملىرى مۇنداق:

1. ئوتلاقلارنى ئاسراش تەدبىرى: ئوتلاقتا ھەددىدىن ئارتۇق مال بېقىشنى تىزگىنلەپ، سۈنئىي ئوتلاق ياكى تەبىئىي ئوتلاق بولسۇن، مالنىڭ بېقىلىش پىرسەنتىنى 50% دىن ئاشۇرماي، ئوتلاقلارنى رايونلارغا ئايرىپ، نۆۋەتلەشتۈرۈپ مۇددەتلىك بېقىپ، ئوتلاقنى دەم ئالدۇرۇپ بېقىشنى يولغا قويغان. تاغ قاپتاللىرىدىكى ئوتلاقلاردىنمۇ مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، سۇ ۋە تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشىنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىگەن. بۇ ئارقىلىق ياخشى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىغان.

2. ئوتلاقلارنى باشقۇرۇش شەكلى: ئوتلاقلارنى باشقۇرۇش ئىككى خىل شەكىلدە بولۇپ، بىرى، دۆلەت بىر تۇتاش باشقۇرۇش؛

يەنە بىرى، يەككىلەر باشقۇرۇشتىن ئىبارەت. ياپونىيىدە ئوتلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى يەككىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى ئوتلاقلار يەنىلا يەككىلەرگە ئىجارىگە بېرىلىدۇ، يەنى دۆلەت پەقەت ئوتلاقلارنى قوغدىش، قۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ يەككىلەردىن ئىجارە ھەققى ئالىدۇ.

3. شاڭجۇ رايونىدا ئوتلاقلارنىڭ سىم تور بىلەن قورشىلىش ئەھۋالى: شاڭجۇ رايونىدا بارلىق ئوتلاقلار سىم تور بىلەن قورشالغان. بۇنىڭدىكى مەقسەت ئىككى بولۇپ، بىرى، ئوتلاقلارنى سىم تور بىلەن قورشاپ رايونلارغا ئايرىپ پىلانلىق ھالدا مال بېقىش. يەنە بىرى، ئوتلاقلارنى سىم تور بىلەن قورشاش ئارقىلىق ئەمگەك كۈچىنى تېجەش ۋە مالنىڭ سىغىمچانلىقىنى مۇۋاپىق تىزگىنلەشتىن ئىبارەت. ئوتلاقلارنى سىم تور بىلەن قورشىغاندا، ھەر بىر شەخسنىڭ ئۆزىگە تەۋە ئوتلاق مەيدانى مۇقىملىشىدۇ ۋە ئۆز ئارا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. سىم تور بىلەن قورشىغان ئوتلاقلارنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىكىمۇ تەبىئىي شارائىتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمايدۇ.

4. ئوتلاقنى قورشاشقا ئىشلىتىدىغان ماتېرىياللار: قورشاش تۈۋرۈكلىرىگە ئاساسەن ياغاچ، سېمونت تۈۋرۈكى ۋە ئۇچ قىرلىق تۆمۈر قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. تىكەنلىك تور سىم ئالتە قات تارتىلىدۇ. ھەر بىر تۈۋرۈكنىڭ ئارلىقى 10، 15 مېتىرغىچە كېلىدۇ. قورشالغان ئوتلاقلارنىڭ ھەجمى ئادەتتە 100 مودىن 1000 موغىچە بولىدۇ.

5. قورشالغان سۈنئىي ئوتلاقلارغا پۈرچاق ئائىلىسىگە تەۋە ئوت-چۆپلەر بىلەن باشاقلىقلار ئائىلىسىگە تەۋە ئوت - چۆپلەر تېرىلىدۇ. مەسىلەن: قۇندۇز ئوتى، نىجىم ئوتى، قىزىل ئۇچ قۇلاق، ئاق ئۇچ قۇلاق، بېدە... قاتارلىقلار. بۇلار ئارلاش تېرىلغاندىن كېيىن 7 — 8 يىل پايدىلىنىلىدۇ. يىللىق مو بېشى مەھسۇلاتى 1000 — 2000 جىڭغا يېتىدۇ. ئارلاشما تېرىلغان ئوت - چۆپلەر ئىككى قېتىم ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن مال قويۇپ بېرىلىپ ئىختىيارىي ئوتلىتىلىدۇ. سۈنئىي ئوتلاقلار يىلىغا ئىككى قېتىم ئوغۇتلىنىدۇ، يەنى باھار پەسلىدە بىر قېتىم، بىرىنچى قېتىم ئورۇۋېلىنغاندىن كېيىن بىر قېتىم بولىدۇ.

6. ئوتلاقلاردىن پايدىلىنىش: مەزكۇر رايوندا مەيلى تەبىئىي يېتىشتۇرۇلگەن ياكى سۈنئىي يېتىشتۇرۇلگەن ئوتلاقلار بولسۇن،

مالنىڭ سىغىمچانلىقىنى قاتتىق تىزگىنلەپ، ئوتلاقلاردىن پايدىلىنىشنىڭ ئۇنۇمىنى %50 تىن ئاشۇرىدۇ. سۇنئىي ئوتلاقلار بىلەن چاپمىلىقلاردىكى ئوت - چۆپنىڭ تۈرى ئوخشاش بولىدۇ. سۇنئىي ئوتلاقلاردا چىملىق ئوت - چۆپنىڭ نىسبىتى كۆپ بولۇپ، بۇ ئوتلاقنىڭ چارۋا مال تەرىپىدىن دەسسىشىگە بولغان چىداملىقىنى ئاشۇرۇپ، ئوتلاق چېكىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناىدۇ. يەر شەكلىگە قاراپ مال بېقىشتا، قورشالغان ئوتلاقلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن بىر پەسلىدە بىر قېتىم نۆۋەتلەشتۈرۈپ مال بېقىلىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا بىرىنچى قېتىم مال باققان ئورۇنغا ئىككىنچى قېتىم نۆۋەت كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا 2 ــ 1.5 ئاي ۋاقىت كېتىدۇ. سۇنئىي ئوتلاقلار تۆت-بەش يىلدا بىر قېتىم ئاغدۇرۇلۇپ قايتا تېرىلىدۇ. ھەر يىلدىكى باھار پەسلىدە بىر قېتىم ئوغۇتلىنىدۇ. سۇغىرىش ئاساسەن يامغۇر سۇيى ئارقىلىق بولىدۇ.

7. تاغلىقلاردىكى تەبىئىي ئوتلاقلاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ۋە ئۇنى ياخشىلاش: شائجۇ رايونىدىكى تاغلىق تەبىئىي ئوتلاقلىرىنىڭ ئۆسۈملۈك يېپىنچىسى ئاساسەن قوڭۇر باش، قوراي، ئاق ئۇچ قۇلاق ۋە باشقا ئارىلاشما ئۆسىدىغان ئوت - چۆپلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە پايدىلانغىلى، بۇ ئوتلاقلاردا بېقىلىدىغان چارۋا ماللارغا ئەتىگەن ۋە كەچ ئىككى ۋاخ قوشۇمچە يەم بېرىلىدۇ. ئوتلاقلار گەرچە قورشالمىغان بولسىمۇ، لېكىن پىلانلىق تۈردە رايونلاشتۇرۇپ چارۋا مال تەرتىپلىك بېقىلىدۇ. ئۇلار تاغلىق تەبىئىي ئوتلاقلارنى ياخشىلاشتا 30 نەچچە يىلدىن بېرى يەرلىك ئۆسۈل قوللانغان، يەنى ئەتىياز پەسلىدە ئورگانىك ئوغۇت بىلەن خىمىيىۋى ئوغۇتنى، شۇ يەرنىڭ ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان ئوت - چۆپ ئۇرۇقىنى ئارىلاشتۇرۇپ، توردىن ياسىغان ساندۇقنى قاچىلاپ ياۋاش كالىلارغا ئارتىپ قويىدۇ، بۇ كالىلار ئوتلاش جەريانىدا ئۇرۇق ئوغۇت بىلەن بىرگە يەرگە چېچىلىدۇ. ئارقىدىن كېلىۋاتقان كالىلارنىڭ دەسسىشى بىلەن ئۇرۇق يەرگە پاتۇرۇلۇپ كۆمۈلىدۇ. كالىلار بارالمايدىغان جايغا ئادەم كۈچى ئارقىلىق تولۇقلاپ تېرىيدۇ. بۇ خىل ئۆسۈلدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق ماشىنا - ئۆسكۈنىلەردىن پايدىلىنىش قىيىن بولۇش مەسىلىسى ھەل قىلىنىدىكەن. بۇنىڭ ئۆسۈلى ئاددىي، ئۇنۇمى يۇقىرى بولۇپ، ئۆسۈملۈك يېپىنچىسىنىڭ قاپلىنىش نىسبىتى %90 كە يېتىپ، چېكىنگەن ئوتلاقلارنى كۆرگىلى

بولمايدىكەن.

ياپونىيىلىكلەر ئوتلاق باشقۇرۇش ۋە پايدىلىنىشقا ئەنە شۇنداق تەرتىپلەر بويىچە ئەھمىيەت بەرگەچكە، ئۇلار ئوتلاق ئارقىلىق ھەم چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرالىغان ھەم ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ تۇرالىغان. بۇ ئۆزگىچىلىك ئەلۋەتتە بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خۇددى ئورمانغا ئوخشاشلا تۇرلۇك تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ كۈشەندىسىدۇر. شۇڭا، مەيلى يەر ئېچىشتا بولسۇن ۋە مەيلى چارۋا مال بوراقچىلىقىدا بولسۇن، «قۇمۇق قالپىقى» بولغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ۋەيران قىلماسلىقىمىز، ئۇنىڭ ۋەيران قىلىشىمىزنىڭ بوستانلىقنى — ھاياتلىقنى ۋەيران قىلىش بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشىمىز، ئوتلاق باشقۇرۇش قانۇنلىرىنىڭ رولىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇشىمىز زۆرۈر.

ياۋايى ھايۋانلار، سىلەر نەدە؟

بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار بۇرۇن خوتەننىڭ ھەرقايسى دالا - قىشلاقلىرىدا ياۋا قوتاز، تىبەت ياۋا ئېشىكى... قاتارلىق كۆپلىگەن ياۋايى ھايۋاناتلار توپ - توپى بىلەن چېپىشىپ يۈرەتتى. ئەمما، ئورمانلىقلارنى ۋەيران قىلىش، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بايلىقىنى تېزلىكتە خورىتىش نەتىجىسىدە، خوتەندىكى بىر قىسىم ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋاناتلار بايلىقى بارا - بارا يوقاشقا باشلىدى. بۇنىڭدىن ئاز كەم 10 يىل بۇرۇن بار بولغان ياۋايى ھايۋاناتلار بايلىقىغا قاراپ باقايلى:

بىرىنچى، كوئېنلۇن تېغىدىكى سوغۇققا چىداملىق ياۋايى ھايۋاناتلار

1. ياۋا قوتاز: چۆچۈر ھايۋان بولۇپ، چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتىردىن يۇقىرى تاغلىقتىكى ئالاھىدە ھايۋان. گەۋدىسى چوڭ، ھەيۋەتلىك بولۇپ، توختالغان ياۋا قوتازنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1.7 مېتىر كېلىدۇ. تەن ئۆزۈنلۇقى ئۈچ مېتىرغا يېقىن بولۇپ، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 1000 كىلوگرام كېلىدۇ. باش قىسمىنىڭ تۆكى قارا، بەدىنىنىڭ تۆكى قوڭۇر، يالىسى ئۇزۇن بولۇپ، قورسىقىغىچە چۈشىدۇ. چوققىسىدا بىر جۈپ

توم، ئەگمە مۇڭگۈزى بولۇپ، ئالدىغا چوقچىيىپ تۇرىدۇ. ئىنتايىن سۈرلۈك بولۇپ، ئادەمنى شۇركەندۈرىدۇ. يېڭى تۇغۇلغان موزاينىڭ ئېغىز قىسمى ئاق، پۇتۇن ئۇستىخىنى قوڭۇر كېلىدۇ. نەسىللىنىش پەسلىدىن باشقا چاغدا ئەركەك، چىشلىرى ئايرىم ھەرىكەتلىنىدۇ. ھەر يىلى 6 - ئايدا موزايلايدۇ. چىشى قوتازلار دائىم توپلىشىپ يۈرىدۇ. ئەركەك قوتازلار بولسا ئىككى، ئۈچى بىرگە ئوتلايدۇ. ئون نەچچىسى بىر پادا بولۇپ، چىڭخەي - شىزاڭ تاشيولى بويىدىكى ئاقسايچىن ئويمانلىقىدا، كېرىيە دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىدە ۋە نىيە ناھىيىسىنىڭ ئارقا تېغىدىكى قارلىق بويلىرىغا يېقىن جايدىكى سوغۇق ئېگىزلىك چۆل يايلاقلىرىدا ھەرىكەت قىلىدۇ. يېقىنقى مەزگىللەردە كېرىيە دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىدىكى ئۇلۇغ كۆل، ئاچچىق كۆل ئېگىزلىكىدىكى كۆل رايونىدا 100 گە يېقىن بىر توپ ياۋا قوتاز بارلىقى بايقالغان.

2. تىبەت ياۋا ئېشىكى: خوتەن چېگرىسى ئىچىدە كوئېنلۇن تېغىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 4800 مېتىر كېلىدىغان ئاقسايچىن چوغۇق ئېگىزلىك كۆپ رايونىغا تارقالغان. تىبەت ياۋا ئېشىكى قۇرغاق چۆل شارائىتىتا ياشايدىغان چۆپخور ھايۋاناتلارنىڭ بىرى. يۈگۈرۈك كېلىدۇ. ناھايىتى چىدامليق، سائەتلىك سۈرئىتى 60 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. «ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش ماھىرى» دەيدىغان نامى بار. تاشقى قىياپىتى خېچىرغا ئوخشايدۇ. قۇلىقى ئۇزۇن، ئۇستىخىنى ئاتتىن سەل كىچىكرەك. دۇمبىسىنىڭ تۈكى قوڭۇر، قورسىقى ۋە پۇتلىرى ئاق، دولىسىدىن قۇيرۇق تۈۋىگىچە پۇتۇن بەدىنىدە روشەن قارا سىزىقى بار. ئادەتتە بىر ئىككى ساغلام ھاڭگى ئېشەك بىر قانچە ئون مادا ئېشەك ۋە تەخەيلەرنى باشلاپ توپلىشىپ ھەرىكەتلىنىدۇ. پادا توپى بىر قانچە ئون تۈياقتىن يۈز تۈياققىچە يېتىدۇ. كۈز مەزگىلىدە ھەتتا مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق توپلىشىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. خوتەننىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ياۋا قوتاز تارقالغان جايلاردىمۇ تىبەت ياۋا ئېشىكىنى دائىم ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

3. بۆكەن: دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتىر كېلىدىغان قاقاس، يىرىم قاقاسلىق يايلاقتا ياشايدۇ. روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئەركىكىنىڭ بېشىدا بىر جۈپ ئىنچىكە ھەم ھالقىسىمان سىزىقلىق ئۇزۇن مۇڭگۈزى بار. مۇڭگۈزى قارا بولۇپ، تىك ئۆسىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 — 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇرنى توم، بۇرۇن تۆشۈكى ناھايىتى چوڭ، تۈكى قويۇق قېلىن، رەڭگى توق

سېرىق، جەرەندىن سەل چوڭراق، بۆكەن ئىنتايىن يۇگۇرۈك، سەزگۈر بولۇپ، ئاساسلىقچە يېقىنلاشقىلى بولمايدۇ. ئەركەك، چىشسى ئايرىم توپلىشىپ ھەرىكەتلىنىدۇ. ئادەتتە بىر قانچە ئونلاپ ياكى يۈزلەپ توپلىشىپ يۈرۈشكە ئامراق. پەقەت 9 - ئايلاردىكى ئەسىللىنىش پەسلىدىلا ئەركەك، چىشلىرى ئارىلىشىپ ئوتلايدۇ. گايىدا مىڭلاپ توپلىشىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. خوتەن چېگرىسى ئىچىدە ئونىك تارقالغان رايونى ياۋا قوتاز ۋە تىبەت ياۋا ئېشكى تارقالغان رايون بىلەن ئوخشاش.

4. تاغ تېكىسى: ئېگىز تاغلىقتا ياشايدىغان چۆپخور ياۋايى ھايۋان. ئەركەك، چىشلىرىنىك ھەممىسى مۇڭگۈزلۈك بولۇپ، ئەركەكلىرىنىك مۇڭگۈزى ئۇزۇن ھەم چوڭ. قىلىچ شەكلىدە بولۇپ، كەينىگە قايرىلىپ تۇرىدۇ. مۇڭگۈزىدە بوغۇمسىمان قاپارتمىلار بار. زاڭمقىدا ساقلىلى بار. تۈكى توق كۈل رەڭ بولۇپ، ئۇستىخنى خېلىلا چوڭ، ئېغىرلىقى 40 كىلوگرامدىن ئارتۇق كېلىدۇ. ئاسىيانىك ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاغلىق بەلۋاغقا كەڭ تارقالغان. خوتەن چېگرىسى ئىچىدە يۇرۇڭقاش دەرياسىنىك يۇقىرى ئېقىنىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 6000 مېتىردىن يۇقىرى كېلىدىغان تاغلىق، ئوتتۇراھال تاغلىق يايلاق، شىۋاقلىق ۋە شەرقىي كوئېنلۇن تاغلىق بەلۋاغلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. داڭىم ئىككى، ئۇچتىن كىچىك توپ بولۇپ يۈرىدۇ. تىك قىيادىكى جايلاردا ھەرىكەتلىنىشكە ۋە ھاردۇق ئېلىشقا ئامراق. تارقىلىش سانى بىر قەدەر كۆپ.

5. كۆكمەت: چۆپخور ياۋايى ھايۋان. مۇڭگۈزى قىسقا توم، يېرىم يۇمىلاق بولۇپ، ئۇچى كەينىگە ئەگمەچ كېلىدۇ. مۇڭگۈز يۈزىدە بوغۇم يوق، ساقالسىز. تۈكى بوز، جۇغى كىچىك، نىيە ناھىيىسىنىك شەرقىدىكى كوئېنلۇن تېغى ۋە ئالتۇن تاغنىك تاغلىق ۋە يېرىم تاغلىق يايلاقلىرىغا تارقالغان. قىيا، تاش ئۇستىدە يالغۇز ھەرىكەتلىنىشكە خۇشتار، سانى ناھايىتى ئاز.

6. ئارقار: ئېگىز تاغلاردا ياشايدىغان چۆپخور ياۋايى ھايۋان. ئەركەكلىرىنىك مۇڭگۈزى ناھايىتى چوڭ ھەم توم بولۇپ، تولغماچ كېلىدۇ. مۇڭگۈزىنىك ئۇچى سىرتقا چىققان بولۇپ، مۇڭگۈز يۈزىدە روشەن بوغۇملار بار. ساقالسىز، كۆز قارىچۇقىدا ياش خالتىسى بار. تۈكى كۈل رەڭ بولۇپ، جۇغى خېلىلا چوڭ. خوتەن چېگرىسى ئىچىدىكى كوئېنلۇن تېغىنىك شىۋاقلىق ۋە قىيالىقلىرىغا كۆپ تارقالغان، ئانچە كۆپ توپلىشىپ يۈرمەيدۇ. تارقىلىشى ۋە سانى

جەھەتتە تاغ تېكىسىگە قارىغاندا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يەرلىك قوي بىلەن نەسىللەندۇرگەندە شالغۇت ئەۋلاد ئالغىلى بولىدۇ.

7. چىپار بۆكەن: چۆچخور ياۋايى ھايۋان. تەن قۇرۇلۇشى بۆكەنگە ئوخشايدۇ. سەزگۈر، ناھايىتى يۈگۈرۈك بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ياكى ئاز توپلىشىپ ھەرىكەتلىنىدۇ. ئاساسلىقى، دېڭىز يۈزىدىن 4000 مېتىردىن يۇقىرى بولغان تاغلىقتىكى سۇيى، ئوت-چۆپلىرى ئەلۋەك جايلاردا ئارام ئالىدۇ. سانى ناھايىتى ئاز. نىيە ناھىيىسىنىڭ ئارقا تېغىدىكى سوغۇق ئوتلاق بەلۋاغلىرىدا ئۇچرىتىلى بولىدۇ.

8. يىلپىز: شىنجاڭدا ھازىر ساقلىنىۋاتقان گۆشخور يىرتقۇچ ھايۋان ئىچىدىكى جۇغى ئەڭ چوڭ ياۋايى ھايۋان بولۇپ، «تاغ پادىشاھى» دەپ ئاتىلىدۇ. يىلپىزنىڭ بېشى يۇمىلاق ھەم كىچىك، قۇلىقىمۇ بىر قەدەر كىچىك. قۇيرۇقى چوڭ بولۇپ، ئۆز بويى بىلەن باراۋەر كېلىدۇ. بويى ئۆزۈن، پۇتلىرى قىسقا بولۇپ، توختالغانلىرىنىڭ بويى 1.3 مېتىر، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 40 كىلوگرام كېلىدۇ. تۇكى سۇس كۇل رەڭ بولۇپ، بەدىنىدە رەتسىز قارا چېكىتلىرى بار. تۇكى قېلىن ھەم قويۇق بولۇپ، قاتتىق سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. تەبىئىيەتتى ۋەھشىي بولۇپ، دەرەخكە چىقالايدۇ. سۈدا ئۈزەلەيدۇ. ھەرىكىتى ئىنتايىن چاققان. ناھايىتى يۈگۈرۈك بولۇپ، سائەتلىك سۈرئىتى 80 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. ئاساسلىق ئوزۇقلۇق ئوبيېكتلىرى ياۋا قوي، داۋغان، ئۇلا، ياۋا توشقان، بۆرە ۋە تۈلكە قاتارلىق ئوتتۇرا، كىچىك تېپىتكىسى ھايۋانلاردىن ئىبارەت. ئىنسانلارغا ئۇزلۇكسىدىن خىرىس قىلمايدۇ. پەقەت قاتتىق قار يېغىپ كەتكەن كۈنلەردە، راسا ئاچ قالغان پەۋقۇلئاددە ئەھۋال ئاستىدىلا ئۆي ھايۋانلىرىنى ئوغرىلاپ يەيدۇ. ئادەتتە كۆپىنچە يالغۇز ھەرىكەتلىنىدۇ. 2 ـ، 3 - ئايدىكى نەسىللىنىش ۋاقتىدا ئەركەك، چىشلىرى بىللە بولىدۇ. يىلپىزنىڭ تېرىسى ئىنتايىن ئەتىۋار بولۇپ، تۇماق، ياقا ياسىلىدۇ. سۆڭىكىنى دورا ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، ئۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى ياخشى. كېرىيە دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى تاغلىق رايون، نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى مۇز تاغ ئەتراپىدىكى جايلاردا سانى خېلى كۆپ. 60 - يىللاردا نىيە ناھىيىلىك تاشقى سودا تارماقلىرى ھەر يىلى 1، 2 پارچە يىلپىز تېرىسى سېتىۋالغان. ھازىر سانى ئىنتايىن ئازلاپ كەتتى. قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىشقا تېگىشلىك.

9. كۆپە ئېيىق: ئۇ ئاقبوينا‌قلىقى ۋە ئاقپاچاقلىقى بىلەن قوڭۇر ئېيىقتىن روشەن پەرقلىنىدۇ. قوڭۇر ئېيىق بىلەن قاندا‌ش، توختالغانلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 300 كىلوگرامغا يېتىدۇ. كۆپىنچە يالغۇز ھەرىكەتلىنىدۇ. ئىككى، ئۈچىنىڭ بىرگە يۈرگەنلىكىنى تاسادىپىي ئۇچرا‌تقىلى بولىدۇ. سوغۇق ئېگىزلىكتىكى موغا ۋە داۋغان قاتارلىق ئۇششاق ھايۋانلارنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. كۆللۈك ئەترا‌پىدىكى يۇمران ئۆسۈملۈكلەرنىمۇ يەيدۇ. قىشلىق ئۇچەككە كىرىشتىن ئىلگىرى بىر قەدەر چوڭ تېپتىكى ھايۋانلارنىمۇ تۇتۇپ يەيدۇ. قىش كىرگەندىن كېيىن دائىم بىر قانچىسى تاغ ياكى توپا ئۆڭكۈرلىرىدە ئۇچەككە كىرىدۇ. نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى سوغۇق ئېگىزلىك يايلاقلارغا تارقالغان بولۇپ، يەرلىك چارۋىچىلار ئۇنى «ئادەم ئېيىقى» (رىۋايەتلەردىكى «قار ئادەم») دەيدۇ.

10. بۆرە: تەن قۇرۇلۇشى ئىنتا ئوخشايدۇ. قۇلىقى تىك تۇرىدۇ. قۇيرۇقى بىرقەدەر ئۇزۇن، پاخپايغان بولۇپ تۈرۈلمەيدۇ. كوئېنلۇن تېغى ۋە شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى بۆرىلەر ئېگىزلىك بۆرىسى دەپ ئاتىلىدۇ. تۆكلۈك بولۇپ، سۆسۈن كۆل رەڭ كېلىدۇ. كۆپ ھاللاردا ئىككى، ئۈچى بىرگە ياكى ئايرىم ھەرىكەتلىنىدۇ. لېكىن، خەتەرلىك ئەھۋالغا ياكى ئولجا ئوبيېكتلىرىغا يولۇققاندا گۇررىدە يىغىلىپ، شۇ زامان بىر قانچە ئونلاپ، ھەتتا يۈزلەپ توپلىشىدۇ. خوتەن چېگرىسى ئىچىدە كۆپىنچە تاغ - يايلاق ۋە ئىچكى تاغلاردا ئۇچرايدۇ.

11. چىلبۆرە: تۈمشۇقى ئۇچلۇق، بېشى بۆرىنىڭكىدىن قىسقا، جۇغىمۇ كىچىك بولۇپ، تۆكى قوڭۇر كېلىدۇ. تۈرمۇش ئادىتى بۆرە بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ۋەھشىي. دائىم قوي پادىلىرىغا ۋە قوزىلارغا تۈيۇقسىز خىرىس قىلىدۇ. خوتەن چېگرىسى ئىچىدىكى شەرقىي تاغلىق بەلۋاغلارغا تارقالغان.

12. سۇلەيسۇن: تەن قۇرۇلۇشى ياۋا مۇشۇككە ئوخشايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭدىن خېلىلا چوڭ. تۆكى سۇس كۈل رەڭ بولۇپ، بەدىنىدە قارا چېكىتلەر بار. قۇلىقى، دۇمبىسى قارا بولۇپ، قۇلىقىنىڭ ئۇچىدا ئۇزۇن تۆكى بار. تۈمشۇقى قىسقا، پۇتلىرى خېلى ئۇزۇن، ئالدى پۇتىنىڭ بەش بارمىقى، ئارقا پۇتىنىڭ تۆت بارمىقى بار. پۇتلىرى ئاق، قۇيرۇقى قىسقا، قۇيرۇقىنىڭ ئۇچى قارا بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ھەرىكەتلىنىدۇ. ئۇششاق ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. نىيە ناھىيىسىنىڭ تاغ يايلاقلىرى ۋە ئىچكى

تاغلىقتا تارقالغان. تېرىسى ئەتىۋار.

13. قىزىل تۈلكە (شىزاڭ تۈلكىسى): يۇز ۋە دۇمبىسى قوڭۇر، قورساق قىسمى كۈل رەڭ، قۇلىقىنىڭ كەينى قوڭۇر، تۈكى قويۇق بولۇپ، تىۋىتلىك كېلىدۇ. خوتەن چېگرىسى ئىچىدە كوئېنلۇن تاغلىق يايلاقلىرى ۋە قاقاس يايلاقلارغا كەڭ تارقالغان. تېرىسى ئەتىۋار.

14. ئۇلا: خوتەن چېگرىسى ئىچىگە تارقالغانلىرىدىن ئىككى خىلى بار، بىرى تاغ ئۇلارى (ھىمالايا ئۇلارى)، جۇغى چوڭراق، دەسلەپكى ئۇچۇرۇم بولغانلىرىنىڭ تۈكى ئاق، پەيلىرى قوڭۇر، چىپار كېلىدۇ. تۆتتىنى جۇپ بولىدۇ. ئىككىنچى ئۇچۇرۇم بولغانلىرىنىڭ تۈكى قوڭۇر، پەيلىرى تاغىل كېلىدۇ. سەككىزىدىن جۇپ بولىدۇ. قۇيرۇق پەيلىرى سەككىز جۇپ بولۇپ رەڭگى تاغىل كېلىدۇ. تۆش تۈكلىرى سارغۇچ قوڭۇر بولىدۇ. كۆكرەك ۋە قورساق قىسمى قارامتۇل كېلىدۇ، يەنە بىر خىلى تىبەت ئۇلارى (قىزىل قورساق ئۇلا). جۇغى كىچىكرەك بولۇپ، دەسلەپتىكى ئۇچۇرۇم بولغانلىرىنىڭ تۈكى قارا، پەيلىرى ئاق، تۈكىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى ئاقۇش بولۇپ، مېتالدەك پارقىراق كېلىدۇ. كۆكسى ۋە قورسىقى ئاق، تىبەت ئۇلارى پەقەت گۈما ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تاغلىق رايوندىلا ئۇچرايدۇ. تاغ ئۇلارى خوتەن چېگرىسى ئىچىدىكى كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىدىكى تاغلارنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان بولۇپ، سانى خېلى كۆپ.

15. ھىمالايا سۇغۇرى: جۇغى خېلىلا چوڭ بولۇپ، سارغۇچ قوڭۇر كېلىدۇ. بېشى ۋە بەدىنىنىڭ ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن 500 مىللىمېتىر، خوتەن چېگرىسى ئىچىدىكى كوئېنلۇن تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3500 — 4000 مېتىر كېلىدىغان تاغلىق يايلاقلىرى، سوغۇق ئېگىزلىك ئوتلاقلارغا كەڭ تارقالغان. سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تېرىسى قىممەتلىك ھايۋان. لېكىن، يايلاققا بولغان بۈزغۇنچىلىقى ئېغىر. ئۇنىڭ ئۈستىگە چوما كېسەللىكىنى تارقىتىدۇ. ئادەم ۋە چارۋىلارغا زىيانلىق.

16. كەكلىك: بەدىنىنىڭ ھەممىسى قوڭۇر بولۇپ، پۇتى ۋە تۇمشۇقى قىزىل. خوتەن چېگرىسى ئىچىدىكى كوئېنلۇن تېغىنىڭ 2600 — 3000 مېتىر كېلىدىغان چۆل يايلاقلىرىغا تارقالغان بولۇپ، تولاراق سۇغا يېقىن جايلاردا ئارام ئالىدۇ. دائىم توپ - توپ بولۇپ يۈرىدۇ. سانى خېلى كۆپ.

17. كۆل رەڭ توشقان: چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى ئالاھىدە بىر خىل ھايۋان بولۇپ، ئاساسلىقى 4500 مېتىردىن يۇقىرى سوغۇق بەلۋاغ يايلاقلىرىغا ۋە ئېچكى تاغلىقلارغا تارقالغان بولۇپ، سانىمۇ خېلى كۆپ.

ئىككىنچى، چۆل - جەزىرىدىكى قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ياۋايى ھايۋانلار

1. ياۋا تۆگە: تۆكى سارغۇچ بولۇپ، يەرلىك تۆگىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ياۋا تۆگىنىڭ بېشى كىچىكرەك، قۇلىقى قىسقا ھەم كىچىك، بوينى ئۇزۇن، گەۋدىسى ئورۇق. پۇتلىرى ئىنچىكە، ئۇزۇن، ئىككى لوكىسى كىچىك بولۇپ، يۇمىلاقسىمان. قۇيرۇقى ئىنچىكە، كىچىك، تاپىنى تار، تۆكى ۋە جۇغدىيى تالا ھەم قىسقا، قۇملۇقتا ئۇزۇنغا يۇگۈرۈشكە ماھىر بولۇپ، سائەتلىك سۈرئىتى 30 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. كېرىيە دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دەريا بويىنىڭ شىمالىي ۋە نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى قارامۇرەن دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇملۇق، يۇلغۇنلۇق، چانقاللىق ۋە شورلۇق جايلارغا تارقالغان. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا خوتەن دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جايلاردا گاھىدا ياۋا تۆگە پەيدا بولۇپ قالاتتى. ھازىر نەسلى قۇرۇپ كەتتى. چىڭخەي - شىزاڭ چېگرىلىنىدىغان جايدىكى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە يەنە تاق لوكىلىق ياۋا تۆگە بار.

2. قارا تايغان بۇغا (تارىم بۇغىسى): سۆڭگىچى ئاق بولۇپ، ئاق سۆڭگەچ تايغان بۇغا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئەتىۋارلىق دورىلىق ياۋايى ھايۋاندۇر. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا خوتەن دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى تەۋەككۈلدا ۋە كېرىيە دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا ئاز مىقداردىكى ياۋايى نەسىللىرى بار ئىدى. ھازىر نەسلى قۇرۇپ كەتتى. 80 - يىللاردىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، تارىم دەرياسى ۋە كۆنچى دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى توغراقلىق، چانقاللىق جايلاردا يەنە 100 تۇياققا يېقىن ياۋا تايغان بۇغا بايقالغان.

3. ئاق بوغۇز بۆكەن: توم بويۇن بۆكەن ياكى ئۇزۇن قۇيرۇقلۇق جەرەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كانىيى چوڭ، تۆكى قوڭۇر بولۇپ، تۇمشۇقى ۋە قورسىقى ئاقۇش كېلىدۇ. يۈگۈرۈك، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق بولۇپ، دائىم بىر قانچىسى كىچىك توپ بولۇپ كۈندۈزى ھەرىكەتلىنىدۇ، كۆپىنچە كېرىيىنىڭ شەرقىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 2500 مېتىر يۇقىرى تاغ باغرىدىكى يەلپۈگۈچسىمان

تىنما شېغىللىقلارغا تارقالغان.

4. تارىم توشقىنى: بۇ تارىمغا خاس بىر خىل نەسىل بولۇپ، جۇغى كىچىكرەك، تۈكى بوز كېلىدۇ، بوستانلىقىنىڭ چېتىدىكى تارماق ئورمان يېپىنچا بەلۋاغلىرى ۋە دەريا بويلىرىدىكى توغراقلىق، يۇلغۇن چاتقاللىق، قۇم بارخانلىرى رايونىغا تارقالغان، كۆپەيمىشى تېز، سانى كۆپ.

5. ياۋا توڭگۇز: خوتەندىكى ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان. ئاساسەن دەريا، كۆل، سازلىق ۋە توغراقلىق، چاتقاللىق جايلارغا ماكانلاشقان، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزىنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. كۆز پەسلىدە دائىم ئېتىزلىقلارغا كېلىپ زىرائەتلەرنى كاردىن چىقىرىدۇ. ئادەتتە كۆپىنچە يالغۇز ياكى بىر جۈپ بولۇپ ھەرىكەت قىلىدۇ. كۆپەيىش ئىقتىدارى ئىنتايىن كۈچلۈك.

6. سېرىق ئاغمىخان: تۈكى سارغۇچ، باش ۋە گەۋدىسى ئۇزۇن بولۇپ 230 مىللىمېتىر، قۇيرۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 150 مىللىمېتىر كېلىدۇ. تولاراق تۈزلەڭ چۆل چاتقاللىقلارغا ۋە ئېتىزلىق، كەنت-مەھەللىلەرگە تارقالغان. يەنە بىر خىلى ئېپار چاشقىنى بولۇپ، دائىم چۆل، يايلاقلاردىكى چاتقاللىقلاردا پەيدا بولىدۇ. ئۇششاق جانۋارلارنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. تېرىسى كىرەكلىك ھايۋاندۇر.

7. ئېپار چاشقىنى (سۇ چاشقىنى): تۈكى قوڭۇر، قورسىقى سارغۇچ، كۆل، كۆلچەك ۋە دەريا قىرغاقلىرىدىكى ئوتلاقلاردا ياشايدۇ. ھەر خىل ئۆسۈملۈك ۋە قۇمۇچ يىلتىزىنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. گايىدا بېلىق تۇرىدىكى سۇ ھايۋانلىرىنىمۇ يەيدۇ. خوتەن ۋىلايىتىدە 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاشقى سودا تارماقلىرى قارا شەھەر، كورلا قاتارلىق جايلاردىن كىرگۈزۈپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ سۇ ئامبارلىرى ۋە كۆللىرىگە قۇيۇپ بېرىپ باققاندى. كېيىن ئېكولوگىيە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، ھازىر ئاساسەن نەسلى ئۆچتى. بۇ تېرىسى بىرخىل ئەتىۋار ھايۋان بولۇپ، ئۇنى بېقىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشقا تېگىشلىك، لېكىن ئۇنىڭ سۇ ئامبارلىرى ۋە توسمىلارغا مۇئەييەن بۇزغۇنچىلىقى بار.

8. ئوتلاق تولكىسى: قىزىل تولكىنىڭ يەنە بىر خىلى. جۇغى كىچىكرەك، تۈكى سارغۇچ بولۇپ، كۆپىنچە تۈزلەڭ چۆللۈككە تارقالغان. تۆگىلەرگە ۋە ئائىلە قۇشلىرىغا خەۋپ يەتكۈزىدۇ. تېرىسىنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ناچار.

9. قۇش تۇرلىرىدىن: بۈركۈت، تازقارا، ئاق شۇڭقار،

(ئىلىستقا قوش، جاغالۋاي، قىزىل لاچىن) بوز تورغاي، ياۋا كۆك كەپتەر، سۇر چىپار تۇرۇلغا، ھالقا بويۇن قىرغاۋۇل، پايپاقلىق چۆل پەختەكى بار.

10. سۇ قۇشلىرى ۋە سۇ كېچىدىغان قۇشلاردىن: قارا لەيلەك، چار باش ياۋا غاز، قىزىل بويۇن ئۆردەكى، پالباش ئۆردەك، ئاقباش قىزىلئاياغ، چۆمگەك، چۆل ئۆردەكى، قىزىل تۇمشۇق چۆمگەك ئۆردەكى قاتارلىقلار بار.

بۇ ياۋايى ھايۋاناتلارنىڭ كۆپىنچىسى دۆلەتنىڭ ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلىرىدۇر. دۆلىتىمىز «ياۋايى ھايۋاناتلارنى قوغداش قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى بىلەن يەنە «دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ياۋايى ھايۋاناتلار ناملىرى» ئېلان قىلىندى. ۋىلايىتىمىز چېگرىسى ئىچىدە دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان بىرىنچى دەرىجىلىك ھايۋاناتلىرىدىن سەككىز خىلى بار. ئۇلار: ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز، تىبەت ياۋا ئېشىكى، تىبەت بۆكىنى، يىلپىز، تاغ تېكىسى، بۈركۈت، قارا لەيلەكتىن ئىبارەت. ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋانلاردىن 14 خىلى بار. بۇلار: ئاق تۆش بۇلغۇن، كۆكمەت، ئارقار، تايغان بۇغا، سۇلەيسۇن، قوڭۇر ئېيىق، چىلبۆرە، ئاق بوغۇز بۆكەن، تىبەت يەرلىك بۆكىنى، تاغ ئۆچكىسى، تىبەت ئۇلارى، ئۇلا، تارىم توشقىنى، ئاق شۇڭقاردىن ئىبارەت. ئاپتونوم رايوننىڭ نۇقتىلىق قوغداش قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن ھايۋاناتلىرىدىن: قىزىل تۇلكە، ھالقا بويۇن قىرغاۋۇل، قىزىل ئۆردەك، پالباش ئۆردەك، چۆمگەك چۆل ئۆردەكى، قىزىل تۇمشۇق چۆمگەك ئۆردەك قاتارلىقلار بار.

ياۋايى ھايۋاناتلارنى قوغداشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، خوتەن ۋىلايىتىگە چېگرىداش بولغان شەرقىي كوئېنلۇن تېغى ۋە ئالتۇن تاغدا «ئالتۇن تاغ تەبىئىي قوغداش رايونى» قۇرۇلدى. دۆلەت ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ياۋايى ھايۋانلاردىن قوغداش جەمئىيىتى شىمالىي شىزاڭدا «چىاڭتاڭ ئېگىزلىك ياۋايى ھايۋاناتلار تەبىئىي قوغداش رايونى» قۇرۇشنى پىلانلىدى. بۇ قوغداش رايونى دۇنيادىكى دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز، كۆلىمى ئەڭ چوڭ «ئېگىزلىك ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلار باغچىسى» بولۇپ قالىدۇ. ئۇ خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق دۆلەتنىڭ ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋاناتلارنى قوغداش، ئۆزگەرتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، خوتەننىڭ ياۋايى ھايۋاناتلار بايلىقى

ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان تۈرلەر خېلى كۆپ. بۇلار قارىماققا قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتقان بولسىمۇ، يەنىلا تالان - تاراج قىلىنماقتا. بۇنىڭ بىرى، ئۇلارنى ياشاش مۇھىتىدىن مەھرۇم قىلىش. يەنە بىرى، ئوۋ قوراللىرىنى يېغىۋالغان شارائىت ئاستىدىمۇ يەنىلا تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن ئوغرىلىقچە ئوۋلاش. بۇ ئىككى خىل ھالەت مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن، بىز ۋە ئەۋلادلار كېيىن ھەسرەت ئىچىدە:

— ياۋايى ھايۋانلار، سىلەر نەدە؟ — دەپ ئىدا قىلىشقا مەجبۇرمىز.

خوتەندىكى دەريالار

ئەسىرىمىزنىڭ يۇقىرىقى قىسمىلىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خوتەندىكى 36 چوڭ - كىچىك دەريا - ئېقىنلار تارىختىن بېرى بۇ قەدىمىي زېمىننىڭ قان تومۇرى بولۇپ، خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئېكولوگىيىسى ئۇچۇن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلدى. گەرچە تەبىئىي ۋە سۇنئىي سەۋەبلەر بىلەن ئۇلارنىڭ بىر قىسمىدا سۇ ئۇزۇلۇش كۆرۈلۈۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلىق ئېقىنلار ھېلىمۇھەم بۇ ئانا زېمىننى سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرماقتا. تۆۋەندە خوتەندىكى ھەرقايسى ناھىيىلەرگە تارقالغان نۇقتىلىق دەريالار ۋە سۇ قۇرۇلۇشى ئەسلىمىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

يۇرۇڭقاش دەرياسى خوتەن دەرياسىنىڭ ئىككى تارمىقىنىڭ بىرى. بۇ دەريا مۇز تاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ قارلىق چوققىلىرى ئېتىكىدىن باشلىنىدۇ. دەريا مەنبەسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر قانچە تاغ چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6744، 6827 ۋە 6350 مېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېگىز چوققا — مۇز تاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7282 مېتىر كېلىدۇ. يۇرۇڭقاش دەرياسى مۇزلۇقلاردىكى قارلارنىڭ ئېرىشى بىلەن سۇيى تولۇقلىنىپ تۇرىدىغان دەريادىن ئىبارەت. سۇ ئېقىنىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسەن ئوتتۇرا، ئېگىز تاغلىق رايونلاردىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشىگە ۋە يامغۇر سۇيىگە تايىنىدۇ. يۇرۇڭقاش دەرياسىغا سۇ كېلىدىغان مەنبە رايونى 14575 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد

280 مىليون كۇب مېتىر، سۇ مول يىللىرى 3 مىليارد 710 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكەن (1957 - يىلى)، سۇ ئاز كەلگەن يىللىرى 1 مىليارد 220 مىليون كۇب مېتىر (1963 - يىلى) بولدى. سۇ مول بولغان يىللاردىكى سۇ مىقدارى، سۇ قىس بولغان يىللاردىكى سۇنىڭ ئۇچ ھەسسىسىگە باراۋەر. يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 73.2 سېكۇنت كۇب مېتىر. يىللىق ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى ئېقىن مىقدارى 118 سېكۇنت كۇب مېتىر، ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى 4.38 سېكۇنت كۇب مېتىر بولدى. ئۆلچەش ئارقىلىق ئېرىشىلگەن ئەڭ يۇقىرى ئېقىن مىقدارى 1460 سېكۇنت كۇب مېتىر بولدى (توقۇغۇزلۇق سۇ رايى پونكىتى، 1978 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى).

مەلۇم يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلمىدىغان ئەڭ يۇقىرى كەلكۈن مىقدارى 2060 سېكۇنت كۇب مېتىر بولۇپ، كەلكۈن مەزگىلى 6-ئايدىن 8 - ئايغىچە. يۇقىرى كەلكۈن 7 - ئاينىڭ بېشىدىن 8 - ئاينىڭ بېشىغىچە بولغان ۋاقىتقا مەركەزلىشىدۇ.

يۇرۇقچاش دەرياسىغا كېلىدىغان سۇنىڭ پەسىللەر بويىچە كېلىش مىقدارى تەكشى ئەمەس. ئادەتتە ئەتىياز پەسلىدە كېلىدىغان سۇ يىللىق سۇ مىقدارىنىڭ 5.5%نى، ياز پەسلىدە كېلىدىغان سۇ 79.5%نى، كۈز پەسلىدە كېلىدىغان سۇ 12.4%نى، قىش پەسلىدە كېلىدىغان سۇ 2.9%نى تەشكىل قىلىدۇ.

يۇرۇقچاش دەرياسىنىڭ سۇ تەركىبىدە قۇم كۆپ، يىللىق ئېقىپ كېلىدىغان قۇم مىقدارى 5.16 كۇب مېتىر كىلوگرام، ئەڭ يۇقىرى قۇم مىقدارى 202 كۇب مېتىر كىلوگرام بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم ئېقىتىپ كېلىش مىقدارى 379 سېكۇنت كىلوگرام، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىتىپ كېلىدىغان قۇم مىقدارى 11 مىليون 970 مىڭ تونىنا چامىسىدا بولىدۇ.

يۇرۇقچاش دەرياسىنىڭ توقۇغۇزلۇق سۇ رايى پونكىتىدا، ئادەتتە 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا مۇز تۇتۇپ، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە مۇز تولۇق ئېرىپ بولىدۇ.

يۇرۇقچاش دەرياسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 513 كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 7.6‰. يۇرۇقچاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا تارماق دەريا بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بىر قەدەر چوقۇرلىرى يەتتە، ئوتتۇرا تاغلىق رايونىغا كەلگەندە بىرغول ئېقىن بولۇپ شەكىللەنگەن. ئادەت بويىچە توقۇغۇزلۇقنىڭ يۇقىرىسى يۇقىرى ئېقىن،

توڭغۇزلۇقتىن يېڭىئېرىققىچە بولغان قىسمى گوتتۇرا ئېقىن، يېڭىئېرىقتىن قوشلاشقىچە بولغان قىسمى تۆۋەن ئېقىن دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرى ئېقىنىنىڭ گوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 2.9 مېتىر، دەريا جىلغىسى V شەكىللىك جىلغا بولۇپ، كەڭلىكى ئادەتتە 300 مېتىر كېلىدۇ. ئەڭ تار جايلىرى ئاران 30 مېتىر، دەريا قاسىقى تىك كەسمە شەكىلدە، دەريا سۇيى لاي - قۇملارنى ئېقىتىپ كېلىدۇ. گوتتۇرا باشقا، يەنە زور مىقدارداردا چوڭ تاشلارنى ئېقىتىپ كېلىدۇ. گوتتۇرا ئېقىن قىسمىنىڭ گوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 5 مېتىر. بۇ بۆلەككە كەلگەندە دەريا قېنى بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ، دەريا تېگىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 300 مېتىر، ئەڭ كەڭ جايلىرى 1000 مېتىر كېلىدۇ. دەريا سۇيى ئېقىتىپ كەلگەن چوڭ تاشلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ قىسىمغا جۇغلىنىدۇ. تۆۋەن ئېقىن قىسمى تۈزلەڭ قۇملۇق بولۇپ، گوتتۇرىچە گوكلۇنى ‰0.7 مېتىر، دەريا قېنىنىڭ كەڭلىكى 800 مېتىردىن يۇقىرى كېلىدۇ. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن قۇم بارخانلىرى بار.

يۇرۇڭقاش دەريا قاراقاش دەريا سۇيى بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن خوتەن دەريا دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەن دەريا سىنى قاراقاش دەريا سىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىن ھېسابلىغاندا، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1127 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىككى دەريانىڭ قوشلاشتا قوشۇلغاندىن كېيىن شورتاغچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 319 كىلومېتىر كېلىدۇ. خوتەن دەريا سى شورتادا تارىم دەريا سىغا قۇيۇلىدۇ. خوتەن دەريا سىنىڭ سۇيى، تارىم دەريا سۇ مەنبەسىنىڭ %22.5 نى تەشكىل قىلىدۇ.

يۇرۇڭقاش دەريا سىنىڭ گوكلۇن پەرقى ناھايىتى چوڭ، سۇ ئېنېرگىيە بايلىق مەنبەسى مول، نەزەرىيە جەھەتتىكى زاپىسى بىر مىليون 160 مىڭ كىلوۋات، بۇنىڭ ئىچىدە تەرەققىي قىلدۇرۇپ پايدىلىنىش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغىنى 250 مىڭ كىلوۋات.

يۇرۇڭقاش دەريا سى تارىختا «شاھ دەريا سى، قاشتېشى دەريا سى، ئاق قاشتېشى دەريا سى» دەپ ئاتالغان. يۇرۇڭقاش دەريا سى ئۇزۇنىڭ ئەلا سۈپەتلىك قاشتېشى بىلەن قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتىدۇ، بولۇپمۇ قاشتېشى ئىچىدىكى داڭلىق ئاق قاشتېشى يۇرۇڭقاش دەريا سىدىن چىقىدۇ.

قاراقاش دەريا سى خوتەن دەريا سىنىڭ ئىككى تارمىقىنىڭ بىرى بولۇپ، قاراقۇرۇم تېغىدىن باشلىنىدۇ. قاراقاش دەريا سى تاغلىق رايون، تاغ - دۆڭلۈكلەر ۋە تۈزلەڭلىك رايونىدىن ئىبارەت ئۈچ

قىسمىغا بۆلۈنىدۇ. تاغلىق رايوننىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىردىن 6500 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7013 مېتىر كېلىدۇ. تاغ - دۆڭلۈكلەر رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1300 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تۈزلەڭ رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1100 مېتىردىن 1300 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

قاراقاش دەريا سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 808 كىلومېتىر كېلىدۇ. دەريا مەنبەسىدىن ئۇلۇغئاتاغىچە 569 كىلومېتىر بولۇپ، يۇقىرى ئېقىن قىسمى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دەريا مەنبەسىدىن شەيدۇللاغىچە بولغان قىسمى 359 كىلومېتىر بولۇپ، دەريا قىرغىقىنىڭ تىكلىكىقىچە كېلىدۇ. °60 دىن °20 قىسمەن جايلىرىنىڭ قېشى تىك، تاغ چوققىسى تاقىر ھەم يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، ئۇچلۇق چوققىلار ئاز، يەر شەكلى بىر قەدەر تەكشى، يىل بويى مۇز - قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 5.9‰ مېتىر، شەيدۇللادىن ئۇلۇغئاتاغىچە بولغان قىسمى 230 كىلومېتىر بولۇپ، ئېگىز چوققا، ھەيۋەتلىك تاغلاردىن تەركىب تاپقان. تاغنىڭ يانتۇلۇقى °45 ئەتراپىدا كېلىدۇ. بۇ قىسىمدا تارماق ئېقىن ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، چوڭقۇرلىرى 20 گە يېتىدۇ. دەريانىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى قىيا تاشلار كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، دەريا ئەگرى - دوناي، دەريا قېنى تار، دەريا جىلغىسىنىڭ تېگى كەڭلىكى 100 مېتىرغا يەتمەيدۇ، ئەڭ تار يېرى 20 مېتىر كېلىدۇ، دەريا قېنى پۈتۈنلەي قورام تاشلاردىن ئىبارەت. ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 7.8‰ مېتىر.

ئۇلۇغئاتادىن قاراقاش دەريا سىستېمىسىنىڭ كۆۋرۈكىگىچە بولغان قىسمى، ئوتتۇرا ئېقىن بولۇپ، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 91 كىلومېتىر، دەريانىڭ ئىككى تەرىپى خوتەن ناھىيىسى بىلەن قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئېكىنزارلىق رايونىدىن ئىبارەت. دەريا قېنى قورام تاش ۋە چوڭ تاشلاردىن ئىبارەت، ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 5.8‰ مېتىر.

قاراقاش دەريا كۆۋرۈكىدىن قۇشلاشقىچە بولغان قىسمى تۆۋەن ئېقىن بولۇپ، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 128 كىلومېتىر. دەريا قېنى شېغىل تاش ۋە لاي - لاتقىلاردىن ئىبارەت. كەلكۈن مەزگىلىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دەريادا سۇ ئۈزۈلۈپ قالمىدۇ. دەريا جىلغىسى روشەن ئەمەس. دەريا قېنىنىڭ كەڭلىكىمۇ بىر خىل ئەمەس. ئادەتتە تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. ئەڭ كەڭ قىسمى ئىككى

كىلومېتىر كېلىدۇ. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئېتىزلىقلار ۋە قۇملۇقلار بار، ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى ‰79 مېتىر.

قاراقاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا مۇزلۇقلار بىر قەدەر كۆپ، يۇلغۇنلۇقنىڭ يۇقىرى قىسمىدا 10 كىلومېتىردىن ئۇزۇنراق كېلىدىغان بىر مۇزلۇق بار. شەيدۇللانىڭ ئوڭ تەرىپىدە كەڭلىكى بىر كىلومېتىردىن 28 كىلومېتىرغىچە، ئۇزۇنلۇقى 130 كىلومېتىر كېلىدىغان چوڭ مۇزلۇق بار. ئېكسىنزارلىق رايونىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 200 مىللىمېتىر چامىسىدا، پاكار تاغلىق رايون ۋە تاغ ئالدى رايونلىرىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 50 مىللىمېتىردىن 80 مىللىمېتىرغىچە كېلىدۇ. پاكار تاغلىق رايون ۋە تاغ ئالدى رايونىدىكى ھۆل - يېغىنىنىڭ سۇ مەنبەسىنى تولۇقلاش رولى يوق. سۇ توپلىنىش دائىرىسى 21603 كۋادرات كىلومېتىر.

قاراقاش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 201 مىليون كۇب مېتىر، ئۆلچەشتىن ئېرىشىلگەن سۇ ئەڭ مول بولغان يىللاردىكى ئېقىن مىقدارى 3 مىليارد 180 مىليون كۇب مېتىر (ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتى، 1961 - يىلى). سۇ قىس يىللاردىكى ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 230 مىليون كۇب مېتىر (ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتى، 1983 - يىلى). سۇ مول كەلگەن يىلدىكى سۇ بىلەن ئاز كەلگەن يىلدىكى سۇنىڭ سېلىشتۇرمىسى 1:2.6.

دەريا سۈيىنىڭ پەسىللەر ئارا كېلىشى بەكمۇ تەكشى ئەمەس. ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ، يىللىق ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ %9.8 نى؛ ياز پەسلىدىكى سۇ %73.1 نى، كۈز پەسلىدىكى سۇ %13.6 نى، قىش پەسلىدىكى سۇ %3.5 نى تەشكىل قىلىدۇ. سۇ ئەڭ ئاز كېلىدىغان 1 - ئايدىكى سۇ مىقدارى يىللىق سۇ مىقدارىنىڭ %1.1 نى، سۇ ئەڭ كۆپ كېلىدىغان 7 - ئايدىكى سۇ مىقدارى يىللىق سۇ مىقدارىنىڭ %29.3 نى تەشكىل قىلىدۇ.

قاراقاش دەرياسىنىڭ كۆپ يىللىق ئېقىن مىقدارى 69.8 (ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتى)، ئەڭ يۇقىرى ئېقىن مىقدارى 115 (ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتى، 1983 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9-كۈنى)، ئەڭ تۆۋەن ئېقىن مىقدارى 3.6 (ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتى 1956 - يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى). مەلۇم يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلىدىغان چوڭ كەلكۇن مىقدارى 1460 سېكۇنت كۇب مېتىر، كەلكۇن مەزگىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولىدۇ. ئەڭ چوڭ كەلكۇن كۆپ ھاللاردا 7 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 8 - ئاينىڭ

باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا كېلىدۇ.

قاراقاش دەريا سىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم 2.2 كۇب مېتىر كىلوگرام، ئەڭ چوڭ قۇم مىقدارى 401 كۇب مېتىر كىلوگرام، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىتىپ كېلىدىغان قۇم مىقدارى 153 سېكۇنت كىلوگرام، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىتىپ كېلىدىغان قۇم مىقدارى 4 مىليون 830 مىڭ تونا.

قاراقاش دەريا سىنىڭ ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتىدا 11 - ئاينىڭ بېشىدا مۇز توڭلايدۇ. 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇز تولۇق ئېرىپ بولىدۇ. ئۇلۇغئاتا سۇ رايى پونكىتىنى مۇز قاپلاش ۋاقتى 74 كۈندىن 131 كۈنگىچە بولىدۇ. مۇزنىڭ قېلىنلىقى 0.4 مېتىردىن 0.92 مېتىرغىچە بولىدۇ.

قاراقاش دەريا سىنىڭ سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى يۇرۇڭقاش دەريا سىنىڭكىدىنمۇ مول، ئېچىش شارائىتى ياخشى، نەزەرىيىدىكى زاپاس مىقدارى 1 مىليون 470 مىڭ كىلوۋات سائەت، بۇنىڭدىن ئېچىپ پايدىلىنىش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى بولغىنى 270 مىڭ كىلوۋات سائەت، ئۇلۇغئاتا — كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، سۇ قاچىلاش، توك تارقىتىش بويىچە ئەڭ ياخشى سۇ ئامبىرى ئورنى ھېسابلىنىدۇ.

قاراقاش دەريا سىنىڭ تارىختا «قارا قاشتېشى دەريا سى» دېگەندەك نامىلار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، ئۇزۇنىڭ قارا تېشى بىلەن مەشھۇر.

قاراقاش دەريا سى ئېلىشچېشى خوتەن شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 27 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، 1984 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1988 - يىلى پۈتكۈزۈلگەن.

بۇ ئېلىشچېشى دەريانى توسۇپ ياسالغان قوش قەۋەتلىك سۇ تۇتقۇنى قۇرۇلۇشى بولۇپ، سۇ باشلاش، كەلكۇن ئۆتكۈزۈش، قۇمنى ئايرىۋېتىش قاتارلىق ئۇنىۋېرسال ئۇنۇمگە ئىگە. ئېلىشچېشىنىڭ ئۇدۇل قىسمى كەلكۇن ئۆتكۈزۈش، تۆۋەن قەۋىتى قۇمنى ئايرىش، ئىككىنچى قەۋىتى سۇ باشلاش شەكلىدىكى ئىككىنچى دەرىجىلىك قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ. كەلكۇن ئۆتكۈزىدىغان ئالتە ئارىسى بولۇپ، ئومۇمىي كەڭلىكى 67.5 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 500 سېكۇنت كۇب مېتىر، ئىككى تەرىپىدە ئۇچ ئارا سۇ ئۆتكۈزۈش ئورنى بار، ھەر بىرىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، (ئىككى ئارا قاراقاش ناھىيىسىگە، بىر ئارا خوتەن ناھىيىسىگە سۇ ئۆتكۈزىدۇ) لايىھىدىكى سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 120 ۋە 50. زاكۇ

تاقىقى ئېلېكترونلۇق مېڭە ئارقىلىق ئاپتوماتىك كونترول قىلىنىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشتا ئورۇندالغان تاش، توپا مىقدارى 817 مىڭ كۇب مېتىر، ئادەتتىكى بېتون ۋە پولات چۆنقلىق بېتون 326 مىڭ كۇب مېتىر. تاش بىلەن قوپۇرۇلغان قىسمى 20 مىڭ كۇب مېتىردىن ئارتۇق. پولات چۆنقلىق بېتوندىن ياسالغان 16 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئېلىشبېشى قۇرۇلۇشى يېراقتىن ھەيۋەت بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

قاراقاش دەريا‌سى ئېلىشبېشى ئىككى قىرغاقتىكى 900 مىڭ موغا يېقىن تېرىلغۇ يەرنى سۇغىرىدۇ ۋە نەچچە يۈز مىڭ ئادەم ۋە چارۇىنىڭ سۇ ئىچىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ، بۇ قۇرۇلۇش پۈتۈشتىن ئىلگىرى، قاراقاش دەريا‌سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى خەلق ئاممىسى توغان تۈتۈپ سۇ باشلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى 400 مىڭدىن ئارتۇق ئىش كۈنى ۋە نۇرغۇن ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى سەرپ قىلاتتى. بۇ ياقتىن تۇغان ياسىسا، ئۇ ياقتىن كەلكۇن ئېقىتىپ كېتەتتى. بۇ ھال ئىككى قىرغاقتىكى خەلق ئاممىسى ئۈچۈن ئىنتايىن ئېغىر يۈك بولۇپ قالغانىدى. سۇ تالىشىپ ھەر خىل ماجىرا، ھەتتا قانلىق ۋەقەلەر بولۇپ تۇراتتى.

ھازىر ھەيۋەتلىك، كۆركەم، يېڭى، باشقۇرۇلۇشى زامانىۋى بولغان ئېلىشبېشى قاراقاش دەريا‌سى ئۈستىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. باشتۇك دەريا سۈيى ھازىر كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇپ ئېرىق-ئۆستەڭلەرگە، ئېتىزلارغا ياۋاشلىق بىلەن يېتىپ بارىدىغان بولدى.

بۇ جايدا ئېلىشبېشى قۇرۇلۇشى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان ھالدا، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە قۇرۇلۇشلار بارلىققا كەلدى. سۇ كۆلچىكى، گەگمە كۆۋرۈك، راۋاق قاتارلىقلار بىر - بىرىگە تولىمۇ ماسلاشقان، ئۆستەك بويلىرىنى بۇك - باراقسان دەرەخلەر قاپلىغان، ھەر يىلى ئەتىياز، ياز، كۈز پەسلىدە بۇ يەرگە كېلىپ سايا‌ھەت، ئېكسكۇرسىيە قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، شەرقىي قىرغاقتا قەدىمكى ئىبادەتخانا خارابىلىكى، غەربىي قىرغاقتا ۋالك ۋېينىك قەبرىسى بولۇپ، بۇلارمۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. ئىلگىرىكى قاقاس سايى ھازىر داڭلىق سەيلىگاھقا ئايلاندى.

بۇ قۇرۇلۇشنى لايىھىلەش، پىلانلاش جەھەتتە ۋىلايىتىمىزنىڭ قوش قاتلاملىق سۇ باشلاش ئېلىشبېشى قۇرۇلۇشىدىكى مۇۋەپپەقىيەت تەجرىبىلىرى ئۆرنەك قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن تەڭ شۇ جايىنىڭ شارائىتىغا قاراپ، يېڭىلىق يارىتىش ئاساسىدا ئىشلەنگەن. قۇرۇلۇش

پۈتكەن بىر قانچە يىلدىن بۇيان، ئىشلەش ئىقتىدارى ئىنتايىن ياخشى بولماقتا. بۇ قۇرۇلۇش مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ۋە بۇ يەرگە سايا‌ھەت قىلىش، تەكشۈرۈشكە كەلگەن چەت ئەللىك دوستلار، سۇ ئىشلىرى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى.

يۇرۇڭقاش دەريا‌سى ئېلىشىپىشى خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 26 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان، قۇرۇلۇش 1988 - يىلى باشلىنىپ، ئاساسىي گەۋدە قۇرۇلۇشى 1990 - يىلى پۈتكەن. 1992 - يىلى تولۇق پۈتكۈزۈلگەن.

يۇرۇڭقاش دەريا‌سى ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشىنىڭ قۇرۇلمىسى قاراقاش دەريا‌سى ئېلىشىپىشىغا ئوخشايدۇ. دەريانى توسۇپ ياسالغان قوش قەۋەتلىك قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت. بىراق كۆلىمى قاراقاش دەريا‌سى ئېلىشىپىشىدىن سەل چوڭ بولۇپ، ئىككىنچى دەرىجىلىك قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ. كەلكۈن ئۆتكۈزۈش زاكۇسى ئالتە ئارا بولۇپ، ھەر بىر ئارىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 536 سېكۇنت كۇب مېتىر، ئىككى قىرغاقتا سۇ باشلاش زاكۇسىدىن ئۈچ ئارا زاكۇ بار، ھەر بىر ئارىنىڭ كەڭلىكى 10مېتىر، بۇنىڭدىن ئىككى ئارا (ئوڭ تەرەپتە) لوپ ناھىيىسى تەۋەسىدە، بىر ئارا (سول تەرەپتە) خوتەن ناھىيىسى ۋە خوتەن شەھىرى تەرەپتە. لايىھىدىكى سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 120 سېكۇنت كۇب مېتىر ۋە 50 سېكۇنت كۇب مېتىر. زاكۇ تاقاقلىرى ئاپتوماتىك كونترول قىلىنىدۇ.

يۇرۇڭقاش دەريا‌سى سۇغىرىش رايونى خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ چوڭ سۇغىرىش رايونى بولۇپ، سۇغىرىش كۆلىمى 900 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. ئېلىشىپىشى پۈتكۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى، سۇغىرىش رايونىدا ئۆستەڭ بولسىمۇ، ئېلىشىپىشى بولمىغاچقا، توغان ياساپ سۇ باشلاشقا توغرا كېلەتتى. ھەر يىلى نەچچە يۈز مىڭ ئىش كۈنى ۋە نەچچە يۈز مىڭ يۈەن پۇل سەرپ قىلىناتتى.

مەركەز، ئاپتونوم رايونىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا، 18 مىليون 700 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىنىپ ۋىلايەت بويىچە كۆلىمى چوڭ ئېلىشىپىشى ياسالدى. بۇ قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 800 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. قۇرۇلۇشتا 914 مىڭ كۇب مېتىر تاش توپا، 28 مىڭ 900 كۇب مېتىر ئادەتتىكى بېتون ۋە پولات چىۋىقلىق بېتون ئورۇندالدى. تاش بىلەن قوپۇرۇلغان قىسمى

31 مىڭ كۇب مېتىر بولدى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ياسلىشى بىلەن قۇم تۇغ ياساپ سۇ باشلاش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. ئىككى قىرغاقتىكى خەلق ئاممىسى ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلدى.

يۇرۇڭقاش دەرياسى ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشى ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم، ساددا ھەم نەپىس ئىشلەنگەن. قۇرۇلۇشنى لايىھىلىگۈچىلەر يۇرەكلىك ھالدا يېڭىلىق يارىتتى. دۆلەت تەستىقلىغان ئومۇمىي مەبلەغ كۆلىمىدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك شەرتى بىلەن، ئېلىشىپىشى ئورنىدا ئىشخانا بىناسىدىن بىرى ۋە كۆڭۈل ئېچىش بىناسىدىن بىرى سېلىنىدى. ئۆلچەملىك سۇ ئۇزۇش كۆلچىكى ۋە ئانا - بالىلار سۇ ئۇزۇش كۆلچىكى ياسالدى. كۆكەرتىش رايونى بەرپا قىلىنىدى. 200 مو مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىنىپ، 40 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق دەل - دەرەخ سېلىنىدى. بىرقانچە كىلومېتىر يولغا بىتون ۋە ئاسفالت يانقۇزۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، بېلىق كۆلچىكى، سۇ مۇنارىسى، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىقلار ياسالدى. قۇرۇلۇش بىلەن كۆڭۈل ئېچىش، كۆكەرتىش، گۈزەللەشتۇرۇش بىرلەشتۇرۇلگەن؛ باشقۇرۇش بىلەن مۇلازىمەت بىر گەۋدە قىلىنغان؛ جەمئىيەتكە يۈزلەندۇرۇلگەن كۆپ ئىقتىدارلىق پائالىيەت، كۆڭۈل ئېچىش مەركىزى بەرپا قىلىنىدى. بۇنداق ئەھۋال شىنجاڭ بويىچە ئاز كۆرۈلمەدۇ.

بۇ قۇرۇلۇش مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىنىڭ، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن سایاھەتچىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشنىڭ غەربىي تەرىپىدىن 1.5 كىلومېتىر يىراقلىقتا نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى مېلىكىئاۋات قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار. جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك سایاھەتچىلەر بۇ جايغا تەكشۈرۈش ۋە سایاھەت قىلىش ئۈچۈن ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرىدۇ. ھازىر يۇرۇڭقاش دەرياسى ئېلىشىپىشى كىشىلەر ئىنتىلىدىغان كۆپ كېلىدىغان مەشھۇر سەيلىگاھلىققا ئايلاندى.

گۈما دەرياسى بۇ، گۈما ناھىيىسى بويىچە ئېقىپ چىقىپ دەريا. بۇ دەريا قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلانغان بولۇپ، ۋادا كۆلىمى 2180 كۋادرات كىلومېتىر، سۇغىرىش كۆلىمى 270 مىڭ مو.

بۇ دەريا تاغ ئېقىنلىرى خاراكتېرىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرى بولۇپ، سۇ مەنبەسى ئېگىز تاغدىكى قار - مۇزنىڭ ئېرىشىدىن

كېلىدۇ. يەنە ئاز مىقداردىكى يامغۇر، بۇلاق سۇيى بىلەن تولۇقلىنىدۇ.

سانجۇ دەرياسى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىدىن باشلانغان بولۇپ، گۈما ناھىيىسىدىكى ئىككىنچى چوڭ دەريا ھېسابلىنىدۇ. تاغ-جىلغا تىپىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا سى بولۇپ، سۇ مەنبەسى ئېگىز تاغدىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن كېلىدۇ. يەنە ئاز مىقداردىكى بۇلاق ۋە يامغۇر سۈيىنىڭ تولۇقلىمىسىغا تايىنىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 123 كىلومېتر. سۇ يىغىلىش كۆلىمى 914 كۋادرات كىلومېتر. ۋادا كۆلىمى 1070 كۋادرات كىلومېتر. سۇغۇرۇلىدىغان تېرىلغۇ يەر 180 مىڭ مو.

كېرىيە دەرياسى كوئېنلۇن تېغىنىڭ كېرىيە تاغ ئېغىزىدىن باشلىنىدۇ. ئۇ ئاتامسۇ دەريا سى، ئاقسۇ دەريا سى، ئاقتاش-ساي دەريا سى، كۇراپ دەريا سى، قاشتاش دەريا سى قاتارلىق 12 تارماق ئېقىنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 438 كىلومېتر.

خاتىمە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، يۇقىرىدا خوتەن بوستانلىقى ۋە ئېكولوگىيىسى ھەققىدە سىلىشتۇرما پاكىتلار ۋە بىر قاتار مۇلاھىزىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، مۇھىت ھاياتلىق ئۈچۈن ھەممىدىن قىممەتلىك بايلىق، ئۇنى چوقۇم بىلىش كېرەك. ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا جاننى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھېچنېمە بىلەن كارى بولمىغانلارنى بىز كۆپ كۆرگەن. بۈگۈنكى كۈندىكى بازار رىقابىتىدە ھېچنېمە بىلەن كارىمىز بولمىسا، بۇ زېمىنغا مۇھەببىتىمىز بار دېگىنىمىز يالغان بولۇپ چىقىدۇ. بىز كەچۈرگۈسىز جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولىمىز. بۇ زېمىن بىزگىلا مەنسۇپ ئەمەس. بۇ يەردە كېيىنكىلەرنىڭمۇ ھەققى بار. ئەگەر بىچارە، ئەگەر بىتەلەي، ئەگەر رەزىل ئادەملەرلا كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا تەۋە بولغان بايلىقنى كۆز قىزارتىدۇ. ئاچكۆزلۈك بىلەن ھەممىنى بۇزۇپ تۈگىتىدۇ، ھېچنېمە قالدۇرمايدۇ.

خەلقئارادىكى مۇھىت ئاسراش مۇتەخەسسىسلىرى نۇرغۇن پاكىتلار ئاساسىدا، دۇنيادا ئۆلۈۋاتقان ئادەملەرنىڭ 40% نى

بۇلغىنىش ۋە باشقا مۇھىت ئاممىلىرىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى بايقىدى. ئۇلارنىڭ پەرىزىچە، ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى تاتلىق سۇلارنى ۋە باشقا مۇھىت بايلىقلىرىنى بۇلغىشى سەۋەبىدىن ھەر يىلى 4، 5 مىليارد ئادەمنىڭ سالامەتلىكىي زىيانغا ئۇچرايدىكەن. سۇنىڭ بۇلغىنىشى بىلەن ھەر يىلى 1 مىليوندەك ئادەم قاندىكى كېسەللىكلەر سەۋەبىدىن ئۆلىدىكەن، ئىس - تۈتەكلەر ھەر يىلى 4 مىليون بالىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىكەن. ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان جايلاردا كەلگۈسىدە 100 مىليونلىغان كىشىلەر يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، «مۇھىت مۇساپىرلىرى» غا ئايلىنىدىكەن ھەمدە بۇ مۇساپىرلار كۆپىنچە نامرات، چەت - ياقا رايونلاردىن چىقىدىكەن.

بىزدە ھازىرچە خەلق ئاممىسى ئۆزلۈكىدىن ھەرىكەتكە كېلىپ تەشكىللەنگەن، ئىنسانلارنىڭ ياشاش مۇھىتىنى قوغداشنى مەقسەت قىلغان ئاممىۋى تەشكىلات يوق. باشقا ئەللەردە بۇنداق تەشكىلاتلار خېلى كۆپ. ئۇلار ئىنسانلارنىڭ مۇھىتىنى قوغداش ئېڭىنى ئۆستۈرۈشىدە، ھەتتا ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرغۇچىلارنىڭ مۇھىت مەسىلىسىدە جىددىي تەدبىر بەلگىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىماقتا. دۆلىتىمىزدىمۇ بۇ جەھەتتە بىر قانچە يىل مابەينىدە كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشلەر بولۇۋاتىدۇ. مۇھىت، ئېكولوگىيىمە مەسىلىلىرى ئالاھىدە كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. بىز پارتىيە - ھۆكۈمەت بەرگەن سىياسەت، تارىخىي پۈرسەت ۋە ئىمكانىيەتنى چىڭ تۈتۈپ، ھەر بىر شەخس مۇھىتنى قوغدىساق، مۇھىت بىلەن ئۆزلىرىمىزنىڭ چەمبەرچاس باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلساق، مۇھىت بۇزغۇنچىلىقى خاراكتېرىدىكى ھەرقانداق پائالىيەتكە خاتىمە بەرسەك، خوتەن زېمىنى قاتارى پۈتكۈل يەر شارى چوقۇم خۇشاللىنىدۇ. خوتەنگە بەرىكەت - ئامەت ھەر دائىم ياغىدۇ.

ئاخىرىدا شۇنداق جاكارلايمەنكى، مۇھىت ئۈچۈن سوققان خەيرلىك يۈرەكلەر مەڭگۈ ياشارغاي، مۇھىت بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىنتىلگەن ھەر بىر قەدەملەردىن مەڭگۈلۈك توزمىماس ھايات گۈللىرى ئېچىلغاي؟!

2003 - يىل فېۋرال، قاراقاش.

پايدىلانمىلار

1. ئەركىن روزى: «بۇ يەردە كېيىنكىلەرنىڭمۇ ھەققى بار». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى.
2. «گۆھەر زېمىن خوتەن».
3. «خوتەننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى».
4. «پىشىللىق ئىلتىجاسى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى.
5. «يۇز مىڭلىغان نېمە ئۈچۈن» 4 -، 5 -، 9 - قىسىملىرى.
6. ئەكبەر ۋەلى: «تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەت». شىنجاڭ پەن - تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى (K). 2002 - يىل نەشرى.
7. ئىسھەت سۇلايمان: «تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى.
8. «جاھاننامە» 1-، 2-، 3- قىسىملىرى.
9. ئابلىز بورھان: «ھاياتلىق ۋە مۇھىت». شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
10. داۋۇت ساۋۇت: «شىنجاڭ سودا بازارلىرىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى.
11. «مۇھىت ۋە راك كېسىلىنىڭ»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى.
12. روۋ جىگاك: «مۇھىت ئاسراش ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.
13. ئابلەت مۇھەممەت: «مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.
14. مارك ئاۋرېل سىتەيىن: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل نەشرى.
15 «شىنجاڭنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلىرى». شىنجاڭ پەن - تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى (K) 1995 - يىل نەشرى.
16. غەيرەت دوختۇربايۇف: «شىنجاڭ ياۋايى ھايۋانلىرىنىڭ رەڭلىك ئاتلىسى». شىنجاڭ پەن - تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى (K) 2000 - يىل نەشرى.
17. مەمتىمىن توختى، ئابدۇللا سۇلايمان: «ئۆسۈملۈك ۋە ئىنسانلار». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.
18. «بىزنى مۇھىتنى ئاسراش بىلىملىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.
19. ئابدۇقادىر يۇنۇس: «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تەبىئىي جۇغراپىيىسى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

20. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.
21. ئابباس بورھان: «قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى». پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش نەشرىياتى شىنجاڭ ئۇيغۇر، قازاق شۆبىسى، 1983 - يىل نەشرى.
22. ئابدۇللا سۇلايمان: «بۇ ــ مۇھەببەت، بۇ ــ ياشلىق». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى.
23. «لوپ ناھىيىسىنىڭ يەر-جاي ناملىرى تەزكىرىسى».
24. «چىرا ناھىيىسىنىڭ يەر-جاي ناملىرى تەزكىرىسى».
25. «قاراقاش ناھىيىسىنىڭ يەر-جاي ناملىرى تەزكىرىسى».
26. «لوپ تارىخى ماتېرىياللىرى» 3 -، 4- توپلام.
27. «كېرىيە تارىخى ماتېرىياللىرى» 1 - توپلام.
28. «قاراقاش تارىخى ماتېرىياللىرى» 1 - توپلام.
29. «چىرا تارىخى ماتېرىياللىرى» 1 - توپلام.
30. «قۇرغاق رايونلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
31. «ئوتخور چارۋا مالالار» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
32. «شىنجاڭ ئورمانچىلىقى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
33. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
34. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
35. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
36. «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 2002 - يىل 6 - سان.
37. «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
38. «شىنجاڭ پارتىيە خەۋىرى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
39. «قۇرغاق رايون جۇغراپىيىسى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
40. «شىنجاڭ گېزىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، «شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»، «بېشىل زېمىن»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى»، «ئاسىيا كىنديكى»، «شىنجاڭ پەن - تېخنىكا گېزىتى»، «خوتەن گېزىتى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
41. لى ينپىڭ: «بۇددا ئىلى ــ ئۇدۇن». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 - يىل نەشرى.
42 نىياز كېرىمى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل نەشرى.
43. «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.

44. «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
45. «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
46. «شىنجاڭنىڭ يەر ئۈستى سۇيى ۋە ئۇنىڭغا باھا». شىنجاڭنىڭ بېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش كۇرسىنىڭ دەرسلىكى.

ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن 1976 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قاراقاش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1999 - يىلى 7 - ئايدا قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن. ھازىر قاراقاش ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىدە ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇ 1996 - يىلى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «مەڭگۈ تاشلاردىكى تەڭرى مۇقەددەسلىكى» ناملىق ماقالىسى بىلەن تەتقىقات ساھەسىگە كىرىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا 100 پارچىگە يېقىن ئىلمىي ماقالە، ئوبزورلىرى ۋە باشقا ژانىردىكى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان. «نەۋائى دۇردانىلىرى»، «تۇرمۇش مەسىلەتچىسى»(25)، «بېمەكلىكلەر مىزاجى»، «تاللانغان شىپالىق رېتسېپلار»، «دانىلىق زىرائەتلەرنىڭ شىپالىق رولى»، «دۇتادىغۇبلىك تىن جۆھەرلەر»، «مەدەنىيەت دالاسىغا سەپەر»، «ساتىرىك شائىر — ئەھمەد شاھ قاراقاش»، «ئۇيغۇر تېبابىتىدە پەرۋىش ۋە پەرھىز» قاتارلىق 12 پارچە كىتابى نەشر قىلىنغان. «ئۇيغۇر تېبابەت تارىخى»، «مەشھۇر شەخسلەر ھېكمەتلىرى 1 — 30»، «مېغىزلارنىڭ شىپالىق رولى»، «دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى ئۇيغۇر تېبابىتىدە داۋالاش 1 — 5» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ.

ئۆمەر رەجەپ

خوتەن ئېكولوگىيىسىنىڭ بۈگۈنى ۋە كەلگۈسى

خوتەننىڭ ئېكولوگىيىسىنى ياخشىلاش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر

خوتەنلىكلەر ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا ئېكولوگىيىنى ياخشىلاش جەھەتتە ناھايىتى مول تەجرىبىلەرنى توپلىدى ۋە بىر قاتار نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، خوتەن خەلقى جاسارەت بىلەن كۆچىنىپ ئىشلەپ، ئۆز يۇرتىنى جەننەتتەك قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. ئىككى دەريا ئارىلىقىغا جايلاشقان خوتەن ناھىيىسى ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەجرىبىلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئىھاتە ئورمان، ئىقتىسادىي ئورمان، ئېكولوگىيە ئورمىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت «ئۈچ ئورمان» شوئارى ئاستىدا قۇمنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ساقلاش تېپىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆستۈرۈش، قۇم- بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش تېپىدىكى ماتېرىيال ئورمىنى ئۆستۈرۈش، تۇپراقنى ياخشىلاش، ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىش تېپىدىكى ئىقتىسادىي ئورمانىنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ئۈلگە تىكلىدى. خوتەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئالتە يېزا - بازار ئاساسەن قاراقاش دەرياسى سۈيىدىن پايدىلىنىپ سۇغىرىش تېپىدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. قاراقاش دەرياسى سۈيى تەركىبىدە مىنېرال ماددىلار باغۇنچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشقا، بولۇپمۇ ياڭاق

ئۆستۈرۈشكە باب كەلگەچكە، خەلق بۇ بوستانلىقنى داڭلىق ياڭاق بازىسىغا ئايلاندۇردى.

خوتەن ناھىيىسى دۆلەت بېكىتكەن «ئۈچ شىمالىي رايون ئىمارەت ئورمان قوغدىلىشى» دا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە بىرىنچى «ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا، 1989 - يىلى 5 - ئايدا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن «يەر شارىدىكى باغ - ۋارانلاشقان 500 ناھىيىنىڭ بىرى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى.

خوتەندە يەنە ئىقتىسادىي قىممىتى يۇقىرى بولغان مېۋە، ئانار ئۆستۈرۈلىدۇ. ئانار — چىرا ناھىيىسىنىڭ چىرا يېزىسى، گۇما ناھىيىسىنىڭ پىيالما يېزىلىرىدا ئۇقتىلىق ئۆستۈرۈلىدۇ. بۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىۋى شارائىتى قۇرغاق، يەنە كېلىپ خوتەننىڭ باشقا جايلىرىغا قارىغاندىمۇ تېخىمۇ قۇرغاق بولۇپ ئانار ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. ئەمگەكچان ئاتا - بوۋىلىرىمىز تەبىئەت سىرلىرىنى ئېچىپ ۋە پايدىلىنىپ قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى توپلىغان. «ياڭاقنى كۆلگە سال، ئانارنى چۆلگە» دېگەن ماقال ئەنە شۇنىڭ روشەن دەلىلى. ياڭاق سۇغا ئامراق دەرەخ، ئانار سۇ خالىمايدىغان مېۋىلىك دەرەخ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تاللىغان تۇپرىقىمۇ ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلگەن.

ئانار، خوتەننىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىماقتا. خوتەن قىزىلگۈل ھاراقچىلىق شىركىتىنىڭ ئانار ھارىقى داڭلىق مەھسۇلات بولۇپ ھەم ئىقتىسادىي قىممەت، ھەم ئىجتىمائىي قىممەت يارىتتى.

ئاناردىن ئىبارەت بۇ مېۋىلىك دەرەخ بىر تەرەپتىن ئېكولوگىيە جەھەتتە رول ئوينىپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇپ، بوستانلىقنى كېڭەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن غايەت زور ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىپ، دېھقانلارنى ھەم سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كارخانىچىلارنى نەپكە ئىگە قىلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئېكولوگىيىلىك قۇرۇلۇش جەھەتتە يەنە كىشىنى خۇشال قىلىدىغان قۇرۇلۇشلار ئىشلەنمەكتە.

خوتەن ۋىلايىتى چەت، ياقا، نامرات ۋىلايەت بولۇشتىن باشقا، يەنە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئەڭ كۆپ يۈز بېرىدىغان ۋە تارقىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. تارىختىن بۇيان خوتەندە نەچچە قېتىملاپ

ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقىلىپ، سانسىزلىغان ئادەملەر ۋاقتىسىز ئۆلۈپ كەتكەن. تولۇقسىز مەلۇماتتىن قارىغاندا، خوتەندە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋابا كېسىلى تارقىلىپ، نەچچە تۈمەن كىشى ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. بۇ ئىشنى چوڭلار «ئاغرىق - سىلاق» دەپ ئاتىغان. 1993 - يىلى 4 - ئايدا 112 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن مومام ھەۋزىخانىنىڭ دەپ بېرىشىچە، بۇ قېتىمقى «ئاغرىق - سىلاقتا ئائىلە بويىچە قىرىلىپ توگەپ كەتكەنلەر كۆپ ئىكەن. ئۇنىڭ ئائىلىسىدىمۇ ئاكا - سىڭىل ئىككى كىشىلا ھايات قالغان بولۇپ، قالغان 16 كىشى (چوڭى 70 ياش، كىچىكى ئۈچ ياش) ۋاپات بولغان. كىچىككىنە يۇرۇقتاش دىيارىدا ئۆيلەر ئادەمسىز، ئېتىزلار تېرىقسىز، مال - ۋارانلار قاراقسىز قالغانىكەن. ئۆلگەنلەرنىڭ دەپنە قىلىپ ئۇلگۈرمىگەچكە، بىر نەچچە كىشى قەبرىستانلىقتىن كەلمەي، يەرلىك كولاش، دەپنە قىلىش بىلەن بولغانىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل كېسەللىكلەر ئۇزۇلمەي يۇز بېرىپ، ئاھالىنىڭ تەبئىي كۆپىيىشى بەك ئاستا بولغان. چېچەك، خولېرا، قىزىل، جىگەر كېسىلى قاتارلىقلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى يۇز بېرىپ كىشىلەرنىڭ ئارامىنى قويمىغان، كىشىلەرنى يۇرەكئالدى قىلىپ قويغان.

ئازادلىقتىن كېيىن نۇرغۇن كېسەللىكلەر ئۇنۇملۇك تىزگىنلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما بەزى كېسەللىكلەر مۇھىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا تۈپتىن تىزگىنلىنىپ كېتەلمىگەن. يۇقۇملۇق جىگەر كېسىلى ئىچىملىك سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كىشىلەر ئۇزۇن مۇددەت كۆل سۇيى ياكى ئۆستەك سۇيى ئىچىپ كەلگەچكە، بۇ خىل كېسەلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تارقىلىشى ناھايىتى تېز بولغان. يۇقۇملۇق جىگەر كېسىلىنىڭ تارقىلىشىدا باشقا سەۋەبلەردىن باشقا ئەڭ مۇھىمى ئادەملەر ئۆستەك سۇيى ئىچكەندىن كېيىن، بۇ كېسەل پەيدا بولغان. ئەسلىدە تۇز ئېلىنغان ئۆستەكلەر قەبرىستانلىقنى كېسىپ ئۆتكەن. سۇنىڭ ئۇزۇن مۇددەت يالىشى نەتىجىسىدە قەبرىستانلىقتىكى كېسەل مىكروبى سۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ جىگىرىنى زەھەرلەپ كېسەل پەيدا قىلغان. ئاندىن تېزلىكتە يۇقۇپ تارقىلىپ كەتكەنىكەن.

1987 - يىلى خوتەندە يۇقۇملۇق جىگەر كېسىلى تارقىلىپ نەچچە

ئون كىشى ئۆلۈپ كەتتى.. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ۋە سەھىيە، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش تارماقلىرى جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، كېسەللىك ئاپىتىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان بولسىمۇ، زىيان ئېچىنىشلىق بولغان. دەل شۇ ۋاقىتتا شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقان يولداش لى رۇيخۇەن خوتەنگە كەلگەندە، خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ھېلىمۇ كۆل سۇيى ياكى ئېقىن سۇ ئىچىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق ئېچىنغان ۋە بېيجىڭگە قايتىپلا، ئۆز يېنىدىن 20 مىڭ يۈەن ئىئانە قىلغان ھەم سىياسىي كېڭەش ئورگىنىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى، كادىرلارنى سەپەرۋەر قىلىپ نەچچە يۈز مىڭ يۈەن ئىئانە توپلاپ خوتەنگە ئەۋەتكەن ھەمدە بۇ پۇلنى خوتەننىڭ ئىچىملىك سۈيىنى ياخشىلاش مەبلىغى قىلىشنى تەلەپ قىلغان. شۇنداق قىلىپ، بۇ بىر باشلىنىش بولۇپ ھەر ساھە كىشىلەرنىڭ ياردىمى، پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەبلەغ چىقىرىشى بىلەن بىر نەچچە يىل بوشاشماي تىرىشىش ئارقىلىق، خوتەننىڭ ئىچىملىك سۇ مەسىلىسى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىندى. شۇنىڭدىن بۇيانقى ئون نەچچە يىل مابەينىدە خوتەندە يۈقۇملۇق جىگەر كېسىلى يۈز بەرمىدى. بۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش لى رۇيخۇەننىڭ ئىچىملىك سۈيىنى ياخشىلاش ئارقىلىق يۈقۇملۇق كېسەللىكنى تۈپ يىلتىزىدىن تىزگىنلەپ، خەلقنىڭ قەلبىدە ئابىدە تىكلىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

يولداش لى رۇيخۇەن باشلاپ بەرگەن ئىچىملىك سۈيىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى خوتەن رايونىدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. خەلق بۇ تۆھپىنى مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ.

ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى «خوتەندە ئورمان بولمىسا بولمايدۇ. كىشىلەر ياشايدىغان مۇھىتمۇ بولمايدۇ. خوتەندە چوقۇم ئورمانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىقنى ئۈنۈملۈك راۋاجلاندۇرۇش يولىغا مېڭىش لازىم.»

تارىختىن بۇيان خوتەن خەلقى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ناچار تەبىئىي مۇھىت بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئورمانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاۋۇال ئورمان بىنا قىلىش، ئاندىن ئولتۇراقلىشىش، ئاۋۇال ئورمان بىنا قىلىپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئاندىن يەر بىنا قىلىپ، دېھقانچىلىق قىلىش

جەھەتتە مول تەجرىبىلەرنى توپلىدى. ئۇچ لىنىيە بويىچە ئورمانلىقنى قوغداش، قۇمنى تىزگىنلەش، قۇملۇشۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش شەكلى، ئىھاتە ئورمان ۋە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى قوغداش شەكلىدىكى قۇرۇلۇش، ئورمان ئوتلاق بىلەن بىرلىشىشتەك قەۋەتلىك ئېكولوگىيە ئورمانلىق سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىقلار، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قۇمنى تىزگىنلەش ۋە قۇمدىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى ئەقىل - پاراسىتىنى ۋە يۇقىرى قىزغىنلىقىنى نامايان قىلدى، بولۇپمۇ ئۆلچەملەشكەن دېھقانچىلىق رايونىدىكى ئورمانلىقنىڭ ئېكولوگىيىسى ۋە يېزا - كەنت يوللىرى بويىغا بىنا قىلىنغان ئۇزۇملۇك كارىدورى، جياڭ زېمىن، جۇ رۇڭجى، لى لەنچىڭ قاتارلىق مەركەز رەھبەرلىرىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ۋە ماختىشىغا ئېرىشتى.

مەركىزىي كومىتېت ۋە گوۋۇيۈەن مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنى غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ بۇ خىزمەتنى باشلۇۋەتتى. 2000 - يىلى 8 - ئايدا يولداش لى لەنچىڭ خوتەننى كۆزدىن كەچۈرگەندە ئېنىق قىلىپ: «خوتەن رايونىدا ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى چوڭ كۆلەمدە ياخشىلاش كېرەك. مۇھىتنى تىزگىنلەش — قۇمنى تىزگىنلەش، ئورمان بىنا قىلىش، ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈشنى خوتەندە سىناق قىلىپ، سىناق نۇقتىسى دېھقانلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى لازىم» دەپ كۆرسەتتى. گوۋۇيۈەن رەھبەرلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى ۋە خوتەن ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشنى ئىزچىل ئەملىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، دۆلەت ئورمانچىلىق ئىدارىسى 2000 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تەنقىقاتچى، ئالىملارنى خوتەنگە ئەۋەتىپ، تەكشۈرۈپ - تەنقىق قىلدى. تەكشۈرۈپ - تەنقىق قىلىش جەريانىدا، تەكشۈرۈش ئۆمىكى تارىم ئويمانلىقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپىدا 5000 كىلومېتىرداك يول يۈرۈپ، پۈتۈن قۇملۇقنى ئايلىنىپ چىقتى. گۇما، خوتەن ناھىيىسى ۋە بىكتۇەن گۇما (قاراتاغىز) دېھقانچىلىق مەيدانىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ، نەق مەيداندا بىرنەچە قول ماتېرىياللارنى توپلىدى. دوكلات ئاخىلاش، نەق

مەيدانىنى كۆرۈش، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش، دېھقانلار ئائىلىسىنى زىيارەت قىلىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىغا ئاساس بولىدىغان چوڭقۇر تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش ئېلىپ بارىدى ھەمدە 2000 - يىلى 10 - ئايدا يولداش لى لەنچىڭغا «خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى تەتقىقات دوكلاتى» نى سۇندى. لى لەنچىڭ، ۋېن جياباۋ قاتارلىق مەركەز رەھبەرلىرى بۇ دوكلاتنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن مۇھىم تەستىق سالدى. مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ شىنجاڭ خوتەن رايونىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ لايىھىسى ۋە پىلانىنى ياخشى ئىشلىشىنى تەلەپ قىلدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى، مەمۇرىي مەھكىمە مەركەزنىڭ غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىگە ۋە ۋېن جياباۋ، لى لەنچىڭ قاتارلىق مەركىزىي رەھبەرلىرىنىڭ تەستىق يولىورۇقىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ: «خوتەننىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدا ئورمانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىقنى بىرلەشتۈرۈش» توغرىسىدىكى يېڭى پىكرىگە ئاساسەن «ئورمان بىنا قىلىش، ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈش، مېۋە - چېۋە بازىسى قۇرۇش، زور كۆلەمدە ئېكولوگىيە دېھقانچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش» ئۇي-پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەمۇرىي رەھبەرلەرنىڭ «ئورمان بىنا قىلىپ، كۆكەرتىش، نىشانلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمى» نى بېكىتىپ چىقتى. ئۇنۇملۈك ھالدا ئېكولوگىيە مەبلىغىنى تولۇقلاپ بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئورمانچىلىق مەمۇرىي باشقۇرۇش ۋە ئورمانچىلىق پەن - تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش سىستېمىسىنى تولۇقلاپ ھەم ياخشىلاپ، ئومۇميۈزلۈك ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنى قانات يايدۇردى. مەسىلەن: 2002 - يىلى مەخسۇس مۇھىت ئاسراش خادىمى 29، پاسكىنا سۇنى بىر تەرەپ قىلىش زاۋۇتى بىر بولۇپ، جەمئىي بىر تەرەپ قىلىنغان پاسكىنا سۇ 3 مىليون 610 مىڭ تونىنا؛ مۇھىت كۆزىتىش پونكتى بىر، مۇھىت كۆزىتىش خادىمى 15 كە يەتتى. ۋىلايەت بويىچە گۈڭگۇرت (Ⅳ) ئوكسىدى قويۇپ بېرىش مىقدارى 8180 تونىنا؛ ئىس - تۈتەك ۋە چاڭ - توزان قويۇپ بېرىش مىقدارى 5445 تونىنا؛ سانائەتتىكى چاڭ - توزان قويۇپ بېرىش

مقدارى 4876 تونىا؛ كېرەكسىز قاتتىق جىسىملارنى قويۇپ بېرىش مقدارى 4200 تونىا؛ پاسكىنا سۇنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئۆلچەمگە يېتىش نىسبىتى 54.25% كە يەتتى، كېرەكسىز قاتتىق جىسىملارنىڭ ئۇنۇمبرسال ئىشلىتىلىش نىسبىتى 96.91% بولۇپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 1.5 فوئىنت ئاشتى. تۇرمۇشتىكى پاسكىنا سۇنىڭ ئوكسىگېن قويۇپ بېرىش مقدارى 3408 تونىا ئېچىدە تىزگىنلەندى. ئىس - تۈتەك، چاڭ - توزان كونترول قىلىش رايونى بىر بولۇپ، كۆلىمى 2.54 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتتى.

مۇھىت سۈپىتىدە ياخشىلىنىش بولدى. 2002 - يىلى ۋىلايىتىمىز بويىچە ھاۋانىڭ ئېغىر بۇلغىنىشى 82.66% كە يېتىپ، يەتتە فوئىنت؛ ئوتتۇراھال بۇلغىنىشى 4.05% كە يېتىپ، ئىككى فوئىنت تۆۋەنلىدى، يېنىك بۇلغىنىشى 10.4% كە يېتىپ، ياخشى بولۇش نىسبىتى 2.89% كە يەتتى (ئاساسلىق بۇلغىغۇچى ماددا سۈسپېنزىيەلىك دانىچىسىنى كۆرسىتىدۇ). بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، خوتەن رايونىنىڭ ئېكولوگىيە مۇھىتىنى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاپ، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ساقلاشتا زور رول ئوينىدى.

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە مەسىلىلەر

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بولۇپمۇ «ئۈچ شىمالىي رايون ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشى» باشلانغاندىن بۇيان، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدا زور ئۈنۈم قازىنىلدى. خەلق ئامىسى ھەربىرەكتلىنىپ بەرپا قىلىنغان سۈنئىي ئورمان 10 مىليون 800 مىڭ گېكتار بولۇپ، «8 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق تورلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، «9 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە بىر تۈركۈم ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق ئىقتىسادىي ئورمان بازىسى،

يېقىلغۇ ئورمان بازىسى — ئېنېرگىيە مەنبەسى ۋە بىر تۈركۈم ئورمانچىلىق، مېۋە - چېۋە يېتىشتۇرۇش - ئېچىش رايونىنى قۇرۇپ چىقتى. 1997 - يىلى پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە رايونىدىكى تۈزلەڭلىك كۆكەرتىش ئۆلچىمىگە يەتتى. بۇ ئۆلچەم «ئۈچ شىمالىي ئىھاتە ئورمان ئۆلچىمى» بولۇپ، خوتەن رايونى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئىككى قېتىم «ئورمان بەرپا قىلىش، كۆكەرتىش» جەھەتتە «رايون، شەھەر دەرىجىلىك ئىلغار ئورۇن» بولۇپ باھالاندى. ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدا خوتەن ۋىلايىتى ۋىلايەت، ناھىيە، شەھەر، يېزا 4 - دەرىجىلىك ئورمانىنى ئاسراش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تورلىرىنى قۇرۇپ ۋە تولۇقلاپ چىقتى. ۋىلايەت، ناھىيە - شەھەرلىك زىيانلىق ھاشاراتلارنى تەكشۈرۈش، ئالدىن مەلۇمات بېرىش، تەكشۈرۈش سىستېمىسى، ۋىلايەت، ناھىيە - شەھەر، يېزا بىرلىشىپ مۇداپىئە كۆرۈش سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقتى. ھەر يىلى زىياناش ھاشاراتلارنى كونترول قىلىش دائىرىسى 4 مىليون 700 مىڭ گېكتارغا يېتىپ، ئورمانچىلىق مەنبەسىنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، ئورمانچىلىق مەنبەسىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى تولۇقلاپ، ئاسراش خاراكتېرىدىكى چەكلەنگەن كېسىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ ۋە ئىجرا قىلىپ، ئۇنۇملۇك ھالدا ئورمان مەنبەسىنىڭ بۈزۈلۇش، ۋەيران بولۇش ھادىسىسىنى چەكلىدى.

خوتەن ۋىلايىتى ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىدا ئورمان بەرپا قىلىش، قۇمنى تىزگىنلەش جەھەتلەردە بىر يۈرۈش مۇۋاپىق تېخنىكا ۋە ئۇسۇلنى تېپىپ چىقتى. «ئۈچ لىنىيە» ۋە «ئۈچىنى بىرلەشتۇرۇش» نىڭ مەزمۇنى: 1 - لىنىيە — ئورمانلىقنىڭ سىرتىغا يېپىنچا ئۆسۈملۈك قوغداش رايونى قۇرۇش؛ 2 - لىنىيە — قۇم - بوراننىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئاساسلىق ئورمان لىنىيىسى بەرپا قىلىش؛ 3 - لىنىيە — بوستانلىقتا دېھقانچىلىقنى قوغداش ئورمان لىنىيىسى بەرپا قىلىش. «ئۈچىنى بىرلەشتۇرۇش» — يېپىنچا ئۆسۈملۈك، ئورمانلىق، تېرىلغۇ يەرنىڭ ھەر بىرى ئۆچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەشنى كۆرسىتىدۇ. دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تار ئورمانلىق كىچىك تورىنى كېڭەيتىپ، ئورمان ئېرىقىنى بويلاپ مېڭىش، ئىككى قاتار ئورمان ئارىسىدا ئېرىق بولۇش،

ماتورلۇق قاتناش قورالى ماشىنىغان يېزا - كەنت يولىنىڭ بىر تەرىپىگە ئۆزۈم تېلى يېتىشتۇرۇپ، جاھازىغا ئېلىپ ئۆزۈم كارىدورى قۇرۇش، قوشۇمچە ئورمانلىق قاتارىنىڭ كۇنگەي تەرىپىگە ئىقتىسادىي ئورمان ۋە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش، بوز يەرنىڭ سىرتىدا قۇم - بوراننىڭ ئالدىنى ئېلىش ئورمانلىقىنى بەرپا قىلىش ھەمدە قۇرۇپ كەتكەن ئورمانلىقنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئورماننىڭ زورىيىشىنى ۋە قوغدىنىشىنى كۈچەيتىپ، ئىچكى قىسىمدىكى مۇداپىئە ئورمان توري ۋە سىرتقى قىسمىدىكى بوستانلىقنى قوغداشنى بىرلەشتۇرۇپ، ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى ئارقىلىق، خوتەن ۋىلايىتى دەسلەپكى قەدەمدە دېھقانچىلىق رايونىنىڭ كىچىك مۇھىتىنى ياخشىلاپ، يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ مۇقىم مەھسۇلاتىنى كاپالەتلەندۇرۇپ، يەرلىك ئىقتىسادىنى، دۆلەت ئىقتىسادى بىلەن ماسلاشقان ھالدا تەرەققي قىلىشنى ئىلگىرى سۈردى.

ئېكولوگىيە مۇھىت قۇرۇلۇشىدا ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشىدا تىزگىنلەش كۈچى يېتەرسىز بولۇش، ئورمان سېلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئاسراشقا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئەھۋاللار ساقلىنىپ، «قۇم ئىلگىرىلەپ، ئادەملەر چېكىنىش» تەك ئەھۋاللار ھېلىمۇ ئېغىر دەرىجىدە ساقلانماقتا.

نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر كۆز ئالدىدىكى مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئورماننى خالىغانچە بۇزۇش، ۋەيران قىلىش، بوز يەر ئېچىشتا ئېكولوگىيىگە ئەھمىيەت بەرمەي، تەبىئىي ئورمانلارنى كېسىپ بوز يەر ئېچىش ھەمدە تەبىئىي ئۆسۈملۈكلەر، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر كەرەكلىك بولغان سۇغا ئېرىشەلمەي ھەم پەرۋىش قىلىنماي قۇرۇپ كەتكەن ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ناچارلىشىشىغا يۈزلىنىشى تېخى ئونۇملۇك كونترول قىلىنمىدى.

(2) ئېكولوگىيىلىك مۇھىت باشقۇرۇش خىزمىتىگە تۈتۈش قىلىش، كىرىشىش تېخى يېتەرلىك ئەمەس. بۇ ھال ئورمانچىلىق ۋە يەرلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققي قىلىشىنى چەكلىدى. خوتەندىكى يەتتە

ناھىيە، بىر شەھەر ۋە يېزا - ئىگىلىك 14 - دۆنزىيىسىگە قاراشلىق ئۇچ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ ھەممىسى دۆلەتنىڭ ئالاھىدە نامرات ناھىيە ۋە تۆەن - مەيدان تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن. يەرلىكنىڭ مالىيە كۈچى ناھايىتى ئاجىز. ئۆز رايونىنىڭ مالىيە چىقىمىنى قامدىشى 20% كە يەتمەيدۇ. بارلىق چىقىم دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ تەمىنلىشى ۋە قوللىشىغا تايىنىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىدە يەنە 200 مىڭدەك نامرات نوپۇس بار. ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزىگە تايىنىشقا كۈچى يەتمەيدۇ. تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى يوق. ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات ئىستېمالغا يېتىشمەيدۇ. دۆلەتنىڭ نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى يىلسېرى ئېشىۋاتقان بولسىمۇ، يەنە يېتەرلىك ئەمەس. ئاساس سېلىش قۇرۇلۇشى ئاجىز. ئورمانچىلىق خىزمەت پونكىتى ۋە كۆچەتچىلىك قۇرۇلۇشى ئورمانچىلىق ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا يېتىشەلمەيدۇ. ئورمانچىلىق خىزمەت پونكىتىنىڭ مەسئۇلىيىتى تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىغان. ئىلغار كۆچەت يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى ۋە كۆچەت تەكشۈرۈش تېخنىكىسى ئورمان بەرپا قىلىش ئېھتىياجىغا يېتىشەلمىگەن. شۇڭا، ئىلغار ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئەلا كۆچەت تۇرلىرىنى تەمىنلەش تېخى تەلەپكە يەتمەيدۇ.

(3) ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىدا، پەن - تېخنىكىغا تايىنىش تولمۇ تۆۋەن. تېخنىكا سەۋىيىسى ئارقىدا قالغان؛ ئورمانچىلىق تېخنىكا خادىمى كەمچىل؛ پەن - تېخنىكىنى كېڭەيتىش سىستېمىسى تولۇق ئەمەس؛ قاتناش تىرانسپورتىنىڭ تەرەققىياتى ناچار؛ ئۆز رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك چەكلىمىگە ئۇچرىغان؛ ئۇچۇر كەمچىل؛ ئورمانچىلىق جەھەتتە قانۇننى ئىجرا قىلىش، قانۇننى يۈرگۈزۈش كەمچىل؛ ئورمانلىقنى ۋەيران قىلىش، بوز يەر ئېچىشتا ئورماننى قۇربان قىلىش بەدىلىگە يەرگە ئېرىشىش، قالايمىقان ئورمان كېسىش ئەھۋالى يەنىلا مەۋجۇت. مانا بۇ خوتەن رايونىدىكى ئېكولوگىيە مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىشى، تەبىئىي ئاپەتنىڭ كۆپ بولۇشىدىكى ئاساسىي مۇھىم سەۋەب. خوتەن ۋىلايىتىدە ھېلىمۇ قۇم - بوراندىق ھاۋانىڭ كۆپ بولۇشى، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ناچارلىشىپ كېتىشى ۋە تەبىئىي مۇھىتنىڭ ناچارلىشىپ كېتىشى ئەلۋەتتە ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى

1 خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە مۇھىت قۇرۇلۇشىنى ئىلىپ بېرىشى، دۆلەت زېمىن بايلىقىنى قوغداشنىڭ ئىھتىياجى.

خوتەن ۋىلايىتى 249 مىليون 150 مىڭ گېكتار زېمىنغا ئىگە. بۇنىڭ چۆل - جەزىرە كۆلىمى 56% تىنى، تاغلىق رايون 40% تىنى، بوستانلىق ئاران 4% تىنى ئىگىلەيدۇ. چوڭ قۇملۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 400 كىلومېتىردىن ئارتۇق. قۇم - بوراننىڭ كۆپلۈكى، قۇرغاقچىلىق ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ شورلىشىپ كېتىشى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ئىشلىرى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ يۇكسىلىشىگە توسقۇن بولۇۋاتقان ئۇچ چوڭ تەبىئىي ئاپەت. بۇنىڭ ئىچىدە قۇم - بوران خوتەن ۋىلايىتىدىكى ئەڭ چوڭ ئاپەت. تەبىئەت ئامىلى ۋە كىشىلەرنىڭ ئورمانىنى ۋەيران قىلىش خاراكتېرىدىكى قالايمىقان بوز يەر ئېچىشى قۇم - بوران ھەرىكىتىنى تېخىمۇ تېزلەشتۈرۈۋەتتى.

غەربىي شىمال شامىلى ۋە شىمال شامىلىنىڭ تەسىرىدە قۇملۇق ئۇزلۇكسىز جەنۇبقا قاراپ سۈرۈلۈپ، قۇملۇق كۆلىمى كېڭىيىپ كەتتى. بوستانلىق ئوتتۇرا ھېسابىن جەنۇب تەرەپكە 150 كىلومېتىردەك سۈرۈلدى ھەم قاراقۇرۇم تاغلىرىغا دۇچ كەلدى. گۇما، نىيە، چىرا ئۇچ ناھىيىنىڭ ناھىيە بازىرى ئۇچ قېتىم كۆچۈپ، يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ مەنبەسى تەڭپۇڭ بولماسلىق ئامىلى ۋە كىشىلەرنىڭ قۇمنى تىزگىنلەش قابىلىيىتى يېتىشەلمەسلىك سەۋەبىدىن سۇ، بوستانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى بولماقتا. «سۇ — يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى» بولۇپلا قالماستىن، يەنە بوستانلىقنىڭ، ھاياتلىقنىڭ ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭمۇ جان تومۇرى. قۇمنىڭ ئېچكىرىلەپ قىستاپ كىرىشى خەلقنىڭ ياشاش مۇھىتىنى تارايتىۋەتتى، پائالىيەت زېمىنىنى قىسقارتىۋەتتى. شۇڭا، ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنى ئەمەلىي يۈرگۈزۈش، زور كۈچ بىلەن ئورمان بىنا قىلىش، ئوت - چۆپ

ئۆستۈرۈپ، تۈپراقنى مۇقىملاشتۇرۇپ ۋە تۈپراق سۈپىتىنى ياخشىلاپ، قۇم - بوراننى بوستانلىق سىرتىغا چىقىندۇرۇش — خوتەن ۋىلايىتىنىڭ دۆلەتنىڭ زېمىن بايلىقىنى قوغداش، ئاسراش، ھاياتلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە قوغداشقا زۆرۈر بولغان بوشلۇقنى ساقلاشنىڭ ئېھتىياجى.

2 خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشى، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى.

خوتەن ۋىلايىتى زېمىنىنىڭ قۇملىشىپ كېتىشى ۋە زەيلىشىپ كېتىشى يېقىنقى يىللاردىن بېرى ناھايىتى تېزلىشىپ كەتتى. 1983-يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، پۈتۈن ۋىلايەتتە زەئىپلەشكەن تېرىلغۇ كۆلىمى 3 مىليون 500 مىڭ گېكتار بولغان بولسا، 1999-يىلى كېڭەيىپ 4 مىليون 900 مىڭ گېكتارغا يەتكەن. زېمىنىنىڭ قۇملىشىش ۋە زەئىپلىشىش ئامىلى كەلتۈرۈپ چىقارغان تەبىئىي ئامىلدىن باشقا يەنە مۇھىم بولغىنى نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ يەرگە بولغان ئېھتىياجى كۈندىن - كۈنگە ئاشقان بۇ ھال، كىشىلەر ئەتراپتىكى تەبىئىي ئورمانلىقلارنى كېسىپ ۋە تەبىئىي يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى نابۇت قىلىپ ۋە ۋەيران قىلىپ بوز يەر ئېچىش، ئوتلاقنى بۇزۇپ ئاشلىق تېرىشقا مەجبۇر بولماقتا. ھەددىدىن ئاشقان بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ئورماننى كېسىش ئەھۋالى قۇملۇققا 100 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرگەچكە، زېمىنىنىڭ قۇملىشىشىنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، يەرلەرنىڭ زەئىپلىشىشى تېز كېڭەيىپ، تېرىلغۇ يەر بارغانسېرى ئازلاپ كەتمەكتە.

شۇڭا، ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنى يۇرگۈزۈش، ئورمان بىنا قىلىش، ئوتلاقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش — يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى، شۇنىڭدەك ئىقتىسادنى سىجىل، ئۇزاققىچە ئاشۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى.

3. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى خەلقنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ بېيىتىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ، چېگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى.

ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئىنسانلار ھاياتلىقىنىڭ

ناكامۇللىشىشنىڭ ئالدىنقى ھەم ئاساسىي شەرتى. ناچار ئېكولوگىيىلىك مۇھىت نامراتلىشىپ كېتىشنىڭ يىلتىزى. ھاياتلىقنىڭ قوغداش ۋە نامراتلىقتىن تېزرەك قۇتۇلۇش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشىلاشنىڭ تەخىرسىزلىكىنى ھەم بۇ قۇرۇلۇشنى تېزلىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئىسپاتلىدى.

خوتەن ۋىلايىتى ئاز سانلىق مىللەت ئولتۇراقلاشقان رايون. ئاز سانلىق مىللەت نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 97.1% ئىگىلەيدۇ. ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيەۋى مۇھىت، ھاۋا كىلىماتى ھەمدە مىقدارى ۋە زىيىنى ناھايىتى كۆپ بولغان. قۇم - بوراننىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى زىيىنى يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى چەكلىدى. بۇ ئەھۋال، ۋىلايەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇزۇن مۇددەت ئارقىدا قالدۇردى. ئىقتىسادنىڭ ئارقىدا قېلىشى، خەلقنىڭ نامراتلىقى مۇشۇ رايوندىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، چېگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقىدىكى بىر يوشۇرۇن ئاپەت. ئاز سانلىق مىللەت رايونىنىڭ ئىقتىسادىنى قوللاش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش — دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا قوللىنىپ كەلگەن مۇھىم سىياسىتى.

شۇڭا، خوتەن رايونىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى دۆلەت بىخەتەرلىكىنى قوغداشتا، جەمئىيەت مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتە، ئورتاق گۈللىنىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا، مۇشۇ رايونىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت تىنچ بولۇشىدا، خەلقنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇش ۋە تىرىكچىلىك قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا زور سىياسىي ۋە ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ كەلگۈسى

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىغا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى ۋە ئىزچىل غەمخورلۇق قىلىپ كەلدى. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى، خەلق ھۆكۈمىتى، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە بىۋاستە قول سېلىپ ئىشلىدى ۋە ماسلاشتۇردى. خوتەن

ۋىلايىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقى، بولۇپمۇ دېھقانلار پارتىيىنىڭ چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، كۆچىنىپ ئىشلەپ، ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئاساسىنى تۇرغۇزدى.

مەركەزنىڭ غەمخورلۇقى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەركەزنىڭ «غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش» سىياسىتىنىڭ تۇرتكىسىدە، غەربىي رايونلارنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنى بىرىنچى قەدەمدىكى خىزمەت سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇش تەلەپ قىلىندى.

تارىم دەرياسىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش ۋە ياخشىلاش — مەركەزنىڭ بۇ سىياسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

2001 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى زۇڭلى جۇ رۇڭجى 95-قېتىملىق زۇڭلىلار ئىش بېجىرىش يىغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، تارىم دەرياسىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش ۋە ياخشىلاش ئىشىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلدى ۋە بىر قاتار سىياسەت، بەلگىلىمىلەرنى تۇزدى. زۇڭلىلار ئىش بېجىرىش يىغىنىنىڭ بۇ خاتىرىسى گوۋۇيۈەننىڭ (2001) 74 - نومۇرلۇق ھۆججىتى بولۇپ شەكىللىنىپ دەرھال تارقىتىلدى.

مۇئاۋىن زۇڭلى لى لەنچىڭ 2000 - يىلى 8 - ئايدا خوتەننى كۆزدىن كەچۈرگەندە، خوتەننىڭ ئېكولوگىيىلىك قۇرۇلۇشى ھەققىدە مەخسۇس يولىيورۇق بەردى ھەمدە بۇ ئىشنى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا ئورۇنلاشتۇردى. كېيىن تەكشۈرۈش دوكلاتىنى كۆرۈپ چىقىپ تەستىق سالدى.

زۇڭلى ۋېن جياباۋ مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ خوتەندە، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىدا، تەكلىماكان قۇملۇقىدا ئېلىپ بارغان نەق مەيدان تەكشۈرۈش دوكلاتىنى كۆرگەندىن كېيىن بۇ دوكلاتقا مۇھىم تەستىق سالدى ھەم يولىيورۇق بەردى.

گوۋۇيۈەنگە بىۋاستە قاراشلىق دۆلەت ئورمانچىلىق باش ئىدارىسى مەركىزىي رەھبەرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن تېزدىن ھەرىكەتكە كېلىپ، 2000 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا مۇتەخەسسىس، ئالىملاردىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى

خوتەنگە ئۆزەتىپ نەق مەيداندا تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ، بىرىنچى قول ماتېرىيالنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە شۇ ئاساستا «شىنجاڭ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قوغۇلۇشىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى لايىھە»نى تۈزۈپ چىقىپ يولغا قويدى. بۇ لايىھە 2001 - يىلى 6- ئايدا تۈزۈپ يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، پىلان بويىچە زور بىر تۈركۈم خىزمەتلەر ۋە ئۇل قوغۇلۇشى خىزمەتلىرى ئىشلەنمەكتە.

تارىم دەرياسىغا ھاياتىي كۈچ قوشۇش يولىدا

مەركىزىي كومىتېت، گوۋۇيۈەن «تارىم دەرياسىنى ئۇنۇملۇق قوغداش ۋە ياخشىلاش» ھەققىدە قارار چىقارغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ گوۋۇيۈەنلىك (2001) 74 - نومۇرلۇق ھۆججەتنى تارقىتىلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى ساھەلەر دەرھال ھەرىكەتكە كەلدى. مالىيە مىنىستىرلىكى دەرھال پىلانلىنى، مالىيە مەبلىغى بىلەن تەمىنلىدى. گوۋۇيۈەنلىك پىلان، لايىھىسىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن تۇنجى قەدەم بېسىلدى.

تارىم دەرياسى — يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەريالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تارىمغا قۇيۇلىدىغان بىر نەچچە دەريا ئېقىنىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. قاراقاش، يۇرۇڭقاش دەريالىرى قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن باشلىنىپ، خوتەن بوستانلىقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى تەبىئىي توغراقلارنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ، ئاخىرىدا تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان ئاساسلىق مەنبەلەردۇر. بۇ ئىككى دەريا جەنۇبتا باشلىنىش نۇقتىسى ئانچە يېقىن بولمىغان جايدىن ئايرىم - ئايرىم باشلىنىپ، شىمالغا قاراپ ئاققانسېرى ئۆزئارا يىراقلىشىدۇ. ئۆزلۇكسىز شىمالغا قاراپ ئېقىش نەتىجىسىدە بارا - بارا يېقىنلىشىپ، تەكلىماكان چۆللۇكىنىڭ خوتەن چېگرىسىغا يېقىن «قوشلاش» دېگەن يېرىدە ئۆزئارا قوشۇلىدۇ. ئاندىن بىر دەريا — خوتەن دەرياسىنى ھاسىل قىلىپ ئېقىپ تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

قاراقاش، يۇرۇڭقاش دەريالىرى خوتەن بوستانلىقىنىڭ جان تومۇرى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىپايان تەبىئىي توغراقلىقنىڭ ھاياتلىق مەنبەئى، شۇنىڭدەك ئەڭ مۇھىمى تارىم دەرياسىنىڭ

ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەرياسىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش — جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەش ۋىلايەت، خوتەن (قاراقاش، يۈرۈڭقاش دەريالىرى)، قەشقەر (زەرەپشان دەريالىرى)، ئاقسۇ (ئاقسۇ تارىم دەريالىرى باش ئېقىنى)، كورلا (قارا شەھەر دەريالىرى) قاتارلىق دەريا - ئېقىنلار جايلاشقان رايونلارغا چېتىلىدۇ.

تارىم دەريالىرىنى ئۇنۇمۇبرسال تىزگىنلەش قۇرۇلۇشىنىڭ خوتەن بۆلىكى ئاساسەن خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك 14 - دۈنىيىسىگە قاراشلىق ئوچ تۈەن - مەيدان ھەم خوتەن شەھىرى، گۈما ناھىيىسىنىڭ پىيالما يېزىسىنىڭ سۇغىرىش مەسىلىسىگە چېتىلىدىغان، دائىرىسى چوڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى پىلانغا ئاساسلانغاندا، يۈرۈڭقاش ۋە قاراقاش دەريالىرى ۋادىسىدىكى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش قۇرۇلۇشى ئاللىقاچان باشلىنىپ، پىلان بويىچە 2002 - يىلدىن باشلاپ تارىم دەريالىرىغا زور مىقداردا سۇ يەتكۈزۈش ۋە تەبىئىي توغرالقلىقنى سۇغىرىش ئەھلگە ئاشۇرۇلۇپ، خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن تەبىئىي توغرالقلىقلار ھاياتىي كۈچى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى ھەمدە كۆچۈپ كەتكەن ئاھالىلەر قايتىپ كېلىشكە باشلىدى.

تارىم دەريالىرىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش تۇرىنىڭ خوتەن بۆلىكىنى ياخشىلاشقا دۆلەت 852 مىليون يۈەن مەبلەغ سالىدۇ. بۇ مەبلەغ تۆت تۈر بويىچە ئىشلىتىلىدۇ: 1) ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بويىچە سىڭمەسلەشتۇرۇش، يەنى «ئۈچ ئۆستەڭ» — غول، تارماق، سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇلىدۇ. جەمئىي 3000 كىلومېتىر ئۆستەڭ بۇ تەلەپكە يەتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا كېتىدىغان مەبلەغ 393 مىليون 883 مىڭ يۈەن. بۇ ئارقىلىق سۇنى تېجەپ ئىشلىتىپ، تارىم دەريالىرىغا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئاساس سېلىنىدۇ.

2) سۇ تېجەش قۇرۇلۇشى — تېمىتىپ سۇغىرىش، پۈركۈپ سۇغىرىش. بۇنىڭدا 35 مىڭ 600 مو يەر بۇ قۇرۇلۇشقا قاتنىشىدۇ. كېتەرلىك مەبلەغ 22 مىليون 797 مىڭ يۈەن.

3) يەر ئاستى سۈيىنى ئېچىپ پايدىلىنىش قۇرۇلۇشى — بۇنىڭدا يېڭىدىن 278 كۆز قۇدۇق كولىنىدۇ. بۇنىڭغا كېتەرلىك مەبلەغ 63 مىليون 410 مىڭ يۈەن.

4) خوتەن دەريا‌سى ۋادىسىدا يېڭىدىن 18 جايدا سۇ ئامبىرى ياسىلىدۇ. سۇ سىغىمچانلىقى 62 مىليون 500 مىك كۇب مېتىر بولىدۇ. بۇنىڭغا كېتەرلىك مەبلەغ 65 مىليون 758 مىك يۈەن.

5) خوتەن دەريا ۋادىسىنى ئومۇميۈزلۈك تىزگىنلەش، بۇ قۇرۇلۇشقا 600 كىلومېتىر دائىرە قاتنىشىدۇ. مۇداپىئە قۇرۇلۇشىغا 111 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدۇ. پۈتكۈل ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى 2006 - يىلى 12 - ئايدا ئاخىرلىشىدۇ. بۇ قۇرۇلۇش ۋە مەبلەغ ئارقىلىق ناھىيە، شەھەرلەر يىلىغا 300 مىليون كۇب مېتىر سۇ تېجەيدۇ. ھازىرغا قەدەر يىلىغا 250 مىليون يۈەن مەبلەغ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەمەلىيلەشكىنى 50 مىليون يۈەن.

بۇ قۇرۇلۇشقا ھازىر تۇتۇش قىلىنغىنى خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى چوڭ غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى بولۇپ، بۇ — خوتەن ناھىيە تەۋەسىدىن خوتەن شەھىرىگە ئېقىپ كىرىدىغان تامشا ئۆستىڭى (يەرلىكلەر بۇنى تامشا يارلىقى دەپ ئاتايدۇ) مۇھىتىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى بىلەن خوتەن كونىلۇن سۇ ئامبىرىغا يانداش بولغان شەرق شامىلى ئۆستىڭىنى سىڭمەسلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىنىۋاتىدۇ. بۇ قۇرۇلۇشقا 24 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە قاراقاش ناھىيە شەرق شامىلى سۇ ئامبىرى توغانىنى ياساش قۇرۇلۇشى بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشقا 24 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدۇ. سۇ سىغىمچانلىقى 50 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكۈزۈلىدۇ.

قاراقاش دەريا‌سى غول ئۆستىڭى سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى. بۇنىڭغا 6 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدۇ.

خوتەن شەھىرىنىڭ 10 مىك مو پۈركۈپ سۇغىرىش قۇرۇلۇشى. بۇنىڭغا 100 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى.

يۇقىرىقى مەبلەغلەر ئاللىقاچان ئەمەلىيلەشىپ، قۇرۇلۇش باشلىنىپ كەتتى. جەمئىي سەرپ قىلىنغان مەبلەغ 268 مىليون يۈەن بولدى. 2003 - يىلى يولغا قويۇلىدىغىنى 14 تۇر بولۇپ، بۇنىڭغا 212 مىليون 552 مىك يۈەن مەبلەغ سېلىش پىلانلاندى. بۇ — خوتەن، قاراقاش غول ئۆستەڭلىرىنى سىڭمەسلەشتۇرۇشكە، سۇ ئامبارلىرى، توغانلىرىنى مۇستەھكەملەش، دەريا ۋادىسىنى تىزگىنلەش ئىشىغا ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ ئارقىلىق يىلىغا 300 مىليون كۇب مېتىر سۇ تېجەپ، 900 مىليون كۇب مېتىر سۇ تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

گوۋۇيۈەن بۇ قۇرۇلۇشقا — تارىم دەرياسىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش، ياخشىلاش، تىزگىنلەش قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 10 مىليارد 700 مىليون يۈەن ئىشلىتىشنى پىلانلىدى. بۇنىڭدىن 882 مىليون يۈەن خوتەن ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

يۇقىرىقى قۇرۇلۇش ئارقىلىق تارىم دەرياسىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپلا قالماستىن، يەنە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىغا غايەت زور تۆھپە قوشۇلىدۇ.

ئېكولوگىيىلىك ئورمانچىلىق پىلانى

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا دۆلەت ئورمانچىلىق ئىدارىسى تۇزگەن «شىنجاڭ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا لايىھە» دە، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يېقىنقى بەش يىل ھەم ئون يىل ئىچىدە ئەملگە ئاشۇرۇش لازىم بولغان پىلان لايىھىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە ئورۇنلاشقا تېگىشلىك پىلان:

2010 - يىلغىچە بىنا قىلىدىغان سۈنئىي ئورمان كۆلىمى 288 مىڭ 396 گېكتار. تەبىئىي ئورمانلارنى پېچەتلەپ باشقۇرۇش كۆلىمى 183 مىڭ 529 گېكتار. تېرىلغۇ يەرنى ئورمانغا قايتۇرۇش كۆلىمى 51 مىڭ گېكتار.

دۆلەتنىڭ پىلانىغا ئاساسەن، خوتەن ۋىلايىتى يېقىنقى ئون يىل ئىچىدە زور كۆلەمدە ئىھاتە ئورمانلىقى ۋە تۇزلەڭ رايونلار ئورمانلىقىنى بىنا قىلىشنى پىلانلىدى. بۇ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى تەۋەككۈل، ئىسلامئاباد يېزىسى تەۋەسىدىن غەربكە قاراپ 200 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا يۇز مېتىر كەڭلىكتە ئورمان بەلۋېغى بىنا قىلىپ، بۇنى قاراقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ تۇزلۇق ئوتاغ دېگەن يېرىگىچە تۇتاشتۇرۇش، خوتەن ناھىيىسىنىڭ قاراقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان يېڭىئاۋات يېزىسىدىن شەرققە قاراپ 180 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 50 مېتىر كەڭلىكتە ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىشنى،

خوتەن ناھىيىسىنىڭ توساللا يېزىسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تۇزلۇق ساي، يەنى مىلىكىمىزنىڭ دېگەن يەردىن، يۇرۇڭقاش دەريا سىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىن قاراقاش دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدىكى خوتەن ناھىيىسىگە تەۋە لاكىرۇ يېزىسى تەۋەسىگىچە بولغان ئارىلىقتا 100 كىلومېتىر ئەتراپىدا، 100 مېتىر كەڭلىكتە ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى بىنا قىلىشنى پىلانلىدى ۋە 2001 - يىلىدىن باشلاپ بۇ قۇرۇلۇش باشلاندى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ قاپلىنىش دائىرىسى شەرقتە نىيە ناھىيىسىدىن غەربتىكى گۇما ناھىيىسىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتىردىن، كەڭلىكى 1.5 كىلومېتىرغىچە بولغان چوڭ تېپتىكى بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، قۇمنى تۇراقلاشتۇرىدىغان ئورمان بەلۋېغى بولۇپ، 2003 - يىلدىن 2010 - يىلغىچە ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ.

تېرىلغۇ يەرنى ئورمانغا قايتۇرۇش، گوۋۇيۈەننىڭ مەملىكەت بويىچە يولغا قويغان مەملىكەت خاراكتېرلىك ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشى بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك 51 مىڭ گېكتار يەرنى ئورمانغا قايتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىدۇ. بۇنىڭغا 101 مىليون 747 مىڭ يۈەن مەبلەغ سەرپ قىلىنىدۇ.

تەبىئىي ئورمانلارنى ئۇنۇملۇك مۇھاپىزەت قىلىپ، ۋەيران قىلىش خاراكتېرىدىكى ئورمان كېسىش شامىلىنى توسۇش مەقسىتىدە، خوتەن ۋىلايىتى تەبىئىي ئورمانلارنى پېچەتلەپ باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. بۇنىڭغا جەمئىي 19 مىليون 271 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىش پىلانلاندى.

بۇ قۇرۇلۇش ئەمەلىيەتتە «ئۇچ شىمالىي رايون ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشى» نىڭ 4 - باسقۇچى بولۇپ، بۇ — سۇنئىي ئورمان بەرپا قىلىش، ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى بىنا قىلىش، تېرىلغۇ يەرنى ئورمانغا قايتۇرۇش، تەبىئىي ئورمانلارنى پېچەتلەپ باشقۇرۇش، تەبىئىي ئورمانلارنى قانۇن بويىچە قوغداش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ.

بۇ قۇرۇلۇش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايىتىمىزنىڭ ئورمان، ئوت - چۆپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنى ھازىرقى 1.26% تىن 1.58% كە كۆتۈرۈپ، 0.32 فوئىنت ئاشۇرۇشتا، ئېكولوگىيىلىك ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇكەممەللەشتۈرۈشتە، تۇپراقنىڭ

قۇملىشىشقا قاراپ كېڭىيىپ كېتىش ۋەزىيىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەشتە، بوستانلىقنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك ئېكولوگىيىلىك ئۈنۈمگە، ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نوپۇس، ئىقتىساد، بايلىق ۋە مۇھىتنىڭ ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئاممىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش قەدىمىنى تېزلىتىشتە پائال، تۈرتكىلىك رول ئويناydۇ.

ئېكولوگىيىلىك چارۋىچىلىق — ئوتلاق قۇرۇلۇشى پىلانى

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مەزمۇنىدا يەنە ئېكولوگىيىلىك چارۋىچىلىق — ئوتلاق قۇرۇلۇشىمۇ بار.

ھازىر خوتەن ۋىلايىتىدە بار بولغان تەبىئىي يايلاق 35 مىليون 594 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىۋاتقىنى 29 مىليون 312 مىڭ 400 مو، سۈنئىي ئوتلاق (بېدە) 620 مىڭ مو.

بۇنىڭدىن كېيىنكى بەش يىل ئىچىدە بىنا قىلىنىش پىلانلانغان سۈنئىي ئوتلاق (بېدە) كۆلىمى 1 مىليون مو بولىدۇ. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىدە تېرىلىۋاتقىنى خوتەننىڭ چوڭ يوپۇرماقلىق بېدىسى بولۇپ، ھازىر ئاساسلىقى بار كۆلەم بېدە ئۇرۇقى ئېلىشقا ئىشلىتىلىۋاتىدۇ ھەم ئوت - چۆپ، ھەم بېدە ئۇرۇقى ئېلىشتەك قوش مەھسۇلات ئېلىش ئىشقا ئاشۇرۇلماقتا.

دۆلەت خوتەننىڭ كەڭ يوپۇرماقلىق بېدىسىنىڭ ئۇزۇقلۇق تەركىبى ھەم مەھسۇلات جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ بېدە سورتىنى كېڭەيتىشنى، بېدە ئۇرۇقى بازىسىنى خوتەندە قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇڭا 830 مىڭ يۇەن مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىپ، تېزلىكتە 20 مىڭ مو بېدە ئۇرۇقى بازىسىنى خوتەن شەھىرىدە بەرپا قىلىش، كەلگۈسى بەش يىلدا گۈما، خوتەن، كېرىيە ناھىيىلىرىدە بېدە ئۇرۇقى بازىسى كېڭەيتىلىپ 100 مىڭ موغا يەتكۈزۈش پىلانلاندى. خوتەندە يەنە يېڭىدىن ئېچىلغان ئىقتىسادىي ئېچىش رايونلىرىدا قوش قەۋەتلىك ئوتلاق — ئورمان بازىسى سىناق قىلىنىپ نەتىجىلىك بولدى، يەنى ئورماننى شالاڭ تىكىش، ئارىسىغا

بىدە تېرىپ ئوتلاق بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت.

خوتەن ژىلايىتىدە ھازىر بار بولغان تەبىئىي يايلاق كۆلىمىدىن چېكىنگەن (قۇرۇپ كەتكەن، قۇملىشىپ كەتكەن، زەيلىشىپ كەتكەن) يايلاق 7 مىليون مو بولۇپ، بۇ تەبىئىي يايلاقلارنى ئاسراشتا زۆرۈر خىزمەت بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ژىلايەت، يۇقىرى دەرىجىلىك چارۋىچىلىق تارماقلىرىدىن تو تۇرغۇزۇپ، تەبىئىي ئوتلاقنى ئاسراش كۆلىمىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى. چىرا، نىيە ناھىيىلىرى بۇ ئىشنى باشلىۋەتتى. بۇنىڭدا ئاساسەن ئوتلاققا ئۆستەلگ كولاپ سۇغىرىپ تۇنقۇزۇش، يايلاقنى قاشالاپ باشقۇرۇش، سۇنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش، چارۋا سىغىمچانلىقىنى چەكلەش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلماقچى.

ھازىر خوتەن ژىلايىتىدە بېقىلىۋاتقان ئومۇمىي چارۋا 3 مىليون 927 مىڭ تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ تەخمىنەن ئۇچتىن ئىككى قىسمى يېزا - ئىگىلىك رايونلىرىدا بېقىلىدۇ. يايلاقتا بېقىلىۋاتقان چارۋا گەرچە ئومۇمىي سانىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىسىمۇ، يەنىلا ئوتلاق سىغىمچانلىقىدىن كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۆلەت يېقىنقى بەش يىل ئىچىدە چارۋا سانىنى 5 مىليونغا يەتكۈزۈشنى پىلانلىماقتا. ئەگەر چارۋا سانى زىيادە كۆپەيسە كەتسە، ئوتلاقنىڭ ئېكولوگىيىسى تەبىئىي ھالدا بۇزۇلىدۇ. چۈنكى، چارۋىلار ئوتنى يەپ ئېھتىياجنى قاندۇرالمىسا يىلتىزىنى كولاپ يەيدۇ. بۇنىڭغا ئىنسانلارنىڭ يايلاقتىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى دورا ماتېرىيالى سۈپىتىدە كولىشى، قۇم - بوراننىڭ زىيان سېلىشى قوشۇلۇپ، يايلاقنىڭ قۇملىشىشى، قۇرۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا، چارۋىچىلىقنى ساغلام راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىشى ئىگ ياخشى چارە.

يايلاق چارۋىچىلىقى، تاغلىق رايون چارۋىچىلىقى ۋە تۈزلەك رايون چارۋىچىلىقىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا بۆلۈنگەن. تۈزلەك رايون ئوتلاقلىرى ئاساسەن تارىم ۋادىسىدىكى دەريا - ئېقىنلارنى ئاساس قىلىپ قوش قەۋەتلىك بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، يەنى توغراقلىق ئارىسىدا ئۆسكەن قۇمۇش، يانتاق، سوكسوك، چىڭ قاتارلىق ئوت - چۆپلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر سۇ يېتەرلىك بولمىسا ياكى چارۋا زىيادە كۆپ بولسا، بۇ يەردىكى ئوت - چۆپلەرمۇ

ئېھتىياجنى قاندۇرالماي، چارۋىلار توغراق شېخى ئارقىلىق بېقىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

تۇزلەڭ رايون يايلىقى تەخمىنەن 7 مىليون مو بولۇپ، بۇ ئورمانچىلىق ئېكولوگىيىسىگە بويسۇنۇشى لازىم.

قىسقىسى ھەم ئوتلاق ئېكولوگىيىسىنى يولغا قويۇش، ھەم چارۋا نەسلىنى ياخشىلاپ، سانىغا چەك قويۇش، يايلاقنى ئاسراش ۋە نۆۋەتلەشتۈرۈپ يايلىتىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش لازىم.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېكولوگىيە قۇرۇلۇشىنىڭ كەلگۈسى چەكسىز پارلاق.

2003 - يىل، فېۋرال

ئۆمەر رەجەپ خوتەن ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى. ئۇ 1956 - يىلى خوتەن شەھىرىدە خىزمەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1983 - يىلى قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات كەسپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ خىزمەتكە قاتناشقان 29 يىلدىن بۇيان ئوقۇتۇش مۇنبىرىدىن ئايرىلمايلا قالماستىن، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ 600 پارچىدىن ئارتۇق ئەدەبىي ئەسەر، 120 پارچە ئاخبارات ئىسسىرى، 40 پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدۇرغان. «جانان بىلەن ئېيتقان ناخشىلار» (بىرلەشمە توپلام) ناملىق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىنغان. «بۇلبۇل ناۋاسى» قاتارلىق بەش توپلاڭغا ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. 1999 - يىلى زېلك شەنجې ماتارىپ فوندى مۇكاپاتىغا، 2000 - يىلى «ئالاھىدە ئوقۇتقۇچى» (ئاپتونوم رايون) دېگەن شەرەپكە ئېرىشكەن. «جۇڭگو مۇتەخەسسىسلەر لۇغىتى» دە تونۇشتۇرۇلغان. ئۇ ھازىر جۇڭگو بېزىقچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

خوتەننىڭ بىر قىسىم ماددىي بايلىقلىرى

خوتەننىڭ بايلىق مەنبەسى مول. بۇ ماددىي بايلىقلارنى ساناپ، يېزىپ تۈگىتىشتىمۇ خېلىلا قىيىن. سەھىپە ئېتىبارى بىلەن پەقەت بىر قىسمىنىلا تۆۋەندە تونۇشتۇرىمىز.

بىپايان مۇنبەت زېمىننىڭ كۆركى — قومۇش

قومۇش باشاقلىقلار ئائىلىسىگە كىرىدىغان ئۆسۈملۈك بولۇپ، خوتەنده ئىككى خىل قومۇش بار، يەنى قومۇش ۋە بورا قومۇشى. ئۇ يىلتىزسىمان باشاقلىق ئۆسۈملۈك، ئادەتتىكى ئېگىزلىكى 150 — 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يوپۇرمىقىنىڭ كەڭلىكى 5 — 0.5 سانتىمېتىر، گۈل تىزمىسى يۇمىلاقسىمان بولۇپ، نەملىككە خۇشتار، شورغا چىدامليق، قۇرغاقچىلىققا قارشى ئىقتىدارى ۋە ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. خوتەن ۋىلايىتىدە ئاساسەن دېگىز يۈزىدىن 2000 مېتىر كېلىدىغان تېغىنىڭ كەڭ ئېتىكىدىكى سىزمىلىق بەلۋاغ ۋە تۈزلەڭ بوستانلىقىدىكى ھەر قايسى دەريا - ئېقىنلىرىنىڭ بويلىرىغا جايلاشقان. قومۇش، پەس چىملىق ئوتلاقلاردىكى ئاساسىي تۈركۈمنى ھاسىل قىلغۇچى تۈر. ئۇ چىغ، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق، چۆچۈكبۇيا، توغراق، يۇلغۇن قاتارلىق 10 نەچچە خىل سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، پاكار غوللۇق دەرەخ، چاتقال ۋە يېرىم چاتقال بىلەن پەس چىملىقنىڭ تۆت كەنجە تۈرىنى، 25 ئوتلاق شەكلىنى ھاسىل قىلغان. خوتەن رايونىدىكى ئومۇمىي قومۇش كۆلىمى 5 مىليون 739 مىڭ 300 مو بولۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى (پادا بېقىش ياكى پىچان قۇرۇتۇش) 5 مىليون 585 مىڭ 100 مو، يىللىق قومۇش مەھسۇلات مىقدارى 788 مىڭ تونناغا يېتىدۇ، چارۋا سىغىمچانلىقى 541 مىڭ 500 تۇياق.

قومۇش ئوتلاقىنىڭ سۇپىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇچىنچى خىل ئوتلاققا تەۋە بولۇپ، ئوتلاق سۇپىتى ئوتتۇرىھال، قومۇشنىڭ

پىپەكلىگەن ۋاقتىدىكى ئۇزۇقلۇق ماددىسى مول، يېرىك ئاقسىل 9.22%، يېرىك مايي تەركىبى 1.74%، يېرىك تالا ماددىسى 32.37%، يېرىك كۈل ماددىسى 6.27% بولۇپ، بۇ مەزگىلدە يېرىك ماددىسى تۆۋەن، ئۇزۇقلۇق قىممىتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، چارۋىلارنىڭ ئۇزۇقلۇقى قىلىشقا باب كېلىدۇ. لېكىن، پىپەكلەش مەزگىلىدىن كېيىن، يېرىك تالا مىقدارى تېز كۆپىيىپ، غولى قېتىپ، ئۇزۇقلۇقى ناچارلىشىدۇ. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قومۇش ئوتلاقلىرى ئادەتتە 8 — 7 ئايلاردا ئورۇلىنىدۇ. بۇ چاغدا قومۇشلار پىشىش مەزگىلىگە كىرىدۇ، تالا مىقدارى يۇقىرى، ئېتى قاتتىق بولۇپ، قەنت ماددىسى تۆۋەنلەپ، ئۇزۇقلۇق قىممىتى ۋە ئۇزۇقلۇقى بىر قەدەر ناچارلىشىپ كېتىدۇ. ئەگەر پىپەكلەش مەزگىلىدە ئورۇلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنسە، ئىشلىتىش قىممىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

قومۇشنى چاڑۋا ببقىشقا سەرپ قىلىنغاندىن باشقا، يەنە كەڭ دېھقان - چارۋىچىلار بورا توقۇشقىمۇ ئىشلىتىدۇ. بۇندىن باشقا قومۇش ناھايىتى ياخشى قەغەز ئەشياسى بولۇپ، ئەگەر ئوبدان پايدىلانسا ئىستىقبالى ناھايىتى ياخشى.

كان مەھسۇلاتلىرى

خوتەن رايونىدا جەمئىي 46 خىل كان مەھسۇلاتى بولۇپ، 168 جايدىن چىقىدۇ. ھازىرغىچە ئېچىلغان ۋە پايدىلىنىۋاتقان كان مەھسۇلاتلىرىدىن كۆمۈر، سىمونت رۇدىسى، خوتەن قاشتېشى، تۇزكان، سېغىز، شېغىل قاتارلىقلار بار. ئېچىشقا تېگىشلىكلەردىن نېفىت، تەبئىي گۇڭگۇرت، پروكسېن، كەم ئۇچرايدىغان مېتال مەھسۇلاتلىرى، گەج، تۆمۈر رۇدىسى، ئاق چىرىمتال، كېپەك ئالتۇن بار، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇرۇپ تېپىشقا تېگىشلىك كان مەھسۇلاتلىرىدىن: ئالماس، ھېقىق، ئالتۇن ... قاتارلىقلار بار. خوتەن ۋىلايىتىدە كان مەھسۇلاتلىرى بىر قەدەر كۆپ، ئېچىلغىنى، پايدىلىنىۋاتقىنى ئاز، ئېچىشقا ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تېپىشقا تېگىشلىكى كۆپ. شۇڭا، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ كان بايلىقى ناھايىتى زور ئېچىش ۋە پايدىلىنىش ئىستىقبالىغا ئىگە.

ئېچىلىدىغان كان بايلىقى

1. خوتەن قاشتېشى خوتەن رايونىمىزنىڭ ئۆزگىچە كان مەھسۇلاتى بايلىقى بولۇپ، چىرىمتال ۋە چوڭ قۇرام تاش بىلەن نېيترال كىسلاتالىق گرانىت تاشنىڭ بىرلەشكەن بەلۋاغلىرىدىن چىقىدۇ، كان ئادەتتە لىنزسىمان قەۋەت شەكلىدە بولۇپ، ئۆزۈنلۇقى 1 مېتىردىن 80 مېتىرغىچە، كەڭلىكى 0.1 مېتىردىن 1 مېتىر ئەتراپىغچە كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكە 500 كىلومېتىر كېلىدىغان كوئېنلۇن تېغىنىڭ ئون نەچچە يېرىدىن خوتەن قاشتېشى چىقىدۇ. ھازىر قېزىلمۇۋاتقان قاشتېشى، غەربتە شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىنىڭ 30 چاقىرىملىق جايىدىكى گازارمىدىن كەڭشۈەگىچە بولغان جايلاردا، شەرقتە كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەيدى قورام ۋە خانيايلاقتىن قېزىلماقتا. ھەر يىلى نەچچە ئون تونна قاشتېشى قېزىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، قاراقاش دەريا‌سى ۋە كېرىيە دەريا‌سىدا كەلكۇندىن كېيىن نۇرغۇن ئۇششاق قاشتېشى تېپىۋالغىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلايەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى قاشتېشى ئويمىچىلىق زاۋۇتلىرىغا سېتىلىدۇ، بىر قىسمى شياڭگاڭ ۋە ياپونىيىگىچە سېتىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاممىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشمەكتە.

ھازىرغىچە قېزىلغان قاشتېشى مىقدارىنى قاشتېشى زاپىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ناھايىتى ئاز قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەنە قېزىۋېلىشقا بولىدىغان زور مىقداردا خوتەن قاشتېشى بار.

2. خوتەن كۆمۈر زاپىسى كۆپ رايون. لېكىن، تولۇق قېزىلمىغاچقا، كۆمۈر بىلەن تەمىنلەش ئىنتايىن جىددىي بولۇۋاتقان ئىلايەت. سانائەت قىممىتىگە ئىگە كۆمۈرنىڭ ھەممىسى يۇرا سىستېمىسى يەكەن توپىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەنىدىكى كۆمۈرلۈك يەر قاتلاملىرىدىن چىقىدۇ. بۇيا كۆمۈر كانى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، قېزىلسۇ ۋە خوتەندىن ئىبارەت ئىككى ئىلايەت، بىر ئوبلاست ئىچىدىكى ئالۋ چوڭ كۆمۈر كان ھېسابلىنىدۇ. كۆمۈر زاپىسى 80 مىليون تونىنا بولۇپ، دائىرىسى 10 كۋادرات كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. كۆمۈر ئۇچ قات بولۇپ، قېلىنلىقى مۇقىم، ئومۇمىي قېلىنلىقى 20 نەچچە مېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرنىڭ ئۈستۈن تۆپراق قاتلىمى نېپىز بولۇپ، قېزىشقا قولايلىق، تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن رايوننىڭ سىرتىدا يەنە سىرتقا سوزۇلغان توققۇز مېتىر قېلىنلىقتا

كۆمۈر بار. هازىرغىچە شىمالىي تەرىپىدىكى ئۈستى ئوچۇق كاندىن ئاران 20 مىليون توننا كۆمۈر قېزىلدى، جەنۇب تەرىپىدىكى قۇدۇق ئاستى رايونىدا يەنە 50 مىليون توننا كۆمۈر بولۇپ، تېخى قېزىلمىدى. بۇ كۆمۈرلەر قېزىلغاندا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ كۆمۈر جىددىيلىكىنى پەسەيتكىلى، قوشنا ۋىلايەتلەرنىمۇ تەمىنلىگىلى بولىدۇ، بۇ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېغىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

دۇڭا كۆمۈركانى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ مۇھىم كۆمۈر كانلىرىنىڭ بىرى، بىر قانچە ئون يىلدىن بېرى كۆمۈر قېزىلغاچقا، هازىر كۆمۈر زاپىسى تەخمىنەن 4 مىليون توننا ئەتراپىدا قالدى.

3. سېمونت هاك تاش كانى. خوتەننىڭ سېمونت هاك تېشى تاش كۆمۈر، پىرىم دەۋرى يەر قاتلىمىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قېلىنلىقى 10 — 14 مېتىردىن ئاشىدۇ. سۇپىتى ياخشى، تارقىلىشى كەڭ. ئۇ ئاساسلىقى دۇڭا، ئاچچىق ۋە بۇيانىڭ تاش كۆمۈر رايونىغا جايلاشقان. بۇ ئوچ رايوندىكى رۇدا زاپىسى 95 مىليون 270 مىڭ تونىنغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دۇڭا هاك تاش كانى C1+C2 دەرىجىلىك بولۇپ، 16 مىليون توننا كېلىدۇ. ئاچچىق هاك تاش كانى C+D دەرىجىلىك بولۇپ، 72 مىليون توننا كېلىدۇ. بۇيا هاك تاش كانى B+C1+C2 دەرىجىلىك بولۇپ، 7 مىليون 270 مىڭ توننا كېلىدۇ. هازىر دۇڭا، خوتەن ناهىيە ۋە لوپ ناهىيىلىك سېمونت زاۋۇتلىرى پەقەت بىر ئاز قىسمىنى ئېچىپ پايدىلاندى. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىستىقبالى ناهايىتى زور.

4. تۇز كان. خوتەن ۋىلايىتىدە تۇز كۆل كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭدىن چىقىدىغان تۇز مىقدارىمۇ ناهايىتى كۆپ، هازىرغىچە ئېچىپ پايدىلانغىنى ناهايىتى ئاز، بۇنىڭدىن پەقەت كېرىيە، لاسكۇيدىكى تۇز مەيدانلىرى ئېچىلدى. هەر يىلى 1000 توننا تۇز ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ، تۇزدىن پايدىلىنىشنىڭ يوشۇرۇن مىقدارى ناهايىتى زور.

5. سېغىز كان. سېغىز، يۇرا دەۋرىدىكى كۆمۈر سىستېمىلىق يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ. ئىلگىرى 3 - دەۋرى ۋە 4 - دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى دۇڭا، بۇيا ۋە پولۇ كۆمۈر كانلىرى، تاغ ئالدى بەلۋاغلىرى، دەريا ۋادىسىنىڭ ئىككى يېنى ياكى ئازگاللار، چۆل - جەزىرىدىكى ساسلىق جايلارغا تارقالغان، سۇپىتى ياخشى. بۇيىدىكى

D دەرىجىلىك سېغىزنىڭ زاپاس مىقدارى 6 مىليون 300 مىڭ تونىنا، دۇڭادىكى زاپىسى 1 مىليون 300 مىڭ تونىنا، دۇڭا سېرىق توپىسىنىڭ C1+C2 دەرىجىلىكىنىڭ زاپاس مىقدارى 890 مىڭ تونىنا، C+D دەرىجىلىكىنىڭ زاپاس مىقدارى 260 مىڭ تونىنا بولۇپ، جەمئىي زاپىسى 8 مىليون 750 مىڭ تونىنغا يېتىدۇ.

6. شېغىل بايلىقى. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شېغىل بايلىقىنىڭ تارقىلىشى كەڭ، مىقدارى كۆپ، ھەر قايسى دەريا قېنىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، كەڭ چۆل - جەزىرە ۋە قۇملۇق بەلۋاغلاردا توغمەس-پۈتمەس شېغىل بايلىقى بار. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى شەھەر - بازارلىرى ۋە يېزا - كەنتلىرى يېڭى ئۆي سېلىش، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بۇ بايلىقتىن زور مىقدارda پايدىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى شېغىل زاپىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى ئاز قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئېچىشنى كۆتۈپ تۇرغان كان مەھسۇلاتلىرى

1. نېفىت. 1978 - يىلى گۇما ناھىيىسىنىڭ يۇلچۇن دېگەن يېرىدىن نېفىت بايقىلىپ، كېيىن بۇرغىلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىر كىچىك كۆلەملىك نېفىتلىك ئېچىلغان بولۇپ، كۆپ يىللاردىن بۇيان نېفىت ئېلىنماقتا. خوتەننىڭ چىرا ناھىيىسى ئەتراپىدا ئومۇميۈزلۈك نېفىت تەكشۈرۈش ۋە جىسىم تەكشۈرۈش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. يېڭى ھايات ئىراسى مەزگىلىدە چىرا ناھايىتى چوڭ ئولتۇرۇشقان زۇننا مەركىزى بولغان. سۇنئىي ھەمراھ ئارقىلىق ماتېرىياللىق تەكشۈرۈش ۋە سۇنئىي ھەمراھ لېنتا نەتىجىسىدىن قارىغاندا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى، چىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى ۋە جەنۇبتىن شىمالىي كەڭلىكى 300 كىلومېتىر ئەتراپىدىكى دائىرە ئىچىدە كۆلىمى ئىنتايىن زور بولغان بىر نېفىتلىك بولۇپ، ئېچىشنى كۆتۈپ تۇرماقتا.

2. تەبىئىي گۈڭگۇرت كانى. يۇلچۇندىكى قىزىل باشقا دېگەن جاينىڭ يانتۇ كەلگەن غەرب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، تۆۋەن 3 - سىستېمىنىڭ بىئو ئۆۋىندىلىق ھاك جىنسلىرى، گۈڭگۇرتلۇك سېغىز توپىلىق جىنس، سېغىز توپىلىق گەچ، چىرىمتاللىق سېغىز توپىلىق جىنس ئىچىدىن چىقىدۇ. ئۇچ كان گەۋدىسى بار، ئۇ لىنزىسىمان نېپىز ھالەتتىكىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 900 — 250 مېتىر، قېلىنلىقى 45 — 0.5 مېتىر، جايلىشىش چوڭقۇرلۇقى 110 — 50

مېتىر كېلىدۇ. تەبىئىي گۈڭگۈرت ئورنى %20.0 — 10.36، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق C+B دەرىجىلىك مەدەن زاپىسى 5 مىليون 200 مىڭ تونىنا، تەبىئىي گۈڭگۈرت زاپىسى 900 مىڭ تونىنا ئىكەنلىكى بىلىندى. بۇلار 1978 - يىلى تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە قېزىلمىدى.

3. لىتىي پروكسىن ۋە ئاز ئۇچرايدىغان مېتال كان. ئورنى شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولىدىكى چوڭ يۇلغۇنلۇق، قاراقاش دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا، لىتىي پروكسىن ۋە ئاز ئۇچرايدىغان مېتاللار كىلچون دەريا سىنىڭ گرانتلىق پىگماتىت تومۇرىدىن چىقىدۇ. كان رايونى بويىچە 84 پىگماتىت تومۇرى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە لىتىي پروكسىن، ئوكسىدلانغان لىتىي، ئوكسىدلانغان روبىردىي بويىچە سانائەت تەلىپىگە يەتكەن كان تومۇرى بەش. كان تومۇرلىرىدا ئاساسىي كان رودىسى لىتىي پروكسىندىن باشقا يەنە بىدىل نىئوبىي، تانتال تۆمۈر رۇدىسى، لىتىي تۆمۈر رۇدىسى ۋە كەم ئۇچرايدىغان مېتال سىزىي قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىرسال پايدىلىنىشقا بولىدىغان يۇقىرى باھالىق كان ھېسابلىنىدۇ. 1961 - يىلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق لىتىي پروكسىن 200 مىڭ تونىنا، لىتىي ئوكسىدى 60 مىڭ تونىنا، روبىدى ئوكسىدى 40 مىڭ تونىنا بارلىقى بايقالدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق C دەرىجىلىك گېئولوگىيىلىك زاپاسقا جايلاشقان بۇ كان ھازىرغىچە ئېچىلمىدى.

4. گەج كان. خوتەن رايونىدا گەج كان كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇچىنچى سىستېما يەر قاتلىمىغا جايلاشقان، دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، قاتناش يولى قولايلىق بولغان پىيالما، ئاچچىقدىكى گەج كانىنىڭ كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، كان قاتلىمىنىڭ ئۈزۈلۈقى ئىككى مىڭدىن ئالتە مىڭ مېتىر ئەتراپىدا، قېلىنلىقى 25 — 13 مېتىرغا يېتىدۇ. گەج يېرىم پارقىراق، سۈپىتى ياخشى، بۇ ئىككى كاندىكى گەج زاپاسى 50 مىليوندىن 160 مىليون تونىغا يېتىدۇ. سېپكترلىق ئانالىزدىن قارىغاندا، تەركىبىدە سترونسى %0.1 — 0.5، روبىد %0.005، كالىي %1، مىس %0.005 چىققان. ھازىر ئۇنىڭ ئاز قىسمى قېزىلىپ سېمونت ماتېرىيالى قىلىنغاندىن تاشقىرى، قالغىنى تېخى تولۇق ئېچىلمىدى.

5. تۆمۈر كان. خوتەن رايونىدىكى تۆمۈر كانىنىڭ تۈرى كۆپ، ھازىر سانائەتتە ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگىلىرىدىن ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى ۋە رومبا تۆمۈر رۇدىسى بار.

يامون ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى. ئوتتۇرا قەدىمكى زامان جىنشەن سىستېمىسى تۆمۈر فىلىتلىق يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ. كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 278 — 135 مېتىر، قېلىنلىقى 6.8 — 6.3 مېتىر كېلىدۇ. ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى پارچە - پارچە شەكىلدە بولۇپ، سۇپىتى 19.56 — 31.42 كېلىدۇ. زاپىسى 280 مىڭ تونىنا. 1959 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ باھا بېرىلگەندىن بۇيان رەسمىي ئېچىلمىدى.

قىزىل جاڭگال رومبا تۆمۈر رۇدا تۆۋەن سىلور سىستېمىسى. ئارشاڭدىكى تانتالات - ئۇۋىنىدى تاش قاتلىمىدىن چىقىدۇ. چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان 16 كان گەۋدىسىدىن تەركىب تاپقان. شەرقتىن غەربكىچە ئۇزۇلمە ھالدا سوزۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 5 كىلومېتردىن كېلىدۇ. تۆمۈر ياپلاق پۈرچاق شەكىللىك، قاتلام شەكىللىك بولۇپ، كان گەۋدىسى 520 — 20 مېتىر، قېلىنلىقى 29 — 2 مېتىر كېلىدۇ. تۆمۈر تاش ئاساسەن قىزىل تۆمۈر تاش، رومبا تۆمۈر تاشتىن ئىبارەت. تەركىبىدىكى تۆمۈر 53.54%، ئوتتۇرىچە 31.8%، تۆمۈر تاشتىن باشقا چاسا قوغۇشۇن رۇدىسى، گۈڭگۇرت، سۇرمە رۇدىسى، سپالېرت، سىرىق تۆمۈر رۇدىسى بار. 1960 - يىلى دەسلەپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق C2 دەرىجىلىك رۇدا زاپىسى 12 مىليون 450 مىڭ تونىنا ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئۇ كەڭ ئىستىقبالغا ئىگە ئومىدلىك كان، شۇنداقلا ئۇنۇمبرسال پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە رومبا تۆمۈر تاش كانى ھېسابلىنىدۇ.

6. چىرىمتال كانى. شىنجاڭ - شىزاڭ تاش يولىنىڭ كەڭشۈە، چوڭ يۇلغۇنلۇق ئەتراپىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كىلوچون دەريا‌سى ئۆزگەرگەن جىنس ئىچىدىكى گرانت پېگمانت تۆمۈرىدىن چىقىدۇ. كۆلىمى چوڭ، پېگمانت تۆمۈرى كۆپ. چىرىمتال سۇپىتى يۇقىرى بولۇپ، مەملىكەت ئىچىدە نامى بار.

كەڭشۈەدىكى چىرىمتاللىق گرانت شەكىللىك بولۇپ، تۆمۈر ئۇزۇنلۇقى 73 — 54 مېتىر، كەڭلىكى 17.6 — 1.4 مېتىر كېلىدۇ. سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان چىرىمتالنىڭ بىر كۆادرات مېتىردىكى رۇدا نىسبىتى 47.25 — 166 كىلوگرام بولۇپ، C1+C2 دەرىجىلىك زاپىسى 154.4 تونىنا ئىكەنلىكى بىلىنىدى.

يۇلغۇنلۇقتىكى چىرىمتالنىڭ گرانتلىق پېگماتت تۆمۈرى 22، باھا بېرىلگىنى 9 بولۇپ، بۇ كانلارنىڭ تۆمۈرى مۇرەككەپ، كۆپمىنېرالى تەركىبلىك، تۆمۈر ئۇزۇنلۇقى 1280 — 41 مېتىر،

كەڭلىكى 130 ــ 2 مېتىر، مىنېرالللىشىش تۆۋەن، سانائەتتە ئىشلىتىشكە بولىدىغان چىرىمىتالنىڭ رۇدا نىسبىتى بىر كۆتادرات مېتىرغا 5 ــ 1 كىلوگرام توغرا كېلىدۇ. C2 دەرىجىلىك خام ماتېرىياللىق چىرىمىتالنىڭ تاشقى زاپىسى 11 مىڭ تونىنىدىن ئارتۇق، ئۇنىڭغا ھەمراھ يەنە بېرىل، لىتىي پروكسىن، ۋە نىئوبىي، تانتال رودىسى بار.

7. كېپەك ئالتۇن كانى. خوتەن دائىرىسىدە كېپەك ئالتۇن كانلىرى كەڭ تارقالغان. ھەر قايسى چوڭ دەريانىڭ پەلەمپەيلىرى، دەريا ساھىلى، قەدىمكى كونۇسسىمان كەلكۇن تىنىملىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ. بۇ جەھەتتە بىر قىسىم رايون ۋە جايلارغا قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. مەسىلەن، تۇزاقچى، پوچى ۋە يۇرۇڭقاش دەريالىرىنىڭ تۆۋەن پەلەمپەيىي بىلەن دەريا ساھىلى قاتارلىق جايلار. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سۇپىتى تۆۋەن بولۇپ (بىر كۆتادرات مېتىردا 0.5 ــ 0.1 گرام)، ئالتۇن تەركىبلىك قاتلام 1 ــ 0.5 قېلىنلىقتا. جايلىشىش چوڭقۇرلۇقى 80 ــ 3 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. تەكشۈرۈپ باھالاش ئارقىلىق ئالتۇن زاپىسىنىڭ 500 ــ 100 كىلوگرام ئەتراپىدا ئىكەنلىكى بىلىندى.

ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تېپىشقا تېگىشلىك كان مەھسۇلاتلىرى

1. ئالماس. ئالماس دۇنيادىكى ئەڭ قىممەتلىك تاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە بولۇپ، ئالماس كەم تېپىلىدىغان قىممەتلىك كان بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئالماس تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئەڭ قاتتىق مېتال. ئۇ گۆھەر، ياقۇت قاتارلىق ئېسىل تاشلار ئىچىدىكى ئەڭ قىممەتلىك بولۇپ، سانائەتتە پايدىلىنىش ئورنى ناھايىتى كۆپ. خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدىن 20 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان توزاقچى دېگەن كەنتنىڭ 16+1 دەرىجىلىك پەلەمپەيىدە 1945 - يىلى بىر تال ئالماس تېپىلغان. 1984 - يىلىدىن 1989 - يىلىغىچە كىشىلەر كېپەك ئالتۇن ئىزدەش جەريانىدا يەتتە دانە ئالماس تاپقان. ئۇلارنىڭ كۆپى سەككىز يۈزلۈك ۋە رومبا شەكلىدىكى 12 يۈزلۈك بولۇپ، رەڭگى ئاچ سېرىق، ئېغىرلىقى 1.452 ــ 0.11 كرات كېلىدۇ.

2. ھېقىق. تەركىبىدە سۇ بولغان ئوكسىدلىق مىنېرال، ئاساسەن زىننەت بۇيۇمى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي تەرىپىدىن 180 كىلومېتىر كېلىدىغان مازارتاغ ئەتراپىدا كۆل رەڭ يوللۇق ھېقىق بارلىقى بايقالدى. كان ھاسىل بولۇش نەزەرىيىسى ۋە يېتىلىش شارائىتىغا ئاساسەن، ئۇ يەر ھېقىق بايلىقى يېتىلىدىغان پايدىلىق مۇھىت دەپ بېكىتىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قۇمۇق كەزگۈچىلەر كۆپ قېتىم ھېقىق تېپىۋالغان.

3. ئۇيۇل ئالتۇن كانى. خوتەن دائىرىسى ئىچىدە كېپەك ئالتۇنىنىڭ كۆپ تېپىلىشىدىكى سەۋەب، شۇبھىسىزكى ئۇيۇل ئالتۇن كانلىرىنىڭ بولغانلىقىدۇر. مۇشۇ نەزەرىيىگە ئاساسەن 1980 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە نىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى باش چىغان، كانسای ئەتراپىدا ئۇيۇل ئالتۇننى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندا كۆل رەڭ تاش ئىچىدىن ئالتۇن چىققان، ئەۋرىشكىلەر ئىچىدە پەرقلەرمۇ كۆرۈلگەن، لېكىن نەتىجىدە ئەسلىدىكى ئۇيۇل ئالتۇن كانى تېپىلمىدى. كان يېتىلىش نەزەرىيىسى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، بۇ ئەتراپ ئۇيۇل ئالتۇن يېتىلىش گېئولوگىيىلىك شارائىتقا تامامەن ئىگە.

ئاساسلىق ئاشلىق سورتلىرى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، خوتەن رايونىنىڭ ئاشلىق، پاختا، مايلىقدان سورتلىرى بىر خىللا بولۇپ، ئاساسەن يەرلىك سورتلار تېرىلاتتى، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، نۇرغۇن يۇقىرى ھوسۇللۇق، كېسەلگە قارشى، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك يېڭى سورتلار كىرگۈزۈلدى ھەمدە ئەسلىدىكى كىرگۈزۈپ تېرىش، سىناق قىلىپ تېرىشتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزى كۆپەيتىش، ئۆزى ئىشلەش، ئۆزى ئىشلىتىش، ئۆزى قالدۇرۇش، ئۆزى تەڭشەشكە قاراپ ئۆزگەردى. يەنە بىر تۈركۈم ئەلا سورتلارنى يېتىشتۈرۈش بازلىرى بەرپا قىلىندى. تېخنىكا قوشۇنى يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى. 40 نەچچە يىلدىن بۇيان ئۇرۇقچىلىق ئىشلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ھازىر تېرىلۇغۇلار ئاساسلىق ئاشلىق، پاختا، مايلىقدان سورتلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

بىرىنچى، قوناق سورتلىرى

1. مودەن 7 - نومۇر: دېھقانچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى قاراقاش دېھقانچىلىق تەجرىبە پونكىتى (12 يىلىك × B44) ئارقىلىق شالغۇتلاشتۇرۇپ، تاللاپ يېتىشتۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 90 — 85 كۈن. بىرلىك مەھسۇلاتى 380 كىلوگرام (چىلگە سورت) 1983 - يىلدىن باشلاپ ئومۇملاشتۇرۇلدى.

2. مودەن 8621: مەزكۇر سورتنى قاراقاش تەجرىبە پونكىتى 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا 21 بىيەن × R86 ئارقىلىق تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەكشۈرۈپ بېكىتىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ چىلگە سورتى بولغان. ئۆسۈش مەزگىلى 85 — 80 كۈن بولۇپ، ئالاھىدە بالدۇر پىشار تاق شالغۇت سورتىغا كىرىدۇ. 1980 - يىل بېشىدىن باشلاپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلغان. 1984 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان يەتتە يىل جەريانىدا خوتەنده جەمئىي كېچەيتىلگەن كۆلىمى 800 مىك مودىن كۆپرەك بولغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا كېچەيتىلگەن كۆلىمى 1 مىليون 200 مىك مو بولغان. بۇ سورتنىڭ ئادەتتىكى مو بېشى مەھسۇلاتى 350 كىلوگرامدىن يۇقىرى. تاڭسەن 6898 سورتى بىلەن كىرىشتۇرۇپ تېرىلسا كۆڭۈلدىكىدەك بولىدۇ.

3. خېدەن 1 - نومۇر (ئەسلى ئىسمى قاراقاش 9 - نومۇر، يەنە بىر ئىسمى مودەن 9552): بۇ شىنجاڭ دېھقانچىلىق ئاكادېمىيىسى قاراقاش دېھقانچىلىق تەجرىبە پونكىتى مودەن 8621 ئىشلەپچىقىرىشتا كېچەيتىلگەندىن كېيىن، يەنە يېڭىدىن تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان ئالاھىدە بالدۇر پىشىدىغان قوناق تاق شالغۇت سورتى بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 87 كۈن. 1984 - يىلدىن 1986- يىلغىچە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ چىلگە قوناق سورتلىرىنى رايون سىنىقىغا قاتناشتۇرۇش داۋامىدا، خېدەن 1 - نومۇرنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 372.11 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرى مو بېشى مەھسۇلاتى 528 كىلوگرامغا يەتكەن.

4. خېدەن 2 - نومۇر (قاراقاش 10 - نومۇر، يەنە بىر ئىسمى مودەن 202 - نومۇر): شىنجاڭ دېھقانچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى قاراقاش دېھقانچىلىق تەجرىبە پونكىتى يېتىشتۇرۇپ چىققان. بۇ سورتنىڭ ئۆسۈش مەزگىلى 99 — 98 كۈن بولۇپ، خوتەن ۋىلايىتىدە بۇغدايغا تاپ قالدۇرۇپ كىرىشتۇرۇپ تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

1992 - يىلى بۇ سورتتىن 135610 مو كىرىشتۇرۇپ تېرىلغان بولۇپ، ئادەتتىكى بىرلىك مەھسۇلاتى 450 كىلوگرامدىن ئاشقان.
ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە SC704، يېدەن 12 - نومۇر، خۇدەن 1- نومۇر قاتارلىق قوناق سورتلىرى كىرگۈزۈلۈپ، كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشتۇرۇلغان.

ئىككىنچى، بۇغداي سورتلىرى

«جىمەي 26»: خېبېي ئۆلكىسى شىجياجۇاڭ ژىلايەتلىك دېھقانچىلىق پەن - تەتقىقات ئورنىدىكى گوجىنكاڭ، لۇي گوچياۋ قاتارلىق يولداشلار 1982 - يىلى (ئەيگەنزاۋ × لوفىنلىن 10 - نومۇر) (جىنفىلىڭ 1 F1× - نومۇر) ئارقىلىق شالغۇتلاشتۇرۇپ يېتىشتۇرۇپ چىققان بولۇپ، كۆزگى بۇغداي چىلگە سورتىغا كىرىدۇ. يىللاردىن بېرى سىناق تەرىقىسىدە تېرىپ ئۇلگە كۆرسىتىپ كېڭەيتىلگەن نەتىجىدىن قارىغاندا، «جىمەي 26» نىڭ ئۆسۈش مەزگىلى 240 — 235 كۈن بولۇپ، غولىنىڭ ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر. بىرلىك مەھسۇلاتى 556 — 409 كىلوگرام. يېتىپ كەتمەيدۇ. 1990 - يىلى ئۇلگە كۆرسىتىپ، 1992 - يىلغىچە كۆزگە تېرىش ئارقىلىق ژىلايەت بويىچە 723536 مو تېرىلدى. بۇ ژىلايەت بويىچە كۆزگى بۇغداي كۆلىمىنىڭ %70 دىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. باشقا ياندىپ تېرىلغان سورتلار تاكشەن 6898. ئىككىنچى جىمەي 1 — 711 (جىمەي 26نىڭ ئاچا - سىكىل سىستېمىسى)، خىكشۇي 1 — 78، بانۇك 2416 بولۇپ، تەخمىنەن 200 مىڭ موغا يېتىدۇ.

ئۈچىنچى، شال سورتلىرى

1. 1 — 243: بۇ سورتنى شىنجاڭ دېھقانچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاشلىق زىرائەتلىرى ئورنىدىكى يولداش ساۋ شىجۇز 1 — 78 دىن سىستېمىلىق تاللاپ يېتىشتۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. بۇ سورتنىڭ دېنى چوك بولۇپ، تۇخۇمسىمان كېلىدۇ. مىكدان ئېغىرلىقى 25 گرام بولۇپ، باشقى 32 سانتىمېتىر، غول ئېگىزلىكى 1.1 مېتىر كېلىدۇ. غولى چىك، يېتىپ كەتمەيدۇ. ئوغۇتقا چىداملىق. تۇپلىنىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ئۆسۈش مەزگىلى 155 كۈن بولۇپ، بۇنىڭغا ئېھتىياجلىق يىغىندى تېمپېراتۇرا 3500℃ چامىسىدا بولىدۇ. ئومۇمەن 1 — 78 شال سورتى

تېرىلىدىغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە تېرىشقا بولىدۇ. ھەر مودا 80 — 60 مىڭ تۈپ ئاساسىي مايسا، بۇاستە تېرىلغاندا 100 مىڭ تۈپ ئاساسىي مايسا ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بىرلىك مەھسۇلاتى 800 كىلوگرامغا يېتىدۇ. 1992 - يىلى ئۇلايەت بويىچە 14092 مو تېرىلغان.

2. جۇڭگىنىڭ 129: بۇ سورت ئەسلىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ (رودو پۇۋسكى 129) بولۇپ، 1959 - يىلى دېھقانچىلىق بوز يەر ئۇزلەشتۈرۈش مىنىستىرلىكىدىن كەلتۈرۈلگەن. 1965 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 - دىۋىزىيە ساجىڭزى دېھقانچىلىق مەيدانىدىن خوتەنگە كىرگۈزۈلگەن. شۇڭا، ساجىڭزى 129 دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئوتتۇرا مەزگىللىك غوللۇق تىپتىكى سورت قاتارىغا كىرىدۇ. غول ئېگىزلىكى 130 سانتىمېتىر بولۇپ، باشقى 19 — 16 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ھەر بىر باشاقتا 150 — 140 دان بولىدۇ. قىلتىرىقى ئۇزۇن، ئاق كېلىدۇ. ئۆسۈش مەزگىلى 135 كۈن بولۇپ، مىڭدان ئېغىرلىقى 27 گرام. بۇ سورت كىرگۈزۈلگەن سورتلار ئىچىدە كېڭەيتىلگەن كۆلىمى ئەڭ كۆپ، تېرىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن سورت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مول ھوسۇل بېرىش ئىقتىدارى ياخشى بولۇپ، مەھسۇلاتى يەرلىك ئاق قىلتىرىقلىق شال سورتىدىن 18% يۇقىرى. تېرىش مەۋسۇمى 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا بولسا ئەڭ مۇۋاپىق بولىدۇ. دېنى ئوڭاي تۆكۈلىدۇ. چوڭ كۆلەملىك بىرلىك مەھسۇلاتى 400 كىلوگرامدىن يۇقىرى. يېتىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا دىققەت قىلىش لازىم.

3. ئەيفېك 2 - نومۇر: بۇ سورت لياۋنىڭ ئۆلكىسى پەن جىڭ دېھقانچىلىق پەن - تەتقىقات ئورنىدىن كەلتۈرۈلگەن. ۋېيگو × بېيجىڭ 5 - نومۇر ئارقىلىق شالغۇتلاشتۇرۇپ يېتىشتۇرۇپ چىقىلغان. 1970 - يىلى شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن. 1974 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، كېيىن پىشىدىغان سورتقا كىرىدۇ. غول ئېگىزلىكى 78.7 سانتىمېتىر، مىڭدان ئېغىرلىقى 23.2 گرام؛ ئۆسۈش مەزگىلى 162 كۈن، ئوغۇتقا چىداملىق، يېتىپ كەتمەيدۇ، ئادەتتىكى مو بېشى مەھسۇلاتى 500 — 400 كىلوگرام. يۇقىرى بولغاندا 700 — 600 كىلوگرامغا يېتىدۇ. ئادەتتە ھەر مودىكى ئاساسلىق مايسا 300 — 250 مىڭ تۈپ بولىدۇ.

4. 1 — 78: ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىلىك شال ئۇرۇقچىلىق

مەيدانى 1973 - يىلى 1 ــ 66 بىلەن 15 ــ 73نى چاڭلاشتۇرۇپ تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. 1985 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سورتلارنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى بىلەن نامى بېكىتىلگەن. بۇ سورتنىڭ ئاساسىي غولى توم، سوقتا بولۇپ، 96.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئاساسىي باشاق چوڭلۇقى تەخمىنەن 10 سانتىمېتىر بولۇپ، ھەر بىر باشقىدا 170 ــ 80 دان بولىدۇ. ئۆسۈش مەزگىلى 135 كۈن چامىسىدا بولۇپ، مايسا مەزگىلىدىكى ئۆسۈشى ئاستا، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، ئوغۇتقا چىداملىق، يېتىپ كەتمەيدۇ. ئوغۇت قۇۋۋىتى ئوتتۇرىھال يەرلەرگە تېرىلسا، ئادەتتىكى مەھسۇلاتى 500 ــ 400 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرى مو بېشى مەھسۇلاتى 800 كىلوگرامغا يېتىدۇ. ھەر مودا 240 ــ 180 مىڭ تۈپ مايسا ساقلاپ قېلىنىدۇ.

5. شىنداۋ 1 - نومۇر: بۇ سورت شىنجاڭ دېھقانچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاتوم ئېنېرگىيىسى قوللىنىش تەتقىقات ئورنىنىڭ سورت بايلىقى ئورنى 1976 - يىلى نىڭشى 3 ــ 62 نى ئانىلىق، پەنجىڭخاۋ شالىنى ئاتىلىق قىلىپ، ئۇنىڭ چېتىشتۇرۇلغان 3 - ئەۋلاد قۇرۇق ئۇرۇقنى ئېلىپ يېتىشتۇرگەن سورت بولۇپ، 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى سورتىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش كومىتېتى تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ نامى بېكىتىلگەن. سورتنىڭ غول ئېگىزلىكى 90 ــ 73 سانتىمېتىر بولۇپ، تۈپلىنىش ئىقتىدارى بىر قەدەر كۈچلۈك. مىڭدان ئېغىرلىقى 27 ــ 25 گرام. ئوتتۇرا مەزگىللىك سورتقا تەۋە. ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا بولۇپ، ئوتتۇرا مەزگىللىك سورتقا تەۋە. ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا بولۇپ، (120 ــ 110 كۈن) 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن تېرىلسىمۇ ئۇششۇق تېگىشتىن ئىلگىرى پىشىدۇ. ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، ئادەتتىكى مو بېشى مەھسۇلاتى 450 ــ 360 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرى مو بېشى مەھسۇلاتى 800 ــ 700 كىلوگرامغا يېتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى خوتەن ناھىيىسى بۇغداينى ئورۇپ بولغاندىن كېيىن بۇ سورتنى ئېگىزغا تېرىپ خېلى ياخشى ھوسۇل ئالدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئاق قىلتىرىقلىق شال قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلۈپ تېرىلدى.

تۆتىنچى، كېۋەز سورتلىرى

1. شىنلۇزاۋ 1 - نومۇر: بۇ سورتنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى دېھقانچىلىق 7 - دىۋىزىيىسىنىڭ شايىدى تەجرىبە

پونكىتى 1969 - يىلدىن 1976 - يىلىغىچە تېخۇ كۆنزى بىلەن 722 دىن تاللاپ سىستېمىلىق يېتىشتۇرۇپ چىققان. 1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سورت تەكشۈرۈپ بېكىتىش كومىتېتى تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ نام بېرىلگەن. 1982 - يىلى چىرا ناھىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن. ئادەتتىكى غول ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر چامىسىدا بولۇپ، غولى مۇنارسىمان، غوزا ئېغىرلىقى 5.3 گرام. ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك، كېسەلگە قارشى ئىقتىدارى كۆچلۈك بولۇپ بالدۇر ئېچىلىدۇ. ئۆسۈش مەزگىلى 130 كۈن. ئۇششۇك چۇشۇشتىن ئىلگىرى ئېچىلىش نىسبىتى 80% گە يېتىدۇ. چىگىتسىز بىرلىك مەھسۇلاتى 130 — 50 كىلوگرام. پاختا نىسبىتى 36% — 34. تالا ئۇزۇنلۇقى 30.5 — 29.5 مىللىمېتىر.

2. ئارمىيە 1 - نومۇر: بۇ سورتنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش-قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا - ئىگىلىك 2 - دېۋىزىيە 34 - تۇەن ئىلا سورت يېتىشتۇرۇش پونكىتى 1960 - يىلدىن 1968 - يىلىغىچە يېتىشتۇرۇپ چىققان. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك 2 - دېۋىزىيە 34-تۇەندىن خوتەنگە كىرگۈزۈلگەن. بىر قانچە يىلدىن بۇيان جەمئىي تېرىلغان كۆلەم 1 مىليون 300 مىڭ مودىن ئارتۇق بولدى. بۇ سورتنىڭ غولى مۇنارسىمان بولۇپ، غول ئېگىزلىكى 90 — 70 سانتىمېتىر. غولى سوختا، چىگ. غوزىسى تۇخۇمسىمان بولۇپ، خېلى چوڭ، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 7 — 6.6 گرام كېلىدۇ. ئوتتۇرا مەزگىللىك سورت. بۇ سورتنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك. ئوغۇتسىزلىققا، شورغا چىداملىق. غوزىلاش، مول ھوسۇل بېرىش ئىقتىدارى ياخشى. چىگىتسىز مو بېشى مەھسۇلاتى 75 — 45 كىلوگرامغا يېتىدۇ. سۈپىتى ياخشى. ھازىر تېرىلۇاتقان كۆلىمى كېۋەز ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 40% نى ئىگىلەيدۇ. ھەر مودا 10000 — 8000 تۈپ مايسىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

3. شىنلۇجۇڭ 3 - نومۇر: بۇ سورتنى يەكەن تەجرىبە پونكىتى تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. 1990 - يىلى خوتەنگە كىرگۈزۈلۈپ كەڭ كۆلەمدە سىناق تەرىقىسىدە تېرىلغان. بۇ سورتنىڭ غولى چىگ. پاختا نىسبىتى 38.4%، تالا ئۇزۇنلۇقى 31 مىللىمېتىر، شىنلۇجۇڭ 3 - نومۇر سورتىنى ئولگە كۆرسىتىپ تېرىش جەريانىدا كېسەلگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ ياخشىلىقى ئىسپاتلاندى.

ئارمىيە 1 - نومۇرغا قارىغاندا مەھسۇلاتى %12 — 9.4 يۇقىرى، ئۆسۈش مەزگىلى 142 كۈن. قاراقاش ناھىيىسىنىڭ (1988 - يىلدىن 1990 - يىلىغىچە) كېۋەزنىڭ كېسەلگە قارشىلىقىنى ئۆچ يىل تەجرىبە قىلىپ ئىسپاتلىشىدىن قارىغاندا، بۇ سورتنىڭ يىگىلەش كېسىلىگە بولغان قارشىلىقى يۇقىرى بولغان. بۇ سورتنىڭ مەھسۇلاتى يۇقىرى، سۈپىتى ياخشى بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇشقا ئەرزىيدىغان ئەلا سورتتۇر.

4. شىنلۇجۇڭ 1 - نومۇر: بۇ سورتنى باينىغولۇن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق پەن - تەتقىقات ئورنىدىكى يولداش خې زۇڭشاڭ 1974 - يىلى يېتىشتۇرۇپ چىققان. بۇ سورت 1988 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىدىن ئۆتكەن. بۇ سورتنى شۇ يىلى خوتەن ۋىلايىتى كىرگۈزۈپ سىنلىشتۇرما تەجرىبە ئېلىپ بارغان. ئۆسۈشى ياخشى، رەتلىك ھەم زىچ، ئۆسۈش مەزگىلى 156 — 152 كۈن ئارىلىقىدا بولىدۇ. تەجرىبە سىنلىشتۇرما نەتىجىسىدىن قارىغاندا، شىنلۇجۇڭ 1- نومۇرنىڭ مو بېشى مەھسۇلات مىقدارى ئارمىيە 1 - نومۇردىن بىر كىلوگرام يۇقىرى. تالا ئۇزۇنلۇقى 31.5 مىللىمېتىر. 1992 - يىلى كەڭ كۆلەملىك تېرىلىپ 57449 موغا يەتكەن بولۇپ، بۇ ئىستىقبالغا ئىگە سورتتۇر.

بەشىنچى، ياغلىقدان سورتلىرى

1. ياغ گازىرى: بۇ سورت 1981 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇرۇقچىلىق شىركىتىدىن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيە - شەھەرلىرىگە كىرگۈزۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ، كېڭەيتىلگەن يېڭى سورت. ئەتىيازلىق تېرىلغۇدا ئاساسلىقى كېۋەز ۋە بالدۇر قوناق قىرلىرىغا، يازلىق تېرىلغۇدا ئاساسلىقى بۇغداي ئېڭىزىغا تېرىلىدۇ. ئېگىزلىكى 210 سانتىمېتىر. تومۇلۇقى 2.5 سانتىمېتىر بولۇپ، گۈل تاۋىقىنىڭ دىئامېتىرى 20.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئېڭىزغا تېرىغاندا بويى پاكارلىشىش، غولى تومۇلىشىش، گۈل تاۋىقى چوڭىيىشقا قاراپ يۇزلىنىدۇ. مىڭدان ئېغىرلىقى 25.83 گرام بولۇپ، ياغ چىقىش نىسبىتى %42.2 گە يېتىدۇ. ئۆسۈش مەزگىلى 97 كۈن بولۇپ، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك، يېڭى

ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر، يېنىك شورلۇق يەرلەرگە تېرىشقا بولىدۇ.

2. زىغىر: بالدۇر پىشىدىغان سورت. ئۆسۈش مەزگىلى 120 كۈن. غول ئېگىزلىكى 60 ــ 40 سانتىمېتىر. 5 ــ 3 كە قەدەر شاخلايدۇ. دېنى زىچ ھەم كۆپ بولۇپ، ھەر بىر تۈپى 29 ــ 21 غىچە مىدىقلايدۇ، ھەر بىر تۈپىدە 290 ــ 210 گە قەدەر دان تۈتىدۇ. غولى پاكار، مەزمۇت بولۇپ يېتىپ كەتمەيدۇ. ئوغۇت قۇۋۋەتلى ئوتتۇرىھال تۈپراققا تېرىشقا باب كېلىدۇ. بىرلىك مەھسۇلاتى 150 ــ 25 كىلوگرام، مىڭدان ئېغىرلىقى 7.5 گرام.

3. ماي زىغىرى: بۇ يەرلىك سورت بولۇپ، ئاساسەن تاغ باغرىغا، كەنت ياقىسىدىكى قۇۋۋەتسىز ۋە يېنىك شورلۇق يەرلەرگە تارقاق تېرىلىدۇ. بۇ بالدۇر پىشىدىغان سورت بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 90 ــ 80 كۈن. ئادەتتە مارتىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئاخىرلىرى تېرىلىپ، ئىيۇننىڭ ئاخىرلىرى ياكى ئىيۇلنىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. تۈپى پاكار بولۇپ، تەخمىنەن 40 ــ 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ. مو بېشى مەھسۇلاتى تەخمىنەن 30 ــ 20 كىلوگرام. ئۇرۇق پوستى قېلىن، ماي مىقدارى تۆۋەن بولۇپ، ماي چىقىش نىسبىتى 25% ــ 22. زىغىر ئىسسىقتا، قۇرغاقچىلىقتا، قۇۋۋەتسىز يەرگە ۋە شورغا چىداملىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ماسلىشىشچانلىقى ئەڭ كۈچلۈك بىر خىل مايلىقدان زىرائىتىدۇر.

4. زاغۇن: بۇ يەرلىك سورت بولۇپ، ئاساسەن تاغلىق رايونلارغا تارقالغان. غول ئېگىزلىكى 70 ــ 60 سانتىمېتىر. ئۆسۈش مەزگىلى قىسقا، ئۇرۇقى سېرىق بولۇپ، ماي مىقدارى 24%. تەمى ئاچچىق. بۇ سورت ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، قۇرغاقچىلىقتا، قۇۋۋەتسىز يەرگە چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. كۆپىنچە يازغى بۇغداي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلىدۇ. ئادەتتە ئايرىم تېرىلمايدۇ. مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرى ئەمەس. ئادەتتە مو بېشى مەھسۇلاتى 20 ــ 15 كىلوگرام.

5. زاراڭزا: بۇ زىرائەت تېكەنلىك، تېكەنسىز بولۇپ ئىككى تىپقا ئايرىلىدۇ. خوتەندە تېرىش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ مايلىق ۋە دورىلىق رولى بار. ئاساسەن دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدىكى ئېرىق بويلىرىغا ۋە قوناق، كېۋەز ئېتىزلىرىغا تېرىلىدۇ. يېزا - كەنتلەردىكى قۇۋۋەتسىز بوز يەرلەرگىمۇ بىر ياپ تېرىلىدۇ. تېكەنلىكنىڭ غولى ۋە غوزىسى تېكەنلىك بولۇپ، چېچىكى سېرىق

كېلىدۇ. تىكەنسىزنىڭ غولى ۋە غوزىسى تىكەنسىز بولۇپ، چېچىكى ئاچ قىزىل كېلىدۇ. ئادەتتە غول ئېگىزلىكى 114 — 107 سانتىمېتىر. مىڭدان ئېغىرلىقى 40 — 35 گرام كېلىدۇ. ئۆسۈش مەزگىلى تەخمىنەن 140 كۈن بولۇپ، مارتنىڭ باشلىرىدا تېرىلىدۇ. ئىيۇلنىڭ ئاخىرىدا ياكى ئاۋغۇستنىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا، قۇۋۋەتسىز يەرگە ۋە شورغا چىدامليق بولۇپ، تېرىش ۋە ئۆستۈرۈش ئاددىي ھەم ئاسان. مەھسۇلات مىقدارى بىر قەدەر يۇقىرى. ئۇ خىلى يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ۋە دورىلىق قىممەتكە ئىگە. زاراڭزا مېيىنىڭ لىنول كىسلاتا مىقدارى يۇقىرى بولۇپ، قىزىل قان تومۇر قېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يۇقىرى قان بېسىمنى، تاجىسىمان يۈرەك كېسىلىنى داۋالاشتا روشەن ئۈنۈمگە ئىگە. زاراڭزا مېيىنىڭ يۇت مىقدارى يۇقىرى بولۇپ، سۈپىتى ياخشى. ئۇنىڭ چېچىكىدىكى سېرىق پىگمېنت مىقدارى 30% — 20، قىزىل پىگمېنت مىقدارى 0.6% — 0.3 بولۇپ دورىغا ئىشلىتىلسە قانىنى جانلاندۇرۇپ، ئاغرىقنى پەسەيتىش، ھېيزىنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئىششىقنى ياندۇرۇش تەسىرى بار.

ياۋايى دەرەخلەر ۋە تىكىپ ئۆستۈرۈلىدىغان دەرەخلەر

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا بولغان يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، يەر قىياپىتىدە ئۆزگىرىش كۆپ، مۇشۇنىڭغا ئاساسەن تاغلىق، چۆللۈك، تۈزلەك ۋە قۇملۇق دەپ ئايرىلىدۇ. تەبىئىي ئۆسىدىغان ياۋايى دەرەخلەر ئاساسەن تاغلىق رايون، چۆل ۋە قۇملۇقلاردا ئۆسىدۇ. بۇ ئەتراپنىڭ كىلىماتى ناچار، ئۈزۈن مەزگىللەردىن بۇيان تەبىئىي ساقلىنىپ قالغان دەل - دەرەخنىڭ سانى ۋە سورتى ئاز. بوستان، تۈزلەك تەرەپلەردە تېمپېراتۇرا مۆتىدىل، تەبىئىي شارائىتى ياخشى، كۆپ خىل غوللۇق دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشى ۋە كۆپەيمىشىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ، تۆۋەندە خوتەن ۋىلايىتىدىكى ئاساسىي دەرەخ تۈرلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

ياۋايى دەرەخلەر

1. تال توغراق: رايونىمىزنىڭ قۇملۇقلىرىغا كەڭ تارقالغان غوللۇق دەرەخ تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، يىلتىزى تەرەققىي تاپقان. سوغۇققا، ئىسسىققا، تۇز - شور، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق ۋە بورانغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، قۇمنى تىزگىنلەشتىكى ئەڭ ياخشى دەرەخ تۈرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئاساسەن قۇملۇقتا ئېقىپ كىرىدىغان ھەر قايسى دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى، شىمالىي قۇملۇقنىڭ ئويمانلىقلىرىدا ئۆسىدۇ. تال توغراقنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولىدۇ. نىيە ناھىيىسى ئەندىر يېزىسىنىڭ دەريا بويىدا ئۆسكىنىگە 240 يىل بولغان بىر تۈپ تال توغراق بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 32 مېتىر، غول ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 5.5 مېتىر، ھازىرمۇ بۈك - باراقسان ئۆسمەكتە. تال توغراقنىڭ كۆچەت مەزگىلىدىكى ئۆسۈشى ئاستا بولىدۇ. ئاۋۋال چېچەكلەپ ئاندىن يوپۇرماق چىقىرىدۇ، ئۇرۇقى 8 — 7 ئايلاردا پىشىدۇ، ئۇرۇقى كىچىك بولۇپ، شامال ئارقىلىق تارقىلىپ، قۇمساز، نەم جايلارغا چۈشكەندىن كېيىن ئۆسۈپ چىقىدۇ. تېرىپ كۆچەت يېتىلدۇرۇشكىمۇ بولىدۇ.

2. ئاق توغراق. تارقىلىشى ۋە شەكلى تال توغراققا ئوخشاش، ئەمما، ئوخشىمايدىغان يېرى، ئاق توغراقنىڭ يوپۇرمىقى زىچ ئاق تۈكلۈك بولىدۇ، ئۇنىڭ شورلۇققا بەرداشلىق بېرىشى تال توغراقتىن ئاجىزراق بولىدۇ.

3. يۇلغۇن. چۆل - جەزىرە، قۇملۇق، دەريا سايلىرىدا ئۆسىدۇ. ئادەتتە تال توغراق ۋە ئاق توغراقتىن كېيىن تۇرىدىغان چاتقال ھېسابلىنىدۇ. كۈن نۇرىنى ياخشى كۆرىدۇ، قۇرغاقچىلىق، يۇقىرى تېمپېراتۇرا، سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. يۇلغۇننىڭ يىلتىزى تەرەققىي تاپقان بولۇپ، 10 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا يىلتىز تارتىدۇ. يوپۇرمىقى ېلىق قاسرىقى شەكلىدە بولۇپ، 5 - ئايدا چېچەكلەپ، 7 - ۋە 8 - ئايلاردا ئۇرۇقلايدۇ. ئۇرۇقى شامال ئارقىلىق تارىلىپ، تەبىئىي كۆپىيىدۇ. يۇلغۇننى تېرىپ كۆپەيتكىلى ۋە كۆچەت قىلىپ ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

4. جىغان. خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا ئۆسىدۇ. چىرا ناھىيىسىنىڭ تاغ ئالدى بەلۋاغلىرىدىمۇ ئۆسىدۇ. ئۇ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، شورغا، قۇرغاقچىلىققا، ھۆللۈككە بەرداشلىق بېرىشى ياخشى چاتقال ھېسابلىنىدۇ. شاخلىرى كۆل رەڭ،

ئاتلىق - ئانىلىقى ئايرىم بولىدۇ. مېۋىسى قىزغۇچ، قىزغۇچ سېرىق كېلىدۇ. يىلتىزى تەرەققي قىلغان بولۇپ، 50 — 40 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا يىلتىز تارتىدۇ. يىلتىزنىڭ گورىزونتال تەكشىلىك يۈزى 12 — 8 مېتىرغا يېتىدۇ. ئۆمرى 70 يىلدىن ئاشىدۇ. ئادەتتە بەش يىلدىن كېيىن مېۋە بېرىدۇ. جىغانىنى تېرىش ياكى كۆچەت سېلىش ئارقىلىق كۆپەيتكىلى بولىدۇ. جىغان ئورمىنى بەرپا قىلىشتا، چاڭلىشىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن ئاتلىق بىلەن ئانىلىقنى تەڭشەپ سېلىشقا دىققەت قىلىش كېرەك. جىغان مېۋىسىدە كۆپ خىل ۋىتامىن بار. ئۇز ۋقلۇق تەركىبى مول، جىغان مېۋىسىدە ئىستېمالچىلار ياخشى كۆرىدىغان ئىچىملىك ئىشلەپچىقىرىلدى. ئۇ يۇقىرى ئىقتىسادي قىممەتكە ئىگە.

ئۇنىڭدىن باشقا، ياۋايى دەرەخلەر ئىچىدە يەنە تەكىماكان يۇلغۇنى، كۆپ چېچەكلىك يۇلغۇن، قۇملۇق يۇلغۇنى، ئاق چېچەكلىك يۇلغۇن، قىسقا باشاق يۇلغۇن، تۇكلۇك يۇلغۇن، ئاق پوستلىق چوچقۇن، قىزىل مېۋىلىك چوچقۇن، قارا سوكسوك، شورتاق، قامراق يانتاق ۋە گۈما ناھىيىسى كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي قاپتىلىدىكى تاجىك مىللىي يېزىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3600 — 3000 مېتىر جىلغىلىرى ئارىسىدا كىچىك يوپۇرماقلىق قېيىن قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان چاتقاللار بار.

تىكىپ ئۆستۈرىدىغان دەرەخلەر

1. تېرەك. قۇياش نۇرىنى ياخشى كۆرىدۇ، مۇنبەت، نەم تۇپراقتا تېز ئۆسىدۇ. دەرەخ شەكلى ھەيۋەتلىك، شاخلىرى تۇز، دەرەخ تاجىسى يۇمىلاق، ئۇ يوپۇرماق تاشلايدىغان چوڭ چاتقال بولۇپ، ۋىلايىتىمىزدە ئورمان بەرپا قىلىشتىكى ئاساسىي دەرەخ، كۆچەت سېلىپ ئۆستۈرۈش ئارقىلىق كۆپەيتىدۇ.

2. ئۇجمە. ئۇجمە كۇن نۇرىنى ياخشى كۆرىدۇ، يۇقىرى تېمپېراتۇرا، قۇرغاقچىلىق، سوغۇققا بەرداشلىق بېرىدۇ. ئۆسۈشى تېز، يوپۇرماق تاشلايدىغان چاتقالغا كىرىدۇ. ئېگىزلىكى 20 — 15 مېتىر كېلىدۇ. دەرەخ تاجىسى يۇمىلاق كېلىدۇ. ئاق ئۇجمە مېۋىسى تاتلىق، يېگىلى ۋە شىرنە ياسىغىلى بولىدۇ. تېرىپ ئۆستۈرۈشكە، كۆچەت سېلىپ كۆپەيتىشكە بولىدۇ، ئۇچ خىل ئۇسۇلدا ئۇلاپ كۆپەيتىشكە بولىدۇ. كۆچەتنى ئەتىياز ۋە كۈزدە سېلىشقا بولىدۇ.

3. ئاكاتسىيە. ئۆسۈشى تېز، دەرەخ تاجىسى چوڭ، ياغىچى

قاتتىق، ئۆرۈش سىزىقلىرى ئىنچىكە، يىلتىز تەرەققىي قىلغان ۋە تۆگۈنچەك بولىدۇ. قۇرغاقچىلىققا، شورلۇققا چىداملىقى ياخشى. دەرەخ قوۋزىقى تىك يېرىقلىق، پەيسمان مۇرەككەپ يوپۇرماقلىق بولىدۇ. نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ، ئەسلى ئامبرىكىدىن چىققان. كۆچەت يېتىلدۇرۇشتە، تېرىپ ئۆستۈرۈش ئاساس قىلىنىدۇ، يىلتىزدىن ئۆستۈرۈشكە، قەلەمچە قىلىپ ئۆستۈرۈشكىمۇ بولىدۇ. ئارىلاش ئورمان بەرپا قىلىشقا ياخشى بولىدۇ.

4. جىگدە. خوتەننىڭ يەرلىك دەرىخى، قۇرغاق، شورلۇققا چىداملىق، يوپۇرماق تاشلايدىغان چاتقال، تاق يوپۇرماقلىق بولۇپ نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ. مېۋىسى سوقمىچاق ھەم قىزغۇچ، ئۇنسىمان، 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. تېرىپ كۆپەيتىشكە ياكى قەلەمچە قىلىپ تىكىپ كۆپەيتىشكە بولىدۇ.

5. ياپىلاق ئارچا. ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن، قۇرغاق ۋە سوغۇققا چىداملىق، ئۆسۈشى ئاستا بولىدۇ. ماتېرىيال سۈپىتى ياخشى، دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان چاتقال. يوپۇرمىقى بېلىق قاسرىقى شەكىللىك، كۆچەت مەزگىلىدىكى يوپۇرمىقى يىڭنىسىمان بولۇپ شاخلىرىدا قاتار-قاتار تۇرىدۇ. مېۋىسى يۇمىلاق بولۇپ، 10 - ئايدا پىشىدۇ. تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. بىر مو يەرگە 15 كىلوگرام ئەتراپىدا ئۇرۇق سېلىنىدۇ، ئورمان بەرپا قىلىشتا ھەر مودا 450 — 300 تۇپ بولغىنى ياخشى.

6. كىچىك يوپۇرماقلىق ئاق موم. شورغا چىداملىق، يىلتىزى تەرەققىي تاپقان، بورانغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك. نەم، مۇنبەت، سۇغىرىش شارائىتى ياخشى، قۇمسىمان تۇپراقتا ئۆسىدۇ. پەيسمان مۇرەككەپ يوپۇرماقلىق بولىدۇ. قارىمۇقارشى ئۆسىدۇ، كىچىك شېخىدىكى يوپۇرمىقى 11 — 7 گىچە بولىدۇ، شەكلى تۇخۇمسىمان يۇمىلاق كېلىدۇ. ئۇرۇقى تار، سوزۇنچاق بولۇپ، 10 — 9 ئايلاردا پىشىدۇ، تېرىپ كۆچەت يېتىشتۇرۇپ كۆپەيتىلىدۇ.

خوتەندە تېرىپ ئۆستۈرۈلىدىغان دەرەخلەردىن يەنە ئاق تېرەك، سېرىق سۆگەت، قارا ياغاچ، ئەرمۇدۇن، چۇلۇك، سوپۇن دەرىخى، چىنار، ئۇششاق يوپۇرماقلىق تېرەك، مىرزا تېرەك، كانادا تېرىكى، قارا تېرەك، قارا ئۇجمە، شاتۇت، مەجنۇنتال، قارا سۆگەت، يۇمىلاق تاجىلىق سۆگەت، مەجنۇن ئاكاتسىيە، سۆسۇن باشاقلىق ئاكاتسىيە، چوڭ جىگدە، چوڭ يوپۇرماقلىق قارا ياغاچ، چوڭ يوپۇرماقلىق ئاق موم، ئازغان، كىلون، چوكا دەرىخى قاتارلىقلار بار.

ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش سەرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قېرىنداش ئۆلكە ۋە چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، نۇرغۇن دەرەخ سورتلىرى كىرگۈزۈلدى. هازىر ئەي بولغانلىرىدىن موڭغۇلىيە قارىغىيى، مايلىق كورنوس، كىدىر قارىغىيى، كاۋاۋىچىن، پاۋلونىيە، يۇمىلاق تاجلىق قارا ياغاچ، چوڭ يوپۇرماقلىق قارا ياغاچ، جىن چانقىلى، چوڭ چىلان، مەشئەل دەرىخى، يىپەك دەرىخى، سۆگەت يوپۇرماقلىق قارا ئۆرۈك قاتارلىق ئون نەچچە سورت بار. بۇلار خوتەننىڭ دەرەخ سورتلىرىنى كۆپەيتىپ، بۇندىن كېيىنكى دەرەخ ئۆستۈرۈش، پەن - تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن ماددىي ئاساس يارىتتى.

مېۋە - چېۋە ماكانى — خوتەن

كۆپلىگەن تارىخىي كىتابلاردا قەدىمكى خوتەن «زىرائەت تېرىشقا باب، مېۋىلىرى كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە خاس نىيە خارابىلىكىدە رەت - رەت ئۈزۈم، ئۆرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، جىگدە قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ قۇرۇپ كەتكەن غوللىرى ساقلىنىپ قالغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈپ قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ئۈزۈم، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئامۇت، جىگدە، نەشپۈت، يانتاق قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسى ياكى ئۇرۇقى بار. بۇگۈنكى خوتەن بوستانلىقىدا هازىرمۇ مېۋە بېرىۋاتقان 100 يىللىق ياكى بىر قانچە يۈز يىللىق مېۋىلىك دەرەخ ئەۋرىشكىلىرى ساقلىنىپ كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يانتاق، ئانار، نەشپۈت، ئۈزۈم، ئەنجۈر، چىلان قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر بار. قەدىمىي خوتەن يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولىدىكى مۇهىم ئۆتەڭ بولۇپ، سودا كارۋانلىرى بېرىش - كېلىش داۋامىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىچكى رايونلارنىڭ مېۋىلىك دەرەخلىرىنى خوتەنگە ئېلىپ كېلىپ ئۆستۈرگەن. شۇڭا، خوتەن بوستانلىقىنىڭ مېۋىلىك دەرەخ خىللىرىنىڭ مەنبەسى ئىنتايىن مول. 1959 - يىلى ۋە 1979 - يىلى ئىككى قېتىملىق زور كۆلەملىك مېۋىلىك دەرەخ مەنبەسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، خوتەن رايونىنىڭ مېۋىلىك دەرەخ مەنبەسى تەخمىنەن 17 خىل مېۋىلىك دەرەخ، 300 دىن ئارتۇق سورت بار

ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇنىڭدىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە سورتلارنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

بىرىنچى، ئۇزۇم بايلىقى. ئۇزۇم تارىم بوستانلىقىدا ئەڭ ئىپتىدائىي دەرەخ بولۇپ، خوتەننىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. ئۆستۈرۈلگەن سورتلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك سورتلار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ياۋروپا، شەرقىي ئاسىيا سورتلىرى بولۇپ، جەمئىي 17 يەرلىك سورت، 30 نەچچە ئۆزگەرگەن تۈرلىرى بار.

1. خوتەن قىزىل ئۇزۇمى: خوتەن ئۇزۇم كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 58% دىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ سورتنىڭ ئۆسۈشى ياخشى، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك. مول ھوسۇللۇق، سېپى چوڭ، رەڭگى چىرايلىق، تەمى تاتلىق، سۈپىتى ئۆتتۈرىھال بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە مەي - شاراب ئىشلەيدىغان سورت بولۇپ كەلدى. قەنت ماددىسى 22% — 18. بۇنىڭ ساغۇچ يېشىل تۈرى، سۆسۈن تۈرى، چوڭ - كىچىك دانلىرى ئارىلاشما تۈرى بار. كىچىك دانلىقلىرىنىڭ مېۋىسى ئۇرۇقسىز بولۇپ، ئادەتتە 30% ئەتراپىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدا مەي - شاراب چىقارغىلى، ئۇزۇم قۇرۇتقىلى، شىرنە قاينىتقىلى ھەم ئۇنى ساقلىغىلى بولىدۇ.

2. كىشمىش ئۇزۇم: بۇ قۇرۇتىلىدىغان ئەلا سورتتۇر. 1983 - يىلدىن باشلاپ خوتەن قۇرۇق ئۇزۇم تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ تەستىقلانغاندىن كېيىن، كىشمىش ئۇزۇم ئاساسلىق ئۆستۈرۈلىدىغان سورت قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. كىشمىشنىڭ دېنى ئۆتتۈرىھال بولۇپ، شەكلى يۇمىلاق، رەڭگى ساغۇچ يېشىل، گۆشى چۈرۈك، تاتلىق، سۈپىتى ئۆتتۈراھال، قەنت ماددىسى 22% — 20.

3. سىرىق ئۇزۇم: بۇ سورت يوپۇرمىقى تۈتىلىق ۋە يوپۇرمىقى تۈتىمسىز ئىككى خىلغا ئايرىلغان بولۇپ، ئۇرۇقى بىلەن قۇرۇتىلىدىغان بىر خىل ئەلا سورت بولغاچقا، تەرەققىي قىلدۇرۇپ پايدىلانماقتا. بۇنىڭ شاخلىرى بىر قەدەر مۇستەھكەم، مول ھوسۇللۇق، ساپىقى ۋە دېنى چوڭ، رەڭگى ساغۇچ ئاق، گۆشى چۈرۈك، تەمى تاتلىق، سۈپىتى ياخشى.

4. مۇناقا: بۇ سورتنىڭ ئۆسۈشى ياخشى، چوڭ پارنىكتا ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق، ھۆل ئىستېمال قىلىنىدىغان بىر خىل سورتتۇر. مېۋىسىنىڭ رەڭگى يېرىم يېشىل ۋە توق قىزىل ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ساپىقى ۋە دېنى چوڭ، تاشقى كۆرۈنۈشى

چىرايلىق، تەمى تاتلىق، سۇيىتلىقى ئەلا، ساقلاش ۋە يۆتكەشكە چىداملىق، ھوسۇلى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ، ئۇرۇقسىز بولۇشقا يۇزلەنمەكتە. قەنت مادداسى 17% — 16.

5. سەيۋە ئۇزۇم: بۇ سورت ئاق سەيۋە ۋە كۆك سەيۋە دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. مېۋىسى ئۇزۇنچاق يۇمىلاق تۇخۇمسىمان ۋە ھەرە بەللىك ئۇزۇنچاق تۇخۇمسىمان شەكىللىك كېلىدۇ. ئۆسۈشى ئوتتۇرىھال، ساپىقى ۋە دېنى چوڭ، تەمى تاتلىق، پوستىسى نېپىز، شەربەتلىك بولۇپ، ساقلاش ۋە يۆتكەشكە چىدامسىز، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا مۇۋاپىق. قەنت مادداسى 19%.

6. كۆك ئۇزۇم: بۇ سورتنىڭ بالدۇر پىشىدىغانلىرىنىڭ رەڭگى ئاق، كېيىن پىشىدىغانلىرىنىڭ رەڭگى كۆك بولۇپ، قوش ساپاقلىق ياكى كۆپ ساپاقلىق، ساپىقى چوڭ، دانلىق كېلىدۇ. تەمى چۈچۈك، سۇيىتى ئوتتۇرىھال، مول ھوسۇللۇق، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ياكى ئاق ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەشكە بولىدۇ.

7. قارا ئۇزۇم: چىلگە قارا ئۇزۇم، كۆزەك قارا ئۇزۇم، قارا تاش ئۇزۇم ۋە چۈرۈك قارا ئۇزۇم قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ. ئۆسۈشى بىر قەدەر كۈچلۈك، چىلگە قارا ئۇزۇمدىن باشقىلىرىنىڭ ساپىقى چوڭ، دانلىق، سىرتقى شەكلى چىرايلىق بولۇپ، تەمى چۈچۈك، سۇيىتى ئوتتۇرىھالدىن يۇقىرى، مول ھوسۇللۇق، قەنت مادداسى 20% ئەتراپىدا بولۇپ، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ۋە قىزىل ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەشكە باب كېلىدۇ.

8. ئاتباغرى: بۇ سورت بىر خىل ئېتى چۈرۈك قىزىل ئۇزۇم بولۇپ، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا مۇۋاپىق، ساپىقى چوڭ، دانلىق، مېۋىسى تۇخۇمسىمان ياكى ئېللىپس شەكىللىك، رەڭگى چىرايلىق، تەمى تاتلىق، ئۇرۇقسىز بولۇشقا يۇزلەنمەكتە. قەنت مادداسى 23%.

9. چىلگە كۆك ئۇزۇم: بۇ سورتنىڭ ساپىقى شالاڭ، دېنى چوڭ. كىچىك بولۇپ، پوستىسى ساغۇچ يېشىل كېلىدۇ. تەمى چۈچۈمەل، بۆلدۇرگەننىڭكىدەك تەمى بار. سۇيىتى ئوتتۇرىھال، خوتەندە ھەممىدىن بۇرۇن پىشىدىغان سورتتۇر.

10. باشقا يۇرتتىن كىرگۈزۈلگەن ئۇزۇم سورتلىرىدىن: جۇ فېڭ، مېلىي، فرانسىيە ۋە ئامېرىكا ئۇزۇمى قاتارلىق بىر نەچچە خىل ھۆل ئىستېمال قىلىدىغان، قۇرۇتۇلىدىغان ۋە ھاراق چىقىرىلىدىغان سورتلىرى بار.

ئىككىنچى، ئۆرۈك بايلىقى. ئۆرۈك قەدىمدىن بۇيان،

ئۇرۇقتىن ئۆستۈرۈپ كۆپەيتكەنلىكى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان سورت سىستېمىسى ۋە سورت بارلىققا كەلگەن. خۇۋانە، جانانە، ئاق ياغلىق، خوندەك، خەشىشەك ئۆرۈك، قارا ئۆرۈك قاتارلىق 60 — 50 خىل سورت ئاساسلىق ئۆستۈرۈلگەن، تۆۋەندە بىر قانچە خىل ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ئىگە سورتلارنى تونۇشتۇرىمىز:

1. قارا خۇۋانە: بۇ سورتنىڭ مېۋىسى چوڭ بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 60 گرام كېلىدۇ. رەڭگى سېرىق، ئېتى توق سېرىق، شىرنىلىك، قۇرۇتۇشقا ۋە كونسېرۋا، مۇراببا، شىرشىم ياساشقا، ئىستېمال قىلىشقا باب. مېغىزى تاتلىق، خېلى مول ھوسۇللۇق، قەنت ماددىسى 18.2%.

2. قاپاق خۇۋانە: چوڭ تېپتىكى گۈلە قۇرۇتىدىغان سورت بولۇپ، مېۋىسى يۇمىلاق ئۇزۇنچاق كېلىدۇ. يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 40 گرام، ئوتتۇراھال تۇكلۈك بولۇپ، رەڭگى ساغۇچ ئاق، شىرنىسىز، ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان بولۇپ، مېغىزى تاتلىق.

3. گۆشلۈك ئۆرۈك: مېۋىسى ئوتتۇراھال چوڭ، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 20 گرام كېلىدۇ، رەڭگى توق قىزىل، ئېتى توق سېرىق، شىرنىسىز، تۇكى يۇمشاق، قويۇق بولۇپ، ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان، مېغىزى تاتلىق، قەنت ماددىسى 15%، قۇرۇتۇشقا مۇڭلۇق.

4. پىلەز ئۆرۈك: ھۆل ئىستېمال قىلىنىدىغان چوڭ تېپتىكى سورت بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 60 گرام كېلىدۇ. رەڭگى ساغۇچ ئاق ياكى قىزغۇچ، بىرىكىش سىزىقى چوڭقۇر، پوستى نېپىز، شىرنىلىك بولۇپ، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئاجرالغان، يۆتكەشكە چىدامسىز، مېغىزى تاتلىق، قەنت ماددىسى 13.9%.

5. ئاق ياغلىق: رەڭگى ئاچ سېرىق. يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 30 گرام كېلىدۇ. ئېتى ئاق سېرىق، ئوتتۇراھال شىرنىلىك بولۇپ، ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان ياكى يېرىم ئاجرالغان بولىدۇ. مېغىزى تاتلىق، قەنت ماددىسى 21.3%، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ئوبدان، كونسېرۋا، شىرشىم ياساشقا باب.

6. سېرىق ياغلىق: رەڭگى ئاچ سېرىق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 25 گرام كېلىدۇ. ئېتى سېرىق، شىرنىلىك، ئۇرۇقچىسى چاپلاشقاق كېلىدۇ. قەنت ماددىسى 15.2%، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا، مۇراببا ياساشقا ئوبدان.

7. قارا جانانە: رەڭگى توق قىزىل بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى

50 گرام كېلىدۇ. ئېتى توق قىزىل، ئوتتۇراھال
ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان بولىدۇ، مېغىزى تاتلىق. قە
15%. ھۆل ئىستېمال قىلىشقا، مۇرابىا ۋە شىرشىم
8. ياپىلاق جانانە: مېۋىسى ياپىلاقراق بولۇپ، يەككە
30 گرام كېلىدۇ. رەڭگىنىك بىر قىسمى توق قىز
ئوتتۇراھال شىرنىلىك، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئاجرالغان
مېغىزى تاتلىق، شىرشىم ياساشقا باب.
9. مۇرىئىل ئۆرۈك: بۇ مېۋىسى كىچىك سورت ب
ئېغىرلىقى تەخمىنەن 20 گرام كېلىدۇ، رەڭگى سېرىق
سرىق بولۇپ، ئوتتۇراھال شىرنىلىك، ئۇرۇقچىسى
بولىدۇ، مېغىزى تاتلىق، قەنت ماددىسى 4%
ئوتتۇراھال شىرنىلىك، ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان بولىد
تاتلىق، قەنت ماددىسى 18.4% بولۇپ، ھۆ ئىستېمال
كېلىدۇ.
11. خەششەك ئۆرۈك: توكلۇك ئۆرۈك تۇرىگە
مېغىزىنىك تولىسى ئاچچىق، رەڭگى ۋە تېنى توق سې
بولۇپ، ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان بولىدۇ. مۇرابىا ياسا
ئۇچىنچى. ياڭاق بايلىقى: ئەسلىدە
ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، تۇرى كۆپ، ئونىك چىلگە
ياڭاق، باشاقسىمان ياڭاق قاتارلىق تۈرلىرى بار. يېقە
بېرى ئەلا سورتلىرى تاللىنىپ ئولاپ كۆپەيتىلدى.
1. خې شاك 10 - نومۇر: بۇ مول ھوسۇل
پىشىدىغان سورت بولۇپ، بۇنىڭغا شىن فىك دەپ نا
بۇ كېيىنكى ئەۋلاد ياڭاق پوستىنىك قېلىنلىقى 0.77
بولۇپ، قەغەز ياڭاق دەرىجىسىگە يەتتى. مېغ
نىسبىتى 60.2% بولۇپ، مېغىزدىن پۈتۈن ئالغ
2. چونخۇا 6 - نومۇر: مېۋىسى چوك، مو
سۈپىتى ياخشى، يەككە ئېغىرلىقى 25.2 گرام،
بولۇپ، مېغىز چىقىش نىسبىتى 53.88%
نىسبىتى 71.24%.
3. ياۋجىن 2 - نومۇر: مېۋىسى كەك موكا
يەككە ئېغىرلىقى 18.5 گرام كېلىدۇ، پوستىنىك
1 مىللىمېتىر، مېغىزنىك ئېغىرلىقى 10.45 گرام
نېپىز، مېغىزىدىن ئاجرىتىش ئاسان، تەمى تاتلىق،

مېغىز چىقىش نىسبىتى 57.7%.

4. چونخۇا 2 - نومۇر: شەكلى يۇمىلاق، يەككە ئېغىرلىقى 2.23 گرام، پوستىنىڭ قېلىنلىقى 1.98 مىللىمېتىر، مېغىزنىڭ ئاجرىتىش تەس. مېغىزنىڭ ئېغىرلىقى 11.5 گرام، تەمى تاتلىق، مېغىز چىقىرىش نىسبىتى 49.58%، ياغ چىقىرىش نىسبىتى 63.73%.

تۆتىنچى، شاپتۇل بايلىقى. ياپىلاق شاپتۇل، توغاچ، سېرىق شاپتۇل، مېغىزى تاتلىق شاپتۇل، يىسا شاپتۇل قاتارلىقلار بار بولۇپ، سورت تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ. تۆۋەندە بىر قانچە ئاساسلىق سورتلارنى تونۇشتۇرىمىز:

1. مىياڭسال بىر چوڭ سورت سىستېمىسى بولۇپ، شەرىەتلىك شاپتۇل تۈرىگە كىرىدۇ. پوستى نېپىز، رەڭگى كۆك، شەرىەتلىك، ئىتتىنىڭ ئۇرۇقچىغا يېقىن قىسمى قىزىل، پۈراقلىق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 180 گرام كېلىدۇ. كۆپىنچىسىنىڭ ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان بولىدۇ. قەنت ماددىسى 15% بولۇپ، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ئوبدان.

2. ئەششاپتۇل: كېيىن پىشىدىغان ساقلاشقا چىداملىق بىر خىل سورت بولۇپ، رەڭگى ساغۇچ كۆك، ئۇرۇقچىسى چاپلاش، ئېتى ساغۇچ ئاق، سەل چۇرۇك، ئوتتۇراھال شەرىەتلىك بولۇپ، تەمى تاتلىق، قەنت ماددىسى 13%.

3. سېرىق شاپتۇل: بىر خىل سېرىق ئەتلىك سورت بولۇپ، ئېرىشچان كېلىدىغانلىرى ھۆل ئىستېمال قىلىشقا، ئېتى چۇرۇكلىرى كونسېرۋا ياساشقا مۇۋاپىق. يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 200 — 100 گرام كېلىدۇ، قەنت ماددىسى 14% — 11.

4. توغاچ: ئالاھىدىلىكى تاشقى پوستى تۈكسىز بولۇپ، بىر چوڭ سورت سىستېمىسىنى ھاسىل قىلغان. شىنجاڭ توغىچى ۋە ئادەتتىكى توغاچتىن ئىبارەت بولۇپ، تۈرى كۆپ، يۇمىلاق ياكى ياپىلاق كېلىدۇ. رەڭگى ئاق، كۆك، قىزىل بولۇپ، ئېتى يۇمشاق ياكى چۇرۇك، يەككە ئېغىرلىقى 100 — 60 گرام كېلىدۇ. قەنت ماددىسى 24%.

5. تەكە: سېرىق تەكە ۋە كۆك تەكە دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بۇ بىر خىل چىلگە سورت بولۇپ، پوستى نېپىز، شەرىەتلىك، تەمى تاتلىق، سۇيىتى ئەلا سورت، قەنت ماددىسى 15%. يېتەرسىزلىكى مېۋىسى كىچىك، يەككە ئېغىرلىقى

50 ــ 30 گرام كېلىدۇ. ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ئوبدان.

6. شىنجاڭ شاپتۇلى: بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئېتى ۋە ئۆكچىسى تۈز سىزىقلىق بولۇپ، ياپىلاقسىمان كېلىدۇ. يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 90 گرام، تېشى قىزغۇچ، تۈكلۈك پوستى ئاسان سويىلىدۇ. ئېتى ساغۇچ ئاق، چۈچۈمەل، سۇيىتى ئوتتۇراھال، ئۇرۇقچىسى ئاجرالغان بولىدۇ. قەنت ماددىسى 17%. ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ئوبدان.

7. مېغىزى تاتلىق شاپتۇل: ئالاھىدىلىكى مېغىزى تاتلىق بولۇپ، تۇخۇمسىمان ئۇچلۇق كېلىدۇ. ئېتى ئاچ سېرىق، شەربەتلىك، تاتلىق، قەنت ماددىسى 17% بولۇپ، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ئوبدان.

8. سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن شاپتۇل سورتلىرىدىن: چىلگە، يازلىق، كۈزلۈك شاپتۇل بولۇپ، 30 دىن ئارتۇق سورت بار. ئەسلەن: چۇشاڭمېي، گاڭشەنبەي، خۇاڭجىن، ياپىلاق شاپتۇل ۋە نېيچاڭ شاپتۇل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

بەشىنچى، ئالۇچا بايلىقى. خوتەندىكى ئالۇچا سورتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ياۋروپا سورتىغا كىرىدۇ. جۈڭگو ئالۇچىسىمۇ بار.

1. بېگەن: ئۇزۇنچاق تۇخۇمسىمان بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 40 گرامدىن ئارتۇق كېلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن سۆسۈن رەڭگە كىرىدۇ. پوستى نېپىز، ئېتى ئاچ سېرىق، تەمى چۈچۈمەل، قەنت ماددىسى 17%. سۇيىتى ئوتتۇراھال ياخشى. ئۇرۇق ئاجرالغان بولىدۇ. ھۆل ئىستېمال قىلىشقا، قۇرۇتۇشقا ياكى دورىغا ئىشلىتىشكە مۇڭاپىق.

2. ئارخات: ياپىلاقراق بولۇپ، ببغى ئۇزۇن، يەككە ئېغىرلىقى 15 ــ 12 گرام كېلىدۇ. رەڭگى توق سېرىق، ئېتى سېرىق، شەربەتلىك، پۇراقلىق، سۇيىتى ئەلا، ئۇرۇقى چاپلاش، قەنت ماددىسى 17% بولۇپ، ھۆل ئىستېمال قىلىشقا ئوبدان.

3. قارا ئۆرۈك: مېۋىسى تۇخۇمسىمان بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 12 گرام كېلىدۇ. كراخمالىق، پىشقاندىن كېيىن سۆسۈن رەڭگە كىرىدۇ. ئېتى ساغۇچ كۆك، شەربەتلىك، ئېرىشچان، چۈچۈمەل، قەنت ماددىسى 13% بولۇپ، دورا ياساشقا باب.

4. ئالراھەت: شاپتۇل يوپۇرماقلىق بولۇپ، مېۋىسى ئۇزۇنچاق. ئىككى تەرىپىدە بىر - بىرىگە ماس مېۋىلەيدۇ. يەككە ئېغىرلىقى 80 گرامدىن ئارتۇق كېلىدۇ. پىشقاندىن كېيىن توق

سۆسۈن رەڭگە كىرىدۇ. ئېتى توق سېرىق، شەربەتلىك، قەنت ماددىسى 15% بولۇپ، كونسېرۋا ياساشقا ھەم ھۆل ئىستېمال قىلىشقا باب كېلىدۇ.

ئالتىنچى، ئانار بايلىقى. ئانارنىڭ تاتلىق ۋە ئاچچىق دەپ ئىككى خىل سورتى ھەمدە ناخۇش ئانار دېيىلىدىغان بىر خىلى بار.

تاتلىق ئانار: شەكلى شارسىمان بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 380 گرامدىن ئارتۇق كېلىدۇ. پوستى سىرلىق، رەڭگى قىزغۇچ، تۇگۇنچىسى ئالتە، دانلىق، شىرنىلىك، تاتلىق بولۇپ، سۇيىتى ياخشى، قەنت ماددىسى 17.5%. ھۆل ئىستېمال قىلىشقا، شەربەت ياساشقا باب.

يەتتىنچى، نەشپۈت بايلىقى. ئاساسلىق ئۆستۈرۈلگەنلىرىدىن ئاق نەشپۈت ۋە چەت ئەل نەشپۈتى بار.

1. سانجۇ نەشپۈتى: گۈمىدا 300 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دەپ خاتىرىلەنگەن. شەكلى تۇخۇمسىمان بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 78 گرام كېلىدۇ. رەڭگى ساغۇچ كۆك، ئېتى ئاق، گۆشى چۈرۈك، سۇيىتى ياخشى.

2. قىزىل نەشپۈت: چىلگە سورت بولۇپ، شەكلى تۇخۇمسىمان، تەكشى، مېۋە يۈزى قىزىل ۋە قىزىل سىزىقچە بار، پوستى نېپىز، گۆشى چۈرۈك، قەنت ماددىسى 11%.

3. ئاق نەشپۈت: ئىللىپس شەكلىدە بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 126 گرام كېلىدۇ. ئېتى ئاق، گۆشى چۈرۈك، بالدۇر پىشىدۇ.

4. ئامۇت: قاپاقسىمان بولۇپ، ئوتتۇرا مەزگىلدە پىشىدۇ. رەڭگى ساغۇچ كۆك بولۇپ، ئېتى ئاق سېرىق، گۆشى يۇمشاق، شەربەتلىك، تەمى تاتلىق، قەنت ماددىسى 14%.

5. نوگاي ئامۇت: قاپاقسىمان چوڭ بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 277 گرام كېلىدۇ. يۈزىدە قىزىل سىزىقچە بار. كۆركەم، ئېتى ئاق، شەربەتلىك، قەنت ماددىسى 16%.

6. قاپاق ئامۇت: ئىللىپس شەكىللىك بولۇپ، چوڭ، يەككە ئېغىرلىقى 377 گرام كېلىدۇ. رەڭگى ساغۇچ كۆك، ئېتى ئاق، پىشقاندىن كېيىن شەربەتلىك، تاتلىق بولىدۇ.

سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن سورتلار: ئاساسلىق ئۆستۈرۈلگىنى داڭلىق ئاق نەشپۈت، ئۇنىڭدىن باشقا يالى نەشپۈتى قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق سورت بار.

سەككىزىنچى، ئالما بايلىقى. ئەسلى بار ئالمىلارنىڭ

ـەممىسى يەرلىك ئالما ئىدى.

قىشلىق قىزىل ئالما، يازلىق قىزىل ئالما، يازلىق ئاق ئالما، قىشلىق ئاق ئالما قاتارلىقلار بار بولۇپ، تاۋارلىق قىممىتىنى ئاساسەن يوقاتقان.

1. قىشلىق قىزىل ئالما: شەكلى يۇمىلاق بولۇپ، سىرتى قىزىل، يەككە ئېغىرلىقى 190 گرام كېلىدۇ. ئېتى قىزىل، تاتلىق، پۇراقلىق، قەنت مادداسى 12%.

2. يازلىق قىزىل ئالما: شەكلى سوزۇنچاق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 146 گرام كېلىدۇ. سىرتى سۇس قىزىل، ئېتى قىزىل، تاتلىق، پۇراقلىق، قەنت مادداسى 14%.

3. يازلىق ئاق ئالما: سوقىچاق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 155 گرام. رەڭگى ساغۇچ ئاق، ئېتى ئاق، تاتلىق، سەل پۇراقلىق، قەنت مادداسى 10%.

4. قىشلىق ئاق ئالما: يۇمىلاق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 177 گرام كېلىدۇ، تېگى سۇس كۆك، كۇنگەي تەرىپى قىزىل. ئېتى ئاق، تاتلىق، قەنت مادداسى 12%.

5. ساڭگۇچ ئالما: سوقىچاق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 30 گرام كېلىدۇ. سىرتى سۇس قىزىل، ئېتى ئاقۇش كۆك، گۆشى چىك، تاتلىق، مول هوسۇللۇق بولۇپ، ئىيۇننىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. شېخىنىڭ ئۇچى ئىنچىكە بولۇپ تۆۋەنگە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ.

6. سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن سورتلاردىن «گوگۇاڭ»، «قىزىل مارشال»، «سېرىق مارشال»، يىندۇشاڭ، فۇشى قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق تۈرلىرى بار.

توققۇزىنچى، باشقا مېۋىلىك دەرەخ بايلىقى. بەزىلىرى ئەتىۋارلىق مېۋىلىك دەرەخكە تەۋە بولۇپ، ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش قىممىتىگە ئىگە.

1. ئەنجۇر: ياپىلاقسىمان بىر خىللا سورت بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 77 گرام كېلىدۇ. رەڭگى ئاقۇش سېرىق، ئېتى ئاق سېرىق، تاتلىق، ئۇجمە تەمى بار. قەنت مادداسى 13.5% بولۇپ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ. ئۇچىنچى قېتىملىق مېۋىسى پىشمايدۇ. هۆل ئىستېمال قىلىشقا، مۇرابىا ياساشقا ئوبدان.

بەيە: شەكلى ئۇزۇنچاق، يۇمىلاق بولۇپ، يەككە ئېغىرلىقى 148 گرام، تېگى ئاق سېرىق، بەگنىڭ تۆۋى كۆپۈپ چىققان بولۇپ،

رەڭگى يېشىل كېلىدۇ. تېرىسىدە قويۇق تۈكچىلەر بار. ئېتى ساغۇچ ئاق، شەربەتسىز، تەمى چۈچۈمەل، پۈراقلىق بولۇپ، قەنت ماددىسى 15.5%. شىرشىم ياساشقا، دۇربۇنغا ئىشلىتىشكە ياكى پولۇغا تېتىتقۇ قىلىشقا مۇۋاپىق.

چىلان: بۇرۇنقى چىلاننىڭ ئۇرۇقى چوڭ، گۈشى ئاز ئىدى. ھازىر ئىچكى رايونلاردىن كىرگۈزۈپ ئۆستۈرۈلگەن سورتلاردىن يۆلىنىڭ ئۇرۇقسىز كىچىك چىلان، خويزاۋ شەنشى چىلىنى، جەنخۇاڭ چوڭ چىلىنى قاتارلىقلار بار.

4. بادام: بۇرۇنقى بادامنىڭ ئېتى قېلىن، مېغىزى كىچىك ئىدى. ھازىر شەكلى نېپىز بادام ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، ئافغانىستاندىن كىرگۈزۈلگەن.

5. جىنەستە: تۈكلۈك جىنەستە ۋە چوڭ جىنەستىدىن ئىبارەت بولۇپ، ناھايىتى ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ.

تاۋۇز سورتلىرى

خوتەن رايونىدا ئەلا سورتلۇق قوغۇن - تاۋۇزلار ناھايىتى كۆپ. تۆۋەندە تاۋۇزنىڭ ئاساسلىق بىر قانچە تۈرىنىلا تونۇشتۇرىمىز:

1. خۇڭيۈ 2 - نومۇر: بۇ بىر خىل ئوبدان پېلەك تارتىپ ئۆسىدىغان سورت بولۇپ، ئاساسىي پېلىكى توم، سوقتا، پېلەك تارتىش ئىقتىدارى ياخشى، ئۆسۈش مەزگىلى 100 — 85 كۈن. يەككە ئېغىرلىقى 7 — 5 كىلوگرام، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 23 كىلوگرام كېلىدۇ. يەككە تۈپنىڭ ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى 13 — 10 كىلوگرام. شەكلى ئۇزۇنچاق يۇمىلاق، شاپىقى قاتتىق. قېلىنلىقى 1.2 — 1 سانتىمېتىر بولۇپ، ساقلاش ۋە يۆتكەشكە چىدامليق، گۈشى قىزىل، سۇلۇق، چۇرۇك، تاتلىق. تەمى ياخشى، قەنت مىقدارى 12% — 10.5. كېسىلگە قارشى ئىقتىدارى كۈچلۈك. ئادەتتە ھەر موداً تەخمىنەن 800 تۈپ مايسا قالدۇرۇلىدۇ. ئىككى پېلەك ياكى ئۈچ پېلەك قالدۇرۇپ تارىسا ياخشى بولىدۇ. ئىككىنچى قېتىم چېچەكلەپ تاۋۇز چۈشۈپ 40 كۈندىن كېيىن پىشىدۇ.

2. ۋۇسازاۋ تاۋۇزى (1 — 5 — 74): بۇ سورتنى بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 6 - دېۋىزىيە دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورنى 1974 - يىلى ئەنئو سانىنى ئاساسلىق، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى

ئۇششاق ئۇرۇق 8 - نومۇر تاۋۇزنىڭ ئانىلىق قىلىپ چاتلاشتۇرۇپ، سىستېمىلىق تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. ئاساسىي پېلىكى سوقا، قوشۇمچە پېلىكى يوق. ئۇچى ئۆزلۇكىدىن توختايدۇ. ئانىلىق چېچىكى كىچىكرەك بولىدۇ. بىرىنچى قېتىملىق ئانىلىق چېچىكىنىڭ بوغۇم چىقىرىش ئورنى يەتتىنچى بوغۇمدا بولىدۇ. پۈتۈن تۈپ بويىچە 5 — 4 كە قەدەر ئانىلىق چېچەك چىقارغاندىن كېيىن ئۆزلۇكىدىن توختايدۇ. ئوتتۇرىچە تاۋۇز چۇشۇش ئورنى توققۇزىنچى بوغۇمدا بولىدۇ. ئېتى سۇس قىزىل بولۇپ، گۆشى چۈرۈك، ئوتتۇرىچە يەككە ئېغىرلىقى 3.6 كىلوگرام، قەنت ماددىسى 7.10%، يۇقىرلىرىنىڭ 13% گە يېتىدۇ. ئۆسۈش مەزگىلى ئوچۇق، يەرگە تېرىلىدىغانلارنىڭ 88 كۈن، سۇلياۋ يوپۇق بىلەن تېرىلىدىغانلارنىڭ 70 كۈن بولىدۇ. بۇ سورت نەملىككە، ساقلاشقا، يۆتكەشكە، كېسەلگە بىر قەدەر چىداملىق بولۇپ، ئادەتتە مو بېشى مەھسۇلاتى 4500 — 3500 كىلوگرام بولىدۇ.

3. جىڭشا (3301): بۇ سورتنى شىنجاڭ 1 - ئاۋغۇست يېرا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى بىلەن سانجى باغۋەنچىلىك مەيدانى ھەمكارلىشىپ، 1976 - يىلى ياپونىيە داخې مىراژىنسىنى ئانىلىق، ئامېرىكا جۇبىلنى ئىككىنچى ئۇرۇقداش قىلىپ چاتلاشتۇرۇپ تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان بولۇپ، ئادەتتىكى چىلگە سورت، غول پېلىكى ئۇزۇن بولۇپ ئىككى مېتىردىن ئارتۇق. ئۆسۈشى بىر قەدەر ياخشى. قويۇق تېرىشقا باب. بىرىنچى ئانىلىق چېچىكى 9 — 7 بوغۇمدا بولىدۇ. ئانىلىق چېچىكى يەككە چېچەك بولۇپ، ھەر بىر تۈپتە ئاز بولغاندا بىر تاۋۇز چۇشىدۇ. تاۋۇز شەكلى يۇمىلاقسىمان، تاۋۇز تېگىنىڭ رەڭگى سۇس كۆك، 14 تال قارامتۇل تار سىزىقچىسى بولىدۇ. ئېتى ساغۇچ، چۈرۈك، سۇلۇق. ئوتتۇرىچە يەككە ئېغىرلىقى 3.3 كىلوگرام كېلىدۇ. قەنت ماددىسى 12%. ئۆسۈش مەزگىلى 75 — 70 كۈن، ئادەتتە مو بېشى مەھسۇلاتى 3000 كىلوگرام.

4. يى شۇەن: بۇ سورتنى تۇرپان ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى، تۇرپان ۋىلايەتلىك ئۇزۇم، قوغۇن - تاۋۇز تەتقىقات ئورنى 1977 - يىلى گەنسۇ يېزا ئىگىلىك داشۆسى ياپونىيەدىن كىرگۈزگەن شالغۇت بىرىنچى ئەۋلاد يى چۇي ئۇرۇقىنى ئۆزىگە چاتلاشتۇرۇپ ئايرىپ، نىشانلىق تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان. غول پېلەكنىڭ ئايىنىشى ئاجىز، ئاساسىي پېلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 — 250 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بىرىنچى ئانىلىق چېچىكى ئاساسىي پېلەكنىڭ

بەشىنچى بوغۇمدا پەيدا بولىدۇ. ھەر 5 — 4 بوغۇمدا كېيىنكى ئانىلىق چېچىكى پەيدا بولىدۇ. ئوتتۇرىچە تاۋۇز چۇشۇش ئورنى ئاساسىي پىلەكنىڭ 10 - بوغۇمدا بولىدۇ، ھەر بىر توپىدە 6 — 2 گىچە تاۋۇز چۇشىدۇ. شەكلى شارسىمان بولۇپ، رەڭگى سۇس كۆك، ئېتى توق قىزىل، گۆشى يۇمران، ئوتتۇرىسىنىڭ قەنت ماددىسى 12.19%، ئەتراپىنىڭ قەنت ماددىسى 10.17%، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن ئۇچ كىلوگرام كېلىدۇ. شاپىقى نېپىز ھەم چۇرۇك، يۆتكەشكە چىدامسىز. ئۆسۈش مەزگىلى 75 — 70 كۈن، سۈلياۋ يوپۇق بىلەن تېرىلسا 66 كۈندە پىشىدۇ. ئادەتتە مو بېشى مەھسۇلاتى 4000 — 3000 كىلوگرام بولىدۇ.

5. خۇجۇ 1 - نومۇر (74 — 77): بۇ سورتنى تۇرپان ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى، تۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، تۇرپان ۋىلايەتلىك ئۇزۇم، مېۋە - چېۋە تەنقىقات ئورنى تاللاپ يېتىشتۇرۇپ چىققان ئوتتۇرا مەزگىللىك سورت بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 85 كۈن، پىلىكى سوقتا، ناھايىتى ئوبدان ئۆسىدۇ. ئاساسىي پىلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 350 — 300 سانتىمېتىر. بىرىنچى ئانىلىق چېچىكى ئاساسىي پىلىكىنىڭ 8 - بوغۇمدا بولىدۇ. ھەر ئالتە بوغۇمدىن كېيىن بىر ئانىلىق چېچىكى ئېچىلىدۇ. ئوتتۇرىچە تاۋۇز چۇشۇش بوغۇم ئورنى 13.5 بوغۇمدا بولۇپ، ئېتى توق قىزىل، گۆشى يۇمشاق، چۇرۇك، تېتىملىق، قەنت ماددىسى ئوتتۇرىسىنىڭ 11.65%، ئەتراپىنىڭ 9.68%، يەككە ئېغىرلىقى تەخمىنەن تۆت كىلوگرام كېلىدۇ. شاپىقى قېلىن، قاتتىق، يۆتكەشكە خېلى چىداملىق، ئادەتتە مو بېشى مەھسۇلاتى 5000 — 4000 كىلوگرام بولىدۇ.

6. شىنيۇ 2 - نومۇر: بۇ سورت ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىك سورت بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلى 100 — 86 كۈن. ئۆسۈشى ياخشى، شەكلى ئۇزۇنچاق ياكى تۇخۇمسىمان كېلىدۇ. ئېتى ئاچ قىزىل ياكى قىزىل بولۇپ، گۆشى يۇمران ھەم تېتىملىق، قەنت ماددىسى 12% — 10.5، يەككە ئېغىرلىقى 6 — 3.5 كىلوگرام كېلىدۇ، يۆتكەشكە خېلى چىداملىق، ھەر مودا 900 يۈز تۇپ مايسىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئىككى ياكى ئۈچتىن پىلەك قالدۇرۇپ تارىسا ياخشى. قۇم تۇپراق يەرلەرگە تېرىشقا باب. چېچەكلەپ تەخمىنەن 40 كۈندىن كېيىن پىشىدۇ. بۇ سورت چاتلاشتۇرۇلغان بىرىنچى ئەۋلاد بولۇپ، ئۇرۇقنى قالدۇرۇشقا بولمايدۇ.

7. جىن خۇاباۋ (لەنجۇ 2): بۇ سورتنىڭ غولى بەك ئاينىمايدۇ. شەكلى ئۇزۇنچاق، ئېتى قىزىل، گۆشى قۇمدەك چۇرۇك، تەمى ناتلىق، سۇلۇق بولۇپ، قەنت مىقدارى 12.5% — 10. يەككە ئېغىرلىقى 5 — 4 كىلوگرام كېلىدۇ. ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك. ساقلاش ۋە يۆتكەشكە چىداملىق. ئۆسۈش مەزگىلى 110 — 100 كۈن. بۇ سورت چاڭلاشتۇرۇلغان بىرىنچى ئەۋلاد بولۇپ، ئۇرۇقىنى قالدۇرۇشقا بولمايدۇ.

قۇملۇقتىكى «مېھرىگىياھ» — توشقان زەدىكى

خوتەننىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى توشقان زەدىكىنىڭ قۇملۇقتىكى «مېھرىگىياھ» دېگەن نامى بار. توشقان زەدىكى كۆپ يىللىق تەيياراتچاپ سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ، قۇملۇقتىكى سوك - سوك، يۇلغۇن، جىگدە ۋە ئەمەن يىلتىزلىرىدا تەيياراتچاپ ھالدا ئۆسىدۇ، قۇمساق تۇپراقتا كۈن نۇرى كۆرمىسۇ 0.5 سانتىمېتىردىن 0.75 سانتىمېتىرغىچە ئۆسەلەيدۇ، يەر ئاستىدا ئۆسكەن ۋاقتىدا يوپۇرمىقى بولمايدۇ، فوتوسىنتېزلانمايدۇ. شۇڭا، ياپراقسىز سىدام بولىدۇ، يەر يۈزىگە چىققاندىن كېيىن تەڭگىسىمان يوپۇرماقلىرى ئەتلىك، قارامتۇل بولۇپ خۇددى بېلىق تەڭگىسىدەك بىر - بىرىنى يېرىم يېپىپ تىزىلىدۇ. تۆۋەن قىسىمدىكىلىرى تۆخۇمسىمان، يۇقىرى قىسىمدىكىلىرى تىمىنە شەكلىدە بولۇپ، خۇددى قەدىمكى سەركەردىلەرنىڭ ساۋۇتىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن قەدىمدە «قارا سەركەردە» دەپ نام ئالغان. توشقان زەدىكى باشاقسىمان توقمىقا ئوخشايدۇ، گۈل تاجىسى قوڭۇرسىمان، گۈل تاجى ياپراقلىرى سۆسۈن رەڭلىك، كاناي قىسمى ساغۇچ ئاق رەڭلىك بولىدۇ. غوزا مېۋىسى سوقمىچاق بولۇپ، ئىككىگە يېرىلىدۇ، يەر يۈزىگە چىققاندىن كېيىن، ئوخشاش بىر توپنىڭ ئۆستىدە بىرلا ۋاقىتتا ئېچىلغان گۈلى ۋە غۇنچىسى بولىدۇ. ئەمدىلا ئېچىلغان گۈلى ئاق رەڭدە بولۇپ، كېيىن خۇشپۇراقلىق سۆسۈن رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. يېتىلگەن توشقان زەدىكىنى ۋاقتىدا يىغىۋالمىغاندا، ئىچى پۈرلىشىپ قالىدۇ.

بىر دۆۋە قوم بارخىنىدا بىر ئورەك توشقان زەدىكى ئۆسىدۇ. ئەك كۆپ بولغاندا بەش ئورەك بولىدىغانلىقى بايقالدى، ئادەتتە بىر

ئورەكتە پەقەت بىر تۈپلا ئۆسۈپ، قايتا پۈپۈك يىلتىز ۋە يان يىلتىز چىقارمايدۇ.

توشقان زەدىكى سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 15 سانتىمېتىردىن 100 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ. بۇنىڭ تەڭگىسىمان گۈشلۈك غولى دورىغا ئىشلىتىلىدۇ. ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە قېزىۋېلىنىدۇ، يەردىن باش كۆتۈرۈپ چىققىشتىن بۇرۇن قېزىۋالغانلىرىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا توشقان زەدىكىنى ئىستېمال قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ قۇۋۇەتلەندۈرۈش رولى بارلىقىنى بىلگەن. «دورا ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» دا: «بۇ دورا ئاجىزلارنى قۇۋۇەتلەندۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداقلا قىزىش ۋە توڭلاشنى قايتۇرىدۇ، ئىچكى ئەزالارنى قۇۋۇەتلەيدۇ، جىنسىي ئاجىزلىقنى كۈچەيتىدۇ. ئاياللارنىڭ ئۇچەي قېتىشما كېسىللىرىگە شىپالىق بولۇپ، كەچتە ئىستېمال قىلىنسا شىپالىق رولى ياخشى بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «داڭلىق دورىلار كاتولوگى» دە: «دوۋساقتىكى يەلنى ھەيدەيدۇ، بەل ئاغرىش، تولغاق كېسىلىگە مەنپەئەت قىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇندىن باشقا يەنە پۇت ـ قولغا ماغدۇر كىرگۈزۈپ، كىشىنى خۇش چىراي قىلىدۇ، ئۆمرىنى ئۇزارتىدۇ، ئاياللارنىڭ ماتكىسىدىن قان كېتىش كېسىلىنى داۋالايدۇ، باھنى قۇۋۇەتلەيدۇ، ئاساسلىقى قان، يىرىڭنى ھەيدەيدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇلايىتىمىزدىكى تېۋىپلار توشقان زەدىكىنى قۇۋۇەتلەندۈرۈش دورىسى قاتارىغا كىرگۈزگەن.

توشقان زەدىكى قۇۋۇەتلەندۈرۈش دورىسى بولۇپ، خاراكتېرى مۆتىدىل، تەمى ئاچچىق ـ چۈچۈك، تەبىئىيتى ئىسسىققا مايىل، تەرەتنى راۋانلاشتۇرىدۇ، ئىچنى سۈرۈۋەتمەيدۇ.

خوتەننىڭ يەر مەيدانى بىپايان بولۇپ، كۆپ قىسمى قۇملۇق، بۇنىڭ ئىچىدە توشقان زەدىكى ئۆسىلەيدىغان قاقاس چاتقاللىق بىر مىليون 578 مىڭ 300 مو كېلىدۇ. كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، نىيە ناھىيىسىنىڭ سالغۇزەك يېزىسى، ئەندىر يېزىسىدىن كۆپ چىقىدۇ، سۈپىتى ياخشى. ئۇلايەت بويىچە 1959 ـ يىلدىن 1988ـ يىلغىچە ئىككى مىليون 145 مىڭ 600 كىلوگرام توشقان زەدىكى يىغىۋېلىندى. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان يىلىغا 100 مىڭ كىلوگرامدىن ئارتۇق توشقان زەدىكى يىغىۋېلىنماقتا.

دورا مەنبەسىنى كېڭەيتىش، توشقان زەدىكىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلايەتلىك دورا شىركىتىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر 1973 ـ يىلدىن بېرى، توشقان زەدىكىنىڭ ئۆسۈش

ادىتى ۋە ئېكولوگىيىلىك شارائىتىنى تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ، «توشقان زەدىكىنى سۈنئىي ئۈستۈرۈش» ، «شورلۇق يەرلەرگە ئۆستۈرۈش» قاتارلىق ئىككى تۈرلۈك پەن - تېخنىكا نەتىجىسىگە ئېرىشتى، شۇنداقلا توشقان زەدىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى. ئۇلار توشقان زەدىكىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 40 مىللىمېتىرغا يەتمىگەن قۇرغان قۇملۇق رايونلىرىدىمۇ ئۆسەلەيدىغانلىقىنى، بۇنداق بولۇش توشقان زەدىكى ئۆسىدىغان يۇلغۇن قاتارلىق چاتاللىق يىلتىزىنىڭ كۆچلۈك ماسلىشىش خاراكتېرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ئىسپاتلاپ بەردى.

توشقان زەدىكىنىڭ ئۇرۇقى قېپىدىن ئاجراپ يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، شارائىت قۇرغاق بولغاچقا، ئۇزۇنغىچە چىرىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇقىنىڭ شامال تەرەپ - تەرەپلەرگە ئۇچۇرۇپ يۇرۇش جەريانىدا، يۇلغۇن قاتارلىق ئۆزى تەييارلاپ ئۆسىدىغان چاتاللارنىڭ يىلتىز ھۈجەيرىسى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرىكىپ توشقان زەدىكى ئۇنۇپ چىقىدۇ. چاتاللارنىڭ ئوق يىلتىزى ئارقىلىق يەرنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى سۇنى سۈمۈرۈپ، توشقان زەدىكى پۈپۈكىنى يېتىلدۈرۈشكە باشلايدۇ. پۈپەكلەر يېتەرلىك ئوزۇقلۇق ۋە سۇ سۈمۈرگەنسېرى تومىلىشىپ، يىلتىزىمۇ چوڭىيىشقا باشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتىكى پۈپەك سامان شەكىللىك بىخقا ئايلىنىدۇ. ئەمما، توشقان زەدىكى شۇ يىلى ئۆسۈپ شۇ يىلى پىشىپ چىقىدۇ. شۇڭا، كېسىپ ئېيتقىشقا بولىدۇكى، توشقان زەدىكى بىر يىللىق ئۆسۈملۈكتۇر. ئەگەر كۆپ يىللىق ئۆسۈملۈك دېيىشكە توغرا كەلسە، ئۇنىڭ پۈپۈكى ۋە تەييارتاپلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىش، توشقان زەدىكىنى سۈنئىي ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىلمىي ئاساس يارىتىپ بەردى.

توشقان زەدىكى يېغىۋېلىش ۋاقتىغا ئاساسەن، ئەتىيازلىق توشقان زەدىكى ۋە كۈزلۈك توشقان زەدىكى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇرۇن، ۋىلايىتىمىزدە پەقەت ئەتىيازلىق توشقان زەدىكىلا يېغىۋېلىناتتى. ئەتىيازلىق توشقان زەدىكى ھەر يىلى تۆتىنچى ئايدىن باشلاپ قېزىۋېلىنىپ، ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ، ئېتى پۈتۈنلەي قۇرۇتۇۋېلىنغاندىن كېيىن دورا ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كۈزدە ئۆسكەن توشقان زەدىكى 9 - 10 ئايلاردا قېزىۋېلىنىدۇ. ئۇ ئەتىيازلىق توشقان زەدىكىدىن كىچىكرەك بولۇپ، سۇ تەركىبى ئەتىيازلىق توشقان زەدىكى بىلەن ئوخشاش، كۈزنىڭ ئاخىرى، قىشنىڭ باشلىرىدا

كۇن نۇرى ئاجىز، تېمپېراتۇرا تۆۋەن، كۇن قىسقا بولغانلىقتىن، كۆزلۈك توشقان زەدىكىنى قۇرۇتۇش تەسكە توختايدۇ. سىرتقا قويغاندا سوغۇقتىن سۇيىتى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، ئۇينىڭ ئىچىدە ئاسانلىقچە قۇرۇماي بۇزۇلۇپ كېتىپ سۇيىت ئۆلچىمىگە تەسىر يېتىدۇ. 1981 - يىلى كۇزدە، خوتەن ۋىلايەتلىك دور شىركىتى نىيە ناھىيىسىنىڭ سالغۇزەك يېزىسىغا ئادەم ئەۋەتىپ، كۆزلۈك توشقان زەدىكى ئەۋرىشكىسىنى يىغىۋېلىپ، كۆزلۈك توشقان زەدىكىنى تۇزلاپ بىر تەرەپ قىلىش سىنىقىنى ئېلىپ بارغان. ۋىلايەتلىك دورا تەكشۈرۈش ئورنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، تۇزلۇق توشقان زەدىكىنىڭ دورا ئۇنۇمى ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى، شۇنداقلا بۇنىڭ ئەتىيازلىق توشقان زەدىكى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى، بۇ سىناق زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى.

توشقان زەدىكى ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، خوتەن خەلقى دورا مەنبەسىنى، توشقان زەدىكى تايىنىپ ئۆسىدىغان يۇلغۇن ۋە چاتقاللارنى ئەستايىدىل قوغداپ، ئۇلارنى قالايمىقان كېسىشنى مەنئى قىلىپ، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق توشقان زەدىكىنى بازىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

دورا ۋە تەبىئىي تەم تەڭشىگۈچ — خوتەن زىرىسى

ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرىلا، خوتەندە زىرە تېرىلىشقا باشلىغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىسسىقلىق شارائىتى، زىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ناھايىتى باب كېلىدۇ. ھەر خىل كۆكتات، مېۋە-چېۋە ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك زىرائەتلىرىگە ئوخشاش زىرە تەخمىنەن خەن دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغان. بىراق خوتەن ئۇدا زىرە تېرىيدىغان ئاساسلىق رايون بولۇپ كەلگەن. خەلقىمىزنىڭ ئاساسلىق گۆش يېمەكلىكلىرىدىن زىخ كاۋىپى، تونۇر كاۋىپىسى ۋە شورپا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە زىرە تەم تەڭشىگۈچ قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا زىرە ئۈيغۇر تېبابىتىدە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، زىرە تاشقى سودىدا ئاساسلىق ئېكسپورت قىلىنىدىغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتقا ئايلىنىپ، زىرە

تېرىش دېھقانلارنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشتىكى مۇھىم يولغا قويلاندى.

زىرائەت ئۆسۈش مەزگىلى ئۇزۇن ئەمەس، 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تېرىلىپ، 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يىغىۋېلىنىدۇ، ئۆسۈش مەزگىلى 90 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، شور تۇپراقلاردىن باشقا، ئادەتتىكى تۇپراقلارنىڭ ھەممىسىدە ياخشى ئۆسىدۇ، قۇمساق تۇپراققا تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. ھاشارات ۋە كېسەللىك زىيىنىغا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. خوتەننىڭ تۇپرىقى، ئىسسىقلىق شارائىتى زىرە ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى ماس كېلىدۇ. شۇڭا، خوتەن زىرائەتچىلىك دېنى تولۇق ۋە تەكشى بولۇپ، خېرىدارلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئېكىز ئورۇنغا تېرىلىدىغان ياكى كىرىشتۇرۇپ تېرىلىدىغان زىرائەتنىڭ مو بېشى ھوسۇلى 100 — 50 كىلوگرامغىچە بولىدۇ. ئەگەر يۇقىرى بولغاندا بىرلىك ھوسۇلى 150 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ. خوتەنده زىرائى ئاق يەرگە تېرىش ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، ئادەتته كېۋەزلىككە، بۇغدايلىققا ۋە سەي - كۆكتات يەرلىرىگە كىرىشتۇرۇپ تېرىلىدۇ، ھەتتا ئېتىز قىرلىرىغا تېرىلىدۇ. بۇ تېرىلغۇ يەر بىر قەدەر قىس بولغان خوتەنگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يەر تېجەشته مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى دېھقانلار بۇغدايىنى ئورۇپ بولغاندىن كېيىن، قوناق تېرىماستىن، ئېكىز ئورۇنغا زىرە ۋە سەۋزە تېرىپ، پەقەت مۇشۇنىڭدىنلا مايغا يۆەندىن ئارتۇق كىرىم قىلغان. خوتەن ناھىيە سېخىزكۆل يېزىسىنىڭ بىر كىچىك كەنتىدىكى 11 ئائىلىلىك دېھقان پەقەت زىرە تېرىشقىلا تايىنىپ، ھەر بىر ئائىلە ئىككى مايغا يۆەنگە يېقىن كىرىم قىلغان. تۆت ئائىلىنىڭ كىرىمى ئون مايغا يۆەندىن ئېشىپ كەتكەن، ھەر بىر ئائىلە زىرائەتتىن ئىبارەت بىر تۇردىنلا بەش - ئالته مايغا يۆەن كىرىم قىلغان.

ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىەت تۇزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، بازار ئارقىلىق تەڭشەش ۋە بازار رىقابىتىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. دېھقانلار ئەمەلىيەت جەريانىدا، زىرائەتنى ياخشى كىرىم قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، زىرە تېرىلىدىغان يەر كۆلىمىنى كېڭەيتتى. ھازىر ۋىلايەت بويىچە زىرە كۆلىمى 70 مايغا مودىن

ئاشىدۇ، (ئاق يەرگە تېرىلىدىغان زىرە يەنىلا ناھايىتى ئاز) ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 4000 تونىنىدىن ئارتۇق. زىرە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا دۆلەتلىرىگە سېتىلىدۇ، بىر قىسمى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىمۇ سېتىلىدۇ.

خۇشپۇراقلىق خوتەن دورا چېيى

خوتەن خەلقى ئىنتايىن مېھماندوست، دوست - يارەنلىرىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ۋە مېھمان چاقىرىپ چاي ئىچىشنى بەكمۇ ياقتۇرىدۇ. چاي ئىچكەچ مۇڭدىشىدۇ. ئۇلار: «بىر كۈن ئاچ يۈرۈشكە رازىمىزكى، بىر كۈن چاي ئىچمىسەك بولمايدۇ» دەيىشىدۇ. قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن بولۇش مەسلىسى ھەل بولغان بۇگۈنكى كۈندە، بۇنداق دەيىش كۆپتۈرۈۋەتكەنلىك ئەمەس. داڭلىق تېۋىپ، پروفېسسور مەرھۇم ئابدۇلھېمىت يۈسۈپ دامۇللا ھاجى مۇنداق دېگەنىدى: «خوتەن خەلقى خېلى بۇرۇنلا دورىلىق چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. دورىلىق چاي ئادەتتە قارا چاي بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىلىدۇ، يەنى دورا چاي سوقۇپ تەييارلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئازراق قارا چاي ئارىلاشتۇرۇپ دەملەپ ئىچىلىدۇ. بىر كىلو قاينىقىغا 5 — 3 گرام دورا چاي سالسا كۇپايە قىلىدۇ».

دورىلىق چاي ئۇچۇن ئادەتتە ئىسسىقلىقنى ئاشۇرىدىغان، ئاشقازاننى ياخشىلاپ، ئىشتەينى ئاچىدىغان دورىلاردىن: قارامۇچ، قوۋزاق داچىن، زىرە، چىلان، چۇچۇكبۇيا، قەلەمپۇر، ئالقات، توشقان زەدىكى قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، بۇ دورىلار ھەر قايسى پەسىللەرنىڭ ئىسسىق، سوغۇق، نەم، قۇرغان بولۇشتەك ئەھۋالىغا ئاساسەن تەڭشەپ تەييارلىنىدۇ. قىش، ئەتىياز پەسلى سوغۇق، نەم بولغاچقا، ئىسسىق ساقلايدىغان، ئىشتەينى ئاچىدىغان دورا ئىشلىتىلىدۇ، ياز ۋە كۈز پەسلى قۇرغاق، ئىسسىق بولغاچقا، ھۆللۈك پەيدا قىلىدىغان دورا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ پەسلىگە قاراپ ئۆزگەرتىلىپلا قالماستىن، بەلكى ھەر بىر كىشىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىغا ۋە يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ تەڭشەپ بېرىلىدۇ.

ئاساسي ئوزۇقلۇق ئوخشاش بولمىسا، ئىچىدىغان چاي تەركىبىمۇ ئوخشمايدۇ. مەسىلەن: كاۋاپ، پولو قاتارلىق يېمەكلىكلەرنىڭ ئىستېمال قىلغاندا، ئاسان ھەزىم قىلدۇرىدىغان دورا چاي ئىچىلىدۇ، ئەگەر كۆكتاتلارنى ئاساس قىلغان سۇيۇق ئاش خىلىدىكى يېمەكلىكلەر ئىستېمال قىلىنسا، ئىسسىقلىقنى ئاشۇرىدىغان دورا چاي ئىچىلىدۇ. دورا چاي تەييارلاشقىمۇ تەنتەق قىلىشتا ئەرزىيدىغان نۇرغۇن بىلىم بار. قىش كۈنلىرى مەشىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ دورا چاي ئىچسىڭىز، بىر دەمدىلا ئىسسىق بېسىپ تەرلەپ كېتىسىز. يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە بۇنداق چاينى ئىچسىڭىز ئۆزىڭىزنى ھۇزۇر، سالقىن ھېس قىلىسىز. گۆش، كاۋاپ ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن، دورا چاي ئىچىلسە ماي تۈيغۇسىنى باسىدۇ.

قورساق توق، كىيىم پۈتۈن بولۇش مەسىلىسى ھەل بولۇشتىن بۇرۇن، كىشىلەر ئاش - نانىنىڭ غېمىدە بولغاچقا، ھەر كۈنى ئويلايدىغىنى قورساق مەسىلىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كونا جەمئىيەتتە بىر دانە قويغا بىر خىش چاي تېگىشكىلى بولمايتتى. دورىلىق چاي تەركىبىدىكى داۋاملىق ئىشلىتىدىغان دورىلاردىن قارامۇچ، قوۋزاق داچىن قاتارلىقلارنىمۇ سودىگەرلەر ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلەتتى، باھاسىمۇ ئىنتايىن قىممەت ئىدى. شۇڭلاشقا، ئىلگىرى قانغۇدەك بەھۇزۇر دورا چاي ئىچىدىغانلار كۆپ ئەمەس ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئاز ساندىكى كىشىلەر بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن دورىلىق چاينى ئادەتتىكى پۇقرالارمۇ ئىچەلەيدىغان بولدى. چىرا ناھىيە گۇلاخما يېزىسىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ھەر بىر ئائىلىنىڭ ھەر ئايدىكى دورا چاي چىقىمى 10 يۈەندىن ئاشمىدىكەن. ۋىلايەتلىك سودا باشقارمىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، 1993 - يىلى 1 - ئايدىن 5 - ئايغىچە، خوتەن ۋىلايىتى يېيىلىدىن كىرگۈزۈلگەن قارا چاي 34000 كىلوگرامدىن ئاشقان.

خەلقىمىزنىڭ دورا چېيى ھەم بىر تۇرلۇك چاي مەدەنىيىتى، ھەم بىر تۇرلۇك دورا مەدەنىيىتى بولۇپ، دۇنيانىڭ كەڭ رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ چاي، دورا مەدەنىيىتى بىلەن ئىنتايىن

قويۇق مۇناسىۋەتكە ئىگە، شۇنداقلا جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پەن، مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ بىرى. شۇڭا، بىز ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە ئىلغار پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى قوللىنىشقا بىرلەشتۇرۇپ، خوتەن دورا چېيىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، دورا چاينى خەلق ئاممىسىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم. بۇ بىر تۈرلۈك ئىجادىي خاراكتېرلىك خىزمەت بولۇپ، زور ئەھمىيەت ئىگە. ئىشىنىمىزكى، خوتەننىڭ دورا چېيى چوقۇم پۈتۈن مەملىكەت، پۈتۈن دۇنياغا يۇزلىنىدۇ.

(دۇشەنبۇ، يى گوسۇڭ، جۇرۇڭخۇا قاتارلىقلارنىڭ ماقالىلىرى ئاساسىدا «گۆھەر زېمىن — خوتەن» ناملىق كىتاب (1995 - يىل نەشرى) دىن تاللاپ تۈزۈلدى).

ئابدۇرىشات مۇساجان

تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تەبىئى بوستانلىق ــ دەريا بويى يېزىسى

دەريا بويى يېزىسى كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان تەبىئىي بوستانلىق بولۇپ، مەن بۇ جايغا تۇنجى قېتىم 1986-يىلى 11-ئايدا بارغان. ئۇ چاغدا مەن خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن بارغان ھەم تۇرغان ۋاقتىم ئىنتايىن قىسقا بولغاچقا، بىرەر تېما ئۈستىدە ئىزدىنىپ كۆرۈشكە ئىمكانىيەت بولمىغانىدى. پەقەت دەريا بويى كەنتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئەسلىمە چۈشەنچىگە ئىرىشكەن ئىدىم. 1997-يىلى 10-ئايدا يازغۇچى ئابدۇراخمان قاھار دەريا بۇيى يېزىسىغا تۇرمۇش ئۆگىنىلى كەلگەندە، ناھىيىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ بىرگە بېرىپ، بىر ئايدىن ئارتۇق تەكشۈرۈش، ئۆگىنىش بىلەن بولدۇم. مەن بۇ چاغدا ئاساسلىقى، دەريا بويى يېزىسىنىڭ خەلق فولكلورى، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، تۇرمۇش ئۇرپ - ئادەتلىرى، مۇراسىم (توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ) ئادەتلىرى، يېمەك - ئىچمەك ئادەتى، تىل ئادەتى... قاتارلىقلار بىلەن دەريا بويى بوستانلىقىنىڭ تارىخىي تەزكىرىسى ئۈستىدە نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم ۋە بىر قوللۇق ماتېرىياللارغا ئېرىشتىم. 2002-يىلى كۈزدە «قۇملۇق ئەركىسى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» گە قاتنىشىپ، 10-ئاينىڭ 8-كۈنىدىن 11-ئاينىڭ 9-كۈنىگىچە كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندىم. بۇ قېتىم ئېكولوگىيىلىك مۇھىت ئەھۋالىنى نۇقتىلىق تەكشۈردۇم.

تۆۋەندە مەن ئۇقۇرمەنلەرنى دەريا بويى يېزىسىنىڭ ئومۇمىي

ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن، ئۆزۈم ئىگىلىگەن ئەھۋاللارنى تولۇقراق ئوتتۇرىغا قويۇپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

مەن ئاڭلىغان دەريا بويى

مەن كىچىكىمدىنلا دەريا بويى توغرىسىدا كۆپ پاراڭلارنى ئاڭلىغان ھەم ئاڭلاشقا ھېرىسمەن ئىدىم. ئۇ چاغلاردا دەريا بويى بىر كەنت بولۇپ، قاچۇن گۈڭشىغا قاراشلىق ئىدى. قاچۇن گۈڭشى تەمىنات سودا كوپېراتىپى دەريا بويى كەنتىنى سانائەت تاۋارلىرى، يېمەك - ئىچمەك (ئاشلىق ۋە مايدىن باشقا) بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش ھەم بۇ كەنتنىڭ يۇك، تېرە، توشقان زەدىكى مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا مەسئۇل ئىدى. بۇ كوپېراتىپتىن توختى سىدىق، ئاۋۇت ئېزىز، سەيپۇللا ئېزىز قاتارلىق كىشىلەر دەريا بويى كەنتىگە يىلدا 2، 3 قېتىمدىن بېرىپ - كېلەتتى. ئۇلار بىجەن مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئىسمايىل ئاخۇن ئېشەكچىنىڭ ئېشەك كارۋىنىنى كىرا قىلىپ، ئۇنىمۇ بىرگە ئېلىپ باراتتى. كېيىنرەك سەيپۇللا ئېزىز ئائىلىسى بىلەن كۆچۈپ بېرىپ، بىر نەچچە يىل دەريا بويى كەنتىدە دۇكان ئاچقاندى. بىز ئۇلار بىلەن قوشنا بولغاچقا، ئىسمايىل ئاخۇن بىلەن ئائىلىمىزنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دەريا بويى ھەققىدىكى ھېكايىلىرىنى كۆپ ئاڭلايتتۇق.

ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، دەريا بويى خەلقى تولىمۇ ئاق كۆڭۈل، راستچىل، ساددا، مېھماندوست، ئادەم خۇمار كىشىلەر بولۇپ، ھېچكىم ئۆيىگە قۇلۇپ سالمايدىكەن. ئوغرى يوق ئىكەن. ساتمىلىرىغا كۆڭۈتەي بولۇپ كەتكەن توغراقتىن قانات چىقىرىپ، ئىشىك قىلىپ ئىشلىتىدىكەن. ھويلىسىنىڭ دەرۋازىسى ياكى ئەگۈنى يوق بولۇپ، بىر - يەرگە كەتسە مال-چارۋىلارنىڭ كىرىپ پاراكەندە قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈنلا ھويلا ئىشىكىنى يۇلغۇن ياكى توغراق شېخى بىلەن چىتلاپ قويۇپ كېتىدىكەن. كارۋانلارنىڭ يول ئۈستىدە چۈشۈرۈپ قويغان نەرسىلىرىنى تېپىۋالغانلار ئۇ نەرسىنى شۇ يەردىكى توغراق ياكى يۇلغۇن شېخىغا ئېسىپ قويىدىكەن. ئۆز ئىگىسى كېلىپ ئېلىپ كەتمىگۈچە ھېچكىم ئۇنىڭغا چېقىلمايدىكەن.

ئۇلار پۇل ئىشلەتمەيدىكەن ياكى ساقلىمايدىكەن. مالغا مال ئالماشتۇرۇشنىڭ ئاساس قىلىدىكەن. ئۆزلىرىنىڭ يۇك، تېرە، توشقان

زەدىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ قەنت - ناۋات، چاي، گۈلە-قاق، سەرەڭگە... دېگەندەك نەرسىلەرگە تېگىشىدىكەن. رەختنى كەنت باھالاپ بېرىدىكەن. رەختنىڭ پۇلىغىمۇ تېرە-يۇڭ تۆلەيدىكەن. ئاشلىقنى نورما بويىچە كەنت تەمىنلەيدىكەن.

ئېشەك كارۋىنى ئەتىگەندە بىر ساتمىدىن چىقىپ ماڭسا، چۈشكە يەنە بىر ساتمىغا يېتىپ بارىدىكەن. كەچتە يەنە بىر ساتمىغا يېتىپ بارالايدىكەن. تېرىم دېگەن يايلاقتا چارۋىچىلار نىسبەتەن زىچراق بولۇپ، بىر ئائىلە بىلەن يەنە بىر ئائىلىنىڭ ئارىلىقى پىيادە 2-3 سائەتلىك يول ئىكەن. باشقا ئائىلىلەرنىڭ ئەڭ يېقىن قوشنىسى يېرىم كۈنلۈك يول ئىكەن. ئېشەك كارۋىنى ئۆي - ئۆيدە توختاپ تاماق يەپ، قونۇپ ماڭىدىكەن ھەم ئۆي ئىگىسىگە قۇرۇق يەل-يېمىش، قەنت - ناۋات، چاي، پىياز، سەۋزە قاتارلىق نەرسىلىرىدىن بىر چاڭگالدىن سوۋغات قىلىپ ماڭىدىكەن. كېرىيەگە قايتىشىدا ئۆي ئىگىلىرى يۇڭ، تېرە، ئارغامچا (ئارقان) دېگەندەك نەرسىلەرنى يوللۇق تۇتىدىكەن. يول دەريانىڭ غەربىي بويىدا بولۇپ، بىر بۆلۈك ئائىلىلەر دەريانىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ساتمىسىغا قىش كۈنلىرى مۇز كۆتۈرگەندە بارغىلى بولىدىكەن. بۇ ئائىلىلەر ئېشەك كارۋىنىنىڭ قوڭغۇراق ئاۋازىنى ئاڭلاپلا، دەريادىن ئۆتۈپ، يول بويىدا ساقلاپ تۇرىدىكەن ۋە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ سوۋغا - سالمىنى قوبۇل قىلىدىكەن. ئېشەك كارۋىنى كېرىيەگە قايتىشىدىمۇ ئۇلار دەريادىن ئۆتۈپ كۈتۈپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يوللۇقىنى تۇتىدىكەن. كېرىيەدىن ئىككى ئېشەككە سوۋغا - سالام ئېلىۋالسا، قايتاشىدا 4، 5 ئېشەك يوللۇق يېغىپ چىقىدىكەن.

ئۇلار يول ئۈستىدە ئادەم يوق بىرەر ئۆيگە چۈشسە، ئۆز ئۆيىدەك بىلىپ، بۇ ئائىلىنىڭ ئۇنىدا كۆمەچ ياكى پوكو كۆمۈپ يەپ، چاي قاينىتىپ ئىچىپ، بىر كېچە قونۇپ، ئەتىسى ئۆينى چىرايلىق يىغىشتۇرۇپ قويۇپ كېتىۋېرىدىكەن. ئۆي ئىگىسى كەلگەندە ئادەم ئىزىغا قارىلا «پالانچى كېلىپ كېتىپتۇ» دەپ بىلىۋالىدىكەن ۋە خۇشال بولىدىكەن.

ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆينىڭ تۆت بۇرجىكىگە تۆت تۆۋرۈك قادالاپ، توغراق ياغىچىنى تىكلەپ تام قىلىپ، ئۈستىگە بالا سېلىپ، توغراق شېخى ۋە يۇلغۇن بىلەن ياپقان ئۆيلەر بولۇپ، تېمى چاپلانمايدىكەن. ئۆگزىسى كۆمۈلمەيدىكەن. بۇ خىل ئۆيلەرنى «ساتما» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇچىقى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، يىل بويى ئوت

ئۆچمەيدىكەن. قىش كۈنلىرى ئوچاقنىڭ ئەتراپىغا جاي سېلىپ، دۇمبىسىنى ئوتقا قاقلاپ ياتىدىكەن.

يۇڭ-تېرىلىرىنى توغراقنىڭ شاخ ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇپ ساقلايدىكەن. ياز كۈنلىرى ئۇنلىرىنى قۇمغا كۆمۈپ ساقلايدىكەن. تومۇز ئىسسىقتا، ئاخشىمى قاپاقتا سۇ چىڭقاپ، قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، سەگىتىپ ئىچىدىكەن، قۇمغا كۆمۈلگەن سۇ بىر كېچىدە مۇزدەك سەگىپ كېتىدىكەن.

ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تامىقى پوكو (قوناق ئۇنىنى يۇغۇرۇپ، مۇشتۇمدەك چوڭلۇقتا پوم قىلىپ، قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرىدىغان نان) بولۇپ، ھال كۈنى ياخشىراقلىرى ۋە تاپالغانلىرى مېھمان كەلسە بۇغداي ئۇنىدا كۆمەچ كۆمىدىكەن. جىگدە ياكى چامغۇر تاپالسا (كارۋانلار ئالغاچ كەلگەن بولسا) ئۇماچ ياكى سۈيۇق ئاش ئېتىپ ئىچىدىكەن. باشقا سەيلىك تاماق يېمەيدىكەن. كارۋانلار ئۆزلىرى ئېلىپ بارغان سەي-كوكتاتلاردا تاماق ئېتىپ يېسە، ئۇلار «مال-چارۋىلارنىڭ رىسقىنى يەۋالمىدىكەنسىلەر» دەپ مازاق قىلىدىكەن. ھۆل مېۋە-چېۋە، قوغۇن-تاۋۇز دېگەنلەرنى يۆتكەش مۇمكىنچىلىكى بولمىغاچقا، كەنتكە (ئۇلار كېرىيە بوستانلىقىنى «كەنتە» دەپ ئاتايدۇ) ياز كۈنلىرى چىقىپ باقمىغان كىشىلەردىن، بۇ خىل نەرسىلەرنى يەپ باقمىغانلار كۆپ ئىكەن. تۇغۇلۇپ 70، 80 ياشقا كىرىپمۇ كېرىيە بوستانلىقىغا چىقىپ باقمىغان ئادەملەرمۇ بار ئىكەن.

باشقا كىشىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشچە، 60-يىللارنىڭ بېشىدا (ئېھتىمال جۇڭگو — ھىندىستان ئۇرۇشى يۈز بەرگەن چاغ بولسا كېرەك) بۇ يەردىن ئايروپىلان ئۇچۇپ ئوتسە، قىسمەن كىشىلەر «بېشىمغا چۈشمىسۇن» دەپ توغراقلىققا كىرىۋالغانىكەنمىش.

كىنو ئەترىتى تۇنجى قېتىم دەريا بويىغا كېلىپ كىنو قويۇپ بەرگەندە، كىنو ئېكرانىدا ئاتلىق قوشۇن باستۇرۇپ كەلسە، ئاتلارنىڭ دەسسىۋېتىشىدىن قورقۇپ، ھەممە كىشى قېچىپ كەتكەنمىش.

تۇنجى قېتىم بۇ يەرگە زەنجىر تاپان تىراكتور بىلەن ئۇن يۆتكەپ كەلگەندە، بەزىلەر «قورسىقى ئاچقاندۇ، بېقىپ قويايلى» دەپ، تىراكتورنىڭ ئالدىغا توغراق شېخى تاشلاپ بەرگەنمىش.

يەنە رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاتا-بالا ئىككى قويچى يوقاپ كەتكەن قويلىرىنى ئىزلەپ قۇملۇقتا كېتىپ بارسا، بىر شەھەر ئۇچراپتۇ. ئۇلار شەھەرگە كىرىپ قارىسا، ئۆيلىرىدە ئۇخلاپ قالغاندەك يېتىشىپ

كەتكەن جەسەتلەر، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ... شۇ پېتى تۇرغۇدەك. قويچىنىڭ بالىسى كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن بىر نەرسىنى يانچۇقىغا سېلىۋاپتۇ. ئۇلار شەھەرنى بىر قۇر ئايلىنىپ بولۇپ، قايتايلى دەپ قارسا، ھېلىلا ئوچۇق تۇرغان شەھەر قوۋۇقى چىڭ ئېتىلىپ قاپتۇ. تۆت ئەتراپ ئېگىز سېپىل. دادىسى بىر نەرسىنى پەملەپ، بالىسىنىڭ بىرەر نەرسە ئالغان - ئالمىغانلىقىنى سۇرۇشتۇرۇپ، شۇ نەرسىنى ئۆز جايىغا قويۇپ كېلىپ قارسا قوۋۇق بۇرۇنقىدەكلا ئوچۇق تۇرارمىش. ئەسلى بۇ تىلسىم قىلىۋېتىلگەن شەھەر ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئامان قايتىپ چىقىپتۇ.

بىر قېتىم ئۇچ يىگىت «توشقان زەدىكى كولايمىز» دەپ ئەڭ يىراق قۇملۇققا بېرىپ، بىر يەردىن بىر قەبرە بايقاپتۇ. ئېچىپ قارسا بۇزۇلمىغان جەسەت بار ئىكەن. بۇرنىدىن قان سىرغىغان پېتى تۇرۇپتۇ. قارسا بوينىغا تىزىق-تىزىق مارجان ئېسىلغان، قوللىرىدا ئالتۇن ئۈزۈك. ئۇلار جەسەتنىڭ مارجان، ئۈزۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ، قايتىشقا تەمشىلىۋاتقاندا، تۇيۇقسىز قاراڭغۇ چۈشۈپ، يۇلتۇزلار چاقناپ، كېچە بولۇپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ ئىشتىن قورقۇپ كېتىپ، دەرھال ئالغان نەرسىلىرىنى جەسەتنىڭ قولىغا بۇرۇنقىدەك سېلىپ قويغانىكەن، ئالەم ئاستا-ئاستا سۇزۇلۇپ، تاڭ ئېتىپ قويماش يېڭىۋاشتىن چىققانمىش.

يەنە ئىككى قويچى يوقاپ كەتكەن قويلىرىنى ئىزدەپ قۇملۇقتا كېتىپ بېرىپ، بوراندا قېلىپ يولدىن ئېزىپ بىر قەدىمىي شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار كېچىنى مۇشۇ يەردە تاڭ ئاتقۇزۇشنى پىلانلاپ، بىر كونا ئۆيگە كىرىپ يېتىشقانىكەن. بېشىنى يەرگە قويسىلا ئەتراپتىن نەغمە-ناۋا، تىجارەتچىلەرنىڭ ئۆز مالىلىرىنى ماختاپ ۋارقىراشلىرى، خېرىدارلارنىڭ باھا تالىشىشلىرى، ئېشەكلەرنىڭ ھاڭرىغان، توخۇلارنىڭ قاقىلداشقان ۋە چىللىغان، ئاتلارنىڭ كىشنەشكەن، قويلارنىڭ مەرىگەن... ئارىلاشما ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپتۇ. بېشىنى كۆتۈرسىلا بۇ ئاۋاز يوقايدىكەن، بېشىنى قويسىلا يەنە بۇ ئاۋاز ئاڭلىنىدىكەن. ئۇلار بىر كېچىنى تەستە تاڭ ئاتقۇزۇپ، ئەتىسى ئويغىنىپ قارسا ئۇ شەھەر يوق، ئۆزلىرى قۇم دۆڭنىڭ يېنىدا يانقان ئىمىش.

يەنە ئىككى قويچى بايلىق تېپىش ئۈچۈن بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە بېرىپ، بىر يەرنى كولىغانىكەن، بىر تۇڭلۇك ئېچىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى ئارغامچا بىلەن ئۆينىڭ ئىچىگە چۈشۈپ،

قاراڭغۇدا سىلاشتۇرۇپ ئاختۇرۇپ، بىر كۆن ھەميان تېپىۋاپتۇ. ھەمرىھى ئۇنى تارتىپ چىقىرىۋاپتۇ. ئۇلار ھەميانىنى ئاختۇرۇپ كۆرسە، ئىچىدىن قىمارۋازنىڭ 4 تال ئوشۇقى چىقىپتۇ.

بۇلار راس بولغان ئىشلارمۇ ياكى توقۇلغان گەپلەرمۇ بىر نېمە دېمەك تەس. مەن ئىككى قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا بۇ ئىشلارنىڭ راست-يالغانلىقىنى، شۇ كىشىلەرنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرگەن بولساممۇ، ئېگىسىنى تاپالمىدىم. يۇقىرىقىلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ۋاقىلەرنى دەريا بويلۇقلارمۇ ئاڭلىغان بولسىمۇ، كىمنىڭ ئىشى ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدىكەن.

مەن تۇنجى كۆرگەن دەريا بويى

مەن 1986-يىلى 9-ئايدا چارۋىچىلىققا مەسئۇل مۇئاۋىن ھاكىمغا تەرجىمان بولۇپ، دەريا بويى كەنتىگە تۇنجى قېتىم بارغانىدىم. بۇ چاغدا يول ئۇستىدە ئىككى كۈن قونۇپ، تېرىمغىچە بېرىپ، قايتقانىدۇق. شۇنداقتىمۇ كۆرگەن، بىلگەن، ئاڭلىغانلىرىم قاچۇن گۇڭشې تەمىنات سودا كوپېراتىپىدىكى كىشىلەرنىڭ سۆزلەپ بەرگىنى بىلەن ئوخشاش چىقتى. پەقەت دەريانىڭ شەرقىدە ماشىنا ماڭىدىغان يول پەيدا بولۇپتۇ. بۇرۇنقى كارۋان يولى يەنىلا دەريانىڭ غەربىدە ئىكەن. 1982-يىلى چارۋىلار شەخسىلەرگە سېتىپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھەم بۇ يەرگە چار بازارچى، تىجارەتچىلەرنىڭ كېلىپ تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلار پۇل ئىشلىتىشكە كۆنۈپتۇ. لېكىن ئۆيىدە نەق پۇل ساقلىمايدىكەن. ئوزۇق-تۈلۈك ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى تىجارەتچىلەردىن نىسى ئالىدىكەن. ئەتىيازدا ۋە كۈزدە تىجارەتچىلەرگە يۈك، تېۋىت، توشقان زەدىكى سېتىپ بېرىپ نېسىنى ئۈزلىشىدىكەن. تىجارەتچىلەر يىل بويى نېسىگە مال تارقىتىپ، كۈزدە 10-، 11-ئايدا، ئەتىيازدا 4-، 5-ئايدا نېسى يېغىدىكەن. چارۋىچىلار تىجارەتچىلەرگە تېۋىت ياكى يۈك ۋە ياكى توشقان زەدىكى بېرىشنى ۋەدە قىلغان بولسا، يېغقان نەرسىلىرىنى چوقۇم شۇ تىجارەتچىگە ساتىدىكەن. باشقىلار قىممەت ئالماقچى بولسىمۇ، ئۇلارغا بەرمەيدىكەن. پەقەت ئالدىن قەرز قىلمىغانلارلا خالىغان كىشىگە ساتىدىكەن. بۇ يىللاردا ئاساسەن ھەممە

ئائىلە بۇغداي ئۇنى ئىشلىتىدىغان ھالەت شەكىللىنىپ بوپتۇ. بىر ئائىلىدە بىرگە سەۋزە سېلىنمىغان پولۇ ئېتىپ بەرگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا ئاساسەن كۆمەچ ۋە گۆش يەپ قايتىپ چىقتۇق.

بۇ چاغدا ناھىيە مەركىزىدىن 390 كىلومېتىر (يول مۇساپىسى بويىچە) يىراقلىقتىكى «شالدىراقنىڭ تىلىسى» دېگەن يەردىمۇ ئائىلىلىك بارلىقىنى، بۇ يەردىن ئىككى كۈن پىيادە ماڭسا ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شايار ناھىيىسىگە چېققىلى بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم.

بىز بارغان چاغدا، دەريانىڭ سۇيى سوقما دېگەن يەرگە كەلگەندە (ناھىيە مەركىزىدىن يول مۇساپىسى بويىچە 210 كىلومېتىر) سىكىپ توگەيدىكەن. ئۇنىڭ ئايىغىدىكى كىشىلەر قۇدۇق سۇيى ئىچىدىكەن. دەريا سۇيى كەلكۈن ۋاقتى ۋە قىش پەسلىدە ئاياغقىچە يېتىپ بارالايدىكەن.

بىز تېرىمدىكى بىر ساتمدا چۆشلۈك تاماق يەپ ئولتۇرغاندا 45 ياشلاردىكى بىر چارۋىچى بىزدىن:

— ساچىر خانىم جۇڭگوغا كەلسە، بەك دەۋ-دۇۋە قىلىپ كەتتۇق. ئۇنىڭ كەلگىنىنىڭ بىزگە نېمە پايدىسى بار؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— سىلى قەيەرلىك؟ — دەپ سورىدۇم مەن ئۇنىڭ سوئالىدىن تولىمۇ ھەيران بولۇپ.

— دەيۇۋىلاغ («دەريا بويلۇق» دېمەكچى).

— بۇ ئىشلارنى سىلەمۇ بىلەمسىلەر؟

— بىز بىلمەيدىغان ئىش يوق. كۆندە رادىئو ئاڭلايمىز. جاھاننىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىمىز.

— رادىئو ھەممە ئۆيدە بارمۇ؟

— بار. بەزى ئۆيدە ئىككىدىن بار. لويۇڭ (ئۇن ئالغۇ) مۇ ھەممە ئۆيدە بار.

دېمەك، ئۇلار ھەرگىزمۇ «تاشقى دۇنيادىن بىخەۋەر ئادەملەر ئەمەس»، بەلكى رادىئو، ئۇن ئالغۇلار ئارقىلىق دۇنيادىكى ئىشلاردىن، جەمئىيەت تەرەققىياتىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرىدىكەن.

بۇ كەنتتە ئەزەلدىن ئۆيگە قۇلۇپ ئىشلىتىلمەيدىغانلىقى، ئادەملەرنىڭ ئىز تونۇشقا ماھىر ئىكەنلىكى راست ئىكەن. ئادەملەرنىڭ ئىزىلا ئەمەس، مال-چارۋىلارنىڭ ئىزىنىمۇ تولۇق تونۇيدىكەن. يۇقرالىرى ياتىبغىر ئەمەس، بەلكى ئادەم خۇمار، كىشىلەر بىلەن ئاسانلا چىقىشىپ كېتىدىغان، پاراڭلىشىشقا خۇشتار كىشىلەر ئىكەن.

لېكىن، چارۋىچىلىقتىن باشقا ھېچقانداق كەسپىنى بىلمەيدىكەن. تېرىقچىلىق قىلمايدىكەن. قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ يوق ئىكەن. لازىمەتلىكلەرنىڭ ھەممىنى ناھىيە بازىرىدىن كەلتۈرىدىكەن.

بۇ كەنتتە مۇنتىزىم مەكتەپ يوق. ئىككى نەپەر ئوقۇنقۇچى ئېشەككە مىنىپ، ئائىلىمۇ ئائىلە ئايلىنىپ يۈرۈپ دەرس ئۆتىدىكەن. بىر نەپەر چارۋا دوختۇرى چوڭ ماي توڭىدا ئەتتۇرگەن ئۇلاغنى يۈدۈپ يۈرۈپ، ئائىلىمۇ ئائىلە بېرىپ، چارۋىلارنى ۋاننىغا سېلىپ، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئالىدىكەن. ئادەم داۋالايدىغان دوختۇرخانا ۋە دوختۇر يوق ئىكەن. كېسەللەر ناھىيە بازىرىغا چىقىپ، مۇغاللا دوختۇرخانىسىدا داۋالىنىدىكەن. ناھىيىلىك كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتىدىن يىلدا بىر - ئىككى قېتىم ئادەم كېلىپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالىدىكەن.

ئاھالە بەك تارقاق بولغاچقا، يىغىن ئاچالمايدىكەن. سايلام ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئاممىۋى ئىشلارنى توي-تۆكۈندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارىدىكەن. ئاشلىقنى جاي يېزىسى تەمىنلەيدىكەن. ئۇلار چارۋا بېجى، يايلاق ئىجارىسى، ئوت ئۇچى، باشقۇرۇش راسخودى قاتارلىق ھەقلەرنى تۆلەيدىكەن، باشقا ھەق تۆلىمەيدىكەن.

بۇ يەردە ئاساسلىقى ئۆچكە، قوي بېقىلىدىكەن. بىر ئائىلىدە بىردىن ئېشەك بار ئىكەن. كالا يوق ئىكەن. بىر نەچچە ئائىلىدە ئات ۋە تۆگە بار ئىكەن. توخۇ نىسبەتەن ئاز ئىكەن. بىر نەچچە ئائىلىلەرلا باقمىدىكەن.

مەن تۇنجى تەكشۈرگەن دەريا بويى

مەن 1997 - يىلى يازغۇچى ئابدۇراخمان قاھار بىلەن بىرگە بۇ يەرگە كېلىپ، بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرمۇش ئۆگىنىش، تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. مەن بۇ جەريانىدا دەريا بويى كەنتىكىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، مۇراسىم ئادەتلىرى، تىل ئادىتى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان فولىكلورى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم.

1986-يىلدىن 1997-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، دەريا بويى يېزىسىدا كۆپ ئۆزگىرىش يۈز بېرىپتۇ.

1) كەنت يېزا بولۇپ قۇرۇلۇپ، دوختۇرخانا، مەكتەپ، ئاشلىق پونكىتى، چارۋا پونكىتى، ساقچىخانا، دۇكان قۇرۇلۇپتۇ. مېھمان

كەلگەندە توك تارقىتىدىغان دېزىل ماتور، فىلىم قويۇپ بېرىدىغانغا سىن قويغۇ بار بولۇپتۇ.

2) ناھىيە بازىرىغا ھەپتە قارادا ماشىنا قاتناپ تۇرىدىكەن. سەي-كۆكتات، يەل-يېمىشلار تېپىلىدىغان بولۇپتۇ، ئاش-تاماق ئېتىپ يېيىش كۆپىيىپتۇ. بىلىق يېيىشنى ئۆگىنىپتۇ (ئۆزى تۇتىدىغانلار بەك ئاز بولسىمۇ).

3) قىشلايدىغان ئۆيى ۋە مېھمانخانىسىنى كېرىيە پەدىسىدە ۋاداكلەپ، چاپلاپ، سۇۋاپ، ئۆگزىسىنى كۆمۈپ ئولتۇرىدىغان بولۇپتۇ. ئۆي-ئۆيدە گىلەم بار، يوتقان-كۆرپىلىرى كۆپ، ئوزۇق-تۈلۈكى زاپاس ھالەت شەكىللىنىپتۇ. قىز-چوكانلىرى كېرىيەدە نېمە مودا بولسا، شۇنى كىيىدىغان ھالەت شەكىللىنىپتۇ.

4) «سىرتتىن كەلگەن قوزۇق ئاياغلار كۆپىيىپ قالغانلىق» سەۋەبىدىن، مۇھىم نەرسىلەر سېلىنىدىغان ساندۇقلارغا قۇلۇپ سېلىشنى ئۆگىنىپتۇ.

5) مېھمان كەلسىلا مال سويىدىغان، تۇرمۇشى ياخشىراقلىرى كاۋاپ، شورپا سېلىپ مېھمان ئۇزىتىدىغان ۋە گۆش يوللۇق تۇتىدىغان، ئادەتتىكىراقلىرى قىيمىلىق كۆمەچ كۆمۈپ مېھمان قىلىدىغان بايقاشاتلىق بارلىققا كەپتۇ.

بىز بۇ قېتىم سەپىرىمىزدە يۈك بېسىلغان ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ، يېزىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى مەتتۇرسۇن تۇردى، مەكتەپ مۇدىرى مەتتوختى غوجا، 2-رايون سودا سارىيىنىڭ دەريا بويىدا تۇرۇشلۇق پىركازچىكى مەتيۇسۇپ ۋە 6 نەپەر ئىشلەمچى، 4 نەپەر يەككە تىجارەتچى بىرگە يولغا چىقتۇق. دەريا بويى يېزىسى تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، يول بويى ساتما بارلىكى يەردە توختاپ، چارۋىچىلار بىلەن قىسقىچە بولسىمۇ ئەھۋاللىشىپ ماڭدۇق. ساتمىسى دەريانىڭ غەربىي تەرىپىدىكى چارۋىچىلار يول بويىغا چىقىپ بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ماشىنا توختىغاندا، ئۇسسىغان بولساق ياكى تاماق ۋاقتى بولۇپ قالغان بولسا، چارۋىچىلارنىڭ ساتمىسىغا كىرىپ ئوزۇقلىنىپ ماڭدۇق. تاماققا چۈشكەنلىكى ئائىلىلەر ئوغلاق سويۇپ، بىزنى مېھمان قىلىشتى. زۆرۈرىيىتى يوق ساتمىلاردا ماشىنىدىن چۈشمەيلا ئەھۋاللىشىپ، يولىمىزنى داۋام قىلدۇق. يەككە تىجارەتچىلەر ۋە پىركازچىك مەتيۇسۇپ چارۋىچىلارغا لازىملىق نەرسىلەرنى بېرىپ ماڭدى. لېكىن، ھېچقايسىسى پۇل بەرمىدى ۋە پۇل ئالمىدى. سودا پۈتۈنلەي نېسى بولۇپ ماڭدى.

گەرچە يېزا مەركىزىگە ئىككى قونۇپ ئاران يېتىپ بارغان بولساقمۇ، لېكىن بۇ بىزگە تۇرمۇش ئۆگىنىش ۋە ئەھۋال ئىگىلەشكە ياخشى پۇرسەت بولدى. مېنى ئىككى ئىش بەك ھەيران قىلدى. بىرى: ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى. كېرىيە بوستانلىقىدىكى باشقا يېزا بازارلارنىكىدىن خېلىلا چىڭ، ئەر-ئايال، قېرى-ياش ھەممىسى دېگۈدەك 5 ۋاخ نامازنى ئوقۇيدىغان بولسىمۇ، لېكىن تىجارەتچىلەردىن تاماكا ئالغۇچىلار نىسبەتەن كۆپ بولدى. شۇ چاغدا مۇغاللا تاماكا كارخانىسى ئىشلەپ چىقارغان بىر بولىقى 2 يۈەنلىك تاماكىنى 4 يۈەندىن، بىر تاختا گېزىتنى بىر يۈەندىن ئېلىشتى. ياش بالىلار ئاتا-ئانىسىدىن يوشۇرۇن سېتىۋېلىشتى. بۇ خىل ئەھۋالنى مەن بۇ يەرنىڭ ئادەم ئاز، زېرىكىشلىك مۇھىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسا كېرەك، دەپ قاردىم.

ئىككىنچىسى، بىز چۈشۈپ تاماق يېگەن ئۆيلەردە مېھمانلار تەبئىي ھالدا ئورۇن تەرتىپى بويىچە ئولتۇرۇپ قالمىز، يەنى: ئەڭ تۆردە ئابدىراخمان قاھار بىلەن مەتتۇرسۇن تۇردى، ئۇلارنىڭ ئىككى يېنىدا مەتتوختى غوجا بىلەن مەن. بىزنىڭ تۆۋىنىمىزدە مەتيۇسۇپ بىلەن ماشىنا شوپۇرى مەنتاسىم. ئۇلارنىڭ تۆۋىنىدە تىجارەتچىلەر ياش پەرقى بويىچە تىزىلىپ ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ تۆۋىنىدە قايا قىتمەندۇر پەيدا بولۇشقان يەرلىكلەر (كېيىدا 4-5) تىزىلدى. كۆمۈلگەن كۆمەچلەر ئوشتۇلغاندا، تۆرگە چوڭ پارچىلىرى، تۆۋىنىدە كىچىك پارچىلىرى قويۇلدى. ئابدىراخمان قاھار بىلەن مەتتۇرسۇن تۇردىغا ئوغلاق ياكى قوينىڭ ئىككى پۇتى بىلەن بۆرىكى بىلەن پۇتۇن قويۇلدى، مېنىڭ ۋە مەتتوختى غوجىنىڭ ئالدىغا ئالدى پۇتى پۇتۇن قويۇلدى. بىزنىڭ تۆۋىنىمىزدىكىلەرگە مىقدار جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇپ قويۇلۇپ، ئاخىرىسىغا كىچىك بىر پارچىدىنلا قويۇلدى. ئۇي ئىگىسى ھېچ نېمە يېمەي، مېھمانلارنى تاماققا زورلاپ، پاراڭ سېلىپ ئولتۇرۇپ، بىز چالا غاجىلاپ تاشلىغان ئۇستىخانلارنى پىچىقى بىلەن قىرىپ يەپ ئولتۇردى. بۇ خىل ئەھۋال بىز يېزىنىڭ باشقا جايلىرىغا بارغاندىمۇ ئۇدا تەكرارلاندى.

مەن دەريا بويىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە بەكرەك قىزىققاچقا، شوپۇر مەتقاسىمنى يولدا ئازراق توختاشقا دەۋەت قىلسام، ئۇ چۈشەندۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئۇلار ئالدىمىزغا چىقىپ تۇسا، بىز توختىمايلا كەتسەك خاپا بولۇتۇ، بى قېتىم مەن يولغا ئەندەرەپ، بىشىنىڭ ئىشكايلىسىدا

توختىماي كەتسەم، ئاتايەن كەينىمدىن ئات بىلەن توختىغان ئۆيگە بېرىپ، مېنى تىللاپ قويۇپ كەتتى.

— نېمىشقا؟ — سورىدىم مەن.

— «مېنى ئەدەم قاتاردا كۆرمىدەڭمۇ؟ مېنى ياراتمىغۇدەي بولداڭما؟ مەن بىچىن چاي قاينىتىپ بېرەلمەمتىم؟ قانداق ھارامدىن بوغان سەن؟» دەپ بىر تىللىغىلى تۇرۇپتى، ئالدىرايتتىم، خاپا بولماڭ دېسەممۇ ئۇنىماي، بى سائەتتەي تىللىدى. شۇنىڭ ياڭقىسى ساتمىدا ئەدەم بوسا توختاپ ماڭمتقان بولدام.

مەن يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى دەريا بويى خەلقىنىڭ مېھمان دوستلۇقىنىڭ ئىپادىسى، مېھمان كۈتۈشتىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ۋە مېھمانلارغا بولغان ھۆرمىتىنىڭ نامايەندىسى بولسا كېرەك، دەپ قارىدىم. بۇ خىل ئادەت كېرىيەنىڭ باشقا جايلىرىدا يوق. بۇ دەريا بويىنىڭ ئۆزگىچىلىكى.

دەريا بويى خەلقىنىڭ تىل ئادىتى كېرىيەنىڭ تىل ئادىتى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھېچقانداق پەرق يوق ئىكەن. مەيلى فونېتىكا، لىكسىكا ياكى گراماتىكا جەھەتتىن بولسۇن، كېرىيە شېۋىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ چىقتى. مەن بۇ يەردە پەقەت «شەشكىن» (8-، 9-ئايلاردىكى پىچان ئۇرۇش ۋە قاقتا سىلىش مەزگىلى)، «چاۋال» (شالاڭ ئۆسكەن قومۇش) دېگەن ئىككى تېرمىنىلا تاپالمىدىم. قومۇش پىچىنىنى «ساپا» دەيدىغانلىقىنى بىلدىم (كېرىيە شېۋىسىدە «پاسا-قوناق شېخى» دېگەن مەنىدە). مەن بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ ئىزدەنگەن بولساممۇ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدىم.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمۇ كېرىيەنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، راۋابچى، سازەندىلەر كېرىيە خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىدىكەن. ئۆزگىچە ناخشا - قوشاق تېپىلمىدى. ھېكايە، چۆچەك، رىۋايەت بىلدىغانلار ئاساسەن يوق ئىكەن. مەن سۇرۇشتۇرۇپ يۇرۇپمۇ، بىرەر چۆچەك ياكى رىۋايەت بىلدىغانلارنى تاپالمىدىم.

توي قىلىش، ئات قويدى (بۆشۈك توي)، خەتمە توي، جۈۋان توي ئۆتكۈزۈش، ئۆلۈم ئۇزىتىش، نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈش ئادەتلىرىدە پەقەت جۇغراپىيىلىك شارائىت تۈپەيلى كېلىپ چىققان قىسمەن ئۆزگىچىلىكنى ھېساب قىلمىغاندا، كېرىيەدىكىدىن ھېچقانداق ئۆزگىچىلىك يوق. ئەسلى بۇنداق خىلۇەت جايدا كونا تىل قالدۇقلىرى ۋە ئۆزگىچە تىل ئادىتى، ئۆزگىچە مەدەنىيەت قاتلىمى ساقلىنىپ قېلىشى كېرەك ئىدى. بۇ جەھەتتە كېرىيە بىلەن ئوخشاش

بولۇشىدا، بۇ كەنتتە ئولتۇراقلاشقان باراق جەمەتى ئۆزلىرىنى جاي كەنتىدىن سانايدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى جاي كەنتىدە. تەكە جەمەتى ئۆزلىرىنى قالۇق كەنتىدىن سانايدۇ ھەم ئۇلارنىڭمۇ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى قالۇق كەنتىدە بولۇپ، بۇ ئىككى كەنت ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدە. ئۇلارنىڭ جاي ۋە قالۇق كەنتى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇق بولۇپ، قۇدىلىشىش ئىشلىرىمۇ كۆپ، تارىختىن بېرى دەريا بويىدىن ئوقۇيدىغانلار ئۆز ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا چىقىپ ئوقۇپ، ئوقۇشنى تۈگۈتۈپ قايتىپ كېتىدىكەن. كېسەل بولغانلار ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا چىقىپ داۋالىنىدىكەن، يەنە كېلىپ دەريا بويىدىن كۆچۈپ چىقىپ كېتىپ، كېيىن يەنە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارمۇ، كېرىيەدىكى ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىلەن قۇدىلىشىش سەۋەبىدىن يېڭىدىن كەلگەن ئەر-ئاياللارمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ناھىيە بىلەن بولغان قويۇق ئالاقىسى، تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن كېرىيە بىلەن تەڭ تەرەققىي قىلىشقا سەۋەب بولغان.

دەريا بويىدا ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش تارىخى ئۇستىدە نۇرغۇن ئىزدىنىپ، ياشانغان ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ مۇشۇ بوستانلىقتا ياشاپ كەلگەن 20 نەچچە كىشى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئەھۋال ئىگىلەش ئارقىلىق، ئۇنىڭدىن بىر ئاز، بۇنىڭدىن بىر ئاز ئىگىلىگەن ھېكايىلەرنى بىر - بىرى بىلەن باغلاپ، بۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان كىشىلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتنى رەتلەپ چىقتىم.

بۇرۇنقى زاماندا، كېرىيەنىڭ جاي كەنتىدە يۈمىلاق باراق، قالۇق كەنتىدە ھەمە تەكە دېگەن ئىككى نەپەر ياش ئوۋچىلار ئۆتكەنىكەن. ئۇلار يېقىن دوستلاردىن بولۇپ، ھەمىشە بىرگە ئوۋ قىلىدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئىككىسى ئوۋ ئوۋلاشتا بەسلىشىپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ سۇيى ئۆزۈلىدىغان جايغىچە بېرىشماقچى بولۇپتۇ ۋە تەييارلىق قىلىپ، ئاتلىرىغا مىنىپ، قارچۇغا، ئوۋ ئىتلىرىنى ئېلىپ، بىرلىكتە سەپەرگە چىقىپتۇ. ئۇلار قاراڭغۇ چۈشكەن يەردە يېتىپ، ئوۋ ئولجىلىرىنى يېمەكلىك قىلىپ، ئوۋ ئوۋلىغاچ بىر ئايدىن ئارتۇق يول يۈرۈپمۇ دەريانىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىغا يېتىپ بارالماپتۇ. قارىسا دەريانىڭ ئىككى قاسنىقى قويۇق قومۇشلۇق ۋە يولغۇنلۇق، بۇك-باراقسان توغراقلىق، سۇيى مول ئىنتايىن ياخشى يايلاق ئىكەن. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، مال-چارۋىلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، ئوۋچىلىق قىلغاچ چارۋا بېقىپ ئولتۇراقلىشىشنى بېكىتىپتۇ ۋە قايتىپ چىقىپ، ناھىيە ئامبىلىدىن بۇ يايلاقنى ئۆزلىرىگە سېتىپ

بىرىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ. ئامبال ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، دەريانىڭ شەرقىنى ھەمە تەكىگە، غەرب تەرىپىنى يۇمىلاق باراقا سېتىپ، يەر خېتى كېسىپ بېرىپتۇ. ئىككىنچى يىلى ئۇلار تاغ ئوتاغلىرىدىكى چارۋىلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، چارۋىچىلىرى ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى ئېلىپ، كېرىيە دەريانىنى بويلاپ يولغا چىقىپتۇ. ياخشى ماكانىنى تاللاپ ئولتۇراقلىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاشلىق تۇلۇكىنى ئاتا-ئانىسى ۋە بىر تۇغقانلىرى ئېشەك كارۋانلىرى ئارقىلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرۇپتۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ جاينىڭ داڭقى پۈتۈن كېرىيەگە تارايتۇ ۋە «دەريا بويى» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ تۇغقانلارنىڭ مال-چارۋىلىرى بار ئۇرۇق-تۇغقانلىرىمۇ بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۇلاردىن يايلاق سېتىۋېلىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقانلار كۆپىيىپ، مال-چارۋىلار تېز ئاۋۇپ ئاۋاتلىشىپ كېتىپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە دەريانىڭ بويىغا كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن قالماقلار باستۇرۇپ كېلىپ (رىۋايەتتە «قالماق» دېيىلگەن. (راست قالماق ياكى باشقا مىللەت ئىكەنلىكى توغرىسىدا باشقا مەلۇمات ياكى رىۋايەت يوق). بۇ يەرنىڭ تەقدىرىدە زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپتۇ. بۇ يەرگە ئېغىر ئۇرۇش ۋەھىمىسى ئېلىپ كەپتۇ. قالماقلارنىڭ باستۇرۇپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىككى جەمەتنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن، بۇ ئىككى ئاقساقال دەرھال قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپتۇ. ھەمە تەكە قان تۆكۈلۈش، ئۆلۈم-يېتىم بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قالماقلار بىلەن سۇلھى تۈزۈپ، چىرايلىق داستىخان سېلىپ، دېگىنىنى بېرىپ يولغا سېلىشنى تەشەببۇس قىلىپتۇ. يۇمىلاق باراق بولسا ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلىپتۇ. بۇ ئىككىسى ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇشۇپ، بىر قارارغا كېلىشەلمەپتۇ. ھەمە تەكە دېگىنى بويىچە قالماقلارغا داستىخان سېلىپ، مال سويۇپ مېھمان قىپتۇ. لېكىن، قالماقلار ئەسكىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالاپتۇ، قىز-چوكانلارنى ئاياغ-ئاستى قىپتۇ. تەكە جەمەتىدىكىلەر ئۇلارنىڭ ئەسكىلىكىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇپتۇ. قالماقلار باراق جەمەتىدىكىلەرنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار قەتئىي رەت قىلىپ، ئاخىر ئۇرۇش يۈز بېرىپتۇ. قالماقلار تولۇق

قوراللانغان بولغاچقا، ئۇرۇشتا قالماقلار غالىب كېلىپتۇ. يۇمىلاق باراق قېچىپ يۇرۇپ ئۇرۇش قىپتۇ. قالماقلار يۇمىلاق باراقنىڭ ئايالىنى تۇتۇۋېلىپ، ئېرىنى تېپىشقا قىستاۋاتقاندا، يۇمىلاق باراق دۆڭ ئارىسىدىن ئەگىپ يۇرۇپ، نەق مەيدانغا كەپتۇ ۋە دۆڭ كەينىدە مۆكۈپ تۇرۇپ، قالماقلارنىڭ كاتتىۋېشىنى ئۆزىنىڭ ئوۋ مىلتىقى بىلەن ئاتماقچى بولۇۋاتقاندا، ئۇنى ئايالى كۆرۈپ قېلىپ، ئېرىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، قالماقلارنىڭ كاتتىۋېشىنى ئۆز گەۋدىسى بىلەن توسۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئوق چىقىرىشىغا شارائىت بەرمەپتۇ. يۇمىلاق باراق ئايالىنى نېرى تۇرۇشقا ئىشارەت قىلىۋاتقاندا، قالماقلار ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى تۇتۇشقا ئاتلىنىپتۇ. يۇمىلاق باراق قېچىپتۇ. قالماقلار ئاتلىق قوغلاپتۇ. قالماقلار يۇمىلاق باراقنى تۇتۇۋالاي دېگەندە، ئۇنىڭ قارا ئىتى پەيدا بولۇپ، قالماقلارغا خىرىس قىلىپ، ئاتلىرىنى ئۇركىتىپ، ئۇلارنى توسۇپ قاپتۇ. يۇمىلاق باراق دەريا‌غا ئۆزىنى ئېتىپ، سۇنىڭ ئېقىتىشى بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. ئۇ دەريادىن چىقىپ، قالماقلار كەتكەندىن كېيىن، ئايالىنى قېيىن-قىستاققا ئالغان جايغا كېلىپ قارىسا، قالماقلار ئۇنىڭ ئايالىنى ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى توغراقنىڭ شېخىغا ئىلىپ قويۇپ كېتىپتۇ. شۇڭا، بۇ دۆڭ «ئىلدۆڭ» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ دەرد-ئەلەم تۇپەيلى، يۇمىلاق باراقنىڭ كۆزى تۇتۇلۇپ قاپتۇ.

قالماقلار بۇ يەردىكى مال-چارۋىلارنى بۇلاپ، كەلگەن يولى بىلەن قايتىشىپتۇ. يول بويى قېچىپ كەتكەن، ھېرىپ قالغان ماللار بىلەن كارى بولماي تاشلاپ قويۇپ كېتىشىپتۇ. بۇ يەرگە ئولتۇراقلاشقانلا-رنىڭمۇ كۆپ قىسمى ئۇرۇش ۋەھىمىسى ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۇپەيلىدىن كېرىيەگە قېچىپ كېتىپتۇ. يۇمىلاق باراق قېپقالغان ئازغىنا ئادەملىرىگە توپتىن قېپقالغان قويلارنى تېپىپ، قوي قالغان جايلاردا ماكان تۇتۇپ ياشاشنى ئېيتىپتۇ. ئۇلارمۇ ھەم شۇنداق قىپتۇ. شۇڭا، بىر نەچچە جاي «قوي قالغان»، «ئەچكى قالغان»، «ئەچكى ئۆلگەن»، «كالا ئۆلگەن»، «تۆگە قالغان»، «تۆگە ئۆلگەن» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپتۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ھەمە تەكە يۇمىلاق باراققا قىز سوراپ ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. ئەسلىدە ھەمە تەكىنىڭ ئوغلى بىلەن يۇمىلاق باراقنىڭ قىزى ئىچ-پەغ تارتىشىپ يۈرگەنكەن. يۇمىلاق باراق ھەمە تەكىنى «ئاسىي» دەپ ئەيىبلەپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلىشىشنى قەتئىي رەت

قىپتۇ. لېكىن، تەكىنىڭ ئوغلى يۈسلاق باراقنىڭ قىزىنى ئېلىپ قېچىپ توي قىلىۋاپتۇ. بۇ ئەلەمگە چىدىمىغان يۈسلاق باراق ئوروۇن تۇتۇپ يېتىپ قېلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، يۈسلاق باراق مال-چارۋىلىرىنى قول ئاستىدىكىلەرگە ئۇلەشتۇرۇپ بېرىپ، جاي كەنتىگە كۆچۈپ كەتكەن دېيىلىدۇ. يۈسلاق باراق ئۆلۈش ئالدىدا پەرزەنتلىرى ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرىغا تەكە جەمەتىدىكىلەر بىلەن ئەۋلادمۇئەۋلاد قۇدىلاشماسلىقنى ۋەسىيەت قىپتۇ.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئىككى جەمەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ جايدا ئولتۇراقلاشقانلار يىلمۇيىل ئازىيىپ بېرىپتۇ. چارۋىدارلار بۇ جايدا ئولتۇراقلاشماي، چارۋىچىلىرىلا ئولتۇراقلىشىپ چارۋا باقىدىغان، ياكى چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىش بەدىلىگە بايلىقىنى ھەقسىز پايدىلىنىۋېلىشقا بېرىدىغان ھالەت شەكىللىنىپتۇ. ئىككى جەمەتتىكىلەرنىڭ ئۆزئارا قۇدىلاشماسلىقى تاكى 50-يىللارغىچە داۋاملاشقان. ئىجارە كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە بارغان كادىرلارنىڭ خىزمەت ئىشلىشى ۋە تەنقىدى بىلەن بۇ ئازارچىلىققا خاتىمە بېرىلگەن، شۇنداقتىمۇ تارىختا ئىككى جەمەتنىڭ قىز-يىگىتلىرى يوشۇرۇن مۇھەببەتلىشىپ، قېچىپ توي قىلىش ياكى ئاتا-ئانىسىغا بېسىم ئىشلىتىپ توي قىلىش ئىشلىرى كۆرۈلۈپ تۇرغان. تەكىلەرنىڭ سىرت بىلەن قۇدىلىشىپ، سىرتقا كۆچۈپ كېتىشى كۆپرەك بولۇپ، ھازىرقى ئومۇمىي نوپۇسى باراقلارنىڭكىدىن ئاز. باراقلاردا نەۋرىنى نەۋرىگە چېتىش ئەھۋالى تەكەلەرنىڭكىدىن كۆپ.

توڭغاز باستىدا ئولتۇرۇشلۇق قادىرئاخۇن ئاق ساقال (تەكە) نىڭ دادىسى روزاخۇن ئاق ساقال؛ بوۋىسى تۇرسۇن ئاخۇن تەكە بولۇپ، تۇرسۇن ئاخۇن تەكە بۇرۇنقى زامانداا (قايسى يىللار ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس) دەريا بويى كەنتىگە (تەكە تامغا بولسا كېرەك) ئاق ساقال بولغان. تۇرسۇن ئاخۇن تەكەنىڭ دادىسى توختىكان تەكە 5 بىر تۇغقان بولۇپ، تارىختا «بەش تەكە» دەپ ئاتالغان. قادىر ئاخۇن دەريا بويى توغرىسىدىكى رىۋايەتتىكى ھەمە تەكەنى بوۋىسىنىڭ بوۋىسى دەپ تەرىپلەيدۇ، يەنى ئۇزۇنى ھەمە تەكەنىڭ 4-ئەۋلادى دەپ سانايدۇ. مەن تەكشۇرۇپ ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ پاكىت ئەمەلىيەتكە ئانچە ئويغۇن ئەمەس. شۇنداق ھېسابلىغاندا، دەريا بويىنىڭ تارىخى 150 يىلغا بارىدۇ. قادىرئاخۇن ئاق ساقال ھەمە

تەكشىلىك 7- ياكى 8-ئۆلادى بولۇشى مومكىن. چۈنكى، باراق جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئەجدادىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلارنىڭ تارىخىنى ئەڭ قىسقا بولغاندا 350 يىلغا ئاپارغىلى بولىدۇ. لېكىن، يىلنامە توغرىسىدا زادى ئېنىق پاكىتقا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، دەريا بويلۇقلار يىل ساناپ ئادەتلەنمىگەن، ئۆزلىرىنىڭ يېشىنىمۇ ئېنىق بىلمەيدۇ.

يېقىنقى مەزگىللەرگىچە چارۋىدارلار يىلدا بىر قېتىم ئۆزى بېرىپ ياكى ئادەم ئەۋەتىپ، توختاملىرىنى نەقلەشتۈرىدىغان، چارۋىلىرىنى كېرىيەدە تۇرۇپلا سېتىپ، چارۋىلىرىغا چارۋا ئالغانلاردىن خەت ئەۋەتىپ، چارۋا بېرىشنى بۇيرۇيدىغان ئەھۋال داۋاملىشىپ كەلگەن. مەسىلەن: سوقمىدا ئولتۇرۇشلۇق چارۋىچى توختانىكام خارەت (باراق) نىڭ ئاتا-بوۋىسىدىن قالغان بايلىقى تۆگە چوشكەكتىن سۇ ئۆچىغىچە بولۇپ، كېيىن ئاياغقا سۇ بارماي، يايلاقلار قۇرۇپ كەتكەچكە، 1950-يىلى كېپەك غوجىنىڭ سوقمىدىكى يايلىقىنى ئىجارىگە ئېلىپ، ئىجارە ھەققىگە قارىتا ئۇنىڭ 500 تۇياق قويىنى يىغىپ بەرگەن. دەريا بويىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىن قاچۇن گۇڭشېسىنىڭ كەنتى بولۇپ قېلىشىدىمۇ، بۇ يەردە بېقىۋاتقان چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى جاي كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق باراقلارنىڭ ۋە قالۇق كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق تەكىلەرنىڭ بولغانلىقى ۋە دەريا بويىدا ئولتۇراقلاشقانلارمۇ ئۆزىنى جايلىق ۋە قالۇقلۇق سانىغانلىقىدىن بولغان. مۇسادىرە قىلىنغان مال-چاۋرلار قاچۇن گۇڭشېسىغا تەۋە بولغان. 1959-يىلى كوپېراتسىيە قۇرۇلغان. 1960-يىلى كوممۇنا قۇرۇلۇپ، ئىككى ئاي داۋاملاشقان. بۇ خىلۇەت ماكانمۇ «تەركىپ ئايرىش»، «ئىستىل تۈزىتىش»، «بىرگە زەربە بېرىپ ئۆچىنى تەنقىدلەش»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قاتارلىق بوران-چاپقۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن خالىي قالمىغان. بۇ جايدىمۇ كۆرەش، پىپەن، تارتىپ چىقىرىش، قالپاق كىيدۈرۈش ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىلغان. يېزا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، بۇرۇنقى قاچۇن گۇڭشي جاي يېزىسى ۋە مۇغاللا بازىرى بولۇپ، ئىككىگە ئايرىلغاندىن كېيىن، دەريا بويى كەنتى جاي يېزىسىغا قاراشلىق بولغان. 1989-يىلى يېزا بولۇپ قۇرۇلغان.

ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشى ئىنتايىن تارقاق بولغاچقا، تۇي-تۇكۇن، نەزىر-چىراغلارغا ھەپتە-ئون كۈن بۇرۇن باغاق تارقىتىلىدۇ. پائالىيەتتىن بىر كۈن بۇرۇن چوڭ-كىچىك، قېرى-ياش

بارلىق ئاھالە پائالىيەت بولىدىغان ئۆيگە يىغىلىپ بولىدۇ، توي ئىككى كۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىرىنچى كۈنى قىز تەرەپتە، ئىككىنچى كۈنى ئوغۇل تەرەپتە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ ئۆيلىرى بەك ئۇزاق بولسا، قىز كۆچۈرۈش، كۆرسىتىش ئادەتلىرى شەكلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ ۋە ئوغۇل تەرەپنىڭ توبى ۋە مېھمانلار ۋە ئوي ئىگىلىرى يىگىت تەرەپنىڭ ئۆيىگە كېلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇنداق بولغاندا، بەزى تويلار 2-3 كۈن داۋاملىشىدۇ.

مەيىت ئۇزىتىشقا، يەرلىك كولاش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا قەبرىپ كوڭتەي بولۇپ كەتكەن توغراقنى يېرىپ، ئوقۇر ياساپ، ئىككى بېشىغا تاختاي مىخلاپ، يەرلىكنى شەكىل ئۇچۇن ئىچ يەرلىك ۋە تاش يەرلىك دەپ كولاپ، «ئىچ يەرلىك» كە جەسەتنى يانتۇزۇپ، ئۇستىگە تەييار قىلىنغان توغراق كوڭتىسىنى يېپىپ كۆمىدۇ. مەيىتنىڭ پارىسىنى (3 نەزرىسىنى) ناماز كۈنى بېرىۋېتىدۇ. باشقا ئادەتلىرى كېرىيەدىكى بىلەن ئوخشاش ئۆتكۈزۈلىدۇ.

كېيىم-كېچەك مەدەنىيىتىمۇ ئۆزگىچىلىك يوق. چۈنكى، ئۇلار كىيىم-كېچەكلىرىنى پۈتۈنلەي كېرىيەدىن كەلتۈرىدۇ ۋە كېرىيەدىن ئېلىپ كەلگەنلەردىن سېتىۋالىدۇ. ئەرلىرى ئۇزۇن چاپان، يەكتەك، ئايالىرى پەلتو كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. قىز-يىگىتلىرى كېرىيەدە مودا بولغان كىيىملەرنى كىيىشكە خۇشتار، شۇنداقتىمۇ بۇ جايدا كېرىيەنىڭ ئايالار كىيىدىغان ياقىلىق كۆڭلەك (جۈۋانچە كۆڭلەك) قاتارلىق ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرى نىسبەتەن كۆپ ساقلىنىپ قالغان. ئايالار پەرىجە، ئاق ياغلىق، كىچىك تەلپەك كىيىش، ئەرلەر تونچى يەكتەك ... قاتارلىق ئۇزۇن كىيىملەرنى كىيىش ئادىتى ئومۇميۈزلۈك ساقلىنىپ قالغان.

ئوچاق ساتما ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا چاسا شەكىللىك قىلىپ كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقىنى ئاساسەن تەڭ قىلىپ 70-120 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، 10 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە سېغىز لايغا كۈل ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ. ئوچاقنىڭ پەگە تەرىپى ئوچاق تېگى بىلەن تەكشى چىقىرىلىپ، ئوتۇن شۇ تەرەپتىن سېلىنىدۇ. ئۆگزىنىڭ ئوچاق ئۇدۇلى ئوچۇق قويۇلىدۇ. ئوچاق تېگىگە پاكىز قۇم قويۇلۇپ، ئوت قۇم ئۇستىگە قالىنىدۇ. كۆمەچ، پوكولارنى قىزىق قۇمغا كۆمۈپ پىشۇرىدۇ. ئادەتتە چاينىمۇ مۇشۇ ئوچاقتا قاينىتىدۇ. تاماق ئېتىشكە سىرتقا ئايرىم ئوچاق تەييارلاپ، قازان ئاسىدۇ. ئوچاققا توغراق ئوتۇنىدىن باشقا ئوتۇن سېلىنمايدۇ. باشقا ئوتۇن سېلىنسا، كۆمۈلگەن

كۆمەچ ئاچچىق بولۇپ قالىدۇ. ئاش-تاماقتا ئاق تۇز ئىشلەتمەيدۇ، يەرلىك قارا تۇز (شور تۇز) ئىشلىتىدۇ.

تاماق جەھەتتە، سەي-كۆكتات تاپالىسا ھەر خىل تاتىملارنى ئېتىپ يەيدۇ. بولمىسا نان ئورنىدا كۆمەچ ياكى پوكو كۆمۈپ يەيدۇ. ئوماچ، سۈيۈق ئاش، پولۇ قاتارلىقلارنى كۆپرەك ئېتىپ يەيدۇ. كاۋاپ تۇرلىرىدىن زىخ كاۋاپ، قاقلىما كاۋاپ، تال بورداق، ياغ ببغىر، قېرىن كاۋېپى قاتارلىقلارنى ئېتىپ يەيدۇ. گۆشنى شورپا قىلىپ يېيىشكە ئامراق. جىگدىدە شەربەت چىقىرىپ، شەربەتنى قاينىتىپ، ئون چېلىپ (شەربەت ئېشى) ئېتىپ ئىچىدۇ. كۆمەچ-پېتىر كۆمەچ، ئۆلەك (بولاق) كۆمەچ، سوقتا (قىيمىلىق) كۆمەچ دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ. پوكو-پوكو ۋە قىيمىلىق پوكو بولۇپ ئىككى خىل. تونۇر سېلىپ نان يېقىپ يەيدىغانلار ئىنتايىن ئاز.

چارۋىلىرىنى يايلاقتا ئەركىن قويۇپ بېرىپ، 5، 6 كۈندە بىر قېتىم يوقلاپ قويىدۇ. 4 -، 5 - ئايلاردا ۋە 10 -، 11 - ئايلاردا توشقان زەدىكى كولايدۇ ھەم شۇ پەسىللەردە قويلىرىنى قىرقىيدۇ. ئۆچكىلىرىدىن تېۋىت ئالىدۇ. 9 -، 10 - ئايلاردا قومۇش ئورۇپ، پىچان تەييارلايدۇ. توغراق شېخىدىن قاقتا سالىدۇ. سۇ نۆۋىتى كەلگەندە تۆۋايلىرىغا سۇ سالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئەمگەك يوق.

سىرتتىن كەلگەن زەدەك قازغۇچىلار بۇ يەرگە توشقان زەدىكى مەزگىلىدىن 1-2 ئاي بۇرۇن كېلىپ، يايلاق ئىگىلىرىگە ھەقسىز ئىشلەپ بېرىش بەدىلىگە يايلاقتىن زەدەك كولىۋالىدۇ. ئەتىيازدا يايلاقلارنى چىتلاپ (قاشالاپ) بېرىش، ئۆي سېلىپ بېرىش، قوي قىرقىش ئىشلىرىنى قىلىشىپ بەرسە، كۈزدە پىچان ئورۇش، قاقتا سېلىش ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىدۇ. يايلىقىدىن توشقان زەدىكى چىقمايدىغان (ئاساسەن باش تەرەپتىكى) چارۋىچىلار «مانچە يۇدە پىچانغا بىر قوي ياكى ئۆچكە بېرىش» توختامى تۈزۈپ، ئىشلەتچى سالىدۇ.

مەن ئىككىنچى قېتىم تەكشۈرگەن دەريا بويى

2002 - يىلى 10 - ئاينىڭ 8-كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 9 -

كۇنىگىچە «قۇملۇق ئەركىسى ئېكسپېدىتسىيە گەترىتى» گە قاتناشىپ، دەريا بويى يېزىسىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. 1997-يىلدىن 2002-يىلغىچە بولغان 5 يىلدا دەريا بويى يېزىسىدا يەنە زور ئۆزگۈرۈشلەر يۈز بېرىپتۇ:

1) «جىخۇڭجى» شىركىتى يېزا مەركىزىگە زامانىۋى ياتاقلىق مەكتەپ، دوختۇرخانا سېلىپ بېرىپتۇ. ئوقۇتقۇچى 18 نەپەرگە، دوختۇر 8 نەپەرگە يېتىپتۇ.

2) شەخسلەرنىڭ چوڭ-كىچىك ماشىنىسى 60 تىن، موتسىكلىتى 90 دىن ئېشىپتۇ.

3) يېزا مەركىزىدىكى سودا دۇكانلىرى 8 گە، ئاشخانا، ناۋايخانا 4 كە يېتىپتۇ.

4) كىشىلەر بىر يەرگە كەتسە ئۆيلىرىگە قۇلۇپ سالىدىغان بولۇپتۇ.

5) مېھمان كەلسە، بولۇپمۇ سىرتتىن كەلگەن مېھمانلارغا مال سويمايدىغان، سويسىمۇ يېزا رەھبەرلىرىنىڭ زورى بىلەن سويىدىغان ھالەت شەكىللىنىپتۇ.

6) قوناق ئۇنى ئىستېمالدىن قاپتۇ. تونۇر سېلىپ نان يېقىپ يەيدىغانلار كۆپەيىپتۇ.

7) كۆپ سانلىق ئۆيلەردە مەش ئومۇملىشىپتۇ. قىشلايدىغان ئۆيى ۋە مېھمانخانىسىغا مەش قويۇلۇپتۇ ياكى تام مەش (ئۇلار تام مەشنى «كاڭ» دەيدىكەن) چىقىرىلىپتۇ. ھەممە ئائىلىلەردە ئاش-تاماق ئېتىدىغانغا ئايرىم مورىلىق ئوچاق ۋە خەنزۇچە ئوچاق چىقىرىلىپتۇ.

8) توشقان زەدىكى كولاش ۋە سېتىش يەرلىك سىياسەتنىڭ كۈچلۈك رىجىمغا ئېلىنىپتۇ.

9) توغراق كېسىش مەنئى قىلىنىپتۇ.

10) پىلانلىق تۇغۇت ۋە نىكاھ ئىشلىرىدا، سىياسەت قاتتىق يولغا قويۇلىدىغان بولۇپتۇ.

11) جەرىمانە ئېلىش ئومۇملىشىپتۇ.

بىز بۇ قېتىم دەريا بويى يېزىسى تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن، بىرەر چارۋىچىمۇ ئالدىمىزغا چىقمىدى. دەريانىڭ غەربىدە ئولتۇرۇشلۇق كىشىلەر بىلەن كۆرۈشۈش پۈرسىتىگىمۇ ئېرىشەلمىدۇق. بىزگە ھەمراھ بولۇپ ماڭغان مۇئاۋىن يېزا باشلىقى يۈسۈپجان «پالانچىنىڭ ئۆيىدە چۈشلۈك تاماق يەيلى، پوكۇنچىنىڭ

ئۆيدە كەچلىك تاماق يەيلى، پوكۇنچىنىڭ ساتمىسىدا توختاپ ئەھۋال ئىگىلەيلى» دەپ ئور ۇنلاشتۇرۇپ ماڭدى. باشقا ساتمىدا توختىغاندىن كېيىنمۇ، يۇسۇپجان «چاي قاينىتىپ بېرىڭ» دەپ ئور ۇنلاشتۇرمىسا، بىركىم ئۆزلۇكىدىن بىزنى مېھمان قىلمىدى. ئەھۋال ئىگىلەشكە توختىغان ساتمىلاردا ئۆزىمىزنىڭ سۈيىنى ئىچىپ، ئەھۋاللىشىپ مېڭىۋەردۇق. بىر كىم «بىزنىڭ ئۆيدە بىر نەرسە يېمىدىڭلار» دەپ خاپا بولمىدى. دەريا بويى يېزىسىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە بارغاندا، ھەر ھالدا تەلەپ قىلمىساقمۇ كۆمەچ كۆمۈپ بەرگەنلەر چىقتى. گۆش يېمەكچى بولساق، ئۆلتۇرگۈدەك مېلى بارلار بىلەن سۆزلىشىپ، مال ئۆلتۇرگۈزۈپ، گۆشنى كېرىيەدىكى بازار نەرخىدە ئېلىپ يېدۇق. پىشۇرۇپ بېرىشنى ھاۋالە قىلساق، سېتىۋالغان گۆشنىڭ ئۈچتىن بىرىنىلا بىز يېيەلىدۇق. قالغانلىرى ئاپشاركىدەك پۇراپ، نەلەردىندۇ پەيدا بولۇشقان يەرلىكلەر ۋە ئۆي ئىگىسىنىڭ گېلىغا كىرىپ كەتتى. مانا بۇ مەن ھېس قىلغان روھىي جەھەتتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەت، مېھماندوستلۇقتىكى ئەڭ زور ئۆزگىرىش مەن تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان ۋە خىيالىمغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان ئەڭ چوڭ ئۆزگىرىش.

كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

قاراقۇرۇم تېغىنىڭ باش قىسمىدىكى قارلىق تاغلاردا قار سۈيىدىن ھاسىل بولۇپ باشلىنىدىغان كېرىيە دەريا «نۇرمەمەت زاكو» ۋە «ئوتتۇرا زاكو» لار ئارقىلىق ئۆستەڭلەرگە باشلىنىپ، كېرىيە بوستانلىقىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدىكى بۇلاق سۇلىرى يۇقىرىقى ئىككى زاكو ئارقىلىق پۈتۈنلەي تۇتۇپ قېلىنىدۇ. كەلكۇن مەزگىلىدىن باشقا چاغلاردا ئوتتۇرا زاكونىڭ ئايىغىغا سۇ ئۆتمەيدۇ. ئارال يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىنىڭ ئاياغ تەرەپلىرىدىن باشلاپ، دەريادا سەزمە سۇ ھاسىل بولۇپ، ياغلاققا كەلگەندە نەچچە ئون تاشلىق سۇ ھاسىل بولىدۇ. بۇ سۇلار يېڭباغ يېزىسىنىڭ ئازاتلىق ئۆستېڭىگە باشلىنىپ، يېڭباغ يېزىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ. ياغلاقتىن باشلاپ سەزمە سۇ يەنە كۆپەيىپ، يېڭباغ يېزىسىنىڭ يۇمىلاق دېگەن شاللىق رايونىغا قۇرۇلغان ئىتتىپاق ئۆستېڭىگە ۋە يېڭباغ كۆۋرۈكىدىن باشلانغان سەزمە سۇغا بوستان شاللىق رايونىدىن قوشۇلغان سۇلار قوشۇلۇپ، يەنە نەچچە ئون تاشلىق سۇ ھاسىل بولۇپ، ئاياغقا ئاقىدۇ. بۇ سۇ

كەلگە توقاي، يوغان توغراق، چولاق مازا قاتارلىق جايلارغا كەلگەندە تازا غولداپ، 20-30 مېتىر كەڭلىكتە بىر مېتىر ئەتراپىدا چوڭقۇرلۇقتا ئېقىن ياساپ ئاقىدۇ. سۇ 9 -، 10- ئايلاردا ۋە 4 -، 5 - ئايلاردا دەريا بويى يېزىسىنىڭ يېزا مەركىزىگە 10 نەچچە كىلومېتىر قالغاندا سىڭىپ توگەيدۇ. قىش پەسلىدە ۋە كەلكۇن مەزگىلىدە ئاياغ تەرەپكىچە يېتىپ بارىدۇ. دەريا ئېقىنىي يېزا مەركىزىگە كەلگەندىن كېيىن ئىككىگە ئايرىلىدۇ. غەرب تەرىپىدىكى ئېقىن باراق تام، شەرق تەرىپىدىكى ئېقىن تەكە تام دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى ئېقىن يەنە بىر قانچە كىچىك تارامىلارغا بۆلۈنۈپ ئاقىدۇ. غول ئېقىن سۇ كۆپ كەلگەن يىللىرى ئاياغ تەرەپتە يەنە بىرلىشىدۇ. تەكە تامىنىڭ ئېقىنى بىر قەدەر ئۇزۇن، دەريا سۈيى تەكە تام ۋە باراق تامغا نۆۋەتلەشتۈرۈپ سېلىنىدۇ.

دەريا قېنى ھەر يىلى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياساپ تۇرغاچقا، بەزى جايلاردا سۇ يولىنى چېقىپ كېتىپ، يولنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. يېزا مەركىزىگىچە بولغان يول مۇساپىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: مەن 1986-يىلى تېرىمغا كەلگۈچە ماشىنىنىڭ مۇساپە ئۆلچەش سائىتى مۇساپىنى 243 كىلومېتىر ھېسابلىغانىدى. 1997-يىلى يېزا مەركىزىگىچە 234 كىلومېتىر بولۇپ چىقتى. بۇ قېتىم 224 كىلومېتىر چىقتى.

60-يىللاردىن بۇرۇن، دەريا ئېقىنى بىر غول ئېقىن بولۇپ، يېزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن. 60-يىللاردىن باشلاپ تەكە تام ۋە باراق تام ئېقىنى غول ئېقىنغا ئۆزگىرىپ، ئەسلىدىكى غول ئېقىن تارماق ئېقىن بولۇپ قالغان.

بوستانلىق ئەھۋالى. دەريا بويى كەنتىنىڭ باش قىسمى (كېرىيە ناھىيىسىنىڭ يېڭى باغ يېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدىغان يوغان توغراق دېگەن جايدىن تېرىم دېگەن جايغا كەلگۈچە) ئاساسەن قومۇشلۇق ۋە يۇلغۇنلۇق. قومۇش بىلەن يۇلغۇن ئارىلاش ئۆسكەن جايلىرى كۆپ ئەمەس. يۇلغۇن ياكى قومۇش ئاساسەن بىر ياپ ئۆسىدۇ. توغراقلىق ئاندا-ساندا ئۇچرايدۇ. لېكىن، سانى ۋە كۆلەم جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەس. چارۋىچىلارنىڭ ساتمىسى ئاساسەن توغراق ئاستىغا سېلىنىدۇ. تېرىمغا يېتىپ بارغۇچە 3 جايدىكى قۇمدۆڭ دەريا لېۋىگىچە سوزۇلۇپ كېلىدۇ. ماشىنا مېڭىش ئەڭ قىيىن بولغان يەرمۇ دەل مۇشۇ 3 چوڭ قۇم. باشقا جايلار زەيكەش، شورتاڭ يەرلەر بولۇپ، بەزى جايدا قۇم بارخانلىرى دەريا لېۋىدىكى

يولىنىڭ بويىغچە سوزۇلۇپ كېلىدۇ. بەزى يەرلەردە قۇملۇق دەريا لېۋىدىن 2-3 كىلومېتىر يىراقلىققا كېتىدۇ. دەريانىڭ ئىككىي يېنىدىكى بوستانلىق ئارقانىسىمان سوزۇلغان بولۇپ، بەزى جايلىرىنىڭ كەڭلىكى بىر كىلومېتىر ئەتراپىدا، بەزى جايلىرىنىڭ كەڭلىكى ئون نەچچە كىلومېتىرغا يېتىدۇ. ئارىلىقتا بوستانلىق ئۈزۈلۈپ قالمىغان زور قۇملۇق يوق. بۇ يەرلەردىن يەنە چۇچۇك بۇيا (سېرىق بۇيا)، چىغ، چىگە (لوپنور كەندىرى)، بىسىلغاق (باسقاق) قاتارلىق ئوت-چۆپلەرمۇ ئۆسىدۇ. لېكىن، بىر ياپ ئەمەس.

سوقما دېگەن يەردىن باشلاپ، تېرىم، دۇنلغۇ، لايداق، قاپاق تاللىق ... قاتارلىق جايلار بىر ياپ توغراقلىق. ئېقىن بويلىرى ۋە كونا ئېقىنلاردا يۇلغۇن، قومۇش، سېرىق بۇيا، باسقاق، بۇيا، چىغ، چىگە، چىڭگىلىك قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. باراق تامدىكى قاپاق تاللىقنىڭ شىمالىدىن باشلاپ تاكى دەريا ئېقىنىنىڭ ئاخىرقى نوقتىسىغچە يۇلغۇنلۇق. بۇ يەرلەردىن توشقان زەدىكى كۆپ چىقىدۇ. ئېقىنلاردا قومۇش، سېرىق بۇيا، باسقاق ئۆسىدۇ. توغراقلىق ئاندا-ساندا ئۇچرايدۇ. تەكە تامدا توڭغاز باستى، تەتۈ كۆل، ئات ئاتلىغاق، ئات يايلىغان، قازان سىنغان قاتارلىق توقايلار ئاساسەن توغراقلىق بولۇپ، ئاياغ قىسمىدا توغراق ئاز، يۇلغۇن كۆپ. كۆل بويلىرى، كونا ۋە يېڭى ئېقىنلاردا قومۇش، يۇلغۇن ئۆسىدۇ. يۇلغۇنلۇقلاردىن توشقان زەدىكى چىقىدۇ.

بوستانلىقنىڭ غەربىي تەرىپىدە قۇرۇپ كەتكەن ۋە ياشىرىپ تۇرغان توغراقلىق، يۇلغۇنلۇقلار ناھايىتى كۆپ. بۇنداق جاڭگاللار بەزى جايلاردا نەچچە ئون كىلومېتىرغىچە سوزۇلىدۇ. شەرقىي تەرىپىدە بۇنداق جايلار ئاز.

كۆل ئەھۋالى. يېزا تەۋەسىدە جەزە قويغانلىنىڭ كۆلى، داشكۆل، لايداق، زەيلىك، شېخىل، تەتۈكۆل، ئوتتۇرا كۆلمەن، يۇمىلاق قۇدۇق قاتارلىق كۆللەر بولۇپ، تەتۈ كۆل، داش كۆل ۋە يۇمۇلاق قۇدۇقتىكى كۆللەردىن باشقىسى پەسىللىك كۆللەر ئىكەن. ھازىر بۇ كۆللەرنىڭ كۆپىنچىسى سۇنىڭ كېمىيىپ كېتىشى ۋە لانقا توشۇپ كېتىش تۈپەيلىدىن قۇرۇپ كەتكەن ياكى يايلاققا ئۆزگىرىپ كەتكەن. داش كۆلنىڭ كۆلىمى بىر نەچچە موغىلا قالغان بولۇپ، داش سۇ ھېلىمۇ يىل بويى ئۈزۈلمەيدۇ.

تەتۈ كۆلنىڭ ئورنى ھازىرقى توڭغاز باستىدا بولۇپ، شىمالىي پاراللېل "20°01، °38، شەرقىي مېرىدىئان "31°53'18 قا توغرا

كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 1160 مېتىر ئېگىز. ئەسلى كۆلىمى تەخمىنەن 15 مىڭ مو ئەتراپىدا بولۇپ، ئۈستۈن كۆل ۋە ئاستىن كۆل دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان زور قۇم دۆۋىسى بىر ئارال ھاسىل قىلىپ، كۆلنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ. كۆلنىڭ ئىچىدە قويۇق قومۇش ئۆسىدۇ. كۆل بويىنىڭ ئۇ يەر بۇ يېرىدە توغراق ئۆسكەن. كۆل ئەتراپى قويۇق يۇلغۇنلۇق بولۇپ، توشقان زەدىكى چىقىدۇ. 2001 - يىلدىكى زور كەلكۈندە تەتۈ كۆلنىڭ غەربىي توسمىنى كەلكۈن بۇزۇپ تاشلىغاچقا، ھازىر كۆلدىكى سۇ يۇزى ئاران ئون نەچچە موغىلا يېتىدۇ. بۇ كۆلمۇ بۇزۇلۇپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالغان.

كېرىيە دەرياسى ئېقىنىنىڭ ئەڭ ئايىغىدا، يەنى شالدىراڭنىڭ تېلى دېگەن جايدا بىر كۆل بولۇپ، («سۇ ئۈچى»، «يۇمىلاق قۇدۇق»، «شالدىراڭنىڭ تېلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، بۇلار شۇ جايدىكى توقايلارنىڭ نامى بولۇپ، بۇ توقايلار مۇشۇ كۆل بويىغا جايلاشقان). بۇ كۆلنىڭ كۆلىمى تەتۈ كۆلىنىڭكىدىنمۇ چوڭ ئىكەن. كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرقى سۈيى مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلۇپ، ئېقىن ئاخىرلىشىدىكەن. بىزگە بۇ جايغا بېرىش شارائىتى بولمىغاچقا، تەپسىلىي تەكشۈرەلمىدۇق. سابىق يېزا باشلىقى، ھازىرقى دائىمى رەئىس ئابدۇللا كېرەمنىڭ تۇنۇشتۇرۇشىچە، ئۇ 1966-يىلى بىر قېتىم بۇ يەرگە بارغان بولۇپ، ئۇ چاغدا بۇ كۆلدە خېلى كۆپ سۇ بار بولۇپ، سۈيى ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەن. شۇندىن بېرى بۇ كۆلگە بىر كىم بېرىپ باقمايتۇ. كۆلنىڭ ھازىرمۇ مەۋجۇت ياكى ئەمەسلىكىنى بىر كىم دەپ بېرەلمىدى. بۇندىن 50-60 يىل ئىلگىرى بۇ كۆل ئەتراپىدىمۇ ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، كېيىن ئاياغقا سۇ بارماسلىقى، يايلاق ۋە ئوت-چۆپلەرنىڭ قۇرۇپ كېتىشى سەۋەبلىك بۇ يەردىكى ئاھالىلەر باش تەرەپكە كۆچۈپ چىققان.

بۇلارنىڭ باشقا چوڭ كۆلەملىك كۆل ياكى پەسىللىك كۆللەر ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. پەقەت كىچىك كۆلمەنلەر بار بولۇپ، كەلكۈن ۋاقتىدا چىڭقالغان سۇ 10 -، 11-ئايلارغىچە ساقلىنىدۇ. بىز تولداما دېگەن جايدىكى ئېقىن ئىچىدىكى بىر كۆلمەنگە باردۇق ۋە بۇ يەردە ئارام ئالغاچ بېلىق تۇتتۇق. كۆلمەنىڭ ھازىر سۇ بار قىسمى 40-50 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 1.5 مېتىر ئەتراپىدا. بىز بۇ كۆلمەندىن ئەۋرىشكە ئۈچۈن 4-5 تال بېلىق تۇتۇپ، رەسىمگە تارتىۋالغاندىن كېيىن قويۇۋەتتۇق. بۇ خىلدىكى كۆلمەنلەر نىسبەتەن

كۆپرەك ئىكەن. بەزىلىرىنىڭ كۆلىمى نەچچە ئون مۇ كېلىدىكەن. لېكىن، بىز ھەممىنى تەكشۈرۈپ بولالمىدۇق. بۇ خىل كۆلمەنلەر دەريا بويى يېزىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى توغراقلىقلاردا نىسبەتەن كۆپ، ئاياغ قىسمىدا ئاز ئىكەن. باش قىسمىدا يوق ئىكەن. ئاھالىلەر كۆلمەنلىنىڭ سۈيىنى ئاساسەن ئىچمەيدىكەن. چارۋا سۇغىرىش، كىر-قات يۇيۇشقا ئىشلىتىدىكەن. ئاياغ قىسمىدىكى ئاھالە ئولتۇراقلاشمىغان جايلاردىكى كۆلمەنلىنىڭ سۈيىنى توشقان زەدىكى كولىغۇچىلار ئىچىشكە ئىشلىتىدىكەن، سۈيى تاتلىق ئىكەن. بىز يۇمىلاق قۇم قەدىمى شەھەر خارابىسىگە ماڭغاندا، يالغۇز توغراقتىكى بىر كۆلمەنلىنىڭ سۈيىدىن 5 تۇنۇك ئېلىۋېلىپ، ئىچىشكە ۋە يۇز يۇيۇشقا ئىشلەتتۇق.

يەر ئاستى سۈيى. دەريا بويى يېزىسىنىڭ باش تەرىپىنىڭ يەر ئاستى سۇ يۈزى نىسبەتەن ئېگىز بولۇپ، 1-2 مېتىر كولىسلا سۇ چىقىدۇ. لېكىن، باش قىسمىدىكى ئېقىندىن قىشمۇيياز سۇ ئۇزۇلمىگەچكە قۇدۇق كولانمايدۇ. يېزا مەركىزى ئەتراپىدا قۇدۇق كولىنىپ، ئېقىن سۈيى ئۇزۇلگەن چاغلاردا قۇدۇق سۈيى ئېچىلىدۇ. بۇ جايلاردىن ۋە باش تەرەپتىن چىقىدىغان يەر ئاستى سۈيى تۇزلۇق. ئاياغ تەرەپنىڭ يەر ئاستى سۇ يۈزى نىسبەتەن چوڭقۇر. 2، 3 مېتىر، ھەتتا 4، 5 مېتىر كولىمىغۇچە سۇ چىقمايدۇ. ئېقىن ئىچىگە كولانغان قۇدۇقلارنىڭ سۈيى تاتلىق، سىرتقا كولانغان قۇدۇقلارنىڭ سۈيى تۇزلۇق. ئاياغ تەرەپتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئىككىدىن قۇدۇقى بولۇپ، بىرى ئۆي ئەتراپىدا، سۈيىنى تازىلىق ئىشلىرىغا ۋە چارۋا سوغىرىشقا ئىشلىتىدۇ. ئېقىن ئىچىدە بىر قۇدۇقى بولۇپ، ئىچىشكە ئىشلىتىدۇ. ئېقىن ئىچىدىكى قۇدۇق ھەر يىلى سۇ كەلگەندە تىنىپ كېتىدۇ. سۇ توختىغاندا يەنە باشقا جايدىن بىرى كولىنىدۇ. نىسبەتەن چوڭقۇر كولانغان قۇدۇقلارنىڭ تۆت تېمى توغراق بالداقلىرى ئارقىلىق باغىلاپ مۇستەھكەملىنىدۇ. قۇدۇققا بىر تال توغراق ياغىچىدىن پەلەمپەي ياسىلىپ سېلىپ قويۇلىدۇ. بۇ «فۇندىپاي» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇدۇقلار ئاساسەن چاسا شەكىللىك قېزىلىدۇ. قۇدۇق قېزىلىپ بولغاندىن كېيىن، يىغىلغان سۇ تۆگىگۈچە سۈيىنى ئوسسۇپ سىرتقا تۆكۈۋېتىدۇ، يەنى «قۇدۇقنى چايقاش» دەپ ئاتايدۇ.

يېزا تەۋەسىدە بۇلاق يوق. شەرق ۋە غەرب تەرىپىدىكى قۇملۇقلاردىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ قويىرۇق تەرىپىدىن (شامال ئۇچۇرۇپ، سېغىز قىسمىغىچە ئېچىلىپ قالغان جايلار) 2، 4 مېتىر

كولىسا سۇ چىقىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ زەيلىرى تەپچىرەپ چىققان جايلارنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇنداق جايلارنى 1، 2 مېتىر كولىسىلا سۇ چىقىدۇ. گىياھ ئۇنمىگەن قۇملۇقلاردىن سۇ تېپىش قىيىن. بۇ خىل يەرلەرنىڭ يەر ئاستى سۇيى بەك چوڭقۇر.

ھاۋارايى ئەھۋالى. دەريا بويى يېزىسى قۇرغاق قۇملۇق رايون كېلىماتىغا تەۋە بولۇپ، ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاز، قۇم - بوران كۆپ، ھاۋاسى قورغاق. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور. قىشتا سوغۇق قاتتىق، يازدا ئىسسىق قاتتىق. 4 پەسىل پەرقى ئىنتايىن روشەن، كۈن نورى تىك چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش نىسبىتى زور. بۇ جايدا بەزى يىللىرى يىل بويى، ھەتتا ئۇدا بىر نەچچە يىل ھۆل - يېغىن ياغمايدۇ. ھۆل - يېغىن كۆپ بولغان يىللىرىدىمۇ ئاران بىر نەچچە قېتىم ئاز مىقدارىدا ياغىدۇ. 20-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىن بۇرۇن بىر نەچچە قېتىم قېلىن قار يېغىپ، قارنىڭ قېلىنلىقى بىر مېتىردىن ئاشقان، شۇندىن بېرى قاتتىق قار يېغىپ باقمىغان. ئەڭ جىق ياققاندا ئاران 5، 10 سانتىمېتىرغا يېتىپ، 2، 3 كۈندىلا ئېرىپ تۈگىگەن. ئەزەلدىن (ھايات كىشىلەرنىڭ بىلىشىچە) بوران-چاپقۇنلۇق ياكى قاتتىق گۈلدۇرماما يامغۇر يېغىپ باقمىغان. ئەڭ قاتتىق يامغۇرمۇ قېلىن كۆمۈلگەن ئۆگزىلەردىن ئۆتەلمەيدۇ. يامغۇر كۈز پەسلىدە، قار باش قىش پەسلىدە كۆپرەك ياغىدۇ. ئەتىياز پەسلى ئەڭ قۇرغاق پەسىل ھېسابلىنىدۇ.

ئەتىياز ۋە ياز پەسلى (3-ئايدىن باشلاپ 7-ئاينىڭ ئاخىرىغىچە) بوران پەسلى بولۇپ، بوران ئەڭ كۆپ چىقىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە سىبرىق بوران، ياز پەسلىدە قارا بوران كۆپ چىقىدۇ. چاڭ-توزانلىق ۋاقىت ئەتىياز پەسلىدە كۆپ بولىدۇ. لېكىن، دەل-دەرەخلەرنى قومۇر ۋۇجۇدەك، ئۆيلەرنى بۇزۇۋۇجۇدەك قاتتىق بوران چىقمايدۇ. 8-ئايدىن باشلاپ بوران ئازىيىپ، 9-ئايدىن ئىككىنچى يىلى 2-ئايغىچە ئاساسەن بوران چىقمايدۇ. ئاندا-ساندا شامال چىقىدۇ. 10 - 11 - ئايلار ئەڭ ياخشى كىلىماتلىق پەسىل بولۇپ، كۈن تولۇق ئوچۇق بولىدۇ. چاڭ-توزاڭ بولمايدۇ. بۇلۇتلۇق كۈنلەر يوق دېيەرلىك. تېمپېراتۇرا نىسبەتەن نورمال بولىدۇ. بىز تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بىر ئاي جەريانىدا ھاۋا باشتىن - ئاخىر ئىنتايىن ئوچۇق بولدى. 2002-يىلى 10-ئاينىڭ 18-كۈنى (بىز يۇمىلاق قۇم قەدىمىي شەھىرىگە يولغا چىققان كۈنى) شىنجاڭ ۋاقتى كۈندۈز سائەت 11 دە

تېمپېراتۇرا 30℃، كەچ سائەت 10 دىكى تېمپېراتۇرا 12℃ بولۇ
(ھاۋا ئەتىگىنى نىسبەتەن سوغۇق ئىدى، ئەپسۇس سەۋەبلىكىمە
تۆپەيلى ئەتىگەنلىك تېمپېراتۇرىنى ئۆلچەشنى ئۇنتۇپتۇق).

قىش كۈنلىرى تېمپېراتۇرا نىسبەتەن تۆۋەن، ھاۋا سوغۇ
بولسىمۇ، ئەمما ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق بولىدۇ. تۇمانلىق ياكى
بۇلۇتلۇق كۈنلەر ئاساسەن بولمايدۇ. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى كۆپ
بولىدۇ.

قەدىمىي ئېقىن ۋە قەدىمىي بوستانلىقلار. بىز 10-ئاينىڭ
11-كۈنى ئەتىگەن قاپاق تاللىقتا ئولتۇرۇشلۇق ئابدۇللا نىيازنىڭ
ئۆيىدىن قارا دۆڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە قاراپ يولغا چىقتۇق،
ئالىموپنىڭ ئۆيىگە كەلدۇق ۋە ئۇنى يول باشلىغۇچىلىققا ئېلىپ،
ماشىنا بىلەن غەربىي شىمال يۆلىنىشتە چىرمىشىپ كەتكەن باراقسان
يۇلغۇنلۇقتىكى چىغىر يول بىلەن بىر سائەتتىن كۆپرەك يۇرۇپ، بىر
ئېقىنغا چۈشتۇق. بۇ سۇ كەلمىگىنىگە 40 يىلدىن ئاشقان كونا ئېقىن
بولۇپ، 2001-يىلدىكى زور كەلكۈندە سۇ كەلگەن ۋە بۇ يىلمۇ سۇ
ئاققانىكەن. شۇڭا، ماشىنا ماڭالايدىغان شارائىت ھازىرلىنىپتۇ.
بولمىسا ئالىموپنىڭ ئۆيىدىن باشلاپ تۆگە بىلەن يول يۈرۈشكە توغرا
كېلەتتىكەن. ئېقىن ئىچىدە ماشىنا ئىزى بار بولۇپ، بىز ئىزنى
بويلاپ غەربكە قىيپاشراق شىمالغا قاراپ ئىككىنچى سائەتتىنىڭ يول
يۈردۇق. ئېقىننىڭ باش تەرىپى توغراقلىق ۋە يۇلغۇنلۇق ئىدى.
ئايىغا ماڭغانچە ياشىرىپ تۇرغان توغراق ۋە يۇلغۇنلار ئازلاپ، بىز
نىشانغا يېقىنلاشقاندا يېشىللىق ئۆزۈپ ئاخىرلاشتى. دەريانىڭ ئىككى
قېنىدا قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن توغراقلار ۋە يۇلغۇنلارنىلا
كۆرگىلى بولاتتى. ئېقىن ئىچى گىياھ ئۇنمىگەن قاقاسلىق،
چاڭ-چاڭ يېرىلغان سېغىزلىق ئىدى. بىز ماشىنا بىلەن 27
كىلومېتىر يول يۈرۈپ، شىمالىي پاراللېل "18′31°38، شەرقىي
مېرىدىئان "37′51°81 قا كەلگەندە، ماشىنىنى قالدۇرۇپ، يۈك-
تاقلارنى يۆدۈپ، غەرب تەرەپكە قاراپ قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە پىيادە
يول ئالدۇق. بىز ماشىنا توختاتقان جايدىكى ئېگىز قۇمنىڭ غەربىي
يەنە چوڭقۇر قۇملۇق بولۇپ، بىر قارىماققا ئېقىن ئىزىدەك
كۆرۈنەتتى. لېكىن، بۇ جاي دائىرىسى كەڭ، پاكار قۇم دۆڭلىرى
بىلەن تولغان، شالاڭراق ئۆسكەن، قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەن
توغراقلىق ۋە يۇلغۇنلۇق ئىدى. بەزى جايلاردا بەقەم (يۇلغۇن
يىلتىزى) دىن ھاسىل بولغان زور دۆڭلۇكلەر بولۇپ، ئۇستى

قىسمدا يۇلغۇنلار ياشىرىپ تۇراتتى. تېخى قۇرۇپ كەتمىگەن، ياشىرىپ تۇرغان توغراق ۋە يۇلغۇنلارمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. قۇم بارخانلىرى ئانچە ئېگىز بولمىسىمۇ، بەك قالايمىقان، توغراق، يۇلغۇنلارنىڭ (مەيلى قۇرۇپ كەتكىنى ياكى ياشىرىپ تۇرغىنى بولسۇن) تارقىلىشى ۋە ئۆسۈش ئەھۋالىمۇ ئېنىق بويىغا ماس كەلمەيتتى. بۇ خىل تەبىئىي ھالەتكە قاراپ، بۇ جاينىڭ ئېنىق ئىزى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولمايتتى.

بىز پىيادە ئىككى سائەتتەك يول يۈرۈپ، يەنە بىر ئېگىز قۇمغا دۇچ كەلدۇق. بۇ قۇمدىن ئۆتۈپ، پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەن قەدىمىي توغراقلىققا يېتىپ كەلدۇق. بۇ جاينىڭ زېمىنى 1-ئېگىز قۇمدىن كېيىنكى چوڭقۇرلۇقتىن خېلىلا ئېگىز ئىدى. يول باشلىغۇچى بىزنى بىر قۇم دۆڭنىڭ كەينىدىكى قەدىمىي ئىزغا ئېلىپ كەلدى. بۇ نەچچە ئون ئېغىز ئۆيلۈك چوڭ قورۇ بولسا كېرەك. پەقەت ئۆيلەرنىڭ تۆۋرۈكلىرىلا قاپتۇ. تېمىنىڭ قۇم ئاستىدىكى قىسمىلا ساق قاپتۇ. ئۆينىڭ غەربىي تەرىپىدە شامال ئېچىپ، سېغىزغىچە ئويۇۋەتكەن بىر ئازگال ئىچىدە كوزا پارچىلىرى ۋە ئېتىز ئىزى بار بولۇپ، ئېرىق ۋە قىر ئىزلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ ئۆينىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە يېقىنلا يەردە يەنە بىر ئائىلىلىك ئۆينىڭ خارابىسى بار ئىكەن. بۇ خارابىلەرنىڭ ئورنى شىمالىي پاراللېل "38°32′05 بولۇپ، ئەتراپى قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەن دەرەخلىك. دەرەخلەرنىڭ يەر يۈزىگە چىقىپ تۇرغان قىسمى ئادەمنىڭ پۇتىدەك، بىلەكتەك تومىلۇقتا، ئادەم بويى 1، 2 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، شاخلىرىنىڭ تۈۋى توم، قىسقا، ئۆچى ئۆچلۇق، خۇددى يوغان تىكەنگىلا ئوخشايدۇ. بىز بۇلارنىڭ زادى قانداق دەرەخ ئىكەنلىكىگە ئېنىق ھۆكۈم قىلالمىدۇق. شېخىنىڭ شەكلى توغراقنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. بىز بۇ يەردىن ئايرىلىپ، ئۆزۈن ماڭمايلا ئالمۇپ بىزنى قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەن ۋە يېقىلغان بىر تۇپ دەرەخ يېنىغا باشلاپ كېلىپ، «مانا بۇ ئۆزمە» دەپ تونۇشتۇردى. ئۇنىڭ شاخ تۈزۈلۈشى ۋە ئۆسۈش شەكلىگە قارىغاندا ئۆزمە دەرىخى ئىكەنلىكىگە ئاسانلا ھۆكۈم قىلغىلى بولاتتى.

بىز قەدىمىي ئىزدىن شىمالغا قاراپ بىر سائەتتەك يول يۈرۈپ، قارا دۆڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە يېتىپ كەلدۇق. قارا دۆڭ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ ئورنى شىمالىي پاراللېل "38°32′33، "81°50′01 بولۇپ، ئەتراپىدا 10-15 مېتىر شەرقىي مېرىدىئان (يۇلغۇن يىلتىزىدىن ھاسىل بولغان، ئېگىزلىكتىكى قارا دۆڭلەر

ئەتراپىنى شامال يالاپ كولىۋەتكەن دۆڭلەر بولۇپ، شەكلى خۇددى تۇماق قېلىپىگە ئوخشايدۇ. يىراقتىن قاراشتا رەڭگى قارا كۆرۈنىدۇ. يەرلىك كىشىلەر بۇ خىل دۆڭلەرنى «قارا دۆڭ» دەپ ئاتايدۇ) كۆپ بولۇپ، خارابىدىن يىراقتىكىلىرىنىڭ ئۈستىدە يۇلغۇن شالاڭ ياشىرىپ تۇراتتى.

مەن قارا دۆڭ خارابىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر ئېگىز قارا دۆڭگە چىقىپ، دۇربۇن بىلەن ئەتراپىنى كۆزەتتىم. قۇرۇغان توغراق ۋە يۇلغۇنلۇق جاڭگالنىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيتتى. غەرب تەرىپىنىڭ دوربۇن بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان جايىنى تاقىر قۇم بارخانلىرى ئوراپ تۇراتتى. بۇ جاينىڭ ئىلگىرى بىپايان بوستانلىق ئىكەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

دۇربۇن بىلەن بايامقى قەدىمىي ئىز خارابىسىنى كۆزەتكىنىمدە، قەدىمىي ئىز خارابىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى قۇرۇغان دەرەخلەرنىڭ ئورمان بەلبىغى ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتتىم. بەلۋاغ قەدىمى ئىز خارابىسىنىڭ يېنىدىن باشلىنىپ بىر كىلومېتىرچە غەربكە سوزۇلغاندىن كېيىن، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ (غەربكە قىيپاشراق) رەتسىز ئورمانلىققا تۇتۇشۇپ كېتەتتى. بىر قارىماققا سۇنئىي ئورمان بەلۋاغدەك، بىر قارىسا ئېقىن بويىدا ھاسىل بولغان بەلۋاغدەك كۆرۈنەتتى.

خارابە قورۇقىنىڭ يېنىدىكى ئۆزىنىڭ ئۆگزىسىگە سېلىنغان ئەخلەتلەر ئارىسىدىن تېپىلغان بىر تال ئۈزۈم تېلى نوتىسى ھەم يۆگۈمچى، بىر تال جىگدە ئورۇقى، بىر تۇپ شال باشقى، كۈۋۈشقا سېلىنغان لاي ئارىسىدىن شال پالىكى، شال، بۇغداي سامىنى قاتارلىقلار تېپىلدى. قەدىمىي ئىزلار ۋە خارابىدىن قوي مايىقى، تۆگە مايىقى، ئېت پوقى قاتارلىقلارنى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدىكەن.

بىز بۇ يەردە ئىككى سائەتتەك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ماشىنا قالغان جايغا ئۇدۇللاپ يول ئالدۇق. ئۈزۈن ماڭمايلا ئېچىلىپ قالغان ئېتىز ئىزىغا كەلدۇق. بۇ يەر سېغىزلىق بولۇپ، ئېتىز قىرلىرى ۋە ئارىك-چۇنەكلەر ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىز يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسلىنىپ، بۇيەر تەبىئىي ئورمان ۋە تەبىئىي ئوت-چۆپكە تايىنىپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان تەبىئىي بوستانلىق بولۇپلا قالماستىن، يەنە دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، مەركىزىي شەھەر ۋە يېزا-قىشلاقلىرى بولغان چوڭ دائىرىدىكى بوستانلىق ئىكەن، دېگەن يەكۈنگە كەلدۇق.

بىز گەتراپلىق كۆرۈپ، 10-ئاينىڭ 17-كۈنى 12 تۆگىلىك، 7 كىشىلىك كارۋان گەترىتى بولۇپ تەشكىللىنىپ، شىنجاڭ ۋاقتى سائەت 3 تە «يالغۇز توغراق» (شىمالىي پاراللېل "42 ′38 °38 ، شەرقىي مېرىدىئان "04 ′57 °81) دېگەن جايدىن غەربىي شىمال يۆلىنىش بويىچە يۈمىلاق قۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە قاراپ يول ئالدۇق. تۇنجى كۈنى يولنى پەرق ئېتەلمىگۈدەك دەرىجىدە قاراڭغۇ چۈشكىچە يول يۈردۇق. يول بويى كۆپ قىسمى قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ئاندا-ساندا ياشىرىپ تۇرغان توغراقلىرى ۋە ياشىرىپ تۇرغان يۇلغۇنلىرى بار قەدىمىي جاڭگالدىن ئايرىلمىدۇق. بىر كېچە قونۇپ، گەتسى يەنە يېرىم كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، جاڭگال ئۈزۈلۈپ، ئاندا-ساندا قۇرۇپ كەتكەن توغراق ۋەقۇرۇپ كەتكەن يۇلغۇن ئۇچراپ تۇرىدىغان قۇملۇقتا 3 سائەتتەك يول يۈرگەندىن كېيىن، گىياھ ئۇنمەس تاقىر قۇملۇققا چۈشۈپ، كەچ كىرگۈچە يول يۈردۇق ۋە ئاندا-ساندا قۇرۇپ كەتكەن يۇلغۇنى بار بىر جايغا چۈشتۇق. گەتسى يەنە گىياھ ئۇنمەس تاقىر قۇملۇقتا يېرىم كۈن يول يۈرۈپ، چۈشتىن كېيىن شىنجاڭ ۋاقتى سائەت 3 لەردە يۈمىلاق قۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە يېتىپ كېلىپ، خارابىدىن 500 مېتىردەك نېرىغا بارگاھ تىكلىدۇق. چۈنكى، بارگاھ گەتراپىدىن بەقەم ئوتۇن (يۇلغۇن يىلتىزى) تاپقىلى بولاتتى.

بۇ جەرياندىكى مۇساپىنىڭ يەر شەكلى غەربىي تەرەپ ئېگىز، شەرقى پەس بولۇپ، 3 پەلەمپەيسىمان قۇملۇققا ئايرىلىدۇ. بىرىنچى پەلەمپەي (شەرق تەرەپ) تەخمىنەن 10 كىلومېتىر بولۇپ، قۇم بارخانلىرى نىسبەتەن پەس، ياشىرىپ تۇرغان ۋە قۇرۇپ كەتكەن توغراق ۋە يۇلغۇنلار نىسبەتەن كۆپ، ھېلىمۇ چارۋىچىلىق قىلسا بولىدىغان دەرىجىدە. ئىككىنچى پەلەمپەي تەخمىنەن 14 كىلومېتىر بولۇپ، قارا دۆڭلىرى كۆپ، ياشىرىپ تۇرغان ۋە قۇرۇپ كەتكەن توغراق، يۇلغۇنلار نىسبەتەن ئاز. ئۈچىنچى پەلەمپەي تەخمىنەن 18 كىلومېتىر بولۇپ، ياشىرىپ تۇرغان توغراق ۋە يۇلغۇنلار يوق. قۇرۇپ كەتكەن توغراق ۋە يۇلغۇنلارمۇ ئىنتايىن ئاز. شىمالىي پاراللېل "55 ′42 °38 ، شەرقىي مېرىدىئان "45 ′50 °81 تا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بىر قەدىمى چوڭ ئېقىن ئىزى بولۇپ، ئېقىن چوڭقۇر ئويۇلۇپ كەتكەن. قاش بىلەن تېگىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچىسەك قاش دېگىز يۈزىدىن 1185 مېتىر، ئېقىننىڭ تېگى دېگىز يۈزىدىن 1173 مېتىر چىقتى. شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا، ئېقىننىڭ

تىك سىزىق چوڭقۇرلۇقى 12 مېتىر چىقتى. ئىككى قاشتا قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەن قېرى توغراقلار خېلىلا زىچ، ئېقىننىڭ ئىككى تەرىپىدىمۇ قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەن توغراقلىق بولۇپ، ئاندا-ساندا ياشىرىپ تۇرغان توغراق ۋە يۇلغۇنلار كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. ئېقىننىڭ بېشى نەدىن كېلىپ، ئايىغى نەدە توختايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى. دەريا بويى يېزىسىنىڭ باسقاق ئېغىل دېگەن يېرىدىن دەندان ئۆيلۈك قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە ماڭىدىغان نىشان بويىچە (غەربكە) قاراپ 4-5 كىلومېتىر ماڭغاندا بىر قەدىمىي ئېقىن ئىزىغا بارغىلى بولىدىغانلىقىنى، بۇ ئېقىننىڭ بېشى ھازىرقى دەريا ئېقىنىغا تۇتىشىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. پەقەت بىز بۇ ئېقىننىڭ بېشى ئاشۇ ئېقىن بولسا كېرەك دېگەننى قىياس قىلالمىدۇق.

شىمالىي پاراللېل "38°57′11، شەرقىي مېرىدىئان "81°36′02 تا يەنە بىر قەدىمىي ئېقىن ئىزى بولۇپ، ئەتراپى قۇرۇپ كەتكەن يۇلغۇنلۇق. بىز بۇ يەردىن بىر تەرىپى ئۇچۇپ كەتكەن قارا ساپال جامدىن بىرنى تېپىۋالدۇق ۋە بۇ ئەتراپتىن نۇرغۇن ساپال بۇيۇمى پارچىلىرىنى ئۇچراتتۇق.

ئارىلىقتا يەنە بىر قانچە كىچىك ئېقىن ئىزلىرىنى بايقىدۇق. بۇ ئېقىنلارنىڭ ھەممىسى سېغىزلىق بولۇپ، بەزىلىرى خېلىلا ئېگىز، بەزىلىرى پەس بولسىمۇ، ھەممىسى دېگۈدەك جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان. لېكىن ئېقىننىڭ بېشى ۋە ئايىغى قۇم بېسىپ كەتكەچكە ئۇزۇن مۇساپىسىنى پەرقلەندۇرگىلى بولمايتتى.

يۇمىلاق قۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ ئورنى شىمالىي پاراللېل 38°52′23"،6، شەرقىي مېرىدىئان 81°34′9"،05 تا بولۇپ، يۇمىلاق شەھەر خارابە ئەتراپى 1-2 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرى بىلەن ئورالغان. دۆڭلەرنىڭ تېگى سېغىزلىق ۋە قۇرۇپ كەتكەن يۇلغۇنلۇق بولۇپ، توغراق نىسبەتەن ئاز. بۇ خارابىگە قاچانلاردىدۇر غەربىي جەنۇب تەرەپتىن كەلگەن سۇيى بېسىپ كىرىپ، شىمال تەرەپتىن بۆسۈپ چىقىپ كەتكەن بولۇپ، شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىنى چوڭقۇر ئويۇۋەتكەن. دۇربۇن بىلەن ئەتراپىنى كۆزەتكەندە، جەنۇب تەرەپتە قۇرۇپ كەتكەن توغراقلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. غەرب ۋە شىمال تەرەپتىن قۇم بارخانلىرىدىن باشقا نەرسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، قۇملۇقنىڭ غەربى ئېگىز، شەرقى پەس، (يۇمىلاق قۇم خارابىسى دېگىز يۈزىدىن 1173 مېتىر

ئېگىز، يالغۇز توغراق دېگىز يۈزىدىن 1150 مېتىر ئېگىز، يۈمىلاق قۇم بىلەن يالغۇز توغراقنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 42 كىلومېتىر) بولغاچقا، دەريا ئېقىنى داۋاملىق شەرققە قاراپ ئېقىن ئۆزگەرتىپ تۇرغان. دەريانىڭ ئېقىن ئۆزگەرتىشىگە ئەگىشىپ، بوستانلىقمۇ داۋاملىق شەرققە سۈرۈلگەن. بەلكىم ئىلگىرى بۇ رايوندا ياشىغان خەلقلەرمۇ بوستانلىقلارنىڭ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، تەدرىجىي شەرققە ياكى ئېقىن قوغلىشىپ جەنۇبقا كۆچكەن بولۇشى مومكىن. بوستانلىقنىڭ شەرققە سۈرۈلۈشى ۋە يۈمىلاق قۇم، قارا دۆڭ خارابىسىدىكى ئوخشاشلىق ھەمدە بۇ قەدىمىي شەھەرلەر بىلەن ھازىرقى دەريا بويى يېزىسىدىكى ئورتاقلىقلارغا قاراپ «دەريا بويىلۇقلار يۈمىلاق قۇم قەدىمىي شەھىرى، قارا دۆڭ قەدىمىي شەھىرىدە ياشىغانلارنىڭ ئەۋلادىمۇ قانداق؟» دېگەن قاراشنى پەيدا قىلىدۇ، يەنى قەدىمىي بوستانلىقلارنىڭ قۇرۇش نىسبىتى غەربتىن شەرققە قاراپ ئازلاپ بارىدۇ. مۇناقىچە ئېيتقاندا، ياشىرىپ تۇرغان توغراق ۋە يۇلغۇنلار شەرققە بارغانسىرى يوقلۇقتىن پەيدا بولۇپ، ئازلىقتىن كۆپىيىپ بارىدۇ. توغراق ياغىچىدىن تۇۋرۇك ۋە چېتىق قىلىپ، قومۇش ۋاداك ئۆي سېلىش؛ ئۆي قۇرۇلمىسىنى ھويلا، ئىۋان، دالان، ساراي، قازىناق قىلىپ يۇرۇشلەشتۇرۇپ سېلىش ئەھۋاللىرى قەدىمىي خارابە ۋە دەريا بويىغا ئورتاق. چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىش ۋە چارۋا مالدا ئۆچكىنى ئاساس قىلىشمۇ يەنىلا ئورتاق. (جۇڭگو - فرانسىيە بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تەكشۈرۈش خاتىرىسىدە، بۇ ئىككى خارابىدىن تېپىلغان ئۇستىخانلاردىن ئۆچكىنىڭ ئۇستىخىنى ئاڭ كۆپ ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن) لېكىن، بۇ جەھەتتە ئېنىق بىر نېمە دېيىشكە ماددىت پاكىت تېخى يېتەرلىك ئەمەس.

جانلىقلار. دەريا بويى يېزىسىدا بېقىلىدىغان چارۋا - ماللاردىن ئۆچكە ئاڭ كۆپ. ئۇندىن قالسا قوي. چوڭ ھايۋانلاردىن ئېشەك ئاڭ كۆپ. ئۇندىن قالسا تۆگە، ئۇنىڭدىن قالسا ئات، خېچىر. پەقەت بىرلا ئائىلىدە ئىككى تۈياق كالا بېقىلىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن كالا نىسبەتەن كۆپ ئىكەن. كوپېراتسىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، كاللىلارنىڭ ھەممىسى پايغا سېلىنىپ، كوپېراتسىيىگە ئىشلىتىلىپ، ئۆلۈپ تۈگىگەن. شۇندىن بىرى كىم كالا بېقىپ باقمىغان. ئۆي قۇشلىرىدىن توخۇ، كەپتەر بېقىلىدۇ. ئۆي ھايۋانلىرىدىن مۈشۈك، ئىت بېقىلىدۇ. ئىتنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز.

ياۋايى ھايۋانلاردىن جەرەن، تۈلكە، ياۋا توشقان، ياۋا تۆگە

قاتارلىقلار بار. ياۋا توشقان نىسبەتەن كۆپ. 20ـ30 يىلنىڭ ئالدىدا، بۆرە، ياۋا توڭغۇزلارمۇ بار بولۇپ، ھازىر ئاساسەن يوق. ياۋا ئېشەكنىڭ بارلىقى رىۋايەت قىلىنمىدۇ. لېكىن، كۆرۈپ باققانلار يوق.

ئۇچار قۇشلاردىن كېرىيە بوستانلىقىدا بار بولغان قىلىيوغا، قاغا، ھۆپۈپ، پاختەك، سېرىق قۇچقاچ، قارا قۇچقاچ، سۇندۇك، توقۇچاق (تۆمۈر تۇمشۇق)، مەشو، ياۋا ئۆردەك، ياۋا غاز قاتارلىقلار بار. لېكىن، سانى خېلىلا ئاز. ئەتىياز ۋە كۈزدە ئاققۇ، تۇرنا دېگەندەك قۇشلار بۇ يەردىكى كۆل ۋە ئېقىندا تۇرۇپ ئۆتىدۇ.

كۆل ۋە ئېقىنلاردا ئاق بېلىق، مۇكا باش بېلىق، پاقا باش بېلىق ۋە پاقا بار. ئاق بېلىق نىسبەتەن كۆپ. باشقا سۇدا ياشايدىغان ھاشارات ۋە قۇرتلار بايقالمىدى.

قۇرۇقلۇقتا ياشايدىغان ئۆمۈلىگۈچى ھايۋاناتلاردىن كىلە، سالما، پاتمىچۇق قاتارلىقلار بار. چاشقان نىسبەتەن كۆپ. ھاشاراتلاردىن پاشا نىسبەتەن كۆپ. توغراقلارغا زىلخا چۈشىدۇ. ياز پەسلىدە كۈمۈت ئاۋۇيدۇ. قومۇشلارغا پىت چۈشىدۇ. چاڕۋىلاردا كانا نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، قوي چۈشكەن جايلاردا ھەمىشە ئادەملەرگىمۇ يامىشىدۇ.

يىڭناغۇچ، كىچىك سېرىق ھەرە، تېزەك قوڭغۇزى قاتارلىقلارمۇ بار. بىز يۇمىلاق قۇم قەدىمى شەھەر خارابىسىگە كېتىۋېتىپ، گىياھسىز دەشتى قۇملۇقتىمۇ يۇقىرىقى ھاشاراتلارنى ئۇچراتتۇق. تېرىك ئۇچۇشۇپ يۈرگەن بۇ ھاشاراتلاردىن بىز تولىمۇ ھەيران قېلىشتۇق ۋە بۇنىڭدىن بۇ دەشتى قۇملۇقتا تېخى ھاياتلىقنىڭ ئۇزۇلۇپ قالمىغانلىقىنى ھېس قىلدۇق.

دەريا بويىنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرى

1. توشقان زەدىكى. توشقان زەدىكى دەريا بويىنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنىڭ بىرى. توشقان زەدىكى يۇلغۇن يىلتىزىدىن ئوزۇقلىنىدىغان تەييارتاپ ئۆسۈملۈك بولۇپ، يۇلغۇنلۇقلاردا ئۆسىدۇ. بىر تال ئوق يىلتىز يۇلغۇن يىلتىزىدىن ئۆسۈپ چىقىپ، قازان ھاسىل قىلىدۇ. توشقان زەدىكىنىڭ قازىنىنىڭ بەزىسى مۇشتەك شەكلىدە، بەزىسى ئاپتاپپەرەسنىڭ بېشى شەكلىدە بولىدۇ. قازاننىڭ ئەتراپىدا كۆز بولۇپ، توشقان زەدىكى شۇ كۆزلەردىن ئۆسۈپ چىقىدۇ. توشقان زەدىكىنىڭ قازىنىسى ئادەتتە يەر يۈزىدىن 50ــ130 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا بولىدۇ. قېزىلمىغان زەدەك 6ـ، 7ـ ئايلاردا يەر يۈزىگە كۆكلەپ چىقىپ، 8ـ، 9ـ ئايلاردا

تۇۋدىن باشلاپ ئۇچىغىچە چېچەكلەپ، ئۇرۇقلايدۇ. ئۇرۇقى ئىنتايىن كىچىك، بېغىر رەڭلىك، يۇمىلاق بولىدۇ. يەر يۈزىگە ئۆسۈپ چىققانلىرىنىڭ دورىلىق قىممىتى بولمايدۇ. 4-، 5-ئايلاردا يەر يۈزىگە ئۆسۈپ چىقىشتىن بۇرۇن قېزىلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇلىدۇ. يېڭى قېزىلغانلىرىنىڭ رەڭگى سۇس يېشىل (ئوسۇڭنىڭ رەڭگىگە ئوخشاش. ئۆزىمۇ يوپۇرمىقى ئېلىۋېتىلگەن ئوسۇڭغا ئوخشايدۇ) بولۇپ، كۈن نۇرى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن قارىداشقا باشلاپ، بېغىر رەڭگە كىرىدۇ. قۇرۇتۇلغىنىنىڭ تاش پوستى قىنمىق، ئىچكى قىسمى سۇسراق بېغىر رەڭدە بولىدۇ. ئەتىيازدا قېزىلغان ئۇۋۇلاردىن يەنە كۆزگىچە قايتا باشلىنىدۇ. قېزىش جەريانىدا ئوق يىلتىزى ياكى قازىنى زەخىملەنسە، پۈتۈن سېسىپ كېتىدۇ. قازىنى ئېلىۋېتىلسە يوقاپ كېتىدۇ. دەريا بويى يېزىسىدا يازنىڭ تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى بولغاچقا، يەر يۈزىگە ئۆسۈپ چىققان توشقان زەدىكى 7-8-ئايلاردا ئۇچىدىن باشلاپ سېسىپ كېتىپ، ئۇرۇق بەرمەيدۇ. قۇملۇقتا ئۆسكەن يۇلغۇنلۇقلاردىن كۆپ ۋە يوغان چىقىدۇ. ئەڭ چوڭلىرىنىڭ دىئامېتىرى 20-25 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. قۇملۇق زەدىكىنىڭ سۇپىتى ياخشى، دورىلىق قىممىتى يۇقىرى بولىدۇ.

توشقان زەدىكىنىڭ ھۆل ۋاقتىدىكىسى ھۆلگە مايىل سوغۇق، قۇرۇتۇلغىنى ھۆلگە مايىل ئىسسىق بولۇپ، تەمى ئاچچىقراق تاتلىق. زەھەرسىز. بۆرەكنى ئىسسىتىپ، مۇسپىلىكىنى كۆچلەندۈرىدۇ. ئۇچەينى نەملەشتۈرۈپ، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرىدۇ. باھنى ئۇرغۇتۇش، قاننى تازىلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. قەۋزىيەت، جىنسىي ئاجىزلىق، ئايالالار كېسەللىكلىرى ۋە بۆرەك كېسەللىكلىرىنى داۋالاشتا كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. قۇرۇتۇلغان توشقان زەدىكىنى چايغا سېلىپ (پارچىلاپ، قايتا - قايتا سېلىپ ياكى ئېكەكدەپ ئۇۋۇتۇپ) دەملەپ ئىچىشكىمۇ، قوناق ھارىقىغا چىلاپ ئىچىشكىمۇ بولىدۇ. قايسى خىل ئۇسۇلدا ئىستېمال قىلىنسىمۇ شىپالىق رولى ئوخشاش.

2. **توغراق.** توغراق شىنجاڭنىڭ قۇملۇق رايونلىرىدا ئۆسىدىغان ئۆمرى ئۇزۇن، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ياغاچ ماتېرىياللىقى ياخشى دەرەخ بولۇپ، دەريا بويى بوستانلىقىدا 35% كۆلەمنى ئىگىلەيدۇ. توغراق قۇم توغراق ۋە قاپاق توغراق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. قۇم توغراقنىڭ يوپۇرمىقى سوقمىچاقراق، يوپۇرماق ئەتراپى ھەرە چىشسىمان بولىدۇ. قاپاق توغراقنىڭ ئۇستى

يوپۇرماقلىرى تەڭگە سىمان، چۆرىسى ھەرە چىشسىمان، ئاستىن يوپۇرماقلىرى سۆگەت يوپۇرمىقىغا ئوخشاش سوزۇنچاق بولىدۇ.

ياشراق توغراقلارنىڭ غولىنى تەشسە سۈزۈك رەڭسىز سۈيۈقلۇق تامچىلاپ ئېقىپ چىقىدۇ. بۇ سۈيۈقلۇقنىڭ تەمى ئىنتايىن سېسىق. زەخىملەنگەن جايدىن ئېقىپ چىققان سۈيۈقلۇق توغراق غولىدا شورسىمان قېتىشما ھاسىل قىلىدۇ. بۇ «ئاق توغرۇغا» دەپ ئاتىلىدۇ. يەرلىكلەر ئۇنى سوپۇن ئورنىدا كىر يۇيۇشقا ئىشلىتىدۇ. نىسبەتەن قېرى، ئىچى كوڭتايلىشىپ كەتكەن توغراقلارنىڭ غولىنى تەشسە قېنىق دەملەنگەن قەھۋە رەڭگىدىكى سۈيۈقلۇق فونتان كەبى ئېتىلىپ چىقىدۇ. بۇ سۈيۈقلۇقنىڭ تەمىمۇ ئىنتايىن سېسىق. توغراقنىڭ زەخىملەنگەن جايىدىن سىزىپ چىققان بۇ سۈيۈقلۇقمۇ توغراق غولىدا قارامتۇل قېتىشما ھاسىل قىلىدۇ. بۇ «قارا توغرىغا» دەپ ئاتىلىدۇ. (ئۇيغۇر تېبابىتىدە «توغراق يىلمى» دەپ ئاتىلىدۇ) كېرىيەلىكلەر ئاق ۋە قارا توغرۇغىنى سودا ئورنىدا ئاش-تاماقلا ئىشلىتىدۇ. توغرۇغا ئىشلىتىلگەن ئاش-تاماق مەيدىدىكى سوغۇق يەلنى (ئاشقازان يالليۇغى، ئاشقازان يارىسى، ھەزىم قىلىش ناچارلىشىش، ئاشقازان كىسلاتاسى ئېشىپ كېتىش كېسەللىكلىرىنى) داۋالايدۇ. توغرىغىنىڭ تەمى تۇزلۇق، قېرىق. تەبئىيىتى سوغۇق، زەھەرسىز. ئىسسىقنى قايتۇرۇپ، زەھەرنى تارقىتىدۇ. ئاغرىق توختىتىدۇ. گال ئاغرىش، ئېغىز، چىش ئىششىپ ئاغرىش، بويۇن لىمفا سىلى، ئاشقازان ئاغرىشتا توغرۇغا ئېرىتمىسى ياكى توغرۇغا تالقىنى يەككە ئىشلىتىلىدۇ.

يەرلىكلەر توغراقنىڭ كۆك يوپۇرمىقىنى قۇرۇتۇپ قاقتا سېلىپ، قىش كۈنلىرى يەم-بوغۇز ئورنىدا چارۋا بوراشقا ئىشلىتىدۇ. توغراق ئوتۇنى كېرىيە ناۋايچىلىقىدىكى ئەڭ ياخشى يېقىلغۇ ھېسابلىنىدۇ.

3. چۇچۇك بويا. چۇچۇك بويا («سېرىق بۇيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئېگىزلىكى 30-80 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ. قۇملۇق ۋە قومۇشلۇقلاردىكى قۇمساڭغۇ زەيكەش جايلاردا ئۆسىدۇ. دەريا بويى يېزىسىدا بىر ياپ چۇچۇك بويىلىق يوق دېيەرلىك. قومۇشلۇقلاردا قومۇش بىلەن ئارىلىشىپ ئۆسىدۇ. ئېقىن بويلىرىدىكى قۇملۇقلاردا كۆپ ئۆسىدۇ. چۇچۇك بويىنىڭ يىلتىزى دورا بولۇپ، پوستى قارامتۇل قوڭۇر

بولىدۇ. يىلتىز غولى ياغاچسىمان، يوغان بولىدۇ. يىلتىزىنىڭ تەمى تاتلىق، تەبئىيىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز. يۇرەكنىڭ گىسىققىنى ئالىدۇ. ئۆت گىسىققىنى قايتۇرۇپ، زەھەرنى تارقىتىدۇ. تالنى ساغلاملاشتۇرۇپ، قۇۋۋەت قوشىدۇ. ئۆپكىنى نەملەشتۇرۇپ، يۆتەلنى توختىتىدۇ. مۇرەككەپ رېتسىپلىق دورىلاردا كۆپ گىشلىتىلىدۇ. خام يىلتىزىنى قاينىتىپ گىچكەندە، يۆتەلنى توختىتىش، گىسىققىنى قايتۇرۇش رولى ياخشى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يانتاقتىن تەرەنجىۋىل (يانتاق شېكىرى)، يۇلغۇندىن يۇلغۇن شېكىرى ئېلىنىپ، قىممەتلىك دورا قاتارىدا گىشلىتىلىدۇ.

ئارزۇيۇمدىكى دەريا بويى

دەريا بويى يېزىنىڭ كېرىيە بىلەن بولغان مۇناسىبىتى ئۇزۇن-قاتتىشى قۇلايسىز. ئاھالىلىرى چاچقۇن. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر گەرچە يېڭى مەدەنىيەت قوبۇل قىلىش، كىيىم مەدەنىيىتى، تىل ئادىتى، ئۆرۈپ-ئادەت ... قاتارلىق جەھەتلەردە كېرىيە بوستانلىقى بىلەن تەڭ دېگۈدەك تەرەققىي قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى، ئەخلاق، كىشىلىك مۇناسىۋەت، كىشىلىك تۇرمۇش، غايە-ئېتىقاد، تۇرمۇش قارىشى، قىممەت قارىشى، مەدەنىيەت قارىشى، دۇنيا قاراش، ئەقىدە-ئىخلاس، پەرزەنت تەربىيىسى، ئائىلە قارىشى ... قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەردە يەنىلا ئۆزگىچە مەدەنىيەت، ئۆزگىچە روھ، ئۆزگىچە قاراشلار ساقلىنىپ قالغان. بۇلار جەمئىيەتشۇناس-لىق، ئىنسانشۇناسلىق، جۇملىدىن ئۇيغۇرشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتىكى تىرىك ئەۋرىشكە بولۇشقا مۇناسىپ ئىدى. لېكىن، بۇ جاينىڭ سىرتقا قارىتا كەڭ ئېچىۋېتىلمىشى، سایاھەتچى، تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ تۇشمۇتۇشتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىشى، سانسىز رەھبەرلەرنىڭ تەرەپ-تەرەپتىن «خىزمەت تەكشۈرۈش» كە كېلىپ، يەپ - ئىچىشلىرى، زەدەك قازغۇچىلار ۋە بايلىق ئىزلىگۈچىلەرنىڭ كۆپىيىشى... قاتارلىق ئىجتىمائىي ئامىللار بۇ ساپ مەدەنىيەتلىك خىلۋەت ماكانىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئاربلاشما، ئەبجەش مەدەنىيەتنى سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ

مەنۇيىتىنى بۇلغىماندىن ساقلاش، ئۇلارنىڭ تىنچ تۇرمۇشىنى بۇزۇپ، تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىغان ۋە ئۇلارنى بىزار قىلغان. مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى ۋە بۇزۇلۇشىنى تېزلىتىۋەتكەن. چارۋىچىلارنىڭ ئۆيى ئەتراپىدىن كېرەكسىز بۇيۇملار، سۇ، يېمەك-ئىچمەك قاتارلىرىنى قەدەمدە بىر ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بىز يۇمىلاق قوم ۋە قارا دۆڭ خارابىلىرىگە بارغۇچىلىكىمۇ يول بويى بۇ خىل نەرسىلەرنى كۆپ ئۇچراتتۇق (بىز باشتىن - ئاخىر ئۆز ئەخلەتلىرىمىزنى ئۆزىمىز قايتۇرۇپ كېتىش پرىنسىپىمىزغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ھەتتا تاماكا قالدۇقلىرىنىمۇ قايتۇرۇپ چىققان بولساقمۇ، لېكىن باشقىلارنىڭ ئەخلىتىنى تېرىپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى).

تۇشقان زەدىكى كولىغۇچىلارنىڭ يۇلغۇن يىلتىزلىرىنى قالايمىقان قېزىپ، بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىۋېتىشىغىلا ئەمەس، بەلكى زەدەك كولىغۇچىلار ۋە ئىشلەمچىلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئاھالىلەرنىڭ تىنچ تۇرمۇشىنى بۇزۇپ، ئوغرى-يالغان كۆپىيىپ، ئائىلىسىگە شەھەر ئاھالىلىرىگە ئوخشاشلا قۇلۇپ سېلىشقا ئادەتلىنىشكە مەجبۇر قىلغانلىقى؛ كېيىن ئوغرىلىرىنىڭ قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىگە خالىغانچە بېرىپ، بايلىق ئىزلەپ، خارابىلەرنى بۇزغانلىقى ئاز دەپ، خارابىلەرگە ئوت قويۇپ، خالىغىنىنى قىلغانلىقى؛ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان «تەكشۈرگۈچىلەر» ۋە «رەھبەرلەر» نىڭ تۇشمۇتۇشتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، تالاي قۇرۇق ۋەدىلەرنى بېرىپ، پۇقرالارنى ئالداپ، يېپ-ئىچىپ، ھېچ ئىش بولمىغاندەك لېۋىنى سۈرتۈۋېتىپلا كېتىپ قېلىشى بىلەن پۇقرالارنىڭ مېھماندوستلۇق قىزغىنلىقىغا سوغۇق سۇ چېچىلىپ، ئۇلارنى بىزار قىلىشى... قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كىشىنى قاتتىق غەزەپلەندۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ جايغا جان كۆيدۈرۈپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن رەھبەرلەرمۇ ئاز ئەمەس، لېكىن قىسمەن كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىك نامىدىن پايدىلىنىپ، بۇ يەرگە ئويۇن - تاماشا قىلىش ئۈچۈنلا كېلىپ، ئۇنى-بۇنى تەلەپ قىلىپ، ئورۇنسىز تەلەپلەرنى قويۇپ، يەرلىك رەھبەرلەر ۋە پۇقرالارنى بىزار قىلغانلىقى ھەر قانداق كىشىنىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ.

ئېكولوگىيە جەھەتتە بولسا، 60-يىللاردا كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا ياسالغان نۇر مەمەت زاكو، ئوندىن كېيىن ياسالغان

ئوتتۇرا زاكو، لەڭگەر سۇ ئامبىرى قاتارلىق سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى بۇ يەرگە كېلىدىغان سۇ مەنبەسىنى قىسىپ، ئاياغ تەرەپنىڭ قۇرۇپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان. دەريا بويىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يايلاقلارنى سۇغىرىش ئۈچۈن سۇنىڭ تۆتۈلۈشى ئاياغ تەرەپنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى تېزلەتكەن ۋە تېخىمۇ زورايتقان. بوستان شاللىق رايوندا سىمېنىلىك دورىلار بىلەن بۇلغانغان شاللىق سۇلىرىنىڭ دەريا‌غا چۈشۈپ، سۇنى بۇلغىشى سۇ جانلىقلىرى سانىنىڭ ھەسسىلەپ ئازىيىپ كېتىشى ۋە تۇرىنىڭ ئىنتايىن ئازلاپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان.

نوپۇسنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشى (1986-يىلىدىكى نوپۇسى 724، ئائىلە 140 ئىدى. 2002-يىلىدىكى نوپۇسى 1324، ئائىلە 236 گە يەتكەن)، توغراقلارنىڭ كۆپلەپ كېسىلىپ، ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىشتەك ۋەيرانچىلىقنى پەيدا قىلغان. چارۋا سانىنىڭ كۆپىيىشىنى تېزلىتىپ، توغراقلارنىڭ كېسىلىپ ۋەيران قىلىنىش قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلەتكەن. (چارۋىچىلار چوڭ توغراقلارنىڭ غول شاخلىرىنى، كىچىكرەك توغراقلارنىڭ غولىنى قاپ بەلدىن كېسىپ يېقىتىپ، مال بېقىشقا ئادەتلەنگەن) ھەم بۇ رايوندا ئوتلاق قىسىنچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. دەريا بويىنىڭ ھازىرقى ئومۇمىي كۆلىمى 1 مىليون 649 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭدىن سۇغىرىش كۆلىمى 1 مىليون 229 مىڭ مو. پايدىلانغىلى بولىدىغان بوستانلىق 836 مىڭ مو بولۇپ، 1950-يىللاردىكىگە قارىغاندا بوستانلىقنىڭ قۇرۇپ كېتىش نىسبىتى 40%—30% گە يەتكەن. بۇ تەخمىنىي سان بولۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ مۆلچەرى).

مېنىڭچە، بۇ يەردىكى تەبىئىي بوستانلىقلارنى ۋە ساپ، ئۆزگىچە مەدەنىيەت قاتلىمىنى قوغداپ قېلىش ئىنتايىن زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن، دەريا بويى بوستانلىقىنى «تەبىئىي قوغداش رايونى» قىلىپ بېكىتىپ، قانۇن ۋە كۈچلۈك تەدبىرلەر ئارقىلىق قوغداش كېرەك. ھازىرقى «كىرىپ - چىقىش ئەركىن بولۇش، كىرگەنلەرنى چىلىك تۇتماسلىق، تۇشقان زەدىكى يۆتكەشنىلا مەنئى قىلىش» تەك بىر تەرەپلىمە، تەبىئەتنى، مۇھىتنى قوغداش روھى بولمىغان تۇزۇلمىنى ھەممىنى ئۇنىۋېرسال باشقۇرىدىغان، ئۇنىۋېرسال قوغدايدىغان تۇزۇلمىگە ئۆزگەرتىش كېرەك. بۇ تەبىئىي، ئىپتىدائىي، خىلۋەت بوستانلىقنى ئەسلى ھالىتىدە ساقلاپ قېلىش، ئۆزگىچە مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە كىشىلەرنىڭ ئۆز ئەمەلىيىتىگە ۋە تەبىئىي شارائىتقا

ماسلاشقان تۈرمۇش مەدەنىيىتىنى ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىش رېئال ئەھمىيەتكە، ئىنتايىن زور ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە.

2002 ـ يىل ئۆكتەبىر ـ نويابىر، كېرىيە

ئابدۇرىشىت مۇساجان (مۇرات) 1963 ـ يىلى كېرىيە ناھىيە تاناي بېشى مەھەللىسىدە خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1987 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1985 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خوتەن پىداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى خىنزۇ تىلى تەرجىمانلىق كەسپىنى پۈتتۈرۈپ، كېرىيە ناھىيىلىك خەلق مۇكۇمىتى تەرجىمە ئىشخانىسىغا تەقسىم قىلىنغان. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىگە قاتنىشقان. ناھىيىلىك يەر ناملىرى ئىشخانىسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش، مەمۇرىي تەپتىش ئورگانلىرىدا تەرجىمان بولغان. ھازىر ناھىيىلىك تەشكىلات بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتىدۇ.

ئۇ 1985 ـ يىلى «تارىم» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ئۇچ پارچە شېئىرى بىلەن ئەدەبىيەت سەپىگە كىرگەن. ھازىرغىچە ئۇنىڭ ھەر قايسى گېزىت ـ ژۇرنالالاردا 30 پارچىدىن ئارتۇق ھېكايىسى، 20 پارچىدىن ئارتۇق شېئىرى ۋە بىر بۆلۈك نەسرى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان. خەلق فولكلور تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلىمىنى شۇغۇللىنىپ، بۇ ساھەدە يازغان 10 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالىلىرى ھەر قايسى ژۇرنالالاردا ئېلان قىلىنغان. بۇ يۈرۈشلۈك كىتابلارغا ئۇنىڭ «خوتەن قاشتېشى» قاتارلىق ئىككى پارچە ئىلمىي ئەسىرى كىرگۈزۈلدى.

ئۇ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش مەمۇرىي تەپتىش ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، خوتەن ۋىلايەتلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، كېرىيە ناھىيىلىك يازغۇچى، ئاخباراتچىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە باش كاتىپى.

ئابدۇقادىر تۇرسۇن

قاراقۇرۇم تەبىئىي سۇ ئامبىرى — ئىبراھىمكۆل

كېرىيە بوستانلىقىنىڭ جان تومۇرى ۋە قان تومۇرى دەپ ئاتالغان كېرىيە دەريالىرىنىڭ يىل بويى ئۆزۈلمەيدىغان زۇمرەت ئېقىنى — كوئېنلۇن تاغلىرىدىكى قېلىن قار ۋە مەڭگۈلۈك مۇز چوققىلىرىدىن ئېرىگەن ئېرىندى سۇ.

بۇ «ئۆزۈلمەس ئېقىن»غا بۇ ناھىيىدىكى 190 نەچچە مىڭ ئاھالە، 300 نەچچە مىڭ مولۇق تېرىلغۇ يەر، 400 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋا ۋە تۇمەن مىڭلىغان دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھ، ئوت-چۆپ، ئۇچار قۇش، جان - جانىۋارلار، ئىشقىلىپ مۇشۇ ۋادىدىكى جىمىكى ھاياتلىقنىڭ ھايات - ماماتى، تەقدىر تەلىپى باغلانغان، مۇشۇ دەريانىڭ ئاشۇ سۈيىسىز بۇ يەردە ھېچ قانداق ھاياتلىقنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. كوئېنلۇندىن تەكلىماكان قۇملۇقىغا قاراپ تارتىلغان چوڭ - كىچىك دەريا ئېقىنلىرى خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قان - تومۇرلاردا جۇش ئۇرۇپ ئايلىنىۋاتقان ھاياتلىق قېنىغا ئوخشاش بۇ رايونغا جان ئاتا قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئېقىن مىقدارى بەزى پەسىل، ئاي، كۈنلەردە ئۇلۇغ، بەزى پەسىل ئاي، كۈنلەردە ئاز بولسىمۇ، كىشىنى ئەڭ ئۈمىدلەندۈرىدىغىنى شۇكى: يىل بويى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە، كېچە - كۈندۈز، ھەر مىنۇت - سېكۇنت ئۆزۈلۈپ قالمايدۇ. مانا بۇ — بۇ يەردىكى ھەممە جان ئىگىسىنىڭ ئەڭ زور بەختى ۋە ئامىتى.

سۇنىڭ بۇ خىل ئۆزۈلمەسلىكىنىڭ مۇقەددەم ئەۋزەللى قاچان باشلانغان؟ ئۆزۈلۈپ قالغان چاغلىرى — ئاي - كۈنلىرىمۇ بولغانمۇ؟ بۇ توغرىدا تارىخ سەھىپىلىرىدە ھېچنېمە يوق. بىراق ئەقىل بىلەن

ئىدراك قىلىپ كۆرگەندە، توختىمىغان بولسا كېرەك. ئەگەر توختاپ قالغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندە بۇ يەردە ھاياتلىق بولمىغان بولاتتى. ئۇزۇلمەسلىكنىڭ سەۋەبى نېمە؟ سەۋەبى شۇكى: ئۇلۇغ تەبىئەت كېرىيە خەلقىگە ئاتا قىلغان بىر تەبىئىي سۇ ئامبىرىنىڭ يىل بويى ئۇزۇلدۇرمەي ھەر قايسى دەريا ئېقىنلىرىغا سۇ چىقىرىپ بېرىپ تۇرغانلىقىدا!

بۇ تەبىئىي سۇ ئامبىرى قارا قۇرۇم تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 5400 — 5500 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان سەلتەنەتلىك چوققىسىدا بۇلۇتلار بىلەن قۇچاقلىشىپ، خۇددى بىر يېشىل مەرۋايىت كۆزلۈك ئۇزۇكتەك ياتقىراپ تۇرىدۇ. بۇ كۆلنى كىشىلەر «ئىبراھىمكۆل» (جانلىق تىلدا ئورايىمكۆل) دەپ ئاتايدۇ.

ھەر خىل تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، «ئىبراھىمكۆل» شىزاك ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ تەخمىنەن 15 — 20 كىلومېتىر ئىچكىرىسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئورنى شىمالىي پاراللېل 35°15′، شەرقىي مېرىدىئان 18°45′ غا توغرا كېلىدۇ. كېرىيە ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 250 كىلومېتىر كېلىدۇ. «ئىبراھىمكۆل» نىڭ تېبەتچە ئىسمىنىڭ بار - يوقلۇقى نامەلۇم. مەرھۇم ئىبراھىم بەگنىڭ بىزگە ئېيتقلاپ بەرگىنى — بۇ كۆل كېرىيە دەريا سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىنى بولغان «لۇش» دەريا سىستېمىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىكەنلىكى ۋە كېرىيە بوستانلىقىغا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقان ئاساسىي مەنبە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت.

سېخىي تەبىئەت بۇ كۆلنى بەكمۇ ئوبدان جايلاشتۇرغان بولۇپ، شەرق، غەرب ئىككى تەرىپى قارلىق چوققا، مۇز تاغلار بىلەن ئورالغان، شىمال تەرىپى يانتۇلۇقى ئانچە تىك بولمىغان قىيپاش دۆڭ، جەنۇبىدا بولسا، سۇ ئايرىغۇچ چوققا چوقچىيىپ تۇرىدۇ. كۆلنىڭ شەرقىي شىمالىدا تار بىر چىقىش ئېغىزى بولۇپ، بۇ دەل «لۇش» دەريا سىستېمىسىنىڭ سۇ كىرىش سۇئېگۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېغىزنىڭ ئاستى يۈز كەڭلىكى 50 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر، كەڭلىكىنىڭ ئەڭ كەڭ جايى بەش كىلومېتىر بولۇپ، يەر شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، جەنۇبى ئېگىز، شىمالى پەس. ئۇزۇنىغا يانتۇلۇقى ئىككى - ئۈچ بولۇپ، پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس، تۆت ئەتراپىدىكى قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان چوققىلار دېگۈدەك گرانىت تاشلىق بولۇپ، بۇ چوققىلار ھەم ئېگىز، ھەم قىيىن بولغاچقا، سۇنىڭ سىڭىش نىسبىتى ئەڭ ئاز، ھەتتا

«سىگمەيدۇ» دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بۇ، قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان تاغلاردىكى ئېرىندى سۇلارنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان تەبىئىي كۆل بولۇپ، سۇ مىقدارى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، يازدا سۇ يۈزى كۆتۈرۈلسە، باشقا پەسللەردە پەسلەپ، كۆل يۈزى كىچىكلەيدۇ. زور كەلكۈن مەزگىلىدىكى سۈنىڭ ئېقىن مىقدارى 30 كۇب سانتىمېتىرغا يېتىدىكەن. تولۇق بولمىغان ھېسابلاشلارغا قارىغاندا، «ئىبراھىمكۆل» نىڭ يىللاردىن بۇيانقى سۇ مىقدارى 5 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر بولغان (خوتەن ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسى بىلەن سابىق كېرىيە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ 1971 - يىلى 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى «ئىبراھىمكۆلنى تەكشۈرۈش، ئۆلچەش توغرىسىدىكى دوكلاتى» دىن ئېلىندى).

«ئىبراھىمكۆل» سۇيى پۈتمەس - تۈگىمەس شۇنداق بىر سۇ ئامباركى: ئۇ گويا ئاپتوماتىك باشقۇرۇش قۇرۇلمىسىغا ئىگە زامانىۋىلاشقان سۇ ئامبىرىغا ئوخشاش، يازدا ئېرىندى سۇلارنى يېتەرلىك چىكقىۋالغاندىن باشقا، يەنە يېتەرلىك چىقىرىپ بېرىدۇ. قىشتا مۇزلاپ چىقىرىدۇ. قۇرغاقچىلىق ۋاقىتلىرىدىمۇ كىشىلەرنى ھەرگىز نائۇمىد قىلماي، ھاياتلىق تامچىسىنى ئەسلا ئۈزۈپ قويمايدۇ. بۇ كۆل ئەۋەتكەن ئېقىن ئۆزىدىن 400 — 500 كىلومېتىر شىمالدىكى جايلارغىچە يېتىپ بېرىپ، ئۆز قەتىرسىدىن، ھەتتا تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى توغراق - يۇلغۇنلارغىچە بەھرىمەن قىلالايدۇ.

«ئىبراھىمكۆل» دىن باشلىنىدىغان دەريا - ئېقىنلىرى پەقەت بىرلا بولماستىن، چوڭ - كىچىك تارماق ئېقىنلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇ ئېقىنلار ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىنىڭ ئارلىقىدىكى تارچۇق، چوڭقۇر جىرالار بولغاچقا، ئېقىۋاتقان سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشىنى ئېگىز تاغلارنىڭ ھەيۋەتلىك گەۋدىسى توسۇپ تۇرىدۇ. ئېقىنلارنىڭ تېگى بەزىلىرى ئۆيۈل تاشلىق، بەزى يەرلىرى تاش - شېغىللارنىڭ قېلىن قاتلاملىرى بولغانلىقتىن، سىگىپ كېتىش ئەھۋالىمۇ ئېغىر ئەمەس. سىگىپ كەتكەنلىرى بولسا مەلۇم جايلارغا كەلگەندە ئېتىلىپ چىقىپ، يەنە چوڭ ئېقىنلارغا قوشۇلىدۇ. «ئىبراھىمكۆل» 9 - ئايدىن 5 - ئايغىچە بىر قەۋەت مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، بۇ مۇز كۆل سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشىنى توسۇيدىغان بىر قەۋەت تەبىئىي

يېپىنچىلىق رولىنى ئويناپدۇ.

«ئىبراھىمكۆل» نىڭ ھاۋارايى ئىنتايىن ئۆزگىرىشچان، تېمپېراتۇرىسى تۇراقسىز، كېرىيە بوستانلىقى بىلەن تېمپېراتۇرا، كىلىمات پەرقى خېلى زور. 1971 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى «ئىبراھىمكۆل» رايونىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى سېلسىيە °0.0، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن °13.8 بولغان. شۇ كۈنى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى °23.7، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى °9.9 بولغان. ئىلمىي ماتېرىياللاردا ئانالىز قىلىنىشىچە، كېرىيە ناھىيىسى بىلەن «ئىبراھىمكۆل» نىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى نۆلدىن تۆۋەن °24 - ۋە °24 بولىدىكەن. «ئىبراھىمكۆل» نىڭ ئەڭ سوغۇق مەزگىلدىكى تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن °35 بولىدىكەن. لېكىن، كۆلنىڭ سۇيى كۆپ ۋە چوڭقۇر بولغانلىقتىن، مۇشۇنداق تۆۋەن تېمپېراتۇرىدىمۇ پۈتۈنلەي ئۈيۈل مۇزغا ئايلىنىپ كەتمەيدىكەن.

«ئىبراھىمكۆل» ھەر خىل سۇ قۇشلىرىنىڭ جەننەت ماكانىدۇر. غاز، ھاڭغىرت، ئاققۇ، ياۋا ئۆردەك قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇن تۇرلىرى بۇ يەردە خاتىرجەم ماكانلىشىپ كۆپىيىدىكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە: سۇ ئۈستىگە توزىغان سۇ قۇشلىرىنىڭ پەي - تۆكلىرى كۆلنىڭ بەزى جايلىرىدا بىر قانچە مېتىر قېلىنلىقتىكى سۇ ئۈستى ماموق كۆرپىنى ھاسىل قىلغان، ھەتتا ئادەم ماڭسىمۇ كۆتۈرىدىكەن. بۇنىڭ بىر ئاز ئاشۇرۇپ قىلىنغان تەسۋىر ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، بۇ يەر زامان-زامانلاردىن بېرى سۇ قۇشلىرىنىڭ تەبىئىي ئۈۋىسى بولۇپ كەلگەنلىكى ناھايىتى روشەن.

ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانچە ئون ئەسىرلەر داۋامىدا ياراتقان بوستانلىقلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ماكان ۋە جاھانلىرىنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىغا يەم بولۇپ كەتمەي، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى داۋام قىلىشى ۋە كېڭىيىپ گۈللىنىشى — مانا شۇ قار - مۇز بىلەن قاپلانغان ئاتا تاغلار ۋە «ئىبراھىمكۆل» دەك نۇرغۇن تەبىئىي سۇ ئامبارلىرىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ يەردىكى ئەمگەكچى خەلق تەبىئەتنىڭ بۇ ئىلتىپاتىغا شۈكۈر - قانائەت قىلىپ ياتماي، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ سۇدىن ئىبارەت بۇ ھاياتلىق ئەڭگۈشتەرلىرىنىڭ مۇھىملىقىنى ئاللىقاچان بىلگەن. ئۇلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە باتۇر قوللىرى بىلەن نۇرغۇن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى ياساپ، كوئېنلۇن تېغى

ئەۋەتكەن بۇ ئابى هاياتتىن ئۆز مەنپەئەتلىرى يولىدا ئوڭۇشلۇق پايدىلانغان. يېقىنقى زامانلاردىن ئالىدىغان بولساق، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن كىرىيىنىڭ غەيرەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر هاكىمى مۇسا بەگ تەكلىماكانغا دادىل يۈرۈش قىلىپ بوز يەر ئېچىپ، ئاهالە كۆچۈرۈپ بىر مۇنچە چۆل - جەزىرىلەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئاۋاتلاشتۇرغان. كىرىيە ناهىيىسىنىڭ هازىرقى قاراقىر، يېڭىۋاغ قاتارلىق يېزىلىرى مۇسا بەگ تەرىپىدىن مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن.

مۇسا بەگ بوز يەر ئېچىپ يېڭى كەنت ۋە تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى بەرپا قىلىپلا قالماي، يېڭى سۇ مەنبەلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، كىرىيىنىڭ سۇيىنى كۆپەيتىش، تېخىمۇ كۆپ بوستانلىقلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق، خەلقە بەخت - ساۋادەت يارىتىش مەقسىتىدە، ئۆز قېرىندىشى ئىبراهىم بەگ باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتىنى قارا قۇرۇم تاغلىرىغا بىر قانچە نۆۋەت ئەۋەتكەن. ئىبراهىم بەگ ۋە ئۇنىڭ ئەترىتى ئادەمزات ئايىغى ئىز باسمىغان تاغلاردا مىڭ بىر مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، دەريا - ئېقىنلارنى بويلاپ ئىلگىرىلەپ، ئاخىر سۇ مەنبەلىرىنى ئېنىقلاپ چىققان، «ئىبراهىمكۆل» شۇ ۋاقىتتىچە نامسىز تەبىئىي كۆل ئىدى. كېيىن ئىبراهىم بەگنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ، پۈتۈن كىرىيە خەلقىگە تونۇشلۇق بولغان. ئىبراهىم بەگ، «ئىبراهىمكۆلى» دىن چىقىۋاتقان سۇنىڭ نەگە ئېقىپ بارىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، كۆلنىڭ سۇ چىقىرىش ئېغىزىدىن بىر نەچچە تاغار ياغاچ كۆمۈرى ۋە ئالما قاتارلىقلارنى قويۇپ بېرىپ، هەر قايسى چوڭ-كىچىك دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا كۆزىتىش ئېلىپ بېرىشتەك ئاددىي ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، «ئىبراهىمكۆلى» دىن چىقىۋاتقان سۇنىڭ كىرىيە دەرياسىغا قۇيۇلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردا بۇگۈنكىدەك ئۆلچەش، سىزىش، تەكشۈرۈش خادىملىرى ۋە تېخنىكا يوق ئىدى، شۇنىڭدەك مەنچىلىڭ هۆكۈمىتىدىن ئىبارەت ئەكسىيەتچى چېرىك هاكىمىيەت بۇنداق ئىشلارغا كۆڭۈل بۆلۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىش قىلىدىغانلارنىڭ پېيىنى قىرقاتتى. مۇسا بەگ، ئىبراهىم بەگ قاتارلىقلارنىڭ كىرىيىنىڭ سۇيىنى كۆپەيتىش يولىدىكى هەرىكەتلىرى گەرچە چوڭ نەتىجە بەرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ، ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن يۈرتى ۋە خەلقىنىڭ غەم - قايغۇسى، مەنپەئىتى يولىدا ئېلىپ بېرىلغان دادىل ئىزدىنىشتۇر. هېچ بولمىغاندا، ئۇلار

كېيىنكىلەر ئۇچۇن بىر چىغىر يول ئېچىپ بەردى.
خەلقنىڭ ئۆزۇن يىللىق ئۇمىد - ئارزۇلىرى پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا رېئاللىققا ئايلاندى. قارا قۇرۇم تېغىدىكى سۇ مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈش ئىشى، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بىر قانچە قېتىم ئېلىپ بېرىلدى ۋە مۇھىم ئىلمىي ماتېرىياللار توپلاندى. ئاشۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا كۆپلىگەن سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن سۇدىن پايدىلىنىش، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، بوستانلىقلارنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىش ئارقىلىق، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ياخشىلاندى. ئۆتكەن ئەسىردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئارزۇسى رېئاللىققا ئايلىنىپ، روھىناتى خاتىرجەملىك تاپتى. كېيىنكى ئەۋلادلار ئۇچۇن بەخت - سائادەت يارىتىدىغان ۋە تەۋەررۈك بولىدىغان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى قالدۇرۇلدى.
پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ئوتتۇرىغا قويغان شىنجاڭنى ئېچىش - گۈللەندۈرۈش چاقىرىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش داۋامىدا، قارا قۇرۇم تېغىدىكى سانسىزلىغان تەبىئىي سۇ ئامبارلىرى، جۈملىدىن «ئىبراھىمكۆل» ئۆز قوينىدىكى سۇدىن ئىبارەت ئېسىل بايلىقىنى بۇ ئۇلۇغۋار ئىش يولىدا خەلققە تەقدىم قىلغۇسى.

لیۇ جىڭخۇا

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر ماكانى ــ خوتەن

خەلقئارا تېببىي ئىلمىي جەمئىيىتى 1985 - يىلى شىنجاڭنى دۇنيا بويىچە تۆت چوڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر رايونى قاتارىغا كىرگۈزدى. يەنە كېلىپ، شىنجاڭدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن كىشىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە مەركەزلەشكەن. مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان تۆتىنچى قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش داۋامىدا، ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئارقىلىق، خوتەن ۋىلايىتىدە 100 ياشتىن ئاشقان ياشانغان كىشىلەردىن 114 نەپەر ئادەم بارلىقى ئېنىقلانغان. بۇ 114 نەپەركىشى ئىچىدە، ئىككى نەپەر قىرغىزدىن باشقا قالغان 112 كىشىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر. 100 ياشتىن يۇقىرى كىشى ئىچىدە ئەرلەر 89 نەپەر، ئاياللار 25 نەپەر بولۇپ، ئەرلەر ئاياللاردىن كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭ كىشى لوپ ناھىيە ناۋا يېزا قۇمباغ كەنتلىك دېھقان ئىدرايەت توختى بولۇپ، بۇ يىل 135 ياشقا كىرگەن. ئۇ 1859- يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۇغۇلغان، ھازىرمۇ ساغلام تۇرۇۋاتىدۇ. جايلىشىش جەھەتتىن قارىغاندا، خوتەن شەھىرى ۋە شەھەرگە قاراشلىق يېزا - بازارلاردا 100 ياشتىن ئاشقان كىشىلەر يوق. باشقا ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە بار. پەقەت ئىككى نەپەر 100 ياشتىن يۇقىرى كىشى ناھىيە بازىرىدا ياشايدۇ. قالغانلارنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ياشايدۇ. شۇغۇللىنىدىغان كەسىپىدىن قارىغاندا، دېھقان 107 نەپەر، چارۋىچى يەتتە نەپەر. 100 ياشتىن ئاشقان بۇ كىشىلەر ئىچىدە 12 كىشى خارەتچىلىك، مىسكەرلىك، ماتا توقۇش، گىلەم توقۇش، ياغاچ تاۋاق ياساش ۋە نان يېقىش قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان. كونا جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ

مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇش شارائىتى بولمىغاچقا، 100 ياشتىن ئاشقان كىشىلەر ئىچىدە ساۋاتسىزلار 107 نەپەرنى تەشكىل قىلىدۇ. ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە ئادەم بىر (دىنىي زات)، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگە ئادەم بىر، باشلانغۇچ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئادەم تۆت، خەت تونۇيالايدىغان ئادەم بىر.

تەبىئىي شارائىتتىن قارىغاندا، خوتەن قۇرغاق رايون بولۇپ، ھۆل - يېغىن ئاز ياغىدۇ، بوران كۆپ چىقىدۇ. مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق خوتەندە نېمە ئۈچۈن 100 ياشتىن ئاشقان كىشىلەر كۆپ؟ بىز جەمئىيەتشۇناسلىق، مۇھىتشۇناسلىق، ئىرسىيەت ئىلمى، پسىخولوگىيە ئىلمى ۋە ئۇزۇقلۇق ئىلمى جەھەتتىن بۇنىڭغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپالايمىز.

گەرچە، خوتەننى ئېگىز تاغ ۋە قۇملۇقلار ئوراپ تۇرسىمۇ، لېكىن خوتەن بوستانلىقىنىڭ مۇھىتى بىر قەدەر ئەۋزەللىككە ئىگە. قار - يامغۇر ئاز ياغسىمۇ، كوئېنلۇن تېغىدىكى يېغىندى قارلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ ئارقىلىق ئېتىزلار سۇغىرىلىدۇ. ئېرىق، ئۆستەڭلەر بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، زۇمرەت سۇلار ئۇزۇلمەي ئېقىپ تۇرىدۇ، يەر ئۈستى سۇيى بىرقەدەر مول، بۇنىڭدىن باشقا، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش خوتەن خەلقىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. كىشىلەر كۆچەت تىكىشنى ساۋابلىق ئىش ھېسابلايدۇ. خوتەننىڭ كىشىدە قالدۇرىدىغان گەۋدىلىك تەسىرى شۇكى، خوتەن دەل - دەرەخ دېگىزىغا ئوخشايدۇ. دېھقان ئۆيلىرى بۇك - باراقسان دەرەخ ئارىسىغا جايلاشقان. خوتەنگە كەلگەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك مۇتەخەسسىسلەر خوتەننى «ئورمانلىق باغچىسى» دەپ تەرىپلەشكەن.

1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە جەمئىي 1 مىليون 130 مىڭ مو ئورمان بىنا قىلىندى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىگە بىر موغا يېقىن ئورمان توغرا كېلىدۇ. خوتەن ناھىيىسى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مۇھىت تەرەققىيات مەھكىمىسى تەرىپىدىن «يەرشارى بويىچە 500 ياخشى» ئورۇن قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. مەملىكەت بويىچە 1900 دىن ئارتۇق ناھىيە ئىچىدە، بۇ ناھىيە ئالدىنقى قاتاردا تۇردى. دەل - دەرەخ كۆپ بولغاچقا، قۇم-بوراننىڭ زىيىنىنى ئازايتىپ، كىشىلەرنىڭ تەن ساغلاملىقىغا پايدىلىق

شارائىت يارىتىلغان. ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسى چۆل - جەزىرىلەردە ئوۋچىلىق بىلەن ئوتكەن، 100 ياشتىن ئاشقان بىر بوۋاي: «مەن ئۆمرۈمنى توغراقلىقتا ئوتكۈزدۈم، كېچىلىرى توغراقلىق ئارىسىدا ئوخلىدىم، نۇرغۇن توغراقلار نەچچە 100 يىل، ھەتتا 1000 يىللاپ ھايات كەچۈرىدۇ، مەن مۇشۇ جايدىن ئوزۇق ئالدىم» دېگەن. سۇ بوستانلىقىنىڭ جېنى، شۇنداقلا ئادەملەرنىڭ ھايات كەچۈرۈشىنىڭ مەنبەسى. بۇ جايدا كىشىلەر كوگىنلۇن تېغىدىن كەلگەن قار سۈيىنى ئىچىدۇ، سۇنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى، تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئىچىدىغان سۇنىڭ تەركىبىدە ماگنىي، مانگان، تۆمۈر، سىنىك، كالتسىي قاتارلىقلار تولۇق بولۇپ، ئادەمنىڭ تەن ساغلاملىقىغا ئىنتايىن پايدىلىق. بۇنىڭ ئىچىدە، مانگان قېرىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئېلېمېنت بولۇپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ. بۇ بىر نۇقتىنى ياشانغانلارنىڭ چېچىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. خوتەن خەلقى ئادەتتە سوغۇق سۇ ئىچىدۇ. پەقەت ئۆيگە مېھمان كەلگەندە چاي دەملەپ چاي ئىچىدۇ. ئۆتكەندە تەكشۈرۈلگەن 100 ياشتىن ئاشقان كىشىلەر ئىچىدە، پەقەت بىر كىشى سوغۇق سۇ ئىچمەيدىغانلىقىنى ئېيتقان، ئېرىق - ئۆستەڭ سۈلىرى كەلكۈن مەزگىلىدە دوۋ بولغاچقا، سۈزۈلدۈرۈپ ئىچكەندىن باشقا، قالغان پەسىللەرنىڭ ھەممىسىدە ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ، بۇلاق سۈيىدىن پەرقلەنمەيدۇ. ئىنتايىن تەملىك، بۇنداق سۈنى ئىچكەندە، تۇرلۇك مىكرو ئېلېمېنتلار زىيانغا ئۇچرىمايدۇ.

100 ياشتىن ئاشقان كىشىلەر يېزىدا ياشىغان بولۇپ، دائىم ئەمگەك قىلىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، بۇلار ئارىسىدا 10 نەچچە كىشى ئۆتمۈشتە پومېشچىكلارغا يىللىقچى بولغان. 100 ياشتىن ئاشقان نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنىڭ چامىسى يېتىدىغان ئائىلە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. سىرتلارغا پىيادە بارىدۇ. پىيادە يول يۈرۈشنى سالامەتلىككە پايدىلىق دەپ ھېسابلايدۇ. خوتەن ناھىيىسىدىكى 108 ياشلىق قايىم ئاخۇن: «مەن ياش ۋاقتىمدا ھامال بولغان، ھىندىستانغا 33 قېتىم، تۇرپانغا ئۈچ قېتىم بارغان، ھەممىسىدە پىيادە بارغان» دەيدۇ. بەزىلىرى ياش ۋاقتىدا تاغقا چىقىپلا قالماستىن، قېرىلىق يېشىغا قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ تاغقا چىققان. ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش چولپانى گۈلمەرەمخان كىشىلەرگە ئۆزىنىڭ

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندە، تاغقا چىقىشنى مۇھىم بىر سەۋەب قىلىپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا دېھقانلار قىش پەسلىدىن ئۆزگە ۋاقىتلاردا يالىڭاياغ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن، مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئادەمنىڭ تاپىنىدا نۇرغۇن پەللىلەر بولۇپ، دائىم سۈركىلىشكە ئۇچراپ تۇرسا، ساغلاملىققا ئىنتايىن پايدىلىق ئىكەن. يالىڭاياغ يول يۈرۈش، ئەمەلىيەتتە بىر خىل ئۇۋچىلىق ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بالدۇر ئۇخلاپ، بالدۇر تۇرۇش ئادىتى بار. تەكشۈرۈلگەن ياشانغان كىشىلەر ئىچىدە، ئىككى كىشى كىيىن ئۇخلاپ ئەتىگەن ئورنىدىن تۇرىدىكەن، پەقەت بىر كىشىلا ئۇيقۇغا ئامراق ئىكەن. قالغان كىشىلەر ئادەتتە ئورنىدىن ئەتىگەن تۇرىدىكەن. چولپان بىلەن تەڭ تۇرۇپ بولىدىكەن. بۇ دىنىي ئېتىقاد بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، بامدات نامازغا مۇشۇ چاغدا ئوقۇلغاچقا، نۇرغۇن كىشىلەر ئەتىگەن تۇرۇپ، تاھارەت ئېلىپ نامازغا ئوقۇيدۇ.

100 ياشتىن ئاشقان بۇ كىشىلەر ئاش - تاماق جەھەتتە ناھايىتى تەرتىپلىك، قانۇنىيەتلىك ئىكەن، ئەتىگەنلىك ناشتىنى قولدىن بەرمەيدىكەن. ئايال ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش چولپانى مەينەتساخان ئەخمەت: «مەيلى ئوبدان بولسۇن، ناچار بولسۇن، ئالدى بىلەن قورسۇقۇمغا بىر نەرسە يەپ، ئاندىن ئىش قىلىمەن، ئاچ قورساق ئىشنىڭ يېنىغا يولىمايمەن» دەيدۇ، ئۇلار كۆپ ھاللاردا ئەتىگىنى مىس چۆگۈندە چاي قاينىتىپ، دورا چاي دەملەپ، چاي بىلەن ناشتا قىلىدىكەن، بۇنداق دورا چاي ناھايىتى داڭلىق بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر چايغا نان چىلاپ يەيدۇ. بەزىلەر ياڭاقنى ئېزىپ ياڭاق چېيى قىلىپ نان يەيدۇ. ئۇيغۇرلار ئاممىسى ئىلگىرى ئىستېمال قىلىدىغان ئوتياش تۇرلىرى كۆپ ئەمەس ئىدى، ئاساسلىقى سەۋزە، پىياز، چامغۇر، يۇمران بەسەيدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق تەركىبى ناھايىتى مول، خوتەننىڭ مېۋە - چېۋە ماكانى دېگەن نامى بار. مېۋە - چېۋىنىڭ خىللىرى ناھايىتى كۆپ، سانى ئىنتايىن مول، كىشىلەر ھەر كۈنى دېگۈدەك مېۋە - چېۋىگە ئېغىز تېگىپ تۇرىدۇ. قوغۇن - تاۋۇز، ئۇزۇملەرنى ئىككىنچى يىلى ئەتىيازغىچە ساقلاپ ئىستېمال قىلىدۇ، ئۆرۈك غورا بولغان مەزگىللەردە ئوماچ ياكى ئۇگرە ئاشقا غورا سېلىپ ئېتىمدۇ. قىش كىرگەندىن كېيىن، گۈلە

سېلىپ ئوماچ ئېتىدۇ. نۇرغۇن ياشانغان كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆزۈم ۋە ياڭاق قوشۇپ ... ان يېيىشكە ئامراق ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. كىشىلەرنىڭ غىزالى... ش ئادىتى ئوخشىمايدۇ، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، بەزىلەر قىزىق تاماقنى ئامراق بولسا، بەزىلەر قىزىق تاماقنى ئۆچ، بەزىلەر گۆش ۋە گۆشگىردىگە ئامراق، بەزىلەر ھەسەل ۋە گۈلقەنتكە ئامراق، بەزىلەر قېتىققا، بەزىلەر كەپتەر گۆشىگە ئامراق. بەزىلەر بىر ئۆمۈر دورا ئىچمەيدۇ، بەزىلەر ئىشتىھانى ئاچىدىغان تېۋىپ دورىلىرىنى يەيدۇ. بۇ پەرقلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرمايدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەرنىڭ غىزالىنىشى قانۇنىيەتلىك بولۇپ، ئادەتتە تاماق تاللىمايدۇ، قوناق تامىقىنى ئاساس قىلىدۇ، بۇغداي تامىقى بىلەن قوناق تامىقىنى ماسلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلىدۇ. گۆش، تۇخۇمنى ئۇزمەيدۇ. ياشانغانلارنىڭ ناچار تۇرمۇش ئادىتى يوق. 100 ياشتىن ئاشقان بۇ كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ياش ۋاقتىدا، بىر ئىككى يىل تاماكا چەككەننى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۆمۈر بويى تاماكا ۋە ھاراقنا يېقىن كەلمىگەن.

مىجەز جەھەتتىن ئوچۇق - يورۇق بولۇش ياشانغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى. خوتەن ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنى خۇشال تۇتۇش روھىي ھالىتى نامايان قىلىنغان. مەشرەپلەردە ياشانغانلار ياشلارنىڭ ئارقىسىدا قالمايدۇ. ئۇلار سازغا تەڭكەش قىلىپ، ئېچىلىپ - يېيىلىپ ئويناىدۇ. بەزىدە ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ناخشا ئوقۇيدۇ. ياشانغانلار ئادەتتە ئوچۇق كۆڭۈل، مۇلايىم بولۇپ، قوشنىلىرى بىلەن ۋە ئائىلىسىدە ناھايىتى ئىناق ئۆتىدۇ. 100 ياشتىن ئاشقان كىشىلەر ئىچىدە، بىر گاچا ئايالنىڭ كىشىلەرگە ئارىلاشمايى يەككە - يېگانە ئۆتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىسىنىڭ خېلى ئوبدان نىكاھ تارىخى بار. ئۇلار ئەر-خوتۇن بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەپ ئىناق ئۆتكەن، كۆپ قىسىملىرى بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى بىلەن بىرگە تۇرمۇش ئۆتكۈزگەن. ئادەم ھاياتىدا ھەر خىل كۆڭۈلسىز ئىشلاردىن خالىي بولۇش تەس، لېكىن ئۇلار بۇنداق ئىشلارغا دۇچ كەلگەندە، بۇنى جايىدا بىر تەرەپ قىلغان. بەزى كىشىلەر ئۆمۈربويى باشقىلار بىلەن قىزىرىشىپ قالمىغان، ئاچچىقلانمىغان، تۇغقانلىرى ياكى جۈرىلىرى ئۇلۇپ كەتكەندىمۇ دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە پۇتۇپ، ئۆزىنى يوقىتىپ

قويمىغان. بۇنداق روھىي ھالەت ساغلاملىققا پايدىلىق.

خوتەندە، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنلەرنى ھەر مىللەت خەلقى ئومۇميۈزلۈك ھۆرمەتلەيدۇ، كۆپ قىسىم يېزا - بازارلاردا ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى. ئىگە - چاقسىز ياشانغانلارنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەر تارىخ ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى تىرىك لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. گۇما ناھىيىسىدىكى 110 ياشلىق قاسىم ئاخۇن ئۆز كەنتىنىڭ تارىخىنى ناھايىتى پىششىق بىلىدىغان بولۇپ، ئۆتكەن ئىشلارنى بىر - بىرلەپ ئېنىق سۆزلەپ بېرەلەيدىكەن. بەزى ياشانغان كىشىلەر دەرەخ سايىسىگە بىر قانچە ياشلارنىڭ توپلاپ، ئۆتكەن ئىشلارنى ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرىدۇ، كىشىلەر بۇنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايدۇ، بۇ كىشىلەر خوتەندىكى زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ تارىخىي شاھىدلىرىدۇر.

مەسئۇل مۇھەررىرى: گۈلنار بارات
مەسئۇل كوررېكتورى: ئايگۈل سابىت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

— مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى348№ پوچتا نومۇرى: 830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ
ئۈرۈمچى رېنشياڭ باسمىچىلىق چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1230×880مم، 1/32
باسما تاۋىقى: 12.3125 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2003-يىل 8-ئاي 1-نەشرى
2003-يىل 8-ئاي 1-بېسىلىشى
تىراژى: 3800 — 0001

ISBN 7-228-08242-7
ئومۇمىي باھاسى (ئالتە پارچە): 98.50 يۈەن

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ناملىق يۇرۇشلۇك كىتابلار

- يىللار، ئادەملەر، ۋەقەلەر
- مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
- مەدەنىيەت، مائارىپ، تېبابەت
- يېيەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
- ئەدەبىيات ـ سەنئەت
- ھېكايەتلەر
- خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
- خەلق چۆچەكلىرى (تاللانما)
- خەلق داستانلىرى
- ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر
- خوتەندە ئۆتكەن مەشھۇر كىشىلەر
- خوتەن يەر ـ جاي ناملىرى
- چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
- خوتەن كىتابلىرى ئۇچۇرى
- خوتەن كارخانىچىلىرى

ISBN 7-228-08242-7
(民文)总定价(共六册):98.50元

ISBN 7-228-08242-7